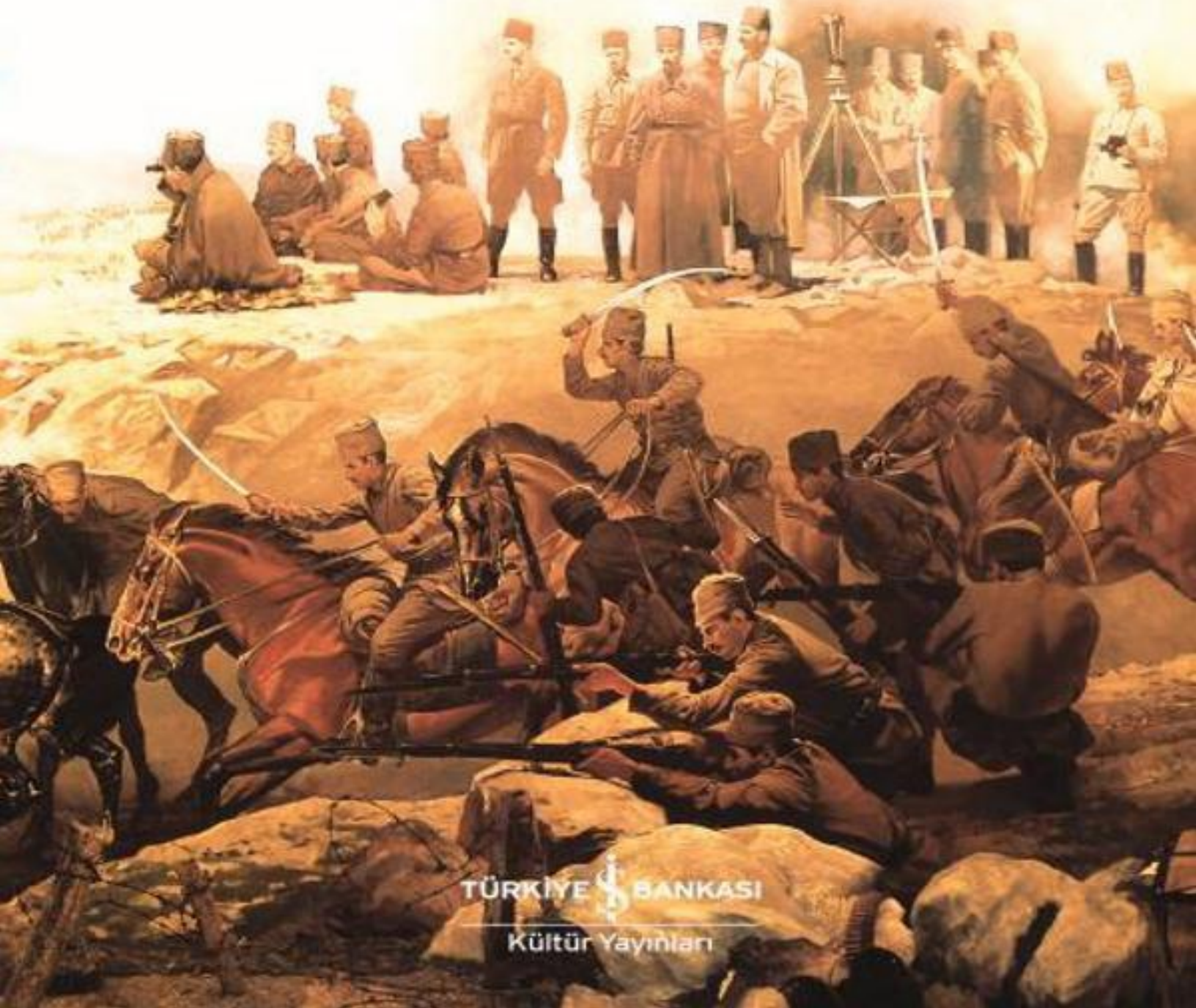

SİNA AKŞİN

KISA TÜRKİYE TARİHİ

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

Sina Akşin

Kısa Türkiye Tarihi

TARİH

PROF. DR. SİNA AKŞİN

KISA TÜRKİYE TARİHİ

© türkiye iş bankası kültür yayınları, 2007

Sertifika No: 11213

editör

ALİ BERKTAY

görsel yönetmen

BİROL BAYRAM

düzeltili

ALEV ÖZGÜNER

grafik tasarım uygulama

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

istiklal caddesi, no: 144/4 beyoğlu 34430 istanbul

Tel. (0212) 252 39 91

Fax. (0212) 252 39 95

www.iskultur.com.tr

GİRİŞ

I

Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler

Türklerin Üç Yurdu

Türklerin ilk tarih sahnesine çıkmaları Hun Hükümdarlığı ile olmuştur. Bu kuruluş için verilen ortaya çıkış ve son buluş tarihleri M.Ö. 220 ile M.S. 216'dır. Bu tarihlerden ortaya çıkan bir şey var. O da Türklerin tarih sahnesine "geç" çıkmış olduklarıdır. Yani Türkler bu bakımdan görece "genç" bir halktır. Şu tarihlere bakarsak bunu daha iyi anlarız:

M.Ö. 9000-8000: Tarımın başlaması, hayvanın evcilleştirilmesi;

M.Ö. 6250: Anadolu'da Çatalhöyük kenti kuruluyor;

M.Ö. 3500: Mısır'da yelken ve tekerleğin icadı;

M.Ö. 3000: Mezopotamya'da Sümer yazısının icadı.

Hun Hükümdarlığı doğduğunda eski Yunan uygarlığının dönüştüğü İskender İmparatorluğu son bulmuştu, Roma İmparatorluğu ise 3. yüzyılını yaşıyordu.

Hun Hükümdarlığı'nın ortaya çıktığı bölgeye (1. anayurt) bizde "Orta Asya" denirse de aslında burası Çin'in kuzeyindeki bölgedir. Hun halkı göçebe hayvancılık yapıyordu. Yani, yurt denen çadırlarda yaşıyor, hayvanlarını mevsimine göre otun bol olduğu yerlere götürüyorlardı. Yazın yaylalara ve dağlara gidiliyor, kışın düzlere iniliyordu. Hun boylarının göçebe hayvancılık yapmalarının nedeni, bulundukları bölgede topraklarının tarıma elverişli olmaması, verimsiz oluşuydu. Yani, göçebe hayvancılık bir zorunluluktur. Tarıma elverişli topraklar güneyde, Çin'deydi. Ama göçebelerin oraya geçmesi kolay değildi, zira Çinliler verimli toprakların bittiği yerde Çin Seddi adı verilen 6.000 kilometrelik bir savunma hattı kurmuşlardı. Çin Seddi basit bir sur değildi. Belirli aralıklarla burçları olan, üstünde araba yolu bulunan hayli karmaşık bir yapıydı. Uzunluğu konusunda bir fikir vermek için Edirne'den Ardahan'a Türkiye'nin uzunluğunun 1.500 km dolayında olduğunu hatırlatayım. Yani Çin Seddi 4 Türkiye uzunluğundadır.

Hunlar göçebe hayvancı oldukları için kent hayatları yoktu. Yazıları da yoktu. Bu durumda kimi tarihçiler Hun Hükümdarlığı'nın devlet sayılamayacağını, buna ancak kabile (boy) konfederasyonu denilebileceğini söylemektedirler.

Hun Hükümdarlığı'nın dağılmasından sonra Türk boyları uzun bir süre üst örgütlenmeye gitmediler. M.S. 552'de Türklerin 1. anayurdu olan bölgede Göktürk Hükümdarlığı kuruldu ve 745'e değin sürdü. Göktürkleri Hunlardan ayıran önemli bir özellik, Göktürkler döneminin sonlarına çok yakın bir tarihte, yazının ortaya çıkmasıdır (Ötüken, 730). Ama genelde, Hunlar için söylediklerimiz Göktürkler için de geçerlidir. Bundan sonra büyük çapta, uzun mesafeli göçleri görüyoruz. Göçebe hayvancılık yapanların neden göçe zorlandıkları konusunda çeşitli tahminler söz konusudur. Örneğin kuraklık, hayvan hastalıkları, olağandışı nüfus artışı gibi nedenler sayılabilir.

İlk göçlerle Türklerin 1. anayurtlarının biraz batısında ilk dört başı mamur devlet kuruldu: Uygurlar (745-940). Uygurlarda yazı da vardı, kentler de vardı, tarım da. Ama göçebe hayvancılık yine egemendi. Uygurlar Şaman dininden Budist dinine geçmişlerdi. Bir kısım Türk boylarının daha da batıya göçüyle Türkler 2. anayurtlarına geldiler. Burası kabaca Hazar Denizi'nin doğusu, Aral

Gölü'nün güneyi oluyordu. Maverâünnehir diye de bilinir. Buradaki Türkler 900-1150 tarihleri arasında yavaş yavaş Müslümanlığa geçmeye başladılar. Üç önemli devlet kuruldu: Karahanlılar (940-1211), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1038-1157). Karahanlılar döneminde önemli bir edebiyat başlangıcı görüyoruz. 1070'te Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig adlı yapıtı, 1074'te Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it-Türk'ü ortaya çıkıyor.

Büyük Selçuklular ve Malazgirt zaferiyle birlikte, Oğuz Türklerinin 3. anayurt olan Anadolu ve Rumeli'ye göçünün başladığını görüyoruz. Anadolu'daki ilk Türk devleti Anadolu Selçuklu Devleti'dir (1077-1308). 2. anayurt, tarıma elverişli alanlar bakımından 1. anayurttan daha verimli bir alandı. Ama yine de burada birçok çorak alanın, büyük çöllerin yer aldığı görülüyor. İlk ikisinden çok farklı olan 3. anayurtta ise hiç çöl yoktu. Bütün düzlüklerde yağmurla buğday tarımı yapılabiliyordu. Böylece buralara gelen Türklerin geniş çapta yerleşmeye başladıkları, tarım yaparak köylüleştikleri görülüyor. Yalnız Anadolu'nun Rumeli'den önemli bir farkı vardır. Anadolu çok engebeli bir alandır, yani dağları, yaylaları çoktur. Onun için göçebe hayvancılığı sürdürmek isteyen oymak ve boylar (aşiret ve kabileler) buna elverişli mekânları bulabiliyorlardı. Üstelik zaman zaman Anadolu'da karışıklık ve asayişsizlik yoğunlaştığı zamanlar, yağma edilmekten bıkan köylüler, köylerini terk edip dağlarda eşkıyalığa ya da göçebe hayvancılığa başlamışlardır. Demek ki kimi dönemlerde ve kimi yörelerde köylülüğün çoğaldığını, kimi dönem ve yörelerde göçebe hayvancılığın ağır bastığını görüyoruz. Örneğin 1865'te Osmanlı hükümeti Fırka-yı Islahiye adında bir ordu göndermek zorunda kaldı Çukurova bölgesine. Amaç, daha önce birkaç kez "oturtulmuş" olan Avşarları ve diğer oymakları yeniden oturtmaktır. Söylendiğine göre göçebeler yüzünden Türkiye'nin en verimli ovalarından Çukurova'nın Adana doğusunda kalan bölümü bu sırada yaban bitkileriyle örtülüyümüş.

Tarihçi Zeki Velidî Togan'a göre, Türkler büyük ölçüde boş bir Anadolu'ya yerleşmişlerdi, zira Arap akınları sonucunda Anadolu'nun Hristiyan halkı kıyılara kaçmıştı. Böyle bir görüşten çıkan sonuç, Türklerin Anadolu'nun Hristiyan halkıyla karışmamış olduklarıdır. Başka bir deyişle, Türkler karışmadıkları için ırk saflıklarını büyük ölçüde korumuşlardır. Oysa Hristiyanlardan ne kadarının kıyılara kaçtığını saptamak kolay değildir. Türklerin, evlenme, İslamiyeti kabul, devşirme, kölelik gibi yollardan yerli halkla büyük ölçüde kaynaşmış olmaları akla daha yatkın görünmektedir. Türklerin Orta Asyalı soydaşlarıyla fazla benzeşmemeleri, Türkiye Türklerinin de kendi aralarında bir örnek fiziksel özellikler taşımamaları, söz konusu karışmanın kanıtı gibi gözüküyor. Böyle olmakla birlikte, ırk durumu ne olursa olsun Türkçenin, Hristiyanları bile kısmen içine alarak Anadolu'nun ortak dili haline gelmesi, bu halkı Orta Asya'ya bağlayan önemli bir bağ sayılabilir.

Tarih Çağları Üzerine bir Not

Özellikle Fransa'da yaygın olan ve bizi de etkilemiş anlayışa göre, tarih çağları (yani yazının çıkmasından sonraki insanlık tarihi) dörde ayrılır:

M.Ö. 3000-M.S. 476 (Batı Roma'nın yıkılışı): İlkçağ;

476-1453: Ortaçağ;

1453-1789: Yeniçağ;

1789 sonrası: Sonçağ ya da Yakınçağ.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, bizde bu çağ ayırımını benimseyenler 1453'ün, Fatih'in Rönesans prensi kimliğinin önemini ve/veya bu fethin İslamiyet, Türklük bakımından önemini vurgularlar. Bu yaklaşım doğru ve Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethiyle beylikten imparatorluğa diye özetlenebilecek çok kökten bir dönüşüm geçirdiği muhakkak olmakla birlikte, bunu Türkler bakımından bir çağ değişikliği olarak değerlendirebilir miyiz? Sanmıyorum. Batılılar 1453'ü çağ değişimi noktası olarak değerlendirirken Osmanlılara çok da olumlu sayılamayacak bir rol veriyorlar. Buna göre fetihle birlikte İstanbul'dan İtalya'ya kaçan Bizanslı bilim adamları orada Hürmanizm'i ve Rönesans'ı başlatmışlardır. Yani, bu görüşe göre, Osmanlılarınki bir tür "iteleme" işlevinden ibarettir.

Prof. İbrahim Kafesoğlu çağ ayırımının bizim bakımımızdan doğrudan bir açıklayıcılığı olmadığını ilk söyleyenlerdendir. Gerçekten de Batı Roma'nın son bulmasının Türkler bakımından doğrudan (o sırada) bir önemi olmuş mudur? 1789 Fransız İhtilali Türkler için de çok önemlidir ama Türkleri, Osmanlı Devleti'ni etkilemesi için belli bir zaman aralığının geçmesi gerekmiştir. Oysa Batı ve Orta Avrupa bakımından 1789'un adeta anında etki yapması söz konusudur.

Türkiye, yani Anadolu ve Rumeli Türkleri için daha anlamlı sayılabilecek şöyle bir çağ ayırımı önerilebilir:

M.Ö. 220-M.S. 1071: İlkçağ;

1071-1839: Ortaçağ;

1839-1908: Yeniçağ;

1908 sonrası: Sonçağ ya da Yakınçağ.

Böyle bir ayırımın Türkiye Türklerinin toplumsal örgütlenme evrelerine işaret etmek bakımından anlamlı olduğunu düşünüyorum: İlkçağ, Türklerin göçebe hayvancılık dönemidir. Ortaçağ Türklerin yerleşikliğe, tarıma, köylülüğe geçişi dönemidir. Yeniçağ ciddi biçimde Batılılaşmaya, hukuk devletine adım atıldığını göstermektedir. Sonçağ, Türkiye Türklerinin yaygın kentleşmeye, kapitalizme yönelme noktasını belirtmektedir.

II

Klasik Osmanlı Toplum Düzeni

“Klasik” dediğimiz Osmanlı toplum düzeni, Osmanlı Devleti’nin en güçlü olduğu yaklaşık 1450-1550 yılları arasındaki düzendir.

Hemen baştan, okullarda yapılagelen Osmanlı Devleti dönemlendirmesiyle ilgili bir uyarıda bulunmak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi şöyle bir dönemleme yapılmaktadır:

1300-1453: Kuruluş dönemi;

1453-1579 (Sokollu’nun ölümü): Yükselme dönemi;

1579-1699: Duraklama dönemi;

1699-1922: Gerileme dönemi.

Aslında bu dönemlendirme yalnızca arazi miktarı bakımından, ayrıca belki Osmanlı devlet aygıtının gücü, etkinliği bakımından anlamlıdır. Ama örneğin halkın, özellikle Türk halkının refah ya da uygarlık ve kültür düzeyi bakımından pek de anlamlı olmayabilir. Zira nasıl bütün insan toplulukları genelde ilerliyorsa, kural olarak Türklerin de ilerledikleri kabul edilmelidir. Araştırılsa, belki de Türk insanının 19. yüzyılda Kanuni dönemine göre ortalama ömrünün daha uzun, ya da okuryazarlık bakımından daha ilerde olduğu ortaya çıkacaktır. Ayrıca mimarlıkta yükselme dönemine rastlayan Mimar Sinan gibi bir dâhi varsa da, edebiyatta 18. ve 19. yüzyıllarda pek büyük isimler çıkmıştır. Klasik Türk müziğinin asıl 17. yüzyılda ve ondan sonra geliştiği söylenebilir. Büyük düşünür-yazarlar Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi 17. yüzyılda yaşamıştır. İlk kütüphane binaları 18. yüzyılda yapılmıştır. Arazi miktarı bakımından işi ele alırsak, en “yoksulu” Türkiye Cumhuriyeti’dir. Ama biliyoruz ki bu dönemde iktisat, kültür, uygarlık ve hemen her alanda Osmanlı Devleti zamanındaki Türk toplumundan çok daha ileriyiz. Bugün çok hızlı bir gelişme süreci içindeyiz.

Klasik Osmanlı toplum düzeni şöyle özetlenebilir:

I. Yönetenler (askeri) sınıfı

A. İcrai askeriler

1. Maaşlılar

2. Zaimler ve tımarlı sipahiler

B. Ulema

II. Yönetilenler (reaya) sınıfı

A. Kentliler

1. Lonca esnafı

2. Tüccar ve sarraflar

B. Köylüler

C. Göçebeler

Bu dönemde iki ana sınıf vardı: yönetenler, yönetilenler; kimlerin bu sınıflara dahil oldukları, ne zaman ve hangi şartlarda öbür sınıfa geçecekleri devlet tarafından belirlenirdi.

Yönetenler, askerlikle doğrudan ya da dolaylı bir ilgileri olmasa da (örneğin ulema), askeri sayılırdı, zira devlet bir fetih ve savaş makinesi olarak örgütlenmişti. Bunlara, yönetilenlere oranla yüksek bir yaşama düzeyi sağlanırdı.

Kural olarak ülkenin en zengini padişah olurdu. Tüccardan çok zenginleşen biri olursa, müsadere yoluyla durumun “icabına” bakılır, hizaya getirilirdi. Yönetenlerin ikinci bir ayrıcalıkları, vergi ödemekle yükümlü olmamalarıydı. Baş padişah olan askeri sınıfa ulema ile icrai (yürütme ile ilgili) işler gören ve kul statüsündeki askeriler dahildi. Sözü edilen icrai işlerin başlıcaları yönetim ve askerliktir. Yeniçerisinden, sipahisinden sadrazamına kadar bu işleri görürlerdi. Bunların kul statüsünde olmaları boyunlarının kıldan ince olması anlamına geliyordu. Bu, muhakeme edilmeden padişahın buyruğu ile “siyaseten katledilebilmeleri” demekti (siyaseten katil). Kul olmanın ikinci bir sonucu, kulların ölümünde miraslarına el konmasıydı ki buna, müsadere denirdi. Herhalde müsadere daha çok, müsadereye değer serveti olan yüksek görevlilere uygulanıyor olmalıydı. Fakat bunların, ölümlerinden sonra vârislerini gözetmek için kullanabilecekleri bir imkân vardı. Cami, medrese vb gibi hayır kurumları yapıp, bunların faaliyetlerinin sürdürülmesi için vakıf kurduklarında, vârislerini vakıf mütevellisi atayıp onları bu yoldan gelir sahibi kılabilirlerdi. Zira vakıflar müsadere edilemezdi.

Yönetenler sınıfının ikinci kolu ulema idi. Âlimler devletin din, yargı, eğitim işlerini görürler, icrai işlere fazla karışamazlardı. Askeri sınıfın ayrıcalıklarından yararlanırlardı, yani yüksek gelir sahibiydiler ve vergi ödemezlerdi. Bununla birlikte, icrai askeri sınıf üyeleri gibi kul statüsünde olmadıkları için, muhakeme edilmeden cezalandırıldıklarına pek rastlanmazdı, yani örneğin siyaseten katledilemezlerdi ve malları müsadere edilemezdi. Âlimler, mahalle mektebinden sonra medreselerde okuyarak yetişen Müslüman çocuklarıydı. Oysa kullar çok kez devşirme idiler, yani çocukluklarında Hristiyan olan kişilerdi. Yüksek ulema büyük servet sahibi olabildiği gibi, bu serveti çocuklarına intikal ettirebiliyordu. Yüksek ulemanın çocukları da ulema oldukları takdirde –ki genellikle böyle olmuştur– ortaya bir ulema aristokrasisi ya da soyluluğu (zadegânlık) çıkıyordu. Yüksek ulemanın çocuklarını kayırmak için daha çocukluklarında rütbe verilmeye başlanır, böylece kolayca yükselmeleri sağlanırdı.

Niyazi Berkes, Ziya Gökalp’in bir sözü üzerinde duruyor. Gökalp devşirme çocukların yüksek yönetici olmak için devam ettikleri Topkapı Sarayı’ndaki Enderun Mektebi’yle medreseleri karşılaştırırken, birincisinin Türk olmayı alıp Türk yaptığını, ikincisinin Türk’ü alıp Türk olmayan (Arap) haline getirdiğine işaret ediyor. Gerçekten de yönetim ve Enderun Mektebi’nde dil Türkçe iken, ilim ve medrese dili Arapçaydı. Bizim bakımımızdan gariplikler bununla bitmiyor. Dine dayalı olduğunu ilan eden bir ülkede cedbeced Müslüman olanlar askerlik ve yönetim işlerine karıştırılmıyorlar, fakat Hristiyan olan bir ailenin çocuğu o ülkenin yazgısını yönetiyordu.

İcrai askeri yöneticiler, kapıkulları ve diğer maaşlılar ile tımarlı sipahiler ve zaimler (zeamet sahipleri) diye ayrılabilir. Bu, anlamlı bir ayrımdı, zira maaşlılar, paranın çok kıt olduğu, onun için köylünün vergisini ürün olarak (öşür, aşar) ödediği bir iktisadiyatta ayrıcalıklı idiler. Fakat maaşların zamanında verilmediği, ya da züiyuf (ayarı düşük) akçe ile verildiği dönemlerde bunlar,

isyana hazır bir hoşnutsuzlar kitlesi oluştıurdu. Tımarlı sipahi ve zaimlere gelince, gelirlerini büyük ölçüde dirliklerindeki köylülerden aynî olarak toplayan, toprağın hukuken maliki olmasalar da, başında oturdukları için, fiilen ona egemen olan, tabir caizse fiili feodallerdi. Sipahi ve zaimlerin dirliklerindeki köylülerden ürün olarak topladıkları başlıca vergi aşardı.

Yönetilenler sınıfına gelince, bunun özgün adı reaya idi. Üretim reayaya ait bir işti. Aynı zamanda savaş işine de yardımcı olurlardı. Vergi, reayaya ait bir yükümlülüktü. Osmanlı Devleti “platonik” bir devlet olduğı için yönetenlerin, yönetilenlere göre daha müreffeh (gönençli) bir hayat yaşamaları asıldı. Devlet yönetilenler için değil, yönetenler içindi.

Kentli reaya deyince akla önce lonca esnafı gelir. Bunlar hem imalatçı, hem satıcı ya da yalnızca satıcı olan, loncalarının sert ve kısıtlayıcı çerçevesi içinde çalışan küçük iktisadi birimlerdi. Usta-kalfa-çırak ilişkileri içinde çalışan bu birimlerin büyümemesi, gelişmemesi hem loncaların hem devletin özen gösterdiği bir konuydu. Başka bir deyişle loncalardan kapitalizme açılan bir kapı yoktu. Loncaların dışında, büyük iş yapan sarraflar ve şehirlerarası ya da uluslararası ölçekte çalışan tüccarlar vardı. Bu servet sahiplerine izin verilmesi, yaptıkları işin lonca ölçeğinde yapılmasının olanaksız olmasından kaynaklanıyordu.

Osmanlı Devleti köylüleri göçebelere tercih eden bir devlettir. Nedeni açık: Köylüler yeri yurdu belli, vergi ödeyen, gerektiğinde asker veren bir kesimdi. Göçebeler ise adresi belli olmayan, vergi ve asker vermek konusunda isteksiz, üstelik silahlı ve seyyar, üstüne fazla varılamayan bir kesimdi. Osmanlılar göçebeleri oturtmak, köylüye dönüştürmek için hep çabalamışlardır.

III

Klasik Osmanlı Düzeninin Değişimi

“Klasik” dediğimiz Osmanlı düzeni 16. yüzyılın ortalarından itibaren değişime uğradı. Değişime yol açan etkenler şöyle sıralanabilir:

1. Avrupa’dan Gelen Enflasyon Süreci ve Tüfeğin Gelişip Yayılması: Sözünü ettiğimiz yüzyıllarda kullanılan para, altın ve gümüşten basılan paralardı ve bunun dünyadaki miktarı görece sınırlıydı. Bu miktarın artması gümüş ve altın madenlerinin çalıştırılmasına bağlı idi. Yeni Dünya’nın keşfinden sonra İspanyollar Aztek, Maya, İnka imparatorluklarına son verip ellerindeki altın ve gümüşü yağmaladılar. Bu ülkelerde buldukları altın ve gümüş madenlerini işlettiler. Böylece İspanya vasıtasıyla Avrupa’ya ve ardından bütün kıtalara, eskisine oranla daha çok altın ve gümüş paranın girdiğini görüyoruz. Para miktarının büyük ölçüde artması genellikle her yerde ülke iktisadiyatlarında eskiye göre parasallaşmanın artışına ve fiyatların yükselmesine yol açtı. Bu süreç tabii Osmanlı Devleti’nde de yaşandı. Osmanlı iktisadiyatının bir miktar daha parasallaşması, köylüyü para (pazar) iktisadiyatına sokmuş olmuyordu. Ama şöyle bir olanak tanıyordu: İltizam denilen usul sayesinde köylünün ürün olarak ödediği aynî vergiler paraya çevrilebiliyordu.

İltizam usulü şöyle açıklanabilir: Boş kalan bir dirliğin aşarı yeniden bir sipahi ya da zaim tahsis edilmiyor, artırmaya çıkarılıyordu. En çok ödemeyi vaat eden mültezim o dirliğin iltizamını (genellikle 3 yıl için) almış oluyordu. Mültezim devlete para veriyor, fakat köylüden aşarı ürün olarak alıyordu. Aşarı pazarda satarak paraya dönüştürmek mültezime ait bir iş oluyordu. Dikkat edilirse bir dirliğin iltizama verilmesi, orada sipahi ya da zaim bulunmaması demektir. Oysa sipahi ve zaimler yalnızca vergileri toplayıp karşılığında savaş hizmeti sunan kimseler değillerdi. Sürekli dirliklerinde oturan, asayiş koruyan, hükümetin o yöredeki gözü, kulağı, eli olan kimselerdi. Oysa mültezimler dirlikte oturmayan, ancak hasat zamanı aşarı toplamak için oraya gelen, çok kez bu ilişkileri 3 yılla sınırlı kimselerdi.

Bu durumun önemli bir sonucu, sipahi ya da zaimin ortadan kalkmasıyla dirlikte bir yetke (otorite) boşluğunun doğmasıydı. Boşluğu mutlaka birilerinin doldurması gerekiyordu ve mültezimler (oraya yerleşmiş olmadıkları için) bunu yapacak durumda değillerdi. Yetke boşluğunu dolduranlar âyan denilen, oranın yerlisi bir kesim oldu. Âyanlar paralarıyla, nüfuzlarıyla, askeri güçleriyle yörelerine egemen bir zümre oldular. Artık devlet vergi ve asker toplama konularında onların yardımlarından yararlanmak durumunda kalmıştı. Güçleri artan âyanlar Avrupa’daki feodal sınıfa benzediler. Âyanlık, merkezin taşra üzerindeki denetimini yitirmesi, tımar sisteminin sağladığı merkeziyetçilikten adem-i merkeziyete (merkezsizliğe) bir kayış anlamına geliyordu. Hemen belirteyim ki, tımar sisteminin tasfiyesi, yerini iltizama bırakması, yüzyıllar alan yavaş bir süreç oldu. II. Mahmut zamanında (19. yüzyıl başlarında) hâlâ tımarlar vardı.

İltizam sistemi devlet hazinesine daha çok paranın girmesini olanaklı kılıyordu. Bunun hükümete sağladığı en önemli yararlardan biri kentlerde bulunan, yeniçeri ya da benzeri piyade askerini çoğaltmaktı. Bu, ateşli silahların, özellikle tüfeğin gelişmesi ve yayılmasının bir sonucuydu. Atlı askerler, ki tımarlı eyalet ordusu atlıydı, tüfek kullanamıyordu. Tüfek piyadenin silahıydı. Demek ki savaş teknolojisindeki gelişme, tımar sisteminin tasfiyesini, piyadenin artırılmasını zorunlu kılıyordu. Hazineye iltizam sayesinde daha çok para girmesi, piyade askerinin çoğaltılabilmesi demekti.

2. Avrupa’da ve Özellikle Akdeniz Bölgesinde Nüfus Artışı: Kapitalizm öncesi iktisadiyatlarda

nüfus artışı çok olumsuz sonuçlar doğurabiliyordu. Zira öyle bir sistemde nüfus artışına koşut olarak üretimi artırmak bugünkünden çok daha zor oluyordu. Nüfus artışı demek, sefalet ve açlık ile bunun yol açtığı kanunsuzluklar, eşkıyalık demektir. İşte 16. yüzyılda Akdeniz bölgesinde, ihtimal büyük salgın hastalıkların uzun süre görülmemesi yüzünden, önemli bir nüfus artışı oldu ve sözü edilen sonuçları doğurdu. Osmanlı’da, Anadolu’da ortaya çıkan karışıklıklara “Celali İsyanları” denir. En yoğun olarak 1590-1650 yılları arasında yaşandı, 17. yüzyılın sonlarına doğru, muhtemelen nüfus baskısının azalması sonucunda, nihayet buldu. Kanuni döneminde ülkenin nüfusu 12 milyondan 22 milyona yükselmişti.

3. Uluslararası Kervan Yollarının Önemsizleşmesi: Denizden Hindistan yolunun keşfedilmesinden sonra ticaret, İpek Yolu gibi uluslararası kervan yollarını gitgide terk ederek denize kaydı. Kervancılığın zayıflaması, geçimini buna bağlayan birçok kent ya da kasabanın canlılığını yitirmesine yol açtı. Kapitalizm öncesi toplumlarda bu tür gerilemeler çok kez başka yollardan, başka etkinliklerle giderilemiyor, çöküş sürekli bir hale dönüşüyordu.

4. Fetihlerin Azalması ve Durması: İnsan ve hayvan enerjisiyle (organik enerjiyle) dönen geleneksel imparatorlukların genişlemesi, imparatorluklar büyüdükçe zorlaşıyordu. Önceleri Osmanlı Devleti çok başarılı bir savaş makinesiydi. Bütün ülkeye egemen bir devlet aygıtı her zaman on binlerce kişilik orduları sefere gönderme yeteneğine sahipti. Nitekim başlarda Osmanlı ordusu sefere çıktığı zaman yalnızca kent, kasaba, kaleleri değil, büyükçe bölgeleri kolayca fethediyordu. Fetih her bakımdan kârlı bir işti. Avrupa’ya feodal yapı egemen olduğundan ve feodaller de genellikle başlarına buyruk olduklarından, Osmanlı ordularına karşı Avrupa’nın aynı büyüklükte ve güçte ordular toparlaması çok daha zordu.

Zaman geçtikçe durum değişti. Bu kez imparatorluk büyüdükçe Osmanlı ordusunun sınır boylarına gitmesi fazla zaman almaya başladı. Unutmamalı ki ordunun ilerleme hızını yaya giden piyadeler belirliyordu. Savaş yazın yapıldığından, zamanında sınır boylarına ulaşmak için bahar yağmurları altında yola çıkmak gerekiyordu. İmparatorluk büyüdükçe, zamanını yollarda geçiren Osmanlı ordusunun savaşabileceği süre kısalmış oluyordu. İkinci olarak, Osmanlı’nın karşısındaki Avrupa devletleri zaman içinde merkezileşmeye, güçlü ve büyük ordular kurmaya başladılar. Savaş başarıları eskisi kadar kolay ve büyük olmamaya başladı.

Fetihlerin azalması ve zorlaşmasının önemli bir sonucu savaşa olan ilginin azalması oldu. Zira fetih, manevi tatminler dışında, önemli maddi çıkarlar da sağlıyordu. Bu manevi ve maddi tatminler olmayınca savaşa ve savaşı yapacak orduya ilgi azalmaya başladı. Ordunun “bozulması” büyük ölçüde bu yüzden oldu.

Savaşa koşullanmış bir devletin ve bir toplumun birdenbire barışa kendini uydurması çok da kolay değildir, ihtimal Celali İsyanları denen kanlı mücadelede, dışa yönelemeyen savaş alışkanlıklarının bu sefer iç savaşa yönelmesinin payı da bulunabilir.

5. İbn Haldun “Yasa”sının Etkileri: 14. yüzyılda Mısır’da yaşamış olan ve kimilerince toplumbilimin babası sayılan Tunuslu İbn Haldun, Mukaddime adlı yapıtında İslam tarihini inceleyerek çok dikkate değer sonuçlara ulaşmıştır. Ona göre bu toplumlar iki düzenin çatışmasına sahne oluyordu: medeniyet (medine, kent anlamındadır) ve bedeviyet (oymak ve boy olarak örgütlenmiş göçebe kandaş topluluklar). Bedeviler asabiyet denen yüksek bir dayanışma duygusu içindedirler. Savaşkan, dürüst, kaba insanlardır. Medeniler yerleşik, tarıma dayalı, kentleri olan

topluluklardır. Medeni devletler sürekli bedevilerin saldırılarına uğrarlar. Zayıf düştükleri zamanlar bu saldırılara yenik düşerler, bedeviler devleti ele geçirirler. Böylece bedevi reisinin hükümdar olduğu yeni bir devlet ortaya çıkar. Bedeviler, yıktıkları devletin ülkesinde, kentlerinde yavaş yavaş medeniyeti öğrenirler. Medeniyetleri arttıkça, savaşkanlıklarını ve asabiyetlerini yitirirler. Dört kuşak sonra, yani 100-120 yıl sonra devlet, yeniden bedevilere yenik düşecek derecede yumuşamış olur. Tarih böylece tekrarlanıp gider.

Niyazi Berkes'e göre Osmanlı Devleti "İbn Haldun tipi" bir devlettir. Buna göre 100-120 yılda yıkılması gerekirken, bölgede yeterince güçlü bir akın yapabilecek bir bedevi topluluk kalmadığı için "doğal" bir sonu olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin karşısındaki Avrupa devletleri İstanbul ve Boğazlar'ı içlerinden birinin kapmasını istemedikleri için Osmanlı Devleti'ni yıkmamışlar, sömürmekle yetinmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti, bir türlü ölemeyen yatalak ihtiyarlar gibi varlığını sürüklenerek sürdürmüştür.

Hikmet Kıvılcımlı da Osmanlı Devleti'nin "İbn Haldun tipi" bir devlet olduğunu kabul etmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti 1402 Ankara Muharebesi'yle İbn Haldun modeline uygun bir sona ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mehmet Çelebi tarafından canlandırılması ise "yeni" ya da "ikinci" bir Osmanlı Devleti'nin kurulması anlamına gelmektedir.

Osmanlı aydınları İbn Haldun kuramını biliyorlardı. Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarından sonra devletin savaşacak hali kalmadığını, yaşlandığını düşünerek, kültür hayatına daha fazla önem vermeye başladılar. Lale Devri ile başlayarak Osmanlı padişahları kültür hayatının gelişmesine öncülük ettiler.

IV

Osmanlı-Türk Kùltür Hayatının Bazı Sorunları

Osmanlıların çok başarılı sayılabilecekleri alanlar olmuştur. Mimarlık, şiir, minyatür, musiki bunlar arasındadır. Osmanlı Devleti'nin, esas halkı Hristiyan olan Balkanlar'da 400 yıldan fazla hüküm sürebilmesi bir örgütlenme ve yönetim başarısıdır. Bugünkü ölçülerimizle belki Osmanlılar çok hoşgörölü sayılmazlar ama o çağda özellikle dinsel hoşgörüyü temsil ettikleri muhakkaktır. Yalnızca hoşgörü de değil, Osmanlılar Ortodoks Kilisesi'nin koruyucusu da olmuşlar ve Katolik Avrupa karşısında Ortodoksluğun ezilmesini önlemişlerdir. Muhtemelen tımar sistemi de, yerini aldığı feodal düzenden daha az baskıcı, daha az sömürücüydü. Din ve dil bakımından halka bu derece uzak olan bir yönetimin Balkanlar'ı yüzyıllarca salt kılıç zoruyla tuttuğunu söylemek ne insafa ne de mantığa sığar. Bunlar Osmanlıların lehinde sayılabilecek önemli noktalardır.

Bu başarılar yanında kùltür hayatında bazı önemli yetersizlikler söz konusuydu. Bunlardan biri kitap anlayışıydı. Osmanlılara göre kitap, halı gibi, elle üretilmesi gereken "lüks" bir eşya sayılıyordu. Ancak varlıklı insanlar ona sahip olabilişlerdi. Matbaada basılıp herkesin ulaşabileceği harcıâlem bir şey olması arzu edilmiyordu, böyle bir talep yoktu. Eğitim, büyük ölçüde kitapsız yürütölüyordu. Bilindiği üzere, matbaa 1450'lerde Gutenberg tarafından icat edildi. 1493'te Yahudiler İstanbul'da, 1495'te Selanik'te, Ermeniler 1567'de, Rumlar 1627'de İstanbul'da birer matbaa kurdular. Osmanlıların matbaası ise Sait Çelebi ve İbrahim Müteferrika tarafından 1729'da; demek ki matbaanın icadından 279, İstanbul'da açılan ilk matbaadan 236 yıl sonra kuruldu. Fakat herhalde matbaaya yine de büyük bir gereksinme yoktu ki 17 kitap bastıktan sonra 1742'de kapandı (ortalama yılda bir kitap gibi). Duyulan gereksinme üzerine aynı matbaa 1784'te yeniden çalışmaya başladı. Dolayısıyla 17 basılmış kitap dışında, gecikmemiz 334 yıla çıkıyor. Matbaası olmayan bir toplumun bilim ve kùltürde ileri adım atmakta ne denli zorlanacağı açıktır.

Osmanlı kùltür hayatındaki önemli bir başka aksaklık mahalle (cami) mektebi-medrese sisteminde göze çarpmaktadır. Müslüman Türk çocuklarının gittiği mahalle okullarında genellikle durum şuydu:

Arapça bilmeyen çocuklara, Arapça bilmeyen bir hoca Kuran okumasını, duaları ve biraz aritmetik öğretiyor, din bilgileri veriyordu. Bu okullarda Türkçe okuma ve yazma öğretilmiyordu. Öğretilcekse başka yerlerde (evde, devlet dairelerinde usta-çırak ilişkisi içinde) öğretiliyordu. Mahalle mektepleri ile medrese arasında bir ortaöğretim basamağı yoktu. İlk dönemlerde kimi medreselerde matematik, tıp, astronomi gibi fen bilimleri okutuluyor idiyse de, sonradan bu da kalmadı. Medreseler artık hemen yalnız din bilimleri okutuyordu. Burada da öğretim dili Arapçaydı. Medreselerde de Türk olan öğrenci ve müderrisler arasında Arapça bilgisinin ileri düzeyde olmadığı ve en çok da ezber bilgilerle yetinildiği anlaşıyor.

Medresenin bu durumuna karşılık Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Mektebi'nde ve diğer bazı saraylarda verilen eğitim çok daha verimliydi. Zira burada din bilimleri yanında Arapça, Farsça, edebiyat, tarih, coğrafya, müzik, resim, askerlik gibi çok çeşitli konular öğretiliyor ve öğretim dili olarak da Türkçe kullanılıyordu. 19. yüzyıl öncesinin Osmanlı düşüncesinin iki doruğu Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin Enderun'da öğrenim görmeleri dikkati çekiyor.

HASTA BİR İMPARATORLUK

V

Tanzimat'a Doğru

Osmanlı-Türk toplumunun Batılılaşmaya, çağdaşlaşmaya, ya da modernleşmeye kesin adım atması Tanzimat ile olmuştur. Bu aynı zamanda insan haklarına, hukuk devletine, özgürlük ve demokrasiye doğru atılan bir adımdır. Bana göre Türk toplumunun ortaçağdan çıkıp yeniçağa geçişidir. Tanzimat'ı ele almadan önce o noktaya nasıl geldiğini ana çizgileriyle anlatmaya çalışacağım.

Islahat denilen düzeltimler (reformlar) Lale Devri'yle başlayıp 18. yüzyıl boyunca sürmüştür. Ama bunlar zayıf hareketlerdi. Örneğin mühendishane adıyla açılan kurumların (III. Selim döneminde açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun dahil) gerçekte okul değil, kurs gibi oldukları anlaşıyor. Asıl ıslahatın başlaması 1789'da III. Selim'le birlikte. Bir yandan bu padişahın kişisel olarak düzeltimden yana olması, bir yandan 1789 İhtilali'nin Avrupa'da doğurduğu büyük sonuçlar ve altüst oluşların önceleri zayıf da olsa yansımaları bunu sağlamıştır.

III. Selim tahta çıktığında Osmanlı Devleti'nin karşısında iki büyük sorun bulunuyordu. Birinci sorun âyanlaşma sürecinin doruk noktasına varması ve artık ülkenin birliğini tehdit eder duruma gelmesiydi. Âyanlar, irili ufaklı her düzeyde belirginleşmişti. Büyük Âyanlar, ki bunlara hanedan deniyordu, başlarına buyruk yöneticiler olabiliyorlardı. Hükümet asker ve vergi toplama işini ancak onların aracılığı ile yapabiliyordu. 19. yüzyıl başlarında bağımsızlığa yaklaşan iki büyük âyan göze çarpıyordu. Biri Yanya Âyanı Tepedelenli Ali Paşa, öbürü de Mısır Âyanı Mehmet Ali Paşa'ydı. İkisi de askeri güçlerini pekiştirmek üzere Avrupa'dan subay getirmişlerdi. Mehmet Ali bir Fransız Harb okulu kurdurmuş, Kölemen beylerini kılıçtan geçirerek Mısır'a tam egemen olmuş, eğitim, sanayi ve tarımda dikkate değer büyük atılımlar gerçekleştirmişti. Her iki âyan, resmi düzeyde olmasa da Avrupa devletleriyle ilişkiler sürdürüyorlardı. Böylesine bir âyanlaşmanın padişahın yetkisini sınırladığı ve imparatorluğun parçalanmasına yol açabileceği açıktı.

İkinci önemli sorun yeniçeri ordusunun işe yaramaz halde oluşuydu. Devletin fetih siyasetinden vazgeçmek zorunda kalmasından sonra, ordu ihmal edilmişti. Ulufeleriyle geçinemeyen yeniçerilerin esnaflaşmasına göz yumulmuştu. Esnaflık yaptığı için yeniçerilerin talime, eğitime ayıracak zamanları yoktu. Oysa ateşli silahlardaki gelişme, talimin önemini çok artırmıştı. Savaş sırasında ordular henüz ayakta karşı karşıya gelip savaştıkları için, karşı tarafın ateşiyle yanı başlarında devrilen askerlerin görüntüsü ürküntü yaratıyordu. Talim görmeyen asker ne denli kahraman ya da iyi niyetli olursa olsun, bu manzara karşısında daha kolay ve daha önce bozguna uğruyordu. Bu durumda yeniçerilerin esnaflık yapmayıp vakitlerini kışlada eğitim yaparak geçirmeleri gerekiyordu, ama bunun için onlara yeterli düzeyde ulufe vermek şarttı. Böyle bir askeri ıslahat yalnızca yabancı ordulara karşı değil, aynı zamanda âyanları hizaya getirebilmek için de lüzumluydu.

III. Selim, devlet adamlarına ne yapılması gerektiği konusunda danışıp, onlardan bu konuda "layiha" denen raporlar aldıktan sonra ordu ıslahatına başladı. 1793'te Nizam-ı Cedit adıyla, talimli bir ordunun çekirdeği oluşturuldu. Nizam-ı Cedit adının, Fransa'da ihtilal düzeninin benimsediği Yeni Düzen adıyla aynı oluşu dikkati çekiyor. III. Selim yeniçerileri ürkütmemek için çok dikkatli ve yavaş hareket ediyordu. Yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere İrad-ı Cedit Hazinesi diye ayrı bir mali kaynak oluşturuldu ve bunun için yeni vergiler kondu. Bu da vergi verenler bakımından işin sevimsiz yönüydü. Napolyon karşısında Akka'da (Filistin) kazanılan zaferden sonra Nizam-ı Cedit'in asker sayısı 10.000'e çıkarıldı. 1805'te padişah talimli askerin ilk kez Rumeli'de, Edirne'de de oluşturulmasını buyurunca Rumeli âyanlarının bir bölümü buna isyan ettiler (1806). İsyanı bastırmak

için Nizamcılar yola çıkacakken, Tekirdağ'ın da ayaklanması üzerine padişah askerini geri çekti. Ertesi yıl İstanbul'da yeniçeriler ayaklandılar (Kabakçı Mustafa isyanı). III. Selim Nizam-ı Cedit'e harekete geçmesi için emir vermekte gecikince, iş çıkırından çıktı ve tahttan çekilmek zorunda kaldı (1807). IV. Mustafa tahta çıktı (1807-8). Nizam-ı Cedit dağıtıldı.

Sened-i İttifak

Fakat ıslahatçılar İstanbul'dan kaçıp Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınmışlardı. Bir bahaneyle İstanbul'a gelen Alemdar, III. Selim'i tahta çıkarmak üzere Topkapı Sarayı'na geldi. Alemdar'ın niyetini son anda fark eden IV. Mustafa, sarayın kapılarını kapattırıp Osmanlı hanedanının kendisi dışında son erkekleri olan III. Selim ve II. Mahmut'un idamlarını buyurdu. III. Selim'i boğdular, fakat II. Mahmut kaçarak vakit kazandı ve zorla saraya giren Alemdar tarafından kurtarıldı. II. Mahmut (1808-39) padişah, Alemdar sadrazam oldular. Alemdar padişahı tahta çıkarmış, kendine bağlı askeri kuvvetleri bulunan bir sadrazam olarak, çok güçlüydü. Önce Nizam-ı Cedit'in benzeri olarak Sekban-ı Cedit ocağını kurdu. Âyan sorununu çözmek üzere başlıca âyanları İstanbul'a çağırdı. Âyanlara hak ve görevler vererek onlara resmiyet kazandırmak, böylece devletin dağılması tehlikesini önlemek istiyordu.

İstanbul'a gelen âyanlarla görüşmeler yapıldı ve sonunda âyanlarla merkez arasındaki ilişkileri düzenleyen Sened-i İttifak adını taşıyan bir belge düzenlendi. Buna göre (özet olarak):

- 1) Âyanlar padişaha sadık olacaklar ama kanunsuzluğa karşı direnme hakları olacaktı.
- 2) Âyanlar gerektiğinde asker toplamaya yardımcı olacaklardı ve yeni bir ordu kurulacaktı.
- 3) Vergiler ağır olmayacaktı, düzenli toplanacaktı, devletin vergisine dokunulmayacaktı. Yeni vergi düzenlemeleri büyük âyanlarla hükümet arasında görüşülüp kararlaştırılacaktı.
- 4) Suçu açıkça belli olmadan âyan ve devlet adamlarına ceza verilmeyecekti. Burada dikkati çeken önemli noktalar var. Senet uygulama alanı bulsaydı âyanlık resmiyet kazanacaktı. Senet'in kendisi bir çeşit anayasa niteliğini kazanacak, Osmanlı Devleti'nin ilk "anayasası" olacaktı. Senet'te tarihteki demokratik ihtilallerin en önemli konusu olan vergi adaleti ve vergilerin danışılarak belirlenmesi ilkesi yer almaktadır. Nitekim danışarak vergi koymanın parlamenter bir başlangıç niteliğinde olduğu da söylenebilir. Âyan ve devlet adamlarının cezalandırılmasıyla ilgili esas, insan hakları bildirgelerinin, hukuk devleti için mücadelenin konusunu oluşturur.

Sözü edilen özellikleri ile Senet'le 1215'te İngiltere'de düzenlenen Magna Carta arasında önemli benzerlikler bulunduğu söylenebilir. Magna Carta, Kral John ile feodal beyler arasında yapılmış, karşılıklı hak ve görevleri saptayan bir belgedir. Söz konusu olan, özellikle beylerin hakları olmakla birlikte, İngiltere'de Magna Carta özgürlük ve demokrasi mücadelesinin başlangıcı sayılır, zira vergiler olsun, cezalar olsun, bunlarla ilgili birçok hükümleri içerir. Tarihçilerimiz genellikle âyanları ve Sened-i İttifak'ı olumsuz değerlendirirler, çünkü Osmanlı'da 19. yüzyılın başında feodal bir düzen kurulması, Avrupa'nın gidişine ters, onun için de geri (hatta gerici) bir olay olarak ele alınır. Ama şunu da düşünmek gerekir ki, II. Mahmut Mısır Âyanı Mehmet Ali ile kendi gücüyle baş edemediğinden, onu hizaya getirmek için Avrupa'ya muhtaç olmuş, Osmanlı Devleti'ni yarı bağımlı duruma düşürmüştür. Oysa Sened-i İttifak gibi bir çerçeve içinde belki Mehmet Ali'yle uzlaşabilir ve böylelikle devletin dışı karşı bağımsızlığı korunabilirdi.

Fakat bu düşünceler kurgusaldır (spekülatif) ve dolayısıyla bilimsel tarihçilik bakımından da makbul değildirler. Alemdar'ın sadrazam olmasından 3,5 ay sonra yeniçeriler tekrar ayaklandılar. Alemdar'ı konağında kuşattılar. Saatlerce süren bir mücadele sonucunda Alemdar kahramanca öldü. Bu sırada II. Mahmut Sekban-ı Cedit'i harekete geçirmede. Demek ki Alemdar'ın gücünden ve Sened-i İttifak'tan rahatsızdı. Yeniçeriler Alemdar'dan sonra saraya saldırdılar. II. Mahmut, Osmanlı hanedanının tek erkeği kalmak için IV. Mustafa'yı idam ettirdi. Yeniçeriler çaresiz Mahmut'u kabullenmek zorunda kaldılar. Ama Sekban-ı Cedit'i ortadan kaldırdılar. Nizam-ı Cedit'in kurulmasına, gelişmesine önayak olanlar bir bir yakalanıp öldürüldüler. Askeri ıslahat işi böylece 1826'ya değin gündemden çıkmış oldu.

Yunan İhtilali, Mısır Sorunu

Bundan sonraki yıllarda Mahmut her yöntemi deneyerek âyanların gücünü kırmaya çalıştı ve bu konuda genellikle başarılı oldu. Ne var ki, 1820'de Yanya Âyanı Tepedelenli Ali Paşa'ya saldırdığında bu âyan çetin ceviz çıktı. Osmanlı ordusu ancak 17 aylık bir kuşatmadan sonra paşayı dize getirebildi, bunu da paşayı aldatarak yapabildi. Ona affedildiği bildirilince direnmekten vazgeçti, o zaman da öldürüldü. Fakat Osmanlı ordusu Tepedelenli ile uğraşırken, bundan yararlanan Mora Rumları ayaklanıp bağımsızlık mücadelesine başladılar (1821). Mora'daki Müslüman halk isyancılar tarafından kılıçtan geçirilirken Mahmut, Paşa'ya karşı mücadeleden vazgeçmedi. Yanya düştükten sonra Osmanlı ordusu güneye yöneldiğinde hem Mora hem de Atina gibi yerler ihtilalcilerin eline geçmiş bulunuyordu. Yeniçeriler 3 yıl boyunca ne Atina'ya ne de Mora'ya girebildiler. Bunun üzerine Mahmut Mısır Valisi Mehmet Ali'den yardım istedi (1824). Paşa, oğlu İbrahim komutasında bir ordu gönderdi ve kısa zamanda ihtilali bastırdı. İngiltere, Fransa ve Rusya donanma göndererek Osmanlı-Mısır donanmasını Navarin'de yaktıkları için bu başarı bir işe yaramadı. Çıkan Osmanlı-Rus savaşının sonunda gerçekleşen 1829 Edirne Antlaşması'yla nihayet Yunanistan, Sırbistan ve Memleketeyn'in [Romanya] özerkliği kabul ettirildi. 1830'da Yunanistan bağımsız hale getirildi.

Bu gelişmeler Yeniçeri Ocağı'nın sonunu getirdi. Yeni bir talimli ordu kurma girişimi oldu. Yeniçeriler tekrar isyan edince buna hazırlıklı olan hükümet, öbür askerlerin ve halkın katıldığı kanlı bir harekâtla ocağı ortadan kaldırdı (Vaka-i Hayriye). Kaçıp gizlenemeyenler öldürüldüler. Yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı talimli bir ordu kuruldu. Vaka-i Hayriye ile ıslahat yolu açılmış oldu. Bu hususta Mısır'daki ıslahat örnek alındı. 1827'de Avrupa'ya ilk öğrenciler gönderildi ve Tıbbiye (Batı örneğinde ilk yüksekokul) kuruldu. 1831'de ilk gazete, Takvim-i Vekayi, çıkmaya başladı. 1833'te Babıâli Tercüme Odası kuruldu. Yunan ihtilaline kadar Türkler yabancı dil olarak yalnız Arapça (ilim dili) ve Farsça (edebiyat dili) öğrenirlerdi. Devletin Batı ülkeleriyle olan ilişkilerinde, o ülkelerin dillerini bilen Fenerli Rumlar çevirmenlik yaparlardı. Ne var ki, Yunan ihtilali Rumlara güveni sarstığından çevirmenliği Müslümanlar üstlenmeye başladılar (1821). Tercüme Odası'nın kurulması, Fransızca öğrenme işinin usta-çırak ilişkisi içinde örgütlü bir hale getirildiğini gösteriyordu.

1834'te Harbiye (Harp Okulu) kuruldu. Daha sonra 1859'da Batı örneğindeki üçüncü yüksekokul, Mülkiye kurulacaktı. Bu üç okul ve onu izleyen diğerlerinden mezun olanlar, Osmanlı-Türk çağdaşlaşmasının önderliğini yapacak, 'taban'ını oluşturacaklardı. II. Meşrutiyet devrimini bu gibi okul mezunlarının (mekteplilerin) siyasal örgütü olan İttihat ve Terakki gerçekleştirecekti. Müslüman Osmanlı eğitiminin yetersizliğini belirtmek bakımından ilginçtir ki, yeni yüksekokullarda

okuyabilecek yeterlikte gençler bulunmadığı için, bu okullar kendi orta, hatta ilköğretim birimlerini oluşturmak durumunda kalmışlardır. Öyle ki, 1834'te kurulan Harbiye ilk mezunlarını ancak 14 yıl sonra, 1848'de verebilmiştir.

Yunan İhtilali'nin bastırılmasından sonra Osmanlı-Mısır sürtüşmesi başladı. Sonuç olarak 1831'de Mehmet Ali isyan ederek ordusunu Filistin'e gönderdi. Mısır ordusu Osmanlı ile yaptığı üç meydan muharebesinden muzaffer çıktı. Bu sırada Mısırlılar Kütahya'ya gelmişler (1833), kışı Bursa'da geçirmeye hazırlanıyorlardı. II. Mahmut bu durumda ya Mehmet Ali ile uzlaşacak ya da yabancı yardımına başvuracaktı. II. Mahmut ikinci yolu seçti. O sırada İngiltere ve Fransa birbirleriyle uğraştıkları için bu olup bitenlerle ilgilenemiyorlardı. Bu yüzden tuttu, Rusları yardıma çağırdı. Hem de ünlü atasözünü söyleyerek: "Denize düşen yılana sarılır." Oysa "yılan"a sarılacak yerde Mehmet Ali'ye sarılabilirdi... Ruslar büyük hevesle geldiler, Boğaziçi'ne yerleştiler. Olay Batı'da büyük telaş uyandırdı. Fransız ve İngilizlerin araya girmesiyle Kütahya'da bir anlaşma sağlandı. Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Cidde valiliğinin yanında Şam, Halep valilikleriyle Adana muhassıllığını elde etti (1833).

1838 Antlaşması

Mahmut gibi çetin kişiliği olan bir padişah için, bu durum mutlaka düzeltilmeliydi. Nitekim ertesi yıllarda, bir bölümü yukarıda açıklanmış olan hayli yoğun bir ıslahata girişildi. Islahatın ülkeyi güçlendireceği ve Avrupa'nın desteğini elde etmeye yarayacağı umuluyordu. Bununla da yetinilmedi. İngiltere'nin yardımını kesinleştirmek için 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret (Balta Limanı) Antlaşması yapıldı. Bununla İngiltere, kapitülasyon düzeninde sahip olmadığı ayrıcalıklar elde ediyordu: 1) İngilizlerin getirdiği ya da götürdüğü mallar bir kez belirlenen gümrük vergisi (ithalatta %5, ihracatta %12) ödendikten sonra, artık iç gümrüklerde vergilendirilmeyecekti. Oysa iç gümrükler yerli tüccar için devam edeceği için bunlar aleyhine haksız bir rekabet durumu söz konusuydu. 2) Bazı ürünler için Osmanlıların uyguladığı yed-i vahit (tekeli) usulü kaldırılacaktı. Böylece tek fiyat koyabilen yed-i vahitçi yerine İngiliz tüccarları ve adamları tek tek üreticilerden alım yapabilecekleri için fiyatları artık daha çok onlar belirleyeceklerdi. 3) İngilizler Osmanlı ülkesinde iç ticaret de yapabileceklerdi.

Doğan Avcıoğlu'ya göre bu antlaşma geleneksel lonca sanayisinin yıkılmasına yol açarak, Osmanlı toplumunun kapitalizme ve sanayi devrimine geçmesini önlemiştir. Bu bir "ıdam fermanı"dır.

Kimileri ise Osmanlı geleneksel sanayisinin bu antlaşma olmadan da Avrupa'nın sanayi devrimi ürünlerine dayanamayacağını ileri sürerler. İki taraf da iddialarını ispat edecek durumda değildir. Gene de, antlaşmanın en azından geleneksel sanayinin yıkılmasında bir payı olduğu söylenebilir.

1839'da Osmanlı ve Mısır orduları dördüncü kez Nizip'te karşılaştılar ve Osmanlı ordusu tekrar yenildi. Avcıoğlu'nun görüşü kabul edilirse, Balta Limanı Antlaşması sonucunda Osmanlı'nın iktisadi bir iflasa sürüklendiği söylenebileceği gibi, Nizip yenilgisiyle de Osmanlı Devleti'nin askeri bir iflas yaşadığı söylenebilir. Zira Osmanlı Devletinin askeri bir ağırlığı olmadığı ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak uzun zaman ordunun iç siyasette de bir etkisi kalmamıştır. Artık devlet yöneticisi olan paşalar, genellikle askerlikten habersiz, fakat Fransızca ve diplomasi bilen kişilerdi. Devleti ayakta tutan askerlik değil, bu gibi diplomatik becerilerdi. Osmanlı ordusu Nizip'te yenilirken, Osmanlı donanması Mısır'a kaçıyor ve II. Mahmut ölüyordu. Bu feci durum uzun sürmemiştir. Yeni padişah Abdülmecit (1839-1861) yanına ıslahatçı Mustafa Reşit Paşa'yı almış bulunuyordu. Öte yandan İngiltere yardıma gelmiş, Nizip'teki sonucu tersine çevirmişti. Sonunda Mehmet Ali babadan oğula

geçmek üzere kendisine kalan Mısır valiliği dışındaki diğer yerleri yitirdi.

Tanzimat Fermanı

Bu sırada Mustafa Reşit, Avrupa kamuoyunun desteğini elde etmek amacıyla padişaha Tanzimat Fermanı'nı (öbür adı Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ilan ettirdi. Ferman, doğru önlemler alınırsa 5-10 yıl içinde ülkenin düzeleceğini bildiriyordu. Yapılacak şeyler, 1) can, ırz (şeref), mal güvenliğinin sağlanması, 2) iltizam usulünün kaldırılması, 3) askerlik görevinin düzene sokulması ve 4-5 sene ile sınırlandırılmasıydı. Ferman faydalı, nizami kanunların yapılacağını, rüşvetin yasak olacağını, Müslüman ve Müslüman olmayanlara eşit olarak uygulanacağını bildiriyor ve Avrupa devletlerinin bu belgeye tanık olmaları için kendilerine resmen bildirilmesini öngörüyordu.

Can ve mal güvenliğinden söz ediliyordu, zira sıradan uyrukların az çok bir güvenceleri olmakla birlikte, devlet adamları hâlâ kul statüsündeydiler. Dolayısıyla bunlar için siyaseten katil ve müsadere söz konusuydu. Gerçi müsadere 1826'da kaldırılmıştı ama Mustafa Reşit'i yetiştirmiş ve korumuş olan Pertev Paşa bir kızgınlık sonucunda Mahmut tarafından siyaseten katlettilmiş. Demek ki Tanzimat Fermanı kul statüsüne son veriyor, devlet adamlarına can ve mal güvenliği getiriyordu. İltizam usulünün kaldırılması ancak iki yıl sürdürülebildi. Bir yandan mültezimlerin engellemeleri, bir yandan devletin örgütsüzlüğü yüzünden devletin aşarı toplama işi yürütülemedi. İltizam ve aşarı ancak Cumhuriyet yönetimi kaldırabilmiştir (1925). Askerliğe gelince, Tanzimat öncesinde kimi yerden asker alınıyor, kimi yerden alınmıyordu ve askere gidenler de çok kez artık ömürlerini asker olarak tamamlıyorlardı. Bu iş düzene sokulabildi.

Ferman'la Müslüman-Müslüman olmayan eşitliğinin getirilmesi de çok önemli, devrimci sayılabilecek bir değişiklikti. Müslüman olmayanlara Osmanlı ilk yüzyıllarda hoşgörölü davranmıştı ama, 17. yüzyıl sonunda yenilgilerin başlaması üzerine bunlara aşağılayıcı muameleler gündeme gelmişti.

Ferman'ın Avrupa devletlerine resmen bildirilmesi Ferman'ın uygulanmasında onların da bir etkisi olacağını, daha doğrusu onların Ferman'ın yürütülmesini garanti edeceklerini gösteriyor bize. Tanzimat döneminde Avrupa'nın büyük devletlerinin oynayacağı bu rol ünlü Tanzimat paşalarından Fuat Paşa tarafından şöyle açıklanmıştı: “Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukardan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.” Paşanın sözünü ettiği “yukarısı” padişaktır. “Aşağısı” ise halktır. Osmanlı siyaset dinamiklerini çok güzel anlatan bu sözle, padişahın ne denli güçlü, halkın ne denli edilgin, devlet adamlarının ne denli çaresiz oldukları ifade ediliyor. Onun için paşalar, padişaha karşı bir ağırlık oluşturabilmek için zaman zaman “düvel-i muazzama”ya (büyük devletlere) yaslanmak durumunda kalmışlardır. Örneğin Mustafa Reşit, Mithat, Hüseyin Avni paşalar daha çok İngiliz, Âli ve Fuat paşalar daha çok Fransız, Mahmut Nedim daha çok Rus desteğinden yararlanmışlardır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, 1839 askeri iflasından sonra Osmanlı Devleti tam bağımsız bir devlet olmaktan çıkmış, yarı bağımlı (ya da yarı sömürge) bir devlet durumuna düşmüştür. Osmanlı'nın ilginç yönü, şu ya da bu devletin değil, ama büyük Avrupa devletlerinin ortak yarı sömürgesi olmasıydı. Bu durumun tek bir devletin yarı sömürgesi olmaktan daha iyi olduğu açıktır. Çünkü büyük devletler arasındaki rekabetten yararlanarak Osmanlının nispeten serbest manevra alanları bulma

olanakları çıkabiliyordu. Yalnız Rusya, zaman zaman Osmanlı Devleti’ni salt kendi uydusu haline getirmek için girişimde bulunmuş (1833, 1853, 1878) ama karşısında öbür Avrupa devletlerini bulunca gerilemek zorunda kalmıştır. Şark meselesi (Doğu Sorunu) denen şey, bir yandan Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti’nde daha çok söz, çıkar, ya da toprak sahibi olmak için kendi aralarında ve Osmanlı’yla yaptıkları mücadelenin, bir yandan Balkan ulusu ve diğer ulusların Osmanlı’ya karşı bağımsızlık mücadelesinin öyküsüdür. Sonuç olarak da Osmanlı Devleti’nin tasfiyesinin öyküsüdür.

Tanzimat, Osmanlı’nın yarı sömürge durumuna düşmesiyle birlikte geldiği için, birçok ulusçu yazarımız onu pek de hoş bulmazlar. Gerçekten de Osmanlı Devleti’nin çok düşkün bir zamanına denk gelmiştir. Ama Tanzimat’ın halkımızın insan hakları, hukuk devleti, demokrasi mücadelesinin başlangıcı olduğunu da unutmamak gerekir. Başka bir deyişle “papaza kızıp oruç bozmak” durumuna düşmemeliyiz. Kim olursa olsun, herkesin insan haklarına ve hukuk devletine (hatta demokrasiye) gereksinimi vardır.

VI

Islahat Fermanı ve Yeni Osmanlılar

1853 yılında Kudüs'te kutsal yerler sorununu bahane eden Rusya, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın ortak uydusu durumundan çıkarıp, kendi uydusu yapmak istedi. Fransa ve İngiltere'den destek alan Osmanlı hükümeti buna direnince, Kırım Savaşı denen savaş çıktı. Bir yanda Rusya, öbür yanda Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Sardunya vardı. Rusya yenildi ve barış yapmak üzere Paris Kongresi toplandı. Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı sağlamlaştırmak için, Paris Antlaşması Osmanlı'nın Avrupa devletler hukukundan yararlanmasını (böylece "Avrupalılaştırmış" oluyordu) ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasını kararlaştırdı. Buna karşılık Osmanlı Devleti de Islahat Fermanı'nı çıkardı (1856). Bu ferman, Tanzimat Fermanı'nı doğruluyor, fakat bunun ötesinde Müslüman olmayanları Müslümanlarla eşit kılacak ayrıntılı birçok somut hükümler içeriyordu. Aslında Osmanlı Devleti'nin Avrupalı sayıldığı, toprak bütünlüğünün güvence altına alındığı pek de doğru değildi. Daha kongre sırasında Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Osmanlı Avrupa hukukuna girdiğine göre kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini söylediği zaman, ötekiler bu sözü duymazlıktan gelmişlerdi. Bütünlük işi de şu anlama gelecekti: Osmanlı Devleti pekâlâ parçalanabilirdi, yeter ki bütün büyük devletlerin oluru alınabilsin.

Müslüman olmayanlara getirilen haklar, Müslümanlarda tepkilere yol açtı. Ferman "gâvura gâvur denmeyecek" tarzında acı alaylara konu oldu, hatta İngiltere ve Fransa'nın müdahalesini davet eden, Hristiyanlara yönelik toplu saldırılar yaşandı (Cidde, Lübnan, Şam olayları). Müslümanlar kendilerini devletin sahibi olarak görüyorlardı. Oysa Müslüman olmayanlardan bir kesim, Batı sermayesinin emrine girerek ya da ticaret, serbest meslek, hatta sanayi alanlarında çalışarak zenginleşiyor, göze batan Avrupalı hayat tarzlarıyla bir azınlık burjuvazisi oluşturmaya başlıyorlardı. Bu yetmiyormuş gibi, şimdi de eşitlik hakları elde ediyorlardı. Tepkilerin nedenleri bunlardı.

Yeni Osmanlılar

Yeni Osmanlılar hareketini değerlendirebilmek için önce basın hayatındaki gelişmelere bakmamız gerekir, zira hareketin içinde yer alanların çoğu, ya da en önemlileri gazetecilerdi. İlk gazete devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi idi (1831). Ondan sonra sahibi İngiliz olan Ceride-i Havadis 1840'ta kuruldu. Bu gazetenin de yarı-resmi bir niteliği vardı. Gazeteciliğin asıl başlangıcı 1860'ta yayımlanmaya başlayan, Çapanzade Agâh Efendi'nin Tercüman-ı Ahval gazetesidir. Gazete haftalıktı. Şinasi de burada çalışıyordu. 1860'tan sonra gazete sayısının arttığını görüyoruz. Gazete tirajları düşüktü, fakat o devirde akşamları mahalle kahvelerinin bir çeşit kulübe ya da "kıraathane"ye (okuma odası) dönüştüğü, zaman zaman gazetelerin yüksek sesle mahalleliye okunduğu düşünülürse, gazetelerin etki alanının tirajlarından çok daha fazla olacağı düşünülebilir. Gazetelerin çoğalması, rekabetin başlaması demektir. İlgî çekmek için eleştirinin başlaması, çoğalması gerekiyordu. Bu da hükümetin hoşnutsuzluğuna yol açacaktı. Hükümet, 1864'te Matbuat Nizamnamesi'ni çıkardı. Artık bu nizamnameyle basın mensupları için gazete kapama, para ve hapis cezaları gündeme geliyordu. Ertesi yıl Âli Paşa hükümetine karşı Meslek adında gizli bir örgütün kurulmasında herhalde Nizamname'nin bir payı olsa gerektir, zira örgüt içinde Namık Kemal gibi gazeteciler de yer alıyordu. (Sonraları, üye sayısı 245'e yükselen bu örgüte İttifak-ı Hamiyet adı yakıştırılmışsa da, gerçekte adının Meslek olduğu anlaşıyor).

Bu zamana kadar hürriyet sözcüğü yalnızca köle olmama durumunu anlatırken, şimdi yavaş yavaş siyasal bir anlam kazanmaya başlıyordu. Namık Kemal gibi gazeteciler için hürriyet öncelikle basın

özgürlüğünü çağırıyordu. Bizde kimileri Batı'dan gelen her şeyin, kravat ve blucin gibi basit bir taklit olduğu eleştirisini öne sürerler. Gerçi dedikleri gibi kravat ve blucin basit bir taklittir, ama, bu anlatılanlardan, siyasal özgürlük anlayışının, Batı'dan esinlense bile, bir ihtiyaçtan doğduğu ortaya çıkmaktadır.

1867'de büyük olaylar çıktı. Mustafa Fazıl Paşa Mısır'ı yöneten Kavalalı sülalesindendi ve o sıradaki vali İsmail Paşa'nın kardeşiydi. Onun valiliği bitince sıra kendisine gelecekti. Fazıl İstanbul'da devlet adamlığı yaparken, Fuat Paşa ile anlaşmazlığa düşmüş ve sonuç olarak görevinden azledilip Avrupa'ya sürülmüştü. Bundan bir süre sonra da Mısır valiliğinin veraset usulü değiştirildi. Buna göre İsmail Paşa'dan sonra yerine kardeşi değil, oğlu geçecekti. Fazıl Paşa büyük kızgınlıkla Osmanlı Devleti'nin sorunlarını inceleyen uzun bir mektup yazdı ve yayımladı. Mektupta Türkiye'de “Genç Türkler”in varlığından söz ediyor ve Osmanlı dertlerinin çözümünün meşrutiyette olduğunu belirtiyordu. Böylece basın özgürlüğü anlamında hürriyetin ötesinde, meşrutiyet talebini de içeren bir hürriyet kavramı ortaya çıkmış oluyordu. (Gençlik sözcüğü Fransız İhtilali ülkülerine [özgürlük, eşitlik, kardeşlik] bağlılığı, feodallığe, mutlak monarşiye karşıtlığı belirliyordu.) O dönemlerde Genç İtalya ve Genç Almanya hareketleri vardı. Atatürk de Cumhuriyet'i gençliğe emanet ederken herhalde bunu amaçlıyordu. (Meşrutiyet, mutlak hükümdarlığın karşıtı, demokratik hükümdarlıktır. Bu düzende hükümdarın yanında seçimle gelen, yasaları yapan, hükümeti denetleyen bir meclis olur.)

Fazıl'ın mektubu büyük yankılar uyandırdı. Hükümet, aleyhindeki özgürlükçü akımın farkına vardı. Namık Kemal, Ziya Bey (Paşa), Ali Suavi İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Meslek'in bu sırada tezgâhladığı bir hükümet darbesi boşa çıkarıldı. Adı geçenler Fazıl Paşa'nın çağrısı üzerine Fransa'ya kaçtılar. Paris'te 8 kişi (Fazıl Paşa, N. Kemal, Ziya, Ali Suavi vb.) Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurdular ve gazete yayımlamaya başladılar. Bu kişiler, Avrupa'nın özgür ortamında yaptıkları yayınlarla düşüncelerini geliştirmek olanağını buldular.

Yeni Osmanlılar içindeki en önemli kişi Namık Kemal'dir. Onun yazıları ve özellikle şiirleri yalnız kendi kuşağını değil, kendisinden sonraki kuşağı da –ki Atatürk de bu kuşağın içindedir– çok etkilemiştir. N. Kemal “vatan ve hürriyet şairi” diye tanıtılır. Hürriyeti gördük. Vatan kavramı üzerinde duralım. Daha önce vatan yalnızca insanın nereli olduğunu (“memleket”ini) anlatırdı. N. Kemal'le birlikte bu kavram kişinin uyruğu olduğu devletin bütün ülkesini kapsadığı gibi, duygusal bir anlam da yükleniyordu. Vatan, basit bir toprak parçası değil, sevilen, uğrunda fedâkarlıklar yapılacak, hatta ölünecek bir topraktır. Oysa bundan önce ülke, padişahın toprakları diye bilinirdi. Bu, “padişahın çiftliği” kavramından çok da farklı değildi. İnsanlar bu toprağa değil, padişahın şahsına bağlıydılar. Gerektiğinde padişahları (ya da aynı zamanda dinleri) için kendilerini feda etmeleri beklenirdi. Ülke (vatan) için değil.

N. Kemal 1870'te İstanbul'a döndü. 1873'te Vatan yahut Silistre oyunu sahnelendi. Seyirciler oyunda anlatılan vatan kavramı karşısında coşuyorlar, oyundan sonra sokaklarda da devam eden heyecanlı gösteriler yapıyorlardı. Bunun üzerine oyun yasaklandı ve yazarı Magosa'ya sürgün edildi. Abdülaziz'in ve hükümetinin kafasından geçenleri tam bilmiyoruz, fakat denebilir ki vatan düşüncesi onları rahatsız etmiş olmalıdır. Zira vatani sevmek, padişahı ihmal etmek anlamına geldiği gibi, bu sevgi ülkeyi sahiplenmek anlamını da içerir. Padişah ne denli ülkenin sahibiyse tek tek uyruklar da bu anlayışa göre ülkenin sahibidirler. Sahiplenmek, bir katılmayı, benlikli ve demokratik bir düşüncüyü ifade eder ki, mutlakiyetçi anlayış bunu kabul edemez. Bir de şu var: Avrupa'da en koyu mutlakiyetlerde bile devletin adı hanedanla ilgisiz ülke adı iken (Rusya, Prusya, Fransa gibi) Osmanlı Devleti hanedan adı taşıyordu. “Türkiye” adı önce Avrupalıların taktığı, resmen ilk kez Milli

Mücadele sırasında Büyük Millet Meclisi'nin benimsemiş olduğu bir ülke adıdır.

N. Kemal Fransız İhtilali'nin ideolojisini alıp Müslümanların benimsemesi için ona İslami ya da yerli giysiler giydirmiştir. Örneğin J.-J. Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramını alıp, bunun biat töreninde var olduğunu söylemiştir. Yani biat töreniyle uyruklar padişahı tanımak karşılığında, padişahla zulüm yapmaması, adaletli davranması için bir sözleşme yapmış sayılıyorlardı. Bundan, zulüm yapılırsa o zaman direnme, isyan hakkının doğduğu anlamı çıkıyordu. Siyasal hakları, parlamento usulünü ise Kuran'daki “danışınız” (meşveret) emrine bağlıyordu. N. Kemal'den ilginç bazı düşünceler:

- İnsanlar hür doğar.
- Devletin halktan ayrı bir vücudu yoktur. Kendisine mahsus hiçbir menfaati olamaz.
- Eğitim Türkçe olmalıdır. Avrupa Latineden kurtularak kalkındı. Osmanlı Devleti de Arapçadan kurtularak kalkınacaktır.
- Geleceğimiz güven altındadır, çünkü ‘zamanın değişmesiyle hükümler de değişir’ fıkıh kuralına göre dünyanın her cihetinde zuhur eden ilerleme ürünlerini kabul etmekle yükümlü olduğumuz için bize göre geçmişe dönmek ya da şimdiki zamanda durmak caiz değildir. İstikbalimiz emindir.

N. Kemal'e göre Osmanlı vatanında yaşayan herkes vatandaştır. Dini ve dili ne olursa olsun. Buna “ittihad-ı anasır” (unsurların birliği) denirdi. Osmanlı ulusçuluğu da diyebiliriz. Cumhuriyet döneminde bu anlayış kimilerince alay konusu olmuştur. Oysa alay edilecek bir yanı yoktur. İsviçre'de 3 (hatta 4) dil konuşulmaktadır. Almanca konuşan kantonlar (iller) Almanya ve Avusturya'ya, Fransızca konuşan kantonlar Fransa'ya, İtalyanca konuşan kantonlar İtalya'ya bitişiktir. Ama bir İsviçre ulusu vardır, herkes bunu kabul eder. Bildiğim kadarıyla çılgın Hitler bile İsviçre'nin Almanca konuşan kantonlarını “kurtarmak”, ilhak etmekten söz etmemiştir. Diğer bir örnek Belçika'dır. Demek ki ulus, ulusçuluk olayı dil, din, ülke ile çok da ilgisi olmayan, kafalardaki bir olaydır. Bir insan X ulusundan olduğunu düşünüyorsa, o ulusa bağlıysa, onun X'çe konuşmaması, o ülkenin dininden olmaması çok da önemli değildir. İngiliz tarihçisi A. J. P. Taylor, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının karışık etnik yapıları yüzünden değil, I. Dünya Savaşı'nda yenildikleri için dağıldıklarını söylüyor. Bu, üzerinde durulması gereken bir düşüncedir.

VII

Birinci Meşrutiyet ve Büyük Bunalım

I. Meşrutiyet'in kapısını açan önemli bir etken mali bunalımdır. Bu çok ilginçtir, zira Batı'daki özgürlük mücadelelerinde önemli dönüşümlerin mali bunalım ortamında ve büyük ölçüde bundan dolayı gerçekleştiğini görüyoruz. İngiltere'de 1640 ihtilalinin çıkmasının ardında, Stuart krallarının halktan aldıkları vergileri çarçur etmeleri, sürekli vergileri artırmak ya da yeni vergiler koymak istemeleri, parlamento uysallık göstermeyince onunla mücadeleye girmeleri vardır. Fransa'da da Etats Généraux adındaki meclis 1614'ten beri toplanmıyordu. 1789'a doğru Fransa kralı para bulmak için bütün çareleri tüketmiş, sonunda meclisi toplantıya çağırmaktan başka yolu kalmamıştı. İhtilali başlatan bu meclis oldu. Amerikan İhtilali de mali nedenlerle patlak vermişti.

Osmanlı Devleti 1854'ten başlayarak Avrupa'dan borç almaya başladı. Borçlanma mali kurumların örgütleyip çıkardıkları tahvillerin borsalarda tasarruf sahiplerine satılması suretiyle oluyordu. Bugün de Türkiye dışarıya borçlanmaktadır. Ne var ki, bugünkülerden farklı olarak, o dönemde alınan borçların pek azı demiryolu yapımına giderken, çoğu sarayın lüks harcamaları, silah alımı gibi verimli olmayan alanlarda kullanılıyordu. Abdülaziz döneminde (1861-1876) Osmanlı donanması tonilato olarak Avrupa'nın ikinci donanması durumuna gelmişti. Abdülmecit'in 12 çocuğundan biri olan Fatma Sultan, M. Reşit Paşa'nın oğlu Ali Galip'le evlenirken 15 gün düğün yapılmış ve 2 milyon altın harcanmıştı. Bir süre sonra borç ödeyebilmek için borç alınmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nin maliyesine güvensizlik arttıkça, borçlanma daha ağır şartlarla yapılıyordu. Resmi olarak saraya devlet gelirlerinin 1/14'ü ayrılıyor görünüyordu, ama gerçekte sarayın 1/7'sini harcadığı söyleniyordu. Kırsal kesimde kıtlık (örneğin, Ankara bölgesinde açlıktan insanlar ölmüştü) herhalde kaçınılmaz görünen sonucu çabuklaştırdı. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa devletin iflasını ilan etmek zorunda kaldı (Tenzil-i Faiz Kararı, 6 Ekim 1875). Buna göre 5 yıl süreyle faiz borçlarının ancak yarısı ödenecek, ödenmeyen faizlere karşılık %5 faizli tahviller verilecekti.

Böylece Osmanlı Devleti iktisadi ve askeri iflastan sonra bir de mali iflası yaşamış oluyor, daha da bağımlı hale geliyordu. Bu karar muazzam bir tepki doğurdu, zira Osmanlı tahvilleri, birçoğu İngiltere ve Fransa'da olan çok sayıda tasarruf sahibinin elindeydi. Kararla birlikte bu insanların gelirleri %50 azalmış oluyordu. Kamuoyu Osmanlı'nın aleyhine döndü. O zamana kadar "adam olmak için gayret ediyor" gibisinden sempati ile bakılan Osmanlı Devleti, artık barbarlığın somut biçimi olarak değerlendirilmeye başlandı.

Nitekim daha önceki aylarda Hersek'te Hristiyan köylüler ayaklanmıştı (1875). Balkanlar'da genellikle, çağdışı olan Osmanlı yönetimi aleyhinde büyük bir birikim vardı. Slavlar arasında ulusçu duygu ve düşünceler yayılıyor, Osmanlı yönetimi dayanılmaz bir boyunduruk olarak görülüyordu. Rusya bu gelişmeyi körüklemek için elinden geleni yapıyordu. Avusturya-Macaristan bu durumu endişeyle karşılıyordu. Zira güneye, Selanik'e doğru yayılma emeli besliyordu. Bosna Sırbistan'a katılırsa, Karadağ da bu ülkeye katılabilecekti. Böylece hem pek çok Slav nüfus barındıran, Avusturya'yı rahatsız edecek büyük bir Sırbistan ortaya çıkacak, hem de Avusturya'nın Selanik yönünde ilerlemesi tıkanmış olacaktı. Onun için Avusturya, Bosna-Hersek'i eline geçirmek istiyordu. Hersek'teki isyanı da bu amaçla o kıskırtmıştı. İsyan kısa zamanda yayılınca, Avrupalılar ıslahat talebiyle müdahale ettiler.

Ertesi yıl Mayıs başında (1876) Bulgarlar da ayaklandılar. Birçok Müslümanın öldürülmesinden sonra ayaklanma kanlı bir biçimde bastırıldı. Bizim kaynaklar 1.000 Türke karşılık 4.500 Bulgarın

öldüğünü, Batılılar ise ölen Türkleri çok kez görmezlikten gelip 15.000 kadar Bulgarın öldüğünü ileri sürerler. İngiltere’de muhalefetteki Liberal Parti’nin önderi olan Gladstone, kamuoyunda Tenzil-i Faiz Kararı dolayısıyla ortaya çıkmış olan Osmanlı aleyhtarlığından yararlanarak, iktidardaki Muhafazakâr Parti’ye karşı bir kampanya başlattı. Zira Muhafazakârlar Osmanlı’yı destekliyorlardı.

30 Mayıs 1876’da yeni iktidara gelmiş olan Mütercim Rüştü Paşa hükümeti, Abdülaziz’i tahttan indirdi. (Abdülaziz 4 gün sonra intihar etmiştir.) Bu padişah kötü yönetimden, özellikle mali iflastan sorumlu tutuluyordu. Yeni padişah V. Murat’tı. Hükümet yeni dönemde sarayın harcamalarını denetim altına almak isterken karşısında iki yol görünüyordu. Hükümet üyesi olan Mithat Paşa’ya göre meşrutiyete gidilmeliydi, zira seçilecek meclis sarayın israfını önleyebilirdi. Öte yandan, yine nazır olan Hüseyin Avni Paşa’ya göre, çare padişahı kuklalaştırmak, bütün yetkileri hükümete vermektir. Meşrutiyet bize göre değildi. Hükümet önce ikinci görüşü benimsedi. Ne var ki Hüseyin Avni’yi Abdülaziz’in yaveri öldürdü. V. Murat da çıldırınca meşrutiyet yolu açıldı. Mithat Paşa ile yaptığı bir görüşmede Veliâht Abdülhamit, tahta geçerse meşrutiyeti getirmeye söz verdi. Bunun üzerine V. Murat tahttan indirildi (tahtta ancak 3 ay kalabilmişti).

Tersane Konferansı

Yeni padişah II. Abdülhamit Kanun-u Esasi’nin (anayasa) hazırlanmasını buyurdu. Böylece hem vaadini yerine getirmiş, hem de Avrupa müdahalesinin yolunu kesmiş olacaktı. Bütün Osmanlılar siyasal temsilcilerini seçerek meclisi oluşturacaklar, meclis gereken düzeltimleri kendi yapacaktı. Bu sırada büyük devletler Balkanlar’da yapılacak düzeltimleri görüşmek üzere, İstanbul’da uluslararası bir konferans düzenlediler. 23 Aralık 1876’da Tersane’deki konferans açılmak üzereyken, Kanun-u Esasi’yi, yani meşrutiyeti duyuran top atışları başladı. Hariciye Nazırı Saffet Paşa, söz alarak, durumu açıkladı ve Osmanlı halkı meşrutiyet sayesinde kendi yönetimini üstlendiğine göre, artık konferans için yapacak bir şey kalmadığını bildirdi. Temsilciler bu olup bittiyi pek soğuk karşıladılar ve çalışmalarını meşrutiyeti dikkate almadan yürüttüler. Sonunda konferans, Bosna-Hersek ve Bulgaristan’ı özerkliğe doğru götürecek geniş bir ıslahat planı ortaya koydu. Plan reddedilirse elçilerin İstanbul’dan ayrılacağı, muhtemelen Rusya’nın savaş açacağı uyarısı yapıldı.

Osmanlı hükümeti özel bir meclise danıştıktan sonra planı reddetti. Elçiler İstanbul’u terk ettiler. Sadrazam Mithat Paşa, konferansın son bulmasından 16 gün sonra Abdülhamit tarafından hem azledildi, hem ülke dışına sürüldü. Fakat artık ok yaydan çıkmış olduğu için meşrutiyetten dönülemedi. Seçimler yapıldı ve 20 Mart 1877’de ilk meclis toplandı. 2 ay kadar süren bir dönemden sonra, yeni bir meclis 1877 sonu ve 1878 başında 2 ay kadar süren bir dönem daha toplandı. Kanun-u Esasi’ye göre meclis 2 bölümden oluşuyordu: iki dereceli seçimle oluşan Mebusan Meclisi ve üyeleri padişah tarafından atanan Âyan Meclisi. Osmanlı toplumunun ta 1877’de seçimle gelen bir meclis toplayabilmiş olması, bu ülkedeki demokrasi mücadelesinin önemli bir olayıdır. Örneğin, Rusya’da seçimle oluşan meclis ilk kez ancak 1906’da toplanabilmiştir.

Mebusan Meclisi, ilk kez demokrasiyi deneyen bir ülke için dikkate değer bir olgunluk gösterdi. Üyesi bulunan çok sayıda gayrimüslime rağmen (yarıya yakın), savaş karşısında genellikle ideal olarak beklenebilecek Osmanlıcı bir dayanışmanın iyi bir örneğini verdi. Tutanaklar incelendiğinde, hükümet ve idarenin cehalet, yolsuzluk, rüşvet, beceriksizlik, keyfilik, baskı ve zulüm uygulamaları içinde bocalamakta olduğu izlenimi açıkça ortaya çıkmaktadır. Meclis, genellikle, hükümet ve idarenin kusurlarını görebilen ve eleştiren, ilerlemeden yana, özgürlükçü, çağdaş, akılcı, hukuk devletinden yana bir tutum içinde görünmektedir. Bu eleştirilerin devlete bağlılık anlayışı içinde

yapıldığını görüyoruz.

Büyük devletler Tersane Konferansı kararlarının reddi üzerine Londra’da toplandılar. Kararları biraz yumuşattılar. Abdülhamit ve hükümeti bunları da reddettiler. Meclis hükümetin tutumunu onayladı. Oysa işin Rusya’yla savaşa doğru gittiği açıkça belliydi. Hükümet herhalde orduya ve eninde sonunda İngiltere’nin, Kırım Savaşı’nda olduğu gibi, yardıma geleceğine güveniyor olmalıydı. Ülkede adeta ulusçu denebilecek bir hava esmekteydi. 24 Nisan 1877’de Ruslar, “93 Harbi” diye de bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nı başlattılar. Sonunda Osmanlı ordusu yenildi ama, buna rağmen yaptığı iki başarılı savunmayla 1839 askeri iflasının geride kaldığını gösterdi. Bu başarılı savunmalar Bulgaristan’da, Plevne’de (Gazi Osman Paşa) ve Erzurum’da (Gazi Ahmet Muhtar Paşa) yapıldı.

Rus ordusu İstanbul önlerindeyken Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması bağtlandı. Romanya, Sırbistan, Karadağ özerklikten bağımsızlığa yükseldiler. Bulgaristan Ege’de kıyıları olan özerk bir prenslik oluyor, böylece Osmanlı’nın Arnavutluk ve çevresiyle kara bağlantısı kopuyordu. Ruslar ayrıca Kars, Ardahan, Batum bölgesini, Avusturyalılar Bosna-Hersek’i alıyorlardı. Bu şartlar İngiltere’ye fazla ağır göründü, İngiliz donanması Marmara’ya girdi. Onun üzerine Almanya araya girerek Berlin’de bir kongre topladı. Burada yapılan barış antlaşmasına göre özerk ve küçük bir Bulgar prensliği, bir de özel statüsü ve merkezi Filibe olan Şarki Rumeli eyaleti kuruldu. Makedonya Osmanlı’ya geri verilerek, ülkenin toprak bütünlüğü sağlandı (1878). Öbür koşullar aynıydı.

Rusya Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ederken, belki de Osmanlı ile ilgili geleneksel amaçlarının ötesinde, Osmanlı meşrutiyetine de savaş ilan etmiş oluyordu. Zira Fransız İhtilali’nden beri Rusya mutlakiyet düzeninin koruyuculuğunu yapmış, bu uğurda ordularını harekete geçirmekten çekinmemişti. Rus ordusu İstanbul önlerindeyken Abdülhamit meclisi tatil etmişti. Fakat bunu meşrutiyetin sonu saymak zordur, zira Nisan 1880’e kadar Abdülhamit, meclisi toplamamakla birlikte meşrutiyet devam edecekmiş gibi davranmıştı. Bu tarihe kadar kanunlar, “meclis toplandığında görüşülmek üzere” diye çıkarılmış, Âyan Meclisi’ne atamalar yapılmıştı. Fakat Nisan 1880’de İngiltere’de genel seçimler yapıldı ve Gladstone’un partisi iktidara geldi. Parti açıkça Türk düşmanı olduğu için, Abdülhamit, meşrutiyeti yaşatacakmış gibi görünmenin artık gereksiz olduğunu düşünmüş olmalıdır. Böylece 1880’den sonra Osmanlı Devleti yıldan yıla koyulaşan bir mutlakiyete, hatta bir polis düzenine doğru kaymaya başladı.

VIII

Abdülhamit Dönemi

II. Abdülhamit, 33 yıl gibi çok uzun bir süre padişahlık yapmıştır. Padişahlığı bir polis devleti olarak tanınır. Bu doğru olmakla birlikte, yukarıda işaret edildiği üzere, rejimin bu duruma gelmesi yavaş yavaş olmuştur.

Abdülhamit baskıcılığının ilk büyük icraatı Mithat Paşa'nın yok edilmesidir. Mithat Paşa Tuna (Bulgaristan) ve Bağdat valiliklerinde kalkınma yolunda pek çok iş başaran büyük bir vali olarak biliniyordu. Bunun için bugüne ya da yakın zamanlara değin devam etmiş olan Ziraat Bankası, Emniyet Sandığı, sanat mektepleri (endüstri meslek liseleri) gibi kurumları da başlatan odur. Daha sonra Mithat meşrutiyetin simgesi haline gelmişti. 1877'de Abdülhamit onu sınır dışı etti. 1878'de affetti, yurda dönmesine izin verdi. Daha sonra Suriye'ye vali olarak atandı. Orada kendini göstermesine, yararlı işler yapmasına izin verilmedi. 1880'de İzmir valiliğine getirildi, ardından da tutuklanarak Abdülaziz'i öldürmekle suçlandı. Yıldız Sarayı'nın bahçesinde kurulan bir çadırda özel bir mahkeme oluşturuldu. Uydurma bir muhakeme sonunda idama mahkûm olduysa da, Avrupa kamuoyunun baskısı sayesinde cezası hafifletildi. Bugün Suudi Arabistan'da bulunan Taif kentinde hapisteyken bir gün hapishane görevlileri tarafından boğuldu. Abdülhamit bundan habersiz olduğunu ileri sürse de en azından siyaseten sorumlu olduğu şüphesizdir. Böylece bu padişah siyaseten katil cezasını el altından hortlatmış oluyordu.

Abdülhamit döneminde mali iflasın doğurduğu karışıklığı çözüme kavuşturmak gerekiyordu. 1881 Muharrem Kararnamesi'yle belirli bazı vergiler yeni kurulacak ve çeşitli ülkelerdeki alacaklıları temsil edecek bir Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi'ne verildi. Düyun-u Umumiye böylece Maliye Nezareti gibi vergi toplayan, fakat topladığı vergileri doğrudan alacaklılara dağıtan bir örgüt oldu. Öte yandan, Abdülhamit, yeni bir iflasla karşılaşmamak için sarayın harcamalarını denetim altına aldı. Bilinçli bir politikayla kişisel servetini büyük ölçüde artırdı, ülkenin en zenginlerinden biri oldu.

Abdülhamit döneminde eğitim alanında büyük ilerlemeler oldu. Örneğin 1867'den 1895'e değin, 28 yılda, rüştiye ve buralarda okuyan öğrencilerin sayısı 4 kat artmış bulunuyordu (33.469). Ama bu artışa rağmen, Müslüman olmayanların rüştiyelerindeki öğrenci sayısı 2 kat fazlaydı (76.359). Müslümanların Müslüman olmayanlara göre kabaca 3 kat fazla olduğu düşünülürse, Müslümanların Müslüman olmayanlara göre 6 kat geri durumda oldukları söylenebilir.

Demek ki eğitimde önemli ilerlemeler kaydedilmiş ama, bunlar yetersiz kalmıştı. Demiryollarının uzunluğunda önemli artışlar oldu. Genellikle demiryollarını yabancı sermaye yapmakla birlikte, özellikle hacılara kolaylık olmak üzere kurulan Şam-Hicaz demiryolunu Osmanlı hükümeti yapmıştır. Zamanla demiryolu yapımında Haydarpaşa-Bağdat-Basra projesini üstlenen Almanlar ağır basmışlardır.

Abdülhamit ruh hastalığı derecesinde aşırı kuşkulu, kuruntulu bir insan olduğundan gizli polis örgütüne çok önem verdi. İnsanların, kuşkulu durumları saraya haber vermeleri teşvik edildi. Gizli polisler hafiye, ihbar mektuplarına da jurnal denirdi. Journalleri asılsız bile çıksa, jurnalciler ödüllendirildi. Herkes gölgesinden korkar oldu. Öte yandan basına aşırı baskılı bir sansür uygulanıyordu. Mizah, karikatür yasaktı. Gazeteler akşamdan bütün haber ve yazılarını sansüre gönderirlerdi. Sakıncalı bölümler atılır ve çok kez gazetelerde beyaz boşluklar halinde çıkardı.

Sansür memurları, ne olur ne olmaz düşüncesiyle Abdülhamit'ten de daha kuruntulu davranmak zorunluluğunu duyuyorlardı. Padişahın burnu büyük diye, burun kelimeleri çiziliyordu. Padişahı münasebetsiz duruma düşüren bir baskı yanlışı yüzünden devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi 1890'da kapatıldı, 1908'e kadar bir daha çıkmadı. Devlet resmi gazetesiz kalmış oldu.

İttihad-ı Osmani Cemiyeti

1889 yılında İstanbul'da bulunan Askerî Tıbbiyeli 5 öğrenci İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ni kurdular. Bu kuruculardan en ünlüleri Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo'ydu. Kurulan gizli örgütün başlıca etkinliği, zaman zaman kendi aralarında toplanıp Namık Kemal ve benzeri özgürlükçü yazarların yapıtlarını okumaktı. Bir çeşit gizli fikir kulübüydü. 1895'e doğru üyeler Paris'te bulunan Ahmet Rıza ile temas kurdular ve onun telkinleri sonucunda örgütün adını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (İT) diye değiştirdiler.

Ermeni Hareketi

Cemiyetin kuruluş yılı Fransız İhtilali'nin 100. yıldönümüne rastlar. 1895 ise İstanbul'da Ermeni sorununun patlak verdiği yıldır. Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı ülkesinde olup da özerklik ya da bağımsızlık elde etmemiş –Ermeniler dışında– gayrimüslim bir halk kalmamıştı. Anadolu'nun pek çok yerinde okul ve hastane açmış olan Amerikan misyonerleri Ermenileri bu yönde teşvik ediyorlardı. Üstelik Ayastefanos Antlaşması'na Doğu Anadolu'da bulunan ve 6 vilayeti (o günkü çok geniş sınırlarıyla Van, Bitlis, Mamuretülaziz [Elazığ], Diyarbakır, Erzurum, Sivas'ı) kapsayan, 1071 öncesinde Ermenistan diye tanınmış bölgede, büyük devletlerin gözetimi altında ıslahat yapılması için hüküm konmuş, bu hüküm aynen Berlin Antlaşması'na da geçmişti. Ne var ki Ermenilerin diğer Osmanlı Hristiyan halklarına göre iki zorlukları vardı. Biri, “Ermenistan” diye adlandırdıkları bölgenin jeopolitik konumuydu. Bölge büyük devletler için ulaşılması çok zor, çok engebeli bir yerdi, ikincisi, Ermeniler ticaret ve zanaat uğruna ülkenin her yanına dağılmış oldukları için, “Ermenistan” diye adlandırılan bölgenin hiçbir yerinde çoğunluk oluşturmuyorlardı. En kalabalık oldukları Bitlis'te bile nüfusun ancak 1/3'ü Ermeniydi.

Ermeniler 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyun ihtilal örgütlerini kurup harekete geçtiler. “Bulgar modeli” diyebileceğimiz bir yol izliyorlardı. Kanlı bir ayaklanma düzenliyorlar, sonra da ayaklanmaları yine kanlı biçimde bastırılınca, büyük devletlerin dikkatini çekip yardım ve müdahalelerini sağlamaya çalışıyorlardı. 1890'da Musa Bey, Erzurum, Kumkapı, 1892-3'te Merzifon, Kayseri, Yozgat, 1894'te Sasun olaylarını çıkardılar. İngiltere ve Rusya'nın Ermeniler için hazırladıkları ıslahat planı reddedilince, İstanbul'da kanlı olaylar çıktı. Abdülhamit hükümetinin polisi sokaklardan çekmesiyle 3 gün boyunca kanlı bir Müslüman-Ermeni kavgası yaşandı. Adeta Osmanlı Devleti'nin sonuna işaret eden bu olaylar karşısında İT fikir kulübü kimliğinden çıkarak eyleme geçti. İki bildirge (beyanname) hazırlayarak duvarlara yapıştırdı. İttihatçılar, Ermenilerin Abdülhamit yönetimine karşı çıkmakta haklı olduklarını, fakat bunu tek başlarına değil, bütün Osmanlı halkları ile birlikte İT bayrağı altında yapmaları gerektiğini ileri sürüyorlardı. İT bu biçimde ortaya çıkınca, özgürlükçüler ve genel olarak aydınlar üzerindeki baskılar yoğunlaştırıldı. Birçok İttihatçı ülke dışına, özellikle Fransa'ya kaçtı. Kalanlar 1896 ve 1897'de iki darbe tasarladılarsa da, her iki seferde de niyetleri ortaya çıktı ve başarısız oldular.

İT 1895 yılında ilk nizamnamesini (tüzüğünü) hazırladı. Nizamnameden bazı ilginç özellikler ortaya çıkmaktadır. Polis bir üyeyi yakaladığında, o üyenin bütün örgütü ele verememesi için hücre tarzında

örgütlendiğini görüyoruz. İT'ye karşı çıkanların “vatan düşmanı” olarak değerlendirilmesi, daha başından İT'nin kendini “cemiyet-i mukaddese” (kutsal dernek) olarak gördüğünü, kendisine karşı çıkanlara hoşgörölü olmadığını göstermektedir. Yine dikkati çeken bir nokta, nizamnamede kadınların üye yazılabilecekleri, erkeklerle aynı haklara sahip ve aynı görevlerle yükümlü olacakları yolundaki hükümdür. Oysa o sırada kadınların kaçgöçlerini sağlamak için hükümet tarafından alınan önlemler ileri bir noktaya vardiirilmişti. Bir kadın, kardeşi, kocası, babası dahi olsa sokakta bir erkekle birlikte görünemezdi. Böyle bir toplumda kadınların bir ihtilal örgütüne erkeklerle eşit olarak üye olmalarını öngörmek, İT'nin ne denli çağcıl bir ideolojiye sahip olduğunu gösterir.

Ahmet Rıza ve Pozitivizm

1889'da İT kurulurken, Ahmet Rıza adında bir genç, Paris'te Fransız İhtilali'nin 100. yıldönümünü kutlamak için açılan Dünya Sergisi'ni gezmek üzere buraya geliyordu. Geri dönmeyecek ve 1908'e değin yurtdışında kalacaktı. Ahmet Rıza Paris'te başını Auguste Comte'un (1798-1857) çektiği pozitivist harekete katılacaktır. Fransız İhtilali akılcılığı, bir ara onu resmi bir din durumuna yükseltecek derecede yüceltmış, kendisine şiar edinmişti. Daha sonra Napolyon'un 1815 yenilgisiyle Fransa'da İhtilal öncesine dönüş yapılırınca, akılcılığa karşı da tepki gösterildi. İşte Comte akılcılıkla ihtilalciliğin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, toplumbilim (sosyoloji) sayesinde toplum yasalarının öğrenilebileceğini, bu sayede ihtilal olmadan toplumların bilimsel olarak biçimlendirilebileceğini, ileriye götürülebileceğini söylüyordu. Nitekim pozitivizmin iki düsturu “düzen ve ilerleme” idi (Osmanlıca olarak söylendikte, “intizam” ve “terakki”). Yani, düzen içinde ilerleme öngörölüyordu. Pozitivizmin “terakki” düsturu özgürlükçü hareketi etkileyerek, İttihat-ı Osmani olan örgüt adını “İttihat ve Terakki”ye dönüştürmüştü. Ahmet Rıza'ya göre Osmanlı toplumunu kurtaracak olan, Kanun-u Esasi'den ve meşrutiyetten çok, yeni bir insan tipi yetiştirmektir. Yeni insan “ekmeğini alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adam” olacaktı. Bu, bilim ve eğitimi yaygınlaştırarak sağlanacaktı.

Özgürlükçü hareket 1897'den sonra bir ara tavsadı. Darbe girişimlerinin boşa çıkartılması bir yandan, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun kazandığı zaferin Abdülhamit'e sağladığı prestij öbür yandan, hareketi bir durgunluğa soktular. Hatta Ahmet Rıza'nın yerine İT'nin Paris örgütünün başına geçmiş olan Mizancı Murat, Abdülhamit'in af önerisi ve bazı kuru vaatler karşılığında “mütareke” yaparak kalktı, İstanbul'a döndü. İT'nin yeniden canlanması Prens Sabahattin sayesinde oldu.

Prens Sabahattin

Sabahattin'in babası Damat Mahmut Paşa Abdülhamit'in kız kardeşiyle evliydi. Almanların yürütmekte olduğu Bağdat demiryolu Konya'ya ulaştığı sırada, İngilizler İskenderun-Bağdat-Basra demiryolunu üstlenmek üzere devreye girmek istediler. Bu işin takibini Mahmut Paşa'ya havale etmişlerdi. Oysa Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm 1898'de Osmanlı Devleti'ne resmi bir ziyaret için gelmişti. Bu bile Almanların Konya-Bağdat-Basra imtiyazını almalarına yeterdi, çünkü öbür Avrupa hükümdarları Ermeni sorunundan ötürü Abdülhamit'i boykot ediyorlardı.

Damat Mahmut böylece umduğunu bulamayınca tepki göstermek amacıyla iki oğlunu alıp Fransa'ya kaçtı. Padişahın eniştesinin ve yeğenlerinin “özgürlük yok” diye kaçmaları Avrupa'da gazete başlıklarını bir süre doldurdu. Abdülhamit yeğenlerinin kaçırıldığını iddia etti. Olay özgürlükçü hareketi biraz canlandırdı. 1902 yılında Prens Sabahattin ve kardeşi Paris'te I. Jön Türk Kongresi'ni

topladılar. Çeşitli yerlerden gelen 40 kadar delege sorunları tartıştılar. Arnavutluk eşrafından İsmail Kemal o güne değin yapılagelen propaganda ve yayın faaliyetiyle bir yere varılamayacağını, askeri kuvvet kullanmak gerektiğini ileri sürdü. Ermeni delegeleri ise bunun da yetmeyeceğini, Avrupa devletlerinin müdahalesinin gerekli olacağını söylüyorlardı. Prens Sabahattin her iki görüşü benimsedi, fakat dış müdahalenin demokratik devletler (yani İngiltere ve Fransa) tarafından yapılması şartını koştı. Bu kararlara Ahmet Rıza ve arkadaşları (Dr. Nâzım, Yusuf Akçura gibi) karşı çıktılar.

Böylece Jön Türk hareketi bölünmüş oldu. Sabahattin ve arkadaşları kongre kararına uygun olarak bir askeri hareket de hazırladılar. Trablusgarp Valisi Recep Paşa Abdülhamit'i devirmek için bir askeri birliği onlara vermeyi kabul etti. İngilizlerin yardımıyla sağlanacak gemilere bu askerler bindirilecek ve İstanbul'a getirilecekti. Recep Paşa bu işten vazgeçince, tasarı suya düştü. Sabahattin dikkatini bilime çevirdi. Le Play'nin kurucusu olduğu bir toplumbilim akımına bağlı E. Demolins adındaki yazarın düşüncelerini benimsedi. Demolins'e göre iki tür toplum vardır: tecemmüi (toplulukçu), infiradi (bireyci). İnfiradi toplumlara en iyi örnek İngiltere'dir. Orada çocuklar girişken ve hareketli bir hayat için yetiştirilirler ve büyüyünce yaman iş, hatta macera adamları olurlar. O tür toplumda yönetim de adem-i merkezîyetçidir. Köyler, kentler ihtiyaçlarını kendileri karşılarlar. Tecemmüi toplumlarda ise çocuklar "muhallesi çocuğu" olarak yetiştirilirler, büyüyünce de memur olurlar. Orada yönetim merkezîyetçi olur. Köyler, kentler ihtiyaçlarını kendileri karşılamazlar, bunu merkezden beklerler. Sabahattin'e göre Osmanlı toplumunun kurtuluşu infiradi bir topluma dönüşmesiyle olanaklı olacaktı. Bir süre sonra Sabahattin Paris'te Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti'ni kurdu.

Japon-Rus Savaşı

Bu yıllarda Uzakdoğu'da önemli gelişmeler oluyordu. Kalkınma süreci içinde olan Japonya ile Rusya arasında Mançurya ve Kore'de nüfuz rekabeti baş göstermişti. Bu rekabet savaşa yol açtı (1904-5). Dünyanın hayret dolu bakışları altında Japonya hem karada hem denizde Rusya'yı yenilgiye uğrattı. Bir Asya ülkesinin bir Avrupa ülkesini yeneceğine ihtimal verilmemişti. Rus yenilgisi içte ilk Sovyet ihtilaline yol açtı (1905). Çar, ihtilali bastırabilmek uğruna liberalleri, yani burjuvaziye yanına almak zorunluluğunu duyduğu için meşrutiyet ilan etmek yoluna gitti. 1906'da seçilmiş ilk Rus meclisi, Duma, toplandı (1906). Rusya öteden beri mutlakîyetin savunucusu ve jandarması olduğu için, oradaki düzen değişikliğinin uluslararası yankıları oldu. 1906'da İran'da, 1908'de Çin'de meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı Devleti'ndeki 1908 meşrutiyetini bu uluslararası hareketin bir parçası olarak da görebiliriz.

1905 başında Mustafa Kemal kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu ve karargâhı Şam'da bulunan V. Ordu'ya atandı. Orada Dr. Mustafa (Cantekin) adında birinin başkanı olduğu Vatan adlı gizli bir örgüt buldu. Onlara katıldı ve adını Vatan ve Hürriyet diye değiştirerek başına geçti. Fakat Şam bu tür faaliyetler için çok elverişli olmadığından, memleketi olan Selanik'e gidip örgütün bir şubesini kurdu. Orada uzun kalamadığından Vatan ve Hürriyet gelişme gösteremedi. Rumeli'deki asıl örgütlenme, Eylül 1906'da Talat, Rahmi ve İsmail Canbolat'ın 7 arkadaşlarıyla kurdukları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti oldu. Kurucular ve üyelerden kimileri asker, kimileri sivildi. Hücre tarzında örgütleniyorlardı. Üye olmak isteyenler gece vakti maskeli üç kişi karşısında Kuran ve tabanca üzerine yemin ediyorlardı. Yeni üyeye ihanetin ölümle cezalandırılacağı özenle belirtiliyordu. 1907'de bu cemiyetle Paris'teki İT birleştiler. Birleşik örgüt İT adını aldı.

1907 yılında Paris'te II. Jön Türk Kongresi toplandı. Ahmet Rıza ve arkadaşları, Sabahattin ve

arkadaşları, Ermeniler katıldılar. Bu kongre Ahmet Rıza'nın egemenliği altında cereyan etti. Hazırlanan bir beyanname, Abdülhamit yönetiminin kusurlarını sayıyordu. Kongre silahlı ayaklanma yöntemini de benimsiyordu.

Makedonya Sorunu

1908 ihtilali Makedonya'da çıktı. Onun için Makedonya sorunu üzerinde biraz durmak gerekir. Avrupalıların Makedonya dedikleri yer, yaklaşık olarak üç Osmanlı ili olan Kosova, Selanik ve Manastır'ı kapsayan alandı. Bölgedeki nüfus şöyleydi: 1,5 milyon Müslüman, 900.000 Bulgar, 300.000 Rum, 100.000 Sırp, 100.000 Ulah (Eflaklı). Osmanlı istatistikleri Müslümanları etnik bakımdan ayırt etmezdi. Onlar çoğunluktaydılar, fakat Balkan ulusçuluğu ve genellikle Avrupa kamuoyu, Müslümanları, yüzyıllardır orayı yurt edinmiş de olsalar, "istilacı", "sonradan gelmiş" diye nitelediği için, görmezlikten geliyordu. Bu açıdan bakınca Bulgarlar çoğunluktaydılar ve Ayastefanos Antlaşması bölgeyi Bulgaristan'a vermişti. Ne var ki Berlin Antlaşması bu düzenlemeyi bozmuştu. Üstelik sözü edilen gruplar az çok belirgin bölgelerde toplanmamışlar, iç içe, karmakarışık durumda oturuyorlardı. Buna rağmen Bulgarlar "komita" denen çeteler kurarak ve tedhiş (yıldırı, terörizm) yöntemleri kullanarak Bulgar olmayanları sindirmeye ya da bölgeden kaçtırmaya ("etnik temizlik") çalışıyorlardı. Bu durum karşısında Rumlar ve Sırlar da komitalar kurup mücadeleye girmişlerdi. Osmanlı kolluk güçleri de ordan oraya koşarak asayiş sağlamaya çalışıyorlardı. (Şunu da belirtmeli ki, sonradan ortaya konan görüşlere göre Makedonya'da o dönemde "Bulgar" diye nitelendirilen insanlar, aslında Bulgar değil, Makedondur.)

1902'de Bulgarlar 1 ay süren bir genel ayaklanma düzenlediler. Bunun üzerine 3 vilayete genel müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşa atandı. 1903'te çıkardıkları ikinci ayaklanma 3 ay sürdü. Bunun üzerine Rusya ve Avusturya bir ıslahat programı hazırladılar. Buna göre Makedonya'da her büyük devlet, kendisine ayrılmış bir bölgeye jandarma subayları göndererek Osmanlı kolluk kuvvetlerine danışmanlık yapacaktı. Bu plana, Osmanlı'ya şirin görünmek istediği için, Almanya katılmadı. Abdülhamit bölgeye hem asayiş daha iyi sağlayabilmek, hem de kendi güvenliği bakımından mektepli subayları İstanbul'dan uzaklaştırmak için tercihen mektepli subayları gönderi-yordu. Böylece Rumeli'de bir mektepli subay yoğunluğu ortaya çıktı. Ancak 2 ayda bir maaş alabilen, yabancı subayların lüks yaşantısına imrenen, komitacıların ulusçuluk uğruna insanlara (bu arada kendi dindaşlarına da) yaptıkları kanlı eylemleri gören bu subayların böylece ilginç deneyimleri oluşuyordu.

Hürriyetin İlanı

3 Mart 1908'de İngiltere öbür büyüklere bir genelge göndererek 3 vilayete tek bir vali atanmasını, Osmanlı askerinin azaltılmasını istedi. İT bunu Makedonya'nın kopması yönünde çok tehlikeli bir gelişme olarak değerlendirdi ve Manastır'da Rus Konsolosluğu dışındaki konsolosluklara birer genelge göndererek, istibdada İT'nin son vereceğini, desteklenmesi gerektiğini bildirdi. Böylece İT ortaya çıkmış bulunuyordu. Abdülhamit hareketi bastırmak için birtakım davranışlarda bulunduysa da, beyhudeydi. Manastır'da Kolağası Niyazi Bey, belediye reisi ve polis müdürü dahil, 200 sivil ve 200 askerle dağa çıktı. Bu hareketi bastırmak için yola çıkarılan Şemsi Paşa öldürüldü. Firzovik'te Arnavutlar kandırılarak meşrutiyeti istediklerine dair Abdülhamit'e telgraf çektirildi. İşler bu kerteğe geldikten sonra Rumeli'nin büyük merkezlerinde, aynı gün, 23 Temmuz 1908'de (Rumi takvime göre 10 Temmuz 1324) hürriyet ilan edilerek hükümete telgraflar çekildi (67 telgraf). Zaten Abdülhamit başka çare olmadığını anlamış bulunuyordu. Birkaç gün önce sadarete Sait Paşa'yı getirmişti. 24

Temmuz günü gazetelerde seçimlerin emredildiğini bildiren bir duyuru çıktı. Böylece Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet dönemine girmiş oluyordu.

IX

İttihat ve Terakki'nin Yapı Özellikleri, 31 Mart Olayı

II. Meşrutiyet'in bana göre Türklerin sonçağa girişini temsil ettiğini, yani bir çeşit Fransızların 1789'una denk geldiğini yukarıda belirtmiştim. Böyle bir çağ ayırımını temsil ettiği kabul edilmese dahi, II. Meşrutiyet'in büyük önemi şüphe götürmez. Tarık Zafer Tunaya'ya göre, bu dönem Cumhuriyet'in “siyaset laboratuvarıdır”. Yani Cumhuriyet'in başardığı pek çok şey, II. Meşrutiyet döneminde tartışılmış olan konulardır. Mustafa Kemal'in bu dönemde faal olarak siyasetle ilgilendiği, İT hareketinin içinde yer aldığı düşünülürse, söz konusu düşüncenin isabeti de anlaşılır. Bu noktada İT'lilerin 5 özelliği üzerinde durabiliriz:

1. Türkçülük, yani Türk ulusçuluğu ideolojisi. İT üyeleri arasında Müslümanlar büyük çoğunluktadır. Az sayıdaki Müslüman olmayanlar, çoğu hürriyetin ilanından önce cemiyete girmiş olan ve ayrılıkçı, ulusçu iddialar taşımayan bazı Yahudi ve Ulahlardır. Müslümanların büyük çoğunluğu Türktür, ya da etnik bakımdan Türk olmasalar da, kendilerini Türk sayan ve Türkçü eğilimler besleyen kişilerdir.

2. Gençlik. İhtilalci bir örgütte gençlerin egemen olması olağandır, özellikle örgütün yasadışı zamanlarında, ihtilalciliğin tehlike ve sorumluluğunu genellikle “delikanlı” ve özellikle bekâr olan gençler üstlenirler.

3. Yönetenler sınıfından olmak. İT'liler genellikle memur ve subaydılar.

4. Mekteplilik. İT'liler çoğunlukla Batı tipi yüksekokul öğrencileri ya da mezunlarıydılar.

5. Burjuva zihniyetli olmak. İT'lilerin amacı Osmanlı toplumunu ve öncelikle Türkleri, Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri düzeyine yükseltmekti. Bu ülkelerin toplumları kapitalist olduğuna göre, İT'nin amacı da Türk toplumunu kapitalist (burjuva) topluma dönüştürmekti.

Osmanlı toplumu geleneksel bir toplumdur ve bu tür toplumlarda gençlerin başa geçmesi yadırganır. Bu yüzden İT, meşrutiyetin ilanından sonra hükümeti kuramadı. Zaman zaman Talat, Cavit gibi İT'liler nazır olabildilerse de, 1913'e değin sadrazamlardan hiçbiri İT üyesi değildi. Ama İT için iktidarda değil de denemezdi. Çünkü hükümete “şunu yap”, “bunu yapma” tarzında talimat verebiliyordu. Buna ben, tam iktidardan farklı olarak, denetleme iktidarı diyorum.

Öte yandan İT'nin Rumeli'de hürriyeti ilan etmiş olmasına karşılık, İstanbul, Anadolu ve Arap ülkelerinde meşrutiyeti Abdülhamit ilan ettirdiği için, İT Abdülhamit'in padişahlığını sürdürmesine razı olmak zorunda kalmıştı. Bu durumda İT yıllarca Abdülhamit istibdadı aleyhinde sürdürmüş olduğu kampanya ile tutarsız duruma düşüyordu. İT bu açmazdan kurtulmak için “etraf” kuramını benimsedi. Buna göre Abdülhamit iyi bir padişahı, fakat etrafındaki birtakım insanlar kötüydü, Abdülhamit'i onlar kandırdıkları için bazı kötülükler yapılmıştı. İT bu kurama sığınarak bu gibilerin içinden, kaçamamış olanları cezalandırdı (genellikle yüklü “bağışlar” alarak).

Meşrutiyetin gelmesiyle birlikte toplum yaşamında büyük bir canlanma oldu. 24 Temmuz 1908'de gazeteler yazılarını sansüre göndermediler. Gazete, dergi, kitap olarak büyük bir yayın furyası başladı. Kadın hareketleri (örgütler, yayınlar), işçi hareketleri (örgütlenmeler ve grevler) ortaya çıktı. Bu arada Prens Sabahattin de Avrupa'dan döndü. İT ile prensin örgütü olan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti hürriyetin ilanından hemen sonra birleşmişlerdi. Fakat Sabahattin

İT’de umduğunu bulamayınca, onun adamları Ahrar Fırkası’nı (Partisini) kurdular. Seçimler başladı. Bunlar iki dereceli seçimler olduğu için vakit alıyordu. 17 Aralık 1908’de meclis parlak bir törenle açıldı. Ahmet Rıza Mebusan Meclisi başkanı oldu.

Seçimlerde İT birinci parti olduysa da, çoğunluk bağımsızlardaydı. Kimi İT listelerinde Müslüman olmayanlar da yer alıyordu. İT bu azınlıklarla pazarlık edip onlara ayrılacak mebus sayısı üzerinde anlaşmıştı. Adayları ise o cemaatler saptamış, İT onları kendi aday listelerine yerleştirmişti. İT, Müslüman İT adaylarına oy verilmezse oyların bölüneceğini, azınlıkların haklarından fazla mebus çıkaracaklarını duyurmuştu. Bu durumda Ahrar Fırkası’nın seçim başarısızlığına şaşmamak gerekir. Patrikhaneler, Hahamhane nasıl Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinin tek temsilcisiyse, bu durumda İT de Müslümanların (özellikle Türklerin) tek temsilcisi durumuna geliyordu. Fakat İT’nin seçim başarısı görüntüsü aslında aldatıcıydı. Çünkü İT’nin Rumeli’deki örgütlenmesi genellikle sağlam olmasına karşılık, kalan yerlerdeki örgütlenme büyük ölçüde hürriyetin ilanından sonra alelacele gerçekleşmişti. İT, Rumeli dışında, “İttihatçıyım” diye ortaya çıkan herkesi yanına alıp, mebus adaylarını da bunların arasından seçmek durumunda kalmıştı. Oysa bu kişilerin pek çoğu İT’nin beş özelliğini taşımayan fırsatçı kimselerdi. Dolayısıyla, meclis çoğunlukla ancak etiket olarak İttihatçıydı.

Hürriyetin ilanından kısa bir süre sonra İT, Sait Paşa’yı istemedi ve yerine Kıbrıslı Kâmil Paşa geldi. Bu iki yaşlı paşa Abdülhamit döneminin “İngilizci” diye tanınan vezirleriydiler. Kâmil, İT’nin kendisine talimat vermesine içerliyor, başına buyruk işler yapıyordu. Bunun üzerine İT’nin önde gelen mebuslarından ve Tanin gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit, paşa aleyhine gensoru önergesi (istizah takriri) verdi. Ama sonra, İttihatçılar Kâmil’i devirmekten vazgeçtiler ve paşa, oybirliğiyle güvenoyu aldı. Bu sefer Kâmil aşırı bir güvene kapılıp İT’ye sormadan harbiye ve bahriye nazırlarını değiştirdi. İttihatçıların durumlarını pekiştirmek için Rumeli’den başkente getirmiş oldukları bazı askeri birlikleri yerlerine iade etmeye kalkıştı. İT telaşa kapılarak yeniden gensoru verdi ve büyük çoğunlukla (53 çekimser vardı) güvensizlik oyu alan Kâmil çekildi (13 Şubat 1909). Bu oylama yapılırken birçok subay meclise geldi, bazı donanma gemilerinin süvarileri nazırlarının değişmesini protesto etti. Böylece meclisin askeri baskı yüzünden Kâmil’i devirdiği izlenimi doğdu.

Bundan sonra 31 Mart Olayı’nın çıktığını görüyoruz. Olayda, muhalefet, subayların İttihatçı olmaları durumunu göz önünde tutmuş, er ve erbaşları ayaklandırarak meclisi etkileyip Kâmil’i geri getirmeye çalışmıştı. Subayların İttihatçı olduğunu söyledim. Hürriyetin ilanından hemen sonra İttihatçılar ordudan alaylı subayları, yani Harp Okulu mezunu olmayan subayları tasfiye ettirdiler. Örneğin yalnızca karargâhı İstanbul’da bulunan 1. Ordu’dan 1.400 alaylı subay kadro dışına çıkarılmıştı. Harp Okulu 1848’den itibaren mezun vermeye başlamıştı ama mülkiyede (sivil bürokraside) olsun, orduda olsun, mekteplilik (yani yüksekokul mezuniyeti) ve alaylılık atbaşı gidiyordu. Alaylılık, yani okul görmemiş olmak deyimi öncelikle orduda kullanılıyordu. Yetenekli, işe yarar erler onbaşı, çavuş olabiliyor, sonra da “tezkere bırakabiliyorlardı”. Tezkere bırakanların yeteneklerine, üstlerinin takdirlerine ve lütfuna bağlı olarak, önlerinde subaylık yolu açılıyordu. Sonuç olarak doğru dürüst yazı yazamayanlar bile paşa olabiliyorlardı. Padişah ve yakınları mekteplilerin daha iyi subay olduklarını bilseler de, daha sadıktırlar diye alaylıları yeğliyorlardı genellikle. Daha sadık oldukları varsayılıyordu, çünkü “hiç yoktan”, lütufla bulundukları mevkiye gelmiş bulunuyorlardı. Mülkiye’de de buna benzer uygulamalar vardı. İttihatçılar bir hamlede orduda mektepliliği tümüyle egemen kılarak bir devrim yapmış oluyorlardı.

31 Mart Ayaklanması

Ayaklanmanın yakın nedeni 6 Nisan 1909 gecesi sert muhalefetiyle tanınmış Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesiydi. Saldırganın sırtında bir subay pelerini bulunduğu ileri sürülüyordu. Köprünün iki ucunda da karakollar bulunduğu halde, kimse yakalanamamıştı. Muhalefet, olaya çok büyük tepki gösterdi ve cinayeti İT'ye mal etmekte tereddüt etmedi. İT de kendini savunmak için fazla bir çaba göstermeyerek sanki cinayeti kabullenmiş oldu. (Yıllar sonra cinayetin İttihatçılar tarafından işlendiği ortaya çıkacaktı.)

Hasan Fehmi'nin cenazesi büyük bir kitle gösterisi halini aldı. Cenazeden 5 gün sonra, 13 Nisan 1909'da (ya da Rumi takvime göre 31 Mart 1325'te) ayaklanma çıktı.

O gün sabahın çok erken saatlerinde Taksim civarında bulunan Taşkıışla'daki 4. Avcı Taburu'nun, Hamdi Çavuş ile diğer çavuş ve onbaşlıların komutasındaki erler, subaylarını tutukladıktan sonra, başka kışlaları da ayaklandırıdılar. Daha sonra Sultanahmet'te bulunan Mebusan Meclisi'nin önünde toplandılar. Ayaklanma, "Şeriat isteriz!" sloganıyla yapılmıştı. Daha somut olarak asker, 1) kendilerine ayaklanmadan ötürü bir sorumluluk gelmemesini, yani affedilmeyi, 2) hükümetin, Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Rıza ve diğer bazı İttihatçıların istifasını, 3) bazı komutanların değişmesini istiyordu. Bazı istek listelerine göre Kâmil Paşa'nın sadrazam, Nâzım Paşa'nın harbiye nazırı, İsmail Kemal'in Mebusan Meclisi reisi olması da isteniyordu.

Ayaklanma karşısında Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti klasik Osmanlı nasihat yolunu denediyse de başarılı olamadı. Tersine, ayaklanma gittikçe yayılıyordu. Bu durumda hükümet, Ahmet Rıza, I. Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa istifa ettiler. İleri gelen İttihatçılar saklanıp İstanbul'dan Rumeli'ye kaçtılar. Askerin Sultanahmet'te toplanması Mebusan Meclisi'ni muhatap kabul etmesi demektir. Oysa o gün önde gelen İttihatçılar kadar, ortalama mebuslar da meclise gelmeye çekindiler. İsmail Kemal ve diğer bazı muhalif mebuslar, sayıları yetersiz kaldığından, duruma egemen olamadılar. Ortaya çıkan bu yetke boşluğunu Saray, yani Abdülhamit doldurdu. Askere, yeni sadrazamın Tevfik Paşa, harbiye nazırının Gazi Ethem Paşa olduğu, onların da affedildiği müjdesi verildi. Gazi Ethem Paşa 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın kahramanı, herkesin saygı duyduğu biriydi. En önemlisi de affedilmektir. Asker affedilmenin sevinciyle akın akın gitti, Yıldız Sarayı'nda Abdülhamit lehinde gösteri yaptı. O da burada bir hata yapıp balkona çıkarak onlara göründü. Bu bir hataydı, çünkü isyancı askerlerle birlikmiş gibi bir izlenim verebiliyordu. Daha sonra asker bütün gece sokaklarda dolaşıp havaya kurşun sıktı.

İsyanın kim tarafından çıkarıldığı konusunda üç açıklama vardır. Birincisine göre işin sonunda İT iktidarını perçinlediğine göre, o çıkartmış olmalıydı. İktidarların kendi aleyhlerine komplolar düzenleyip, sonra bunları gerekçe göstererek baskı önlemleri almaları görülmemiş şey değildir. Ama böyle eyleme geçen ve başarılı olan bir komplo düzenlemek herhalde akıl kârı olmasa gerek. Zaten işin İT'den kaynaklandığını gösterir ciddi kanıtlar da yoktur. İkinci görüşe göre ayaklanma Abdülhamit'in işidir. Bence bu görüş de doğru değildir. Gerçi oluşan iktidar boşluğundan Abdülhamit yararlanmadı değil. Hareket Ordusu gelmeseydi Abdülhamit hem tahtta kalacak, hem de güçlenmiş olacaktı. Bu olanağı istibdada dönmek için kullanıp kullanmayacağı kestirilemez. Ama bütün bunlar ayaklanmadan onun sorumlu olması demek değildir.

Bence ayaklanmayı çıkaran başta Prens Sabahattin, muhalefetti. O zaman sormak gerekir, muhalefet ayaklanmayı neden sahiplenmemiştir? Sahiplenememiştir, çünkü muhalefet askerin disiplinli bir güç

gösterisi yapacağını ummuştı. Oysa, düzenli bir güç gösterisi yerine, kanlı bir isyan hareketi gerçekleşmişti. 31 Martçılar 2 gün içinde, çoğu mektepli subay olan 20’den fazla insanı öldürdüler. Öldürülenler arasında Hüseyin Cahit’e benzetilen bir mebus ve Adliye Nazırı Nâzım Paşa da vardı. İsyanı kontrol altına almak için Prens Sabahattin’in bir girişimi oldu. Abdühamit’i tahttan indirmek niyetiyle işe girişmiş olan Sabahattin, tersine, onun güçlenmekte olduğunu görünce, ikinci gün donanma gemilerinin süvarilerinden, sarayı topa tutma tehdidiyle padişahı tahttan indirmelerini istedi. Onlar da bunu olumlu karşıladılarsa da, hiçbiri –Âsar-ı Tevfik süvarisi Bnb. Ali Kabuli dışında– üçüncü gün harekete geçmedi. Ali Kabuli hazırlıklara girişince, isyancılarla temasta olan bahriyeliler onu tutuklayıp Yıldız Sarayı’nın önüne getirdiler. Abdülhamit yine balkona çıkıp askere, Ali Kabuli’nin karakola teslim edilmesini işaret ettiyse de, asker onu orada linç etti. Bu olayın da yanlış anlaşılaraq Abdülhamit’in aleyhinde kullanılmaya elverişli olduğu şüphesizdir.

İsyanın asıl düzenleyicisinin kim olduğu pek açık olmamakla birlikte, kimlerin askeri kışkırttığı belliydi. Bir kez Derviş Vahdeti’nin gazetesi Volkan vardı. Derviş Vahdeti Kıbrıslı olup Nakşibendi tarikatına mensup iken, İngiliz yönetimi için çalışmış biriydi. Muhalefete mensup çağdaş bir İslamcı diye tanımlanabilir. Askerlerin yazdıkları şikâyet mektuplarını gazetesinde yayımlıyordu. Volkan yazarlarından Said-i Kürdi (sonradan Said-i Nursi olarak Nurculuğun kurucusu olacaktır) ile birlikte İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti’ni kurdu. Bu münasebetle 3 Nisan 1909 günü Ayasofya Camii’nde mevlit okunmuştu.

Askeri kışkırtan ikinci bir grup softalar, yani medrese öğrencileriydi. Hürriyetten önce İstanbullu erkeklerle softalar askerlik yapmazlardı. Taşralılar için askerden kaçmanın yolu softa olmaktı. Medreseler sırf bunun için medreseye girmiş insanlarla doluydu. İT bu düzensizliğe karşı çıkarak, sınav getirdi. Sınavda başarısız olanlar askere alınacaktı. Tabii bu, softaları İT’ye düşman etti. Üçüncü olarak kadro dışına çıkarılmış alaylı subayları sayabiliriz. Dördüncü olarak Arnavut ulusçularını görüyoruz. Onlar İT’nin Arnavutlara karşı gütmeye başladığı Türkleştirme siyasetinden yakınıyorlardı. Sonradan bu gibi kışkırtıcılardan birçoğu Divan-ı Harp tarafından cezalandırıldı. Bu arada Derviş Vahdeti asıldı; Prens Sabahattin tutuklandıysa da, İngiliz elçisinin müdahalesiyle salıverildi. Sonuç olarak ayaklanmanın kim tarafından başlatıldığı resmen belirlenmedi. Muhtemelen bu, İT’nin işine geldi. Ayaklanmadan Abdülhamit sorumlu tutulsa, muhalefet aleyhindeki kovuşturma ve baskılar haksız görünecekti. Muhalefet sorumlu tutulsa, bu sefer Abdülhamit’in tahttan indirilmesi haksız görünecekti. Yani bu belirsizlik sayesinde İT “bir taşla iki kuş vurmuş” oluyordu.

İsyanın Bastırılması

Şimdi de isyanın nasıl bastırıldığını görelim. İsyan duyulur duyulmaz ağırlığı henüz Rumeli’de olan İT kesin tavır almakta gecikmedi. Çünkü İT kendini meşrutiyetle özdeşleştiriyor, kendisine karşı yapılan darbeyi meşrutiyele karşı yapılmış darbe sayıyordu. Selanik’te Hareket Ordusu’nun kurulması, başına III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa’nın, Selanik’ten katılacak fırkanın (tümenin) komutanlığına Hüseyin Hüsnü’nün, Edirne’den (II. Ordu) katılacak fırka komutanlığına Şevket Turgut Paşa’nın getirilmesi kararlaştırıldı. İkinci gün Selanik’te bütün unsurların (milliyetlerin) katıldığı büyük bir miting düzenlendi. Meclise, hükümete, saraya protesto telgrafları yağdırılmaya başlandı. Oysa İstanbul’da farklı havalar esmekteydi. Saray, hükümet ve muhalif basın fırtınanın gelip geçtiği, işlerin “normale” döndüğü görüşündeydiler. İstanbul’da İT’siz bir kuruludüzenden (statükodan) fazla bir şikâyetleri yoktu. Üçüncü gün toplanabilen Mebusan Meclisi de önceleri yeni duruma ayak uydurma yanlısı oldu. Oysa günler geçtikçe Ayastefanos’ta (Yeşilköy)

Selanik ve Edirne'den gelen Hareket Ordusu birlikleri çoğalıyordu. İsyancılarla Hareket Ordusu arasında çatışma çıkmasını önleyebilmek için Mebusan Meclisi'nin gelenlerin geri dönmelerini tavsiye etmek üzere gönderdiği heyetler Ayastefanos'ta karşılaştıkları kararlı ve ihtilalci tutumdan etkileniyorlardı. Etiket olarak da olsa İttihatçı olduklarını hatırlayıp orada kalıyorlar ve arkadaşlarını yanlarına çağırıyorlardı. 20 Nisan'da İstanbul'da mecliste yeterli sayı sağlanamadı.

Artık meclis Ayastefanos'ta toplanıyordu. Ama farklı bir isimle.

Kanun-u Esasi'ye göre Âyan ve Mebusan meclisleri Meclis-i Umumi'yi oluşturuyorlardı. Meclis-i Umumi ise yalnızca her toplantı yılının başında padişahın açış söylevini dinlemek üzere toplanan, tabir caizse, törensel bir kuruluştur. Ayastefanos'ta mebuslar ve gelen birkaç Âyan üyesi ise birlikte toplanarak "Meclis-i Umumi-i Milli" diye Kanun-u Esasi'de yeri olmayan, sırf oradaki toplantılara özgü bir kurul oluşturdular. Eklenen "milli" sözcüğü bu kısa süreli görünüşten sonra ortadan kalkıp, 23 Nisan 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "millet" sözcüğü ve kavramı olarak yeniden su yüzüne resmen çıkacaktı. Aslında, Ayastefanos'taki iki meclisi birleştirme işi, ilhamını muhtemelen Fransız İhtilali'nden almaktaydı. Hatırlanırsa, o ihtilalin ilk adımı; üç meclisli Etats Généraux denilen Fransız parlamentosunun, krala rağmen Ulusal Meclis adı altında birleşik bir meclis oluşturmasıdır. Bildiğim kadarıyla hiçbir İttihatçı bu ilham kaynağını açıklamamıştır, çünkü o dönemde ülkenin zihniyeti böyle bir etkilenmeyi hoş görmezdi.

24 Nisan günü Hareket Ordusu İstanbul'u işgal etti. Abdülhamit direnilmemesi için askere emir vermiş olmasına rağmen, yer yer isyancılarla kanlı çatışmalar çıktı. 27 Nisan'da Meclis-i Umumi-i Milli son toplantısını İstanbul'da yaptı. Şeyhülislamın verdiği fetvaya dayanarak Abdülhamit tahttan indirildi, yerine Veliâht Mehmet Reşat, V. Mehmet olarak padişah oldu (1909-1918). Sultan Reşat meşrutiyet için uygun bir padişahı, çünkü genellikle siyasete pek karışmıyordu. İyi niyetli, babacan bir insandı. Böylece Abdülhamit'in 33 yıllık uzun saltanatı noktalanmış oluyordu. Bundan sonra onun Selanik'te oturması uygun görüldü. Hareket Ordusu'nda görev alan genç subayların birçoğu Kurtuluş Savaşı'nda önemli roller oynayacaktı. Örneğin Hüseyin Hüsnü'nün kurmay başkanı Mustafa Kemal, Şevket Turgut'un ki Kâzım Karabekir'di (Mahmut Şevket'in kurmay başkanı Enver Bey'di).

Yeni dönemde Hüseyin Hilmi Paşa yeniden sadrazam oldu. Meclis kısa zamanda olağanüstü bir etkinlik göstererek, çağdaş bir hukuk devletinde gerekli birçok temel yasayı çıkarttı. Bunların önemli bir bölümü Cumhuriyet döneminde de yıllarca yürürlükte kalacaktı. Örneğin İçtimaat-ı Umumiye (Toplantı), Matbuat (Basın), Matbaalar, Taatil-i Eşgal (Grev), Cemiyetler yasaları. Bu arada Abdülhamit'in muazzam servetine el kondu. Sarayın harcamaları adamakıllı kısıldı, yüksek görevlilerin maaşları azaltıldı, memurlar arasında büyük bir tasfiye yürütüldü. Beyaz esirlerin de, zenci esirler gibi, alım ve satımı yasaklandı. Çok önemli bir iş de, Kanun-u Esasi'nin geniş çapta değiştirilmesi oldu. Bilindiği gibi 1876 Kanun-u Esasisi'ne göre hükümet meclise değil, padişaha karşı sorumluydu. Meclisin yasa önerme yetkisi yoktu. Bu ve benzeri hükümler baştan aşağı değiştirildi, anayasa demokratikleştirildi. O derecede ki, Prof. Orhan Aldıkaçtı, bunun artık yeni bir anayasa, 1909 Kanun-u Esasisi sayılması gerektiğini ileri sürmektedir.

Yeni dönemde önemli bir gelişme de "güçlü" bir adamın ortaya çıkması oldu. Bu, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ydı. Kendisine I., II. ve III. ordular müfettiş-i umumiliği diye özel bir görev verildi. Daha önemlisi, İstanbul'da 3 yıl sürecek sıkıyönetim ilan edildi ve o da sıkıyönetim komutanı oldu. Böylece İstanbul'da olup biten her şeye karışabilme olanağı buluyordu. Anlaşılan İT ortalığa çekidüzen vermek için bu yolu seçmişti. Böylece çoğunlukla gençlerden oluşan İT kendisine

bir “ağabey”, hatta “baba” bulmuş oluyordu. Bir bakıma bu, 27 Mayıs Devrimi’nde çoğunlukla gençlerden oluşan Milli Birlik Komitesi’nin başına, Emekli Orgeneral Cemal Gürsel’i getirmesi gibi bir olaydır. O da bir “ağabey” ya da “baba” bulma çabasıydı. Mahmut Şevket’in yaşı, rütbesi genellikle herkesin saygısını uyandırıyordu. Onun bir anlamda İT’nin “başına” geçmiş olması önemli sonuçlar doğurdu. Birincisi, İT içinde askeri ve sivil kanatlar vardı. M. Şevket’in “başta” olması askeri kanadı güçlendiriyordu. İkincisi, M. Şevket, Abdülhamit döneminde silah alımları ve Almanlarla temaslar gibi ilişkiler dolayısıyla Almanya’ya yakın bir kişiydi. Dolayısıyla paşanın varlığı İT’de Almancı etkileri güçlendiriyordu. Şunu da belirtelim ki, İngilizler genellikle 31 Mart’ı olumlu değerlendirmeye çalışmışlar, Hareket Ordusu’na soğuk bakmışlardı. Almanlar ise bunun tersi bir tavır göstermişlerdi. Üçüncüsü, paşa İT’ye göre daha tutucuydu. Dolayısıyla İT’nin bazı ataklarını, sivililiklerini önlüyordu. Hüseyin Cahit’in, padişahın bayramını kutlarken tahtın saçağını öpmek yerine temenna etmesi, basında tartışma konusu olduğunda, paşa bu konunun tartışılmasını yasak etmişti. Son olarak şunu belirteyim. Paşa mektepli olduğu için İT’ye yakındı, ama hiçbir zaman İT üyesi olmamıştı.

Günümüzde 31 Mart Olayı, yıldönümlerinde tipik bir gericilik olayı olarak anılır – Menemen olayı, Sivas olayı gibi. 31 Mart Olayı’nın gericisi bir olay olduğu kuşkusuzdur, isyancıların “Şeriat isteriz” diye bağırımları, bir ortaçağ hukuk düzeninden yana olmaları, başlı başına bir gericiliktir. Yalnız şunu belirtelim, şeriatın en önemli hükümleri –kişilik, evlenme, miras, borçlar hukuku gibi hükümler– zaten yürürlükteydi ve 1926’ya değin (Medeni Kanun’un kabul edilmesi) yürürlükte kalacaktı. Muhtemelen asker şeriat isteriz derken, biraz da eski ordunun gevşekliğine dönmeyi, dinsel gerekleri yerine getirmek gerekçesiyle talimden kaçma olanaklarına kavuşmayı istiyordu. Ama yeni ordu disiplinine karşı çıkmak da bir gericiliktir. Yine asker şeriat derken, herhalde, mekteplilik ilkesinden alaylılık ilkesine dönülmesini, böylece kendilerine subaylık yolunun yeniden açılmasını istiyordu ki, bu da üçüncü bir gericiliktir. Daha genel ve kapsayıcı bir anlamda düşünülürse, o sırada çağdaşlığın, sonçağın en güçlü devrimci örgütü olan İT’nin iktidarına karşı çıkmak dahi, başlı başına bir gericilik sayılabilir. Çünkü gördüğümüz üzere, kusurları ne olursa olsun, İT’nin ortadan kalkması durumunda, oluşan boşluğu eski düzenin kurumları dolduruyordu.

İT’nin denetleme iktidarı dediğim bir modeli uyguladığını söylemiştim. Bu modelde iktidarın, hele devrimci iddiaları olan bir iktidarın ne denli kısıtlandığı açıktır. Onun için İT tam iktidar olmak için bazı hazırlıklara başladı. Bunların başında siyasi müsteşarlık tasarısı gelir. Bilindiği üzere, ülkemizde bakanlık müsteşarlığı idari bir mevkidir. Oysa İngiltere’de hem idari, hem siyasi müsteşarlar vardır. Siyasi müsteşarlar (parliamentary under-secretary) Avam Kamarası üyelerinden olur. İşte İT, mebuslara siyasi müsteşarlıklar vererek onların yönetimde, ve kabine toplantılarına katılacaklarından, hükümet katında tecrübe kazanmalarını sağlayacaktı. Bu tasarıya önce Mahmut Şevket karşı çıktı. Anlaşılan bundan cesaret alan hükümet, ardından da bizzat mebuslar karşı çıktılar. Muhtemelen bütün bu çevreler İT’nin tam iktidar olmasını, kendileri için şu ya da bu bakımdan sakıncalı buluyorlardı. Mahmut Şevket ağırlığını duyurabildiği sürece ve kendisine yakın olan meclisteki “etiket” İttihatçılarından güç alarak (1912’ye değin) mebusların nazır olmalarını, dolayısıyla İT’nin tam iktidar olmasını engelledi. İT kabineye ancak birkaç nazır sokabiliyor, bu da onun tam iktidar olmasını sağlayamıyordu.

İT’nin Bazı Özellikleri

İT’nin başka, “normal” siyasi partilerde görülmeyen birtakım özellikleri vardı. Üyeleri arasında

birçok subay olduğuna, dolayısıyla sivil ve askeri kanatlarından söz edilebileceğine yukarıda değindim. Başka bir özellik ikili yapıdır. Bir yanda İttihat ve Terakki Cemiyeti vardır, bir yanda İttihat ve Terakki Fırkası. Cemiyet her yerde üyeleri, kulüpleri olan, yerel ve merkezi kongreleri yapılan örgüttü. Görünüş olarak bir kültür ve toplumsal dayanışma örgütü gibiydi. Oysa asıl İT buydu. Fırka “parti” demek olduğu halde, yalnızca Mebusan Meclisi’ndeki İT mebuslarından ibaretti, yani İT’nin parti grubuydu. Mebusların çoğu etiket İttihatçıları olduğu için (1912’ye değin), İT fırkayı kendine uzak tutuyordu. Örneğin cemiyetin umumi kongresine fırka ancak 3 temsilci ile katılabiliyordu. Dikkati çeken başka bir özellik İT’deki ortaklaşa önderlik (kolektif liderlik) anlayışıydı. Belki bazı kişilerin fazlaca bir ağırlığı vardı: örneğin sivil kanatta Talat, asker kanadında Enver. Ama “tek adam” hiç olmadı. I. Dünya Savaşı’nda Talat’la Enver ne denli sivrilseler de, karar alma organı olarak merkez-i umumi hep ağırlığını korumuştur. İT’liler “tek adam” olmasın diye İT’de 1913 yılına değin bir başkanlık mevkii yaratmamışlardır. İster 1913’e değin kâtib-i umumiler, ister 1913’ten sonra reis-i umumiler olsun, bunların bugün Türkiye’deki siyasi partilerin genel başkanlarıyla karşılaştırılabilir bir ağırlıkları olmamıştır.

Yine şaşırtıcı olan bir özellik, cemiyetin umumi kongreleriyle ilgili gizliliklerdir. 1908, 1909, 1910, 1911 umumi kongreleri Selanik’te basın ve kamuoyuna kapalı olarak yapılmıştır. 1908 kongresinin seçtiği merkez-i umuminin kimlerden oluştuğu dahi gizli tutulmuştur. Herhalde kamuoyunun bu kadar gizliliği tuhaf karşılayacağı tahmin edildiği için, cemiyetin iki üyesi “kahraman-ı hürriyet” olarak halka sunuldu. Her yere bu ikisinin (Enver ve Niyazi) resimleri asıldı, böylece İT “somutlaşmış” oluyordu. Başka bir özellik, İT’nin tedhiş (terör, yıldırı) yöntemlerini kullanmasıydı. Yasadışı bir örgütken İT’nin bu yöntemi kullanması belki anlaşılabilir. Ama 1908’den sonra bunu yapmasını anlamak zordur. 1908’de Abdülhamit’in baş hafiyesi İsmail Mahir Paşa’yı, 1909’da Hasan Fehmi’yi, 1910’da Ahmet Samim’i, 1911’de Zeki Bey’i öldürdüler. Son üçü sert muhalefetleriyle tanınmış gazetecilerdi. Ahmet Samim’in öldürülmesi Yakup Kadri’nin Hüküm Gecesi romanına konu olmuştur.

İT neden gizliliğe ve tedhişe başvuruyordu, özellikle 1908’den sonra? Bunun nedeni İT’nin 1918’de kendini dağıtmak için yaptığı son kongrede açıklandı sanıyorum. İT, 1908’den sonra dahi kendini, çağdaş bir toplum yaratma hedefinden henüz çok uzakta bir devrim örgütü olarak görüyordu. Hedefine ulaşamamıştı, çünkü ordu elinde olsa da, tutucu ve cahil halkın büyük çoğunluğunun desteğine sahip değildi. 31 Mart Olayı durumunun ne denli zor olduğunu göstermişti. Gizlilik ve tedhiş İT’nin gücünü değil, güçsüzlüğünü gösteriyordu. 1908 programında İT toprak reformu, yani topraksız ya da az topraklı köylülere toprak dağıtımını öngördüğü halde, sonraki programlarından bu hükmü çıkarmak zorunda kalmıştı. Çünkü taşrada toprağa egemen olan âyan sınıfının desteğine gereksinimi vardı. Aynı biçimde aslında Türkçü bir örgüt olduğu halde, program ve söyleminde Osmanlıcı görünmek zorundaydı. Sanıyorum İT’nin içinde güçlü bir laiklik akımı da vardı, ama bunu İT içinde bile dile getirmek tehlikeliydi, çünkü İT İslamcı eğilimleri de saflarında barındırıyordu.

Son olarak İT ile ilgili olarak çok kez merak edilen bir hususa değinmek istiyorum: İT’nin masonlukla ilişkisi. Masonluk, o dönemde genellikle feodalizmin, mutlakiyetin, dinsel bağınazlığın karşıtı liberal, pozitivist, ilerici, seçkin bir örgütlenmeydi. Hürriyetten önce Osmanlı Devleti’ndeki mason localarının hepsi yabancı kuruluşlardı, dolayısıyla da kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlanıyorlardı (örneğin, Osmanlı polisi, çağrılmadan buralara giremezdi). Gizli örgüt olarak İT’nin buralarda yuvalanması kolaydı. Üstelik masonlar, ideolojileri gereği, İT’ye üye olabilecek kişilerdi. Ayrıca mason örgütlenmesinin İT’nin örgütlenmesine birtakım etkiler yapmış olduğu da açıktır. Bunları söyledikten sonra, bütün İttihatçıların ya da büyük çoğunluğunun mason olmadığını da

belirtmek gerekir. Örneğin Kemal Atatürk, Celal Bayar bir zamanlar İttihatçı oldukları halde, mason değillerdi. Bektaşiliğin İT ile ilişkisi de bunun gibidir. Bektaşilerin “liberal” diyebileceğimiz dünya görüşleri, onları başkalarına göre İT üyeliğine daha açık kılıyordu. Sonuç olarak da 1908 öncesinde, birçok İT’linin aynı zamanda Bektaşi olduğunu görüyoruz.

X

İttihat ve Terakki'nin Denetleme İktidarı

1909 yılının sonuna doğru önemli bir dış olay Hüseyin Hilmi kabinesini sarsmaya başladı. Fırat Nehri'nde devlete ait Hamidiye Şirketi'yle İngiliz Lynch Şirketi gemicilik yapıyorlardı. Bu sırada Lynch'in ayrıcalığı bitmek üzereydi ve iki şirketin %50'şer hisseyle 75 yıllık ayrıcalığı olacak yeni bir şirket kurmaları hükümet tarafından önerilmekteydi. Bağdat mebusları ve Mahmut Şevket ise Lynch'in ilişkisinin kesilmesini istiyorlardı ve bu konuda sert bir tartışma başlamıştı. İtiraz edenler ulusçuluk mu, Almancılık mı yapıyorlardı, bence çok açık değildir. Sonunda hükümet meclisten güven istedi ve ezici bir çoğunlukla güvenoyu aldı. Buna rağmen Hüseyin Hilmi istifa etmek gereğini duydu. Yeni hükümeti kuran Hakkı Paşa, Lynch ayrıcalığını yenilemedi. Bu davranışın ne denli isabetli olduğu tartışılabilir. Zaten İngiltere, İT'ye soğuk baktığını 31 Mart vesilesiyle belli etmişti. Lynch olayının İngiltere'yi büsbütün kızdırdığı tahmin edilebilir. Dolayısıyla sonraki aylarda çıkan isyan ve savaşlar da İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı olumsuz davranışlarını etkilemiş olabilir.

Hakkı Paşa kabinesinin iki özelliği vardı. Birincisi, eskisine göre çok sayıda İttihatçı görev almıştı: Talat (Dahiliye), Cavit (Maliye), İsmail Hakkı (Maarif), Hayri (Evkaf). İkincisi, Mahmut Şevket de harbiye nazırı olarak hükümete girmişti. Böylece herhalde Paşa'nın denetim altına alınabileceği umulmuştu. Hiç de öyle olmadı. Maliye Nezareti'yle büyük sorunlar çıktı. Cavit bütçe birliği ilkesini uygulamak için çabalarken, Paşa, Yıldız Sarayı'nda Harbiye Nezareti adına el koyduğu 550.000 lirayı vermeyi reddediyordu. Bütçede Harbiye'ye 9,5 milyon lira ayrılmışken, bütçe meclise geldiğinde 5 milyon daha istiyordu. Cavit'in bütün itirazlarına rağmen mebuslar paşanın dediğini yaptılar. Böylece bütçe allak bullak olunca Cavit borç bulmak için Fransa'ya gitti. Fakat, artık çağdaş bir hükümet oldukları gerekçesiyle daha önceleri kabul edilen Düyun-u Umumiye teminatı ve Osmanlı Bankası denetimi gibi şartları kabule yanaşmayınca, Osmanlı Bankası borç vermeyi reddetti. Cavit borcu istediği koşullarla başka bankalardan sağladı, fakat bu sefer de Fransız hükümeti engel koydu. Fransa İT'nin bağımsızlık heveslerine dur demek istiyordu. Fransa tavrını koyunca, İngiltere de olmazlandı. Cavit istediği koşullarda borçlanmayı Almanya'da yapabildi.

Mahmut Şevket Harbiye bütçesinin Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) denetimine girmesini de kabul etmiyordu. Israr edilince paşa istifa etti. Yalvar yakar bundan vazgeçirildi. Fakat bunun için Harbiye Nezareti'nin Divan-ı Muhasebat denetiminin dışında kalması kabul edildi.

31 Mart Olayı'ndan sonra muhalefetin durumu zordu. İT, bizden olmayan 31 Martçıdır havasını estiriyor, sıkıyönetim kimseye göz açtırmıyordu. Yine de etkinlik göstermeye çalışan bazı kuruluşlar vardı. Biri Osmanlı Demokrat Fırkası'ydı. Kurucuları daha önce İT'yi kurmuş olan Dr. İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'ti. Temo'nun niyeti uygar, sadık bir muhalefet oluşturmaktı. Oysa fırkanın gazeteleri sıkıyönetim tarafından sürekli kapatılıyordu. Temo'nun iddiasına göre Mahmut Şevket, fırkanın kâtib-i umumisi Fuat Şükrü'ye baston sallayarak, "Sizi sopa altında gebertirim" demişti. Fırkanın sosyal demokrat eğilimleri olduğu söylenebilir.

İkinci bir fırka, Kasım 1909'da Mebusan'daki Arnavut ve Arap mebusların kurdukları Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'ydı. Bu fırkanın feodal eğilimleri olduğu söylenebilir. Programına göre toplum ve uygarlıkça geri kalmış yöreler "tedricen" uygarlığa sokulacaktı. Ayrıca vilayet meclis-i umumileri (il genel meclisleri) bu amaçla yöresel yasalar hazırlayabileceklerdi. Fırkanın başkanlığını önce İsmail Kemal, sonra da İsmail Hakkı Paşa yapmışlardır. Sıkıyönetim yüzünden bu fırka da meclis dışında gelişmemiştir.

Üçüncü bir fırka Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkası'ydı. Bunu 20-30 kadar Türk ulema mebus kurdu. Önde gelen isimler Konya Mebusu Zeynelabidin, Karesi (Balıkesir) Mebusu Vasfi, Tokat Mebusu Mustafa Sabri idi. Dinci bir parti sayılabilir. Programında ticaret ve ziraat odalarının yaygınlaştırılması, medreselerde günümüze uygun fenlerin okutulması, işçi hakları gibi çağdaş talepler yanında, alaylıların işe alınmasının kolaylaştırılması, medreselerde Arapçaya özen gösterilmesi, mebus adaylarının en az 5 yıl süreyle temsil edecekleri bölgede yerleşmiş olmaları ve ileri gelen memurların memuriyetle bulundukları yerde bu şartı yerine getirmiş sayılmamaları gibi beklenebilecek tutucu talepler alıyordu.

9 Haziran 1910 gecesi, muhalif Sada-yı Millet gazetesinin başyazarı Ahmet Samim öldürüldü. Mahmut Şevket, 31 Mart Olayı'nın çıkış gerekçesini göz önünde bulundurarak harekete geçti. Paşa'yı ve Talat'ı öldürmeyi amaçladıkları ileri sürülen Rıza Nur ve 50 kadar muhalif tutuklandılar. Gerçi sonunda bunlar aklandılar ama, ortalık sorgulama sırasında yapılan işkencelerin öyküleriyle çalkalandı. Bu sıralar Arnavutluk, Suriye ve Yemen'de çoğu askerlik ve vergiyle ilgili merkeziyetçi uygulamalara tepki niteliğinde isyanlar yaygınlaşıyordu. Ayrıca 1911 başında İT'nin içinde başı Miralay Sadık Bey ve Mebus Abdülaziz Mecdi Efendi tarafından çekilen bir Hizb-i Cedit (Yeni Hizip) hareketi başladı. Bunlar tutucu talepler içeren 10 maddelik bir program hazırladılar. Taleplerden biri, mebuslardan birinin nazır olmasının, İT Fırkası'nın 2/3 oyuna bağlanmasıydı. Hareketi ve Sadık Bey'i Mahmut Şevket destekliyordu. Bu olaylar olup biterken kabinedeki İT'li nazırların sayısı birer birer azalıyordu.

Trablusgarp Savaşı

Asıl felaketler Trablusgarp Savaşı'yla başladı. İtalya Berlin Kongresi'nden (1878) elleri boş dönmüştü. Fransa'nın bu sıralar Fas'ı ele geçirmesi, İttihatçıların İtalyanların Trablusgarp'taki üstün konumlarını sarsmak için adımlar atmaları, İtalya'yı harekete geçirdi. Büyük devletlerin onayını aldıktan sonra, 23 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı hükümetine bir nota verdiler. İlginçtir ki bu, özellikle İT'yi suçlayan bir belgeydi (yani İtalya Osmanlı'nın iç siyasetine karışmış oluyordu). 29'unda İtalya savaş ilan etti. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı savunması pek zordu, çünkü Osmanlı ülkesiyle Trablusgarp arasında, İngiliz yönetimi altındaki Mısır vardı. Dolayısıyla Trablusgarp'la askeri bağlantı ancak deniz yoluyla sağlanabilirdi. Oysa İtalyan donanması Osmanlı donanmasına göre çok güçlüydü. Çanakkale Boğazı'nı tıkadı, Ege'de, başta Rodos olmak üzere, 12 Ada'yı işgal etti. Beyrut gibi kimi limanları topa tuttu. Üstelik kısa süre önce Mahmut Şevket Trablusgarp'tan 4 tabur askeri, birçok silah ve cephaneyi çekerek Yemen'e göndermişti. Neyse ki Trablusgarp (şimdiki Libya) halkı savaştan bir halktı. İtalyanlar donanma desteğinden de yararlanarak kıyılara egemen oldular, ama çete savaşı yapan bedevilerden ötürü ülke içlerine giremediler. Bu direnişi örgütlemek ve daha etkili kılmak için birçok İttihatçı subay gönüllü olarak (sivil kıyafetle, Mısır üzerinden) Trablusgarp'a koştu. Bunların arasında Enver, Mustafa Kemal, Fethi de vardı. Bu genç subaylar ve tabii bütün İT, meşrutiyeti "hasta adam"ın düzelmesi, dirilmesi olarak görmek istiyorlardı. Oysa Trablusgarp gibi bir olay, fazla bir şeyin değişmediğine, imparatorluğun batma sürecinin devam etmekte olduğuna işaret sayılabilirdi.

Trablusgarp Savaşı çıkınca, Hakkı Paşa istifa etti. Yerine Abdülhamit döneminin ünlü veziri, Kâmil Paşa derecesinde olmamakla birlikte "İngilizci" olarak tanınan Sait Paşa geldi. Sait Paşa'nın Mahmut Şevket'i dengeleyecek bir ağırlığı vardı. Zaten Trablusgarp'ta işlediği hata yüzünden Şevket'in süngüsü düşüktü.

Savaşın başlamasından 50 gün kadar sonra 21 Kasım 1911’de Hürriyet ve İtilaf (Özgürlük ve Anlaşma) Fırkası kuruldu. Bu fırka öbür fırkaların çoğunu –Mutediller, Ahrar, Bulgarlar, Ermeniler, Ahali gibi– birleştiren bir çeşit üst kuruluştur. Bu denli farklı anlayışları birleştiren tek şey, İT’ye muhalefetti. Fırkanın başkanı Damat Ferit Paşa, 2. başkan Sadık Bey’di. D. Ferit’in kayınbiraderi Şehzade Vahdettin’in de fırkayla yakından ilgili, hatta fahri başkan olduğu söyleniyordu. Şunu da belirtelim ki, Hareket Ordusu’ndan kaçmakta olan Derviş Vahdeti, Vahdettin’e sığınmak istemiş ama yüz bulamamıştı. Saflarında kimi demokratları barındırmasına rağmen, Hürriyet ve İtilaf’ın (Hİ) İT’ye göre sağda bir kuruluş olduğu açıktı. Hatta çeşitli belirtilerden bunun bir çeşit saray fırkası sayılabileceği anlaşıyor. Programı, iki dereceli seçimin ve Âyan Meclisi üyelerinin padişah tarafından atanmasının “şimdilik” muhafazasının uygun olacağını söyledikten sonra, Âyan Meclisi’ne yasaların, bütçenin yapılmasında, hükümetin denetlenmesinde bir rol verilmesini ya da meclisin yetkilerinin artırılmasını öngörüyordu. Ayrıca, padişaha yapılanların hesabını sorma ve yasaları veto yetkisinin verilmesi isteniyordu.

Sopalı Seçimler

11 Aralık 1911’de bir mebusluk için İstanbul’da ara seçim yapıldı. Seçimi 1 oy farkla Hİ kazandı. Hİ bunu büyük bir zafer olarak değerlendirdi. İT’de bozgun havası esiyordu. Hükümete bir nazır sokmak istedi, Mahmut Şevket engelledi. İT’nin sabrı artık taşıtı. Erken seçimlere gitme kararı aldı. Fakat 1909 Kanun-u Esasi değişikliği ile meclisi dağıtmak çok zorlaştırılmıştı. Bunun için bir Kanun-u Esasi değişikliği önerildi. Nihayet uzun ve hararetli mücadelelerden sonra 18 Ocak 1912’de Mebusan dağıtılabilirdi. Meclis dağıtılınca, başta Talat ve Cavit, 4 İT’li nazır hükümete girdi. İT yapılan bu genel seçimlere çok daha dikkatle seçilmiş adaylarla katıldı. Seçimlerde baskı da yaptı. O derecede ki, 1912 seçimleri “sopalı seçimler” diye tanınır. Seçilen 270 mebustan ancak 6’sı muhalifti. Muhalifler, biri hariç, Arnavutluk’ta seçilmişlerdi. Bir de Kayseri eşrafından ve subay olan Ali Galip vardı (daha sonra Sivas Kongresi’ni basma görevini üstlenen kişi). Yeni mecliste başkanlığı Halil (Menteşe) Bey üstlendi. İT ile arası soğuduğundan, Ahmet Rıza Âyan Meclisi üyeliğine atandı. Fakat ara seçim zaferinden sonra, genel seçim sonuçları muhalefeti büyük düş kırıklığına uğratmıştı. Dolayısıyla, muhalefet yine darbe düşünmeye başladı.

Mayıs başında Arnavutluk’ta yeni bir ayaklanma başlatıldı. Haziran’da 12 subay Manastır’da dağa çıktılar. Yeni seçimler, yeni hükümet, Trablusgarp’ın sorumlularının yargılanması isteniyordu. Bu arada orduda gizli bir subay örgütü kuruldu, İT aleyhinde bildirgeler yayımlamaya başladı. Adı Halaskâr Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) Grubu’ydu. Aslında 5 subayın kurduğu bir örgüttü, ama birçok subay adına konuşuyor gibiydi. İtalya ile savaş sürerken bir ayaklanma başlatılması, subayların dağa çıkıp gizli örgütlerle siyaset yapmaları, seçimlerdeki yolsuzluklar ne olursa olsun ibret verici bir manzaraydı. Her siyasi toplumu bütün tartışmalara rağmen bir arada tutan temel anlaşmanın (oydaşma veya consensus) olmadığını ya da anlaşmanın bozulduğunu gösteriyordu. 2 Temmuz’da askerin siyasete karışmasını yasaklayan bir yasa çıkarıldı. Aslında böyle bir yasak zaten vardı, ama İT, hürriyetten sonra dahi subayların kendi bünyesinde etkin siyaset yapmaya devam etmelerine izin vererek, kendisi bu yasağı çiğnemişti. İT’nin 1909 umumi kongresinde Mustafa Kemal subayların siyasete karışmasının sakıncalarına işaret etmiş, fakat kabul edilmesine rağmen, bu görüş uygulamada çok da etkili olmamıştır.

Bu sırada, meclisteki gücünden yararlanmak isteyen İT, Mahmut Şevket’in vesayetinden kurtulmak için harekete geçti. Paşa’nın Harbiye Nezareti’nden istifasını istedi. Paşa bu konuda hiçbir zorluk

çıkarmadı, ama bundan sonra İT, Harbiye Nezareti'ni önerdiği diğer 4 paşayla da anlaşamadı. Görünüşe bakılırsa, bu paşalar, Mahmut Şevket'le bir çeşit “dayanışma grevi” yapıyorlardı. Sait Paşa 15 Temmuz'da güvenoyu istedi ve 4'e karşı 194 oyla güven aldı. Buna rağmen 2 gün sonra istifa etti. Padişah görevi Tefvîk Paşa'ya önerdi ama o, meclisin hemen dağıtılmasını şart koştuğu için, sadareti olmadı. İT, “partiler üstü” bir hükümete razıydı, ama Halaskâr Zabitan Grubu'nun istediği gibi Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi halinde, iç savaş çıkacağı tehdidinde bulundu. Sonuç olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erzurum'u savunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazam oldu. Kabineye girenler arasında Kâmil, Ferit (Avlonyalı), Hüseyin Hilmi, Nâzım, Mahmut Muhtar (Gazi'nin oğlu) paşalar da vardı. Bu kadar çok “ağır topun” bulunmasından ötürü buna “Büyük Kabin” ya da baba-oğul Muhtar paşaların görev almasından ötürü “Baba-Oğul Kabinesi” dendi.

Sait Paşa'nın istifa etmesi, yerine Gazi Muhtar'ın gelmesi, İT'nin denetleme iktidarının son bulması demekti. Bu kesinti Babıâli Baskını'na değin sürecekti. İT Mebusan Meclisi'ndeki güçlü durumuna rağmen, neden böyle bir şeye razı olmuştu? Kendisine karşı her yönden yükselen protesto ve yakınlardan mı yılmıştı? Bunun etkisi olmuş olabilir, ama sanırım asıl neden, İT'nin Trablusgarp'ı İtalya'ya teslim edecek bir barış antlaşmasını imzalamak ayıbını üstlenmek istememesiydi. Çünkü Trablusgarp'ta mücadele devam ediyordu ama, umutlu bir mücadele değildi bu. 12 Ada işgalinin gösterdiği gibi, İtalya başka yerlerde de Osmanlı'ya zarar verebilecek güçteydi. İT, Trablusgarp'ı teslim etmeyi, o kadar propagandasını yaptığı kurtarıcı rolüyle bağdaştıramıyordu denebilir. Ayrıca, meclis elinde olduğu için istediği anda iktidara dönebileceğinin hesabını yapıyor olmalıydı.

Olaylar başka türlü gelişti. Hükümet gün geçtikçe Kâmil ve Nâzım paşaların etkisiyle İT aleyhtarı bir tutuma kaymaya başladı. 24 Temmuz'da Halaskâr Zabitan Grubu Mebusan reisine bir ültimatoma gönderip meclisin 48 saat içinde feshini istedi. Bu sıra hükümet meclise programını sundu ve 45'e karşı 167 oyla güvenoyu aldı. Güvenoyunu alan hükümet, İT aleyhtarlığına başladı. Hüseyin Hilmi bunu protesto ederek hükümetten ayrıldı. İT'nin sözcüsü Tanin gazetesi çıkamaz hale getirildi. Ağustos başında Mebusan Meclisi dağıtıldı. İT'nin meclisi kolay dağıtmak için giriştiği Kanun-u Esasi değişikliği, şimdi kendi aleyhinde işletiliyordu.

I. Balkan Savaşı

1911 yılının son ve 1912'nin ilk aylarında Balkan ittifakının örgüsü Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ arasında örüldü. Bunda Rusya ve İngiltere önemli aracı roller üstlendiler. Ağustos ayında Bulgar komitacıları bazı tedhiş eylemleri yaptılar. Eylül'de olaylar savaşa doğru tırmandı. Islahat konusunda Babıâli'nin verdiği ödünler faydasızdı. 30 Eylül'de Balkan devletleri, 1 Ekim'de Osmanlı seferberlik ilan ettiler. 13 Ekim'de Müttefikler taleplerini sundular: 1) Vilayetler özerk olacak, başlarında Belçikalı ya da İsviçreli valiler olacaktı. 2) Hristiyanlar askerliklerini kendi vilayetlerinde, Hristiyan subayların komutası altında yapacaklardı. Bu subaylar yetişinceye dek, Hristiyan halk askerlik yapmayacaktı. 3) Yerel yasama meclisleri kurulacaktı. 4) Islahatın gözetimine büyük devletlerle birlikte Balkan devletleri de katılacaklardı. 5) Islahat 6 ay içinde yürürlüğe girecek, Osmanlı seferberliği tek yanlı olarak sona erdirilecekti. Bu olaylar ve talepler karşısında Osmanlı kamuoyunda ateşli bir ulusçuluk rüzgârı esti. Hükümetin olumlu yanıt vermesi olanaksızdı. Balkan ittifakının da zaten böyle bir beklentisi pek yoktu herhalde.

17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan savaş ilan ettiler. 15 Ekim'de İtalya ile alılacele barış yapıldı. Ardı ardına yapılan meydan muharebelerinin hepsinde Osmanlı ordusu ağır yenilgilere uğradı. 22 Ekim'de Sırplarla Kosova, 23 Ekim'de Bulgarlarla Kırkkilise (Kırklareli), 24 Ekim'de Sırplarla

Komanova, 31 Ekim'de Bulgarlarla Lüleburgaz meydan muharebeleri yapıldı. Bulgar ordusu İstanbul'un savunma hattı olan Çatalca'ya ve Gelibolu Yarımadası'nı tutan Bolayır hattına kadar geldi. 18 Kasım'da Manastır muharebesi durumu perçinledi. Kale kentler olan Yanya, İşkodra, Edirne kentleri kuşatma altına alındılar. Rumeli'nin yazgısı 2 haftada belli olmuştu.

Bu ağır yenilginin nedenleri ne olabilir? Sanırım Osmanlı silah ve teçhizat bakımından karşısındakilerden çok da geri değildi. Mahmut Şevket bu uğurda birçok harcama yapmıştı. Ama öyle anlaşıyor ki, iletişim ve ikmal bakımından, sevk ve idare (komutanlık) bakımından, savaş azmi bakımından onlar üstündü. Yenilginin baş sorumlusu Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'ydı. Tabii genel, siyasi sorumluluk Nâzım'ı o mevkiye getiren ve tutan Ahmet Muhtar ve Kâmil paşalarıdır. Şu bakımdan da sorumludurlar ki böyle bir ölüm kalım mücadelesinde bile İT'ye karşı kavgadan vazgeçilmemiş, bir ulusal birlik havası, bir oydaşma yaratılmamıştır. Trablusgarp Savaşı dolayısıyla ülkede bir oydaşma kırılması olduğundan söz etmişim. Oydaşma kırılmasına uğrayan bir ulusun, bir halkın savaşta başarılı olması çok zordur. Bu arada İT'nin Arnavutlara karşı güttüğü ve onları isyan ettiren acemi siyasetin, Balkan yenilgisindeki, oydaşma kırılmasındaki önemli payına işaret etmek gerekir.

29 Ekim 1912 günü Ahmet Muhtar istifa ettirildi, Kâmil Paşa sadrazam oldu. 1 Kasım'da Nâzım siyasi bir çözüm istiyor ve Çatalca hattının dayanabileceği konusunda karamsarlık gösteriyordu. Fransa da bu durumda Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyamayacağı görüşünü ileri sürerken, Osmanlı hükümeti (3 Kasım) toprak bütünlüğü şartıyla mütareke sağlamak üzere büyük devletlerin aracılıklarını istedi. 9 Kasım'da Tanin'de Hüseyin Cahit, ordunun başına Mahmut Şevket'in getirilmesi gereğini yazdığı için gazete kapatıldı ve başka bir adla çıkarılmasına da izin verilmedi. 11 Kasım'da İT'nin etkinlikleri yasaklandı. Bir gün önce Hİ yetkililerden aldığı işaretle kendini feshetmişti. Tutuklu İT'lilerin sayısı 55'e çıktı. Büyük devletler araya girmeyince, Babıâli doğrudan Bulgar kralına başvurdu. Çatalca hattına yüklenen Bulgarlar sonuç alamayınca mütarekeye razı oldular (3 Aralık). Buna göre, Londra'da bir barış konferansı toplanacaktı.

Londra Konferansı 16 Aralık'ta başladı. Balkan devletleri Tekirdağ'ın doğusu ile Midye'nin doğusu arasındaki bir çizginin doğusu ve Gelibolu Yarımadası dışında bütün Rumeli ve Ege adalarının kendilerine verilmesini istediler (23 Aralık). Başta Osmanlı temsilcileri yalnızca Arnavutluk ve Makedonya'nın özerkliğine razı iken, daha sonra Edirne vilayeti (Mesta-Karasu sınırına değin) Osmanlı'da kalmak üzere, Arnavutluk ve Girit'in statüsünün büyük devletlerce kararlaştırılmasını, Ege adaları konusunu da büyük devletlerle görüşmeyi kabul ettiler (1 Ocak 1913). Balkanlılar Edirne kenti, Girit ve adalardan vazgeçilmezse görüşmelerin kesileceğini söylediler ve öyle de oldu (6 Ocak). Bunun üzerine büyük devletlerin Londra elçileri baş başa verdiler. 17 Ocak'ta Osmanlı hükümetine verdikleri ortak notayla Edirne'den ve adalardan vazgeçilmesini istediler. Durum çaresiz görünüyordu. Mebusan Meclisi dağıtılmış olduğuna göre, alınacak kararın sorumluluğunu paylaşmak üzere geleneksel yola başvuruldu. Devletin ileri gelenlerinden oluşan bir şura-yı saltanata danışma kararı alındı. 22 Ocak'ta sarayda toplanan bu şurada, Kâmil, Edirne ve İstanbul'un kuşatılmış olduğunu, savaş ya da barışa karar vermek durumunda olduklarını bildirdi. Sonuç olarak ezici bir çoğunluk barış kararı aldı. Bu, Edirne'nin gözden çıkarılması demekti.

Babıâli Baskını

İşte bu durumda 23 Ocak 1913 günü İT Babıâli Baskını denen darbeyi yaptı. İttihatçılar büyük bir

kalabalık halinde Edirne için sloganlar atarak Babiâli'ye yürüdüler. Muhafızlar gelenlere engel olmadılar, çünkü kumandanları elde edilmişti. Girişe engel olmak isteyen iki subay ve bir komiser vuruldu. Bu sırada, Nâzım Paşa küfrederek, “Siz beni aldattınız” diye çıkışırken Yakup Cemil tarafından öldürüldü. Söylentiye göre İT Nâzım'ı sadrazam yapma sözüyle onun desteğini elde etmişti. Gerçekten de son zamanlarında Nâzım İT'li subayları gözetmeye başlamış ve İT'ye karşı bazı önlemlerin kaldırılmasını ya da yumuşatılmasını sağlamıştı. Enver Babiâli'de, doğru Kâmil Paşa'nın yanına gitti ve istifasını yazdırdı. Yazıyı alıp padişaha götürerek sadarete Mahmut Şevket'in atanmasını sağladı. Paşa Harbiye'yi de üstlendi. Sait Halim hariciye, Hacı Adil dahiliye nazırı, Ahmet İzzet Paşa başkumandan vekili, Cemal Bey İstanbul muhafızı (merkez komutanı) oldular.

Yeni hükümet bir milli birlik havası estirmeye çalıştı. Tutuklanan muhalifler kısa sürede salıverildiler. 11 Şubat'ta siyasi genel af ilan edildi. Yalnız Balkan yenilgisinde düşmana maddi ve manevi yardımda bulunanlar istisna edildi. Bir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruldu ki, vatan için uzanan her eli öpmeye hazır olduğunu belirtiyordu. Prens Sabahattin ve önde gelen muhalif gazeteciler ziyaret edilerek davaya kazanılmaya çalışıldılar. Avrupa kamuoyunda İT bir çeşit veba olarak değerlendirildiği için, Babiâli Baskını da çok fena karşılanmıştı. 28 Ocak'ta Balkanlılar Londra Konferansı'na son verdiklerini bildirdiler. 30 Ocak'ta Bulgar Başkomutanlığı, 3 gün sonra sona erecek mütarekeye son verildiğini açıkladı. 30 Ocak'ta Babiâli büyüklerin notasına cevap verdi. Bunda Edirne'nin 2. Osmanlı başkenti ve bir Müslüman kenti olduğu, ancak kentin Meriç'in sağ kıyısındaki topraklarının verilebileceği, adaların yazgısının Anadolu'nun güvenlik gereksinmesi göz önünde bulundurulmak üzere, büyüklerin kararına bırakılabileceği belirtildi. Ama bunlar yanında gümrük bağımsızlığı, ticarete eşitlik, Osmanlı'da oturan yabancıların vergiyle yükümlü tutulmaları, bunlar oluncaya değin ilk ağızda gümrük vergilerinin %4 artırılması, yabancı postanelerin, genel olarak da kapitülasyonların kaldırılması isteniyordu. İşte bunun için Avrupa İT'ye “illet” oluyordu. Türklerin Rumeli'den büyük ölçüde kovulması, Edirne'nin Osmanlı'dan alınması söz konusuysa, onlar kalkıp bir de iktisadi bağımsızlık istiyorlardı.

Bulgarlar savaşı yeniden başlatmışlardı. İT'li genç subaylar Edirne'nin kurtarılması için bir taarruz harekâtı istiyorlardı. Babiâli Baskını Edirne'yi kurtarmak için yapılmıştı. Ne var ki, ne Mahmut Şevket ne de Ahmet İzzet, Osmanlı ordusunun bir harekât yapabileceği kanısındaydı. Osmanlı Bankası da avans vermiyordu, yani para yoktu. Ama İT'li subayların ısrarı üzerine, Bolayır'da bir harekât yapmaya karar verildi. Gelibolu Yarımadası'nda bulunan Mürettep Kolordu taarruza geçerken, 10. Kolordu da Şarköy'e, Bulgarların gerisine denizden çıkarma yapacaktı. Böylece Bulgarlar iki ateş arasında kalacaklardı. Mürettep Kolordu, kararlaştırıldığı gibi, 8 Şubat'ta taarruza geçtiği halde, 10. Kolordu'nun çıkarması gecikti, ancak akşam vakti gerçekleşebildi. Böylece Bulgarlar önce 1., sonra da 2. hareketi durdurabildiler. Mürettep Kolordu'nun kurmay başkanı Fethi idi, kurmay heyetinde arkadaşı Mustafa Kemal de vardı. 10. Kolordu'nun kurmay başkanı ise Enver'di. Başarısızlık karşısında iki kolordunun birbirini suçlaması, Enver'le Fethi ve Mustafa Kemal arasındaki bir suçlamaya dönüştü. Ufukta bir umut kalmamıştı. Bundan sonraki haftalar insanların Edirne'den ayrılma düşüncesine “alışma” haftaları oldu. 26 Mart'ta Edirne çok kahramanca ve çile dolu bir direnişten sonra (insanların ağaç kabuklarını bile yemek zorunda kaldıkları söylenir) teslim oldu. Büyükler Edirne'yi dışlayan Midye-Enez sınırı üzerinde ısrar ediyorlardı. 1 Nisan'da bu sınır kabul edildi ve buna uygun olarak 30 Mayıs'ta Londra Barış Antlaşması imzalandı. Edirne'nin kaybı kesinleşince İT içinde Babiâli Baskını'nı yaptıran Enver'in yıldızı söndü. İT kâtib-i umumiliğine Fethi Bey'in gelmesi bu durumu somutlaştıran bir gelişmeydi.

Edirne'nin kaybı yeniden gündeme gelince, muhalefet de yine darbe düşünmeye başlamıştı. İT'liler Edirne'yi kurtaramamışlardı, üstelik Avrupa kamuoyu onları hiç de makbul saymıyordu. İlk komplo Prens Sabahattin'in özel kâtibi Satvet Lutfi'nin başını çektiği, adem-i merkeziyetçi hükümetin kurulmasını öngören bir darbe girişimiydi (Mart başı). Birçokları tutuklanmakla birlikte, İT kurmaya çalıştığı milli birlik havasını bozmamak için ılımlı davrandı. Örneğin, Sabahattin'i bulaştırmamaya dikkat edildi ve ancak onun yalısında bir arama yapıldı. İkinci darbe girişimi Londra Barışı'ndan 12 gün sonra, 11 Haziran günü yapıldı. Fakat muhalefetin öbür darbe girişimleri gibi, bu da iyi planlanmamıştı herhalde. Harbiye Nezareti'nden Babıâli'ye gitmekteyken, otomobilinin yolu kesilen Mahmut Şevket, Yüzbaşı Çerkez Kâzım ve arkadaşları tarafından öldürüldü. Ne var ki, darbe girişiminin öbür adımları gerçekleştirilemedi. Yalnızca Mahmut Şevket öldürülmüş oldu. Kâzım ve arkadaşları Beyoğlu'nda İngiliz uyruklu bir kadının evinde kalıyorlardı. İngiliz Elçiliği'nin gereken arama iznini vermemesine rağmen, Kâzım ve arkadaşları 2 saat süren bir çatışmadan sonra yakalandılar. Kâzım ve diğer 11 kişi idam edildiler. Bunlar arasında hem Damat, hem Fransız uyruklu olan (Tunuslu) Damat Salih Paşa da vardı. İT artık ne saray ne kapitülasyon hukuku dinliyordu. İngiltere ve Fransa'nın, bu davranışları ne denli kötü karşıladıklarını anlatmaya gerek yoktur herhalde.

Suikast üzerine İT “birlik ve beraberlik” havasını terk etti. Gıyaben idama mahkûm edilen 11 kişi arasında Sabahattin ve eski Stockholm elçisi Kürt Şerif Paşa da vardı. Üstelik 200'ü aşkın muhalif tutuklandı ve Sinop'a sürüldü. Daha önce, 28 Mayıs'ta, Mısır'dan İstanbul'a dönen Kâmil Paşa, İngiliz elçisinin protestosuna rağmen ev hapsine alınmış ve İstanbul'u terk etmesi sağlanmıştı. Çok önemli bir değişiklik ise, ilk kez bir İT üyesinin, Sait Halim Paşa'nın, hükümeti kurmakla görevlendirilmesi idi. Gerçi paşa, İT'nin önde gelen önderlerinden sayılmazdı, ama onun sadrazamlığı ile İT'nin denetleme iktidarı son buluyor ve tam iktidar dönemi başlıyordu.

Denetleme İktidarı Döneminin Bilançosu

Bu noktada İT'nin denetleme iktidarının genel bir bilançosunu çıkarmak uygun olacaktır. Sırf siyasi olaylara, olup bitenlere bakınca, Osmanlı Devleti'nin gürültü patırtı içinde yerinde saydığı, hatta Rumeli'nin büyük ölçüde elden çıkması dolayısıyla, geri gitmiş olduğu bile savunulabilir. Bir ölçüde bu doğru olmakla birlikte, bu dönemde yine de devrimsel birtakım adımlar atıldığını ve Türk toplumunun burjuva demokratik ihtilali sürecine, bir başka deyişle sonçağa adım attığını görüyoruz. Değişik alanlarda bunun nasıl gerçekleştiğini görelim. Önce eski düzenin tasfiyesi, yeni düzenin yerleşmesi için yasama alanında gerçekleştirilen değişiklikler var. Bunları meşruti ıslahat diye tanımladık ve yukarıda gördük.

İkinci bir alan düşünce hayatındaki gelişmedir. İT siyaset alanında ne denli kışkıracı ve baskıcı olursa olsun, düşünce alanında özgürlükçü bir tutuma sahipti. Yıllarca düşüncenin baskı altında tutulduğu Abdülhamit döneminden sonra, yayın hayatında adeta bir fişkırmaya oldu. Gazeteler, dergiler, kitaplar bir furya halinde ortalığı kapladı. Birçok düşünce akımı gelişti, serpildi, ürün verdi. Bu özgürlükten eğitim de büyük bir pay aldı. Tarih dersleri çeşitlendi, İslamiyet ve Osmanlı tarihi dışındaki alanlara yayıldı. Toplumsal içerikli dersler, felsefe okutulmaya başlandı. Cumhuriyet döneminde geliştirilecek olan halkevlerini andırırcasına, İT'nin kulüpleri, yani şubeleri, birçok yerde kültür ve toplumsal etkinlik merkezleri olarak önemli bir işlev üstlendiler. Bu dönemde gelişip, sonraki dönemlerde de devam edecek olan başlıca düşünce akımlarını bir sonraki bölümde ele alacağım.

Üçüncü bir gelişme alanı iktisadi alandı. Burada tüzel kişilere gayrimenkul edinme hakkının tanınması, genişletilmesi; gereksiz ya da harap vakıf gayrimenkullerinin satılmasına olanak tanınması; iç gümrüklerin kaldırılması; sanayi yatırımları için ithal edilecek makine ve teçhizatın gümrükten muaf tutulması gibi önlemlerin alındığını görüyoruz. 1911’de Ege’de İncir Himaye-i Zürra (Çiftçi) Şirketi’nin, 1912’de yerli malının kullanılmasını özendirmek için İstihlak-ı Milli Cemiyeti’nin kurulduğunu görüyoruz. 1886-1908 arasındaki 23 yılda toplam sermayesi 40,2 milyon kuruş (yılda ortalama 1,75 milyon kuruş) olan 24 milli sermayeli sanayi şirketi kurulmuşken, 1909-13 arasındaki yıllarda toplam sermayesi 79,2 milyon kuruş (yılda ortalama 15,9 milyon kuruş olan 27 milli sermayeli sanayi şirketi kurulmuştur. Şirket sayısı bakımından 5 kat, sermaye bakımından 9 kat bir artış söz konusudur. Aynı dönemlerde yabancı sermayeli sanayi şirketlerinde sayı ve sermaye bakımından yalnızca 2 kat bir artış söz konusudur. Sanırım 1908 öncesinde Müslümanların şirket kurmaları ancak yarı resmi şirketler için söz konusuydu. Rastgele insanların şirket kurmaları kuşkulu ve hukuken olmasa da fiilen olanaksız bir davranıştı. Tarımda da İT’nin denetleme iktidarı döneminde üretim artış hızı çarpıcı bir yükselme göstermektedir.

Dördüncü alan eğitimidir. 1904-08 yıllarında yıllık maarif bütçesi 200.000 lira civarındayken, 1909’da 600.000, 1910’da 940.000, 1914’te 1.230.000 liraya çıkmıştır. Bu sayıları karşılaştırırken, bu arada imparatorluğun küçüldüğünü de hesaplamak gerekir. Hürriyetin ilanında 79 idadi ve sultani (lise) varken, 1914’te bu sayı 95’e çıkmıştır. Öğrenci ve öğretmen sayılarında, öncesine göre, önemli artışlar olmuştur.

İkinci Meşrutiyet Döneminde Başlıca Düşünce Akımları

İslamcılık

Tarık Zafer Tunaya'ya göre, II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'in “siyaset laboratuvarı” olduğunu görmüştük. Şimdi başlıca düşünce akımlarını gözden geçirelim. Önce İslamcılığa bakalım. Abdülhamit İslam birliği ve hilafet düşüncesini belki daha önceki hiçbir padişahın yapmadığı kadar etkin olarak savunduğu ve döneminde İslamcılığın Sırat-ı Müstakim diye bir dergisi bulunduğu halde, yine de kendi denetimi dışında bir düşünsel gelişme olmamasına dikkat etmiştir. Dolayısıyla İslamcılığın asıl gelişmesi II. Meşrutiyet'te olmuştur denebilir. İslamcılık, Batı emperyalizminin dünya çapındaki yayılışı karşısında, ülkelerinin sömürgeleştirilmesine karşı tepki gösteren Müslümanların duygu ve düşüncelerini dile getiren, buna İslamiyette çare arayan akım olarak tanımlanabilir. İslamcıların bir bölümü, İslamiyetin, çağdaşlık bayrağına sarılarak bu işin üstesinden gelebileceğini düşünmüşlerdir. Bunların ilki Namık Kemal'dir. Hemen belirtmek gerekir, Kemal yalnız çağdaşçı İslamcılığın değil, aynı zamanda Osmanlıcılığın (Osmanlı ulusçuluğunun) da babasıdır. Çağdaşçı İslamcılığın ikinci ismi Cemalettin Efganî'dir (1839-97). O, yalnız Osmanlı Devleti'nde değil, başka Müslüman ülkelerde de etkili oldu. Ayrıca Mısır'da Muhammet Abduh, Kazan'da Musa Carullah, Hindistan'da Seyyit Ahmet Han, Muhammet İkbal gibi isimleri sayabiliriz. Meşrutiyette İslamcılığın dergisi Sebilürreşad olmuştur. Osmanlı çağdaşçı İslamcıları arasında Sait Halim Paşa, M. Şemsettin (Günaltay), İsmail Hakkı İzmirli, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Mehmet Ali Aynî gibi isimler sayılabilir. Çağdaşçı olmayan İslamcılara örnek olarak Ahmet Naim ve Mustafa Sabri'yi gösterebiliriz.

Garpçılık

İkinci olarak Garpçılık (Baticılık) akımını görüyoruz. “Bu devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusunun yanıtını Batı'ya benzemekte bulanlardır bunlar. Hilmi Ziya Ülken Garpçılık akımını 4 kümede ele almaktadır:

1) Tanzimat medeniyetçileri. Bunlar, Tanzimat'ın temel öğretisi olan Osmanlıcılığa inanan ve bunun gereği olan “ittihad-ı anasır”ı sağlamak için Garpçılığı isteyenlerdi. Yani, Osmanlı halkını oluşturan çeşitli din, mezhep ve milliyetler Garpçı, “kalkınmacı” ortak bir zeminde buluşarak, birlik olacaklardı. Ülken, eğitim yoluyla Osmanlıcılığı sağlamak isteyenleri bu kümeye sokuyor: Satı Bey ve Emrullah Efendi gibi. Osmanlı Devleti'nin dağılması istenmiyorsa, okullarda Osmanlıcılığın telkin edilmesi kaçınılmazdı.

2) Kabahati toplum yapımızda bulup, burada Anglosakson toplum yapısını geliştirmek isteyenler ki, bunların başında Sabahattin ve çevresi geliyordu. Daha önce bunu gördük.

3) Servet-i Fünun ve Ulum-u İktisadîye ve İçtimaîye dergileri çevresinde toplanan pozitivistler. Gördüğümüz gibi, pozitivism, İT hareketinin temel dünya görüşü olmuş ve bu durum daha sonra CHP'de de belirgin bir nitelik kazanmıştır (bkz. Taner Timur). Ahmet Rıza, açık ve seçik olarak pozitivism'e bağlanmış, fakat diğer İT'liler (ve CHP'liler), çok bilinçli bir biçimde olmasa da, bunu temel dünya görüşü edinmişlerdir.

4) Batı'ya hayran, köktenci (radikal) Garpçılar. Bunların en ünlüsü ve aşırısı, İttihad-ı Osmani adıyla İT'yi kurmuş olan 5 Askerî Tıbbiye öğrencisinden, İçtihat dergisi sahibi Abdullah Cevdet'tir.

Cevdet, Latin harflerini savunmuş, eşiyile birlikte Sirkeci’de şapka giymiş, hatta bir ara gerilik çemberinin bir an önce kırılması için Avrupalılarla melezleşmeyi savunmuştu. Cevdet denli ileri gitmemekle birlikte, onunla sayılabilecek kişiler Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, kısmen Rıza Tevfik’tir.

Türkçülük

Üçüncü olarak Türkçülüğü ele alabiliriz. Birçok ulusçuluk akımını incelerken yapıldığı gibi, Türkçülüğün başlangıçlarını dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmalarla başlatmak olanaklıdır. Bu çalışmaların birçoğu Avrupa’da türkolojinin doğuşu ve gelişmesi ile ilgilidir. Abel Rémusat, Silvestre de Sacy, Deguignes, Arthur Lumley Davids gibi isimler anılabilir. Leh dönmesi Mustafa Celalettin Paşa’nın, Léon Cahun’un eserleri, Arminius Vambery’nin eser ve temasları etkili olmuştur. Fuat ve Cevdet paşaların Kavaid-i Osmaniye (1851), Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmanî, Hikmet-i Tarih, Süleyman Paşa’nın Tarih-i Âlem, Türkçe Sarf, Şeyh Süleyman Efendinin Lûgat-i Çağatay, Şemsettin Sami’nin Kamus-ı Türkî gibi eserleri Türklük bilincini yaymışlardır. Edebiyat alanında Şinasi’nin sade Türkçeyle yazılmış bir şiir denemesini, Ziya Paşa ve özellikle Ali Suavi’nin Türkçeyi savunduklarını, nihayet şiirde Mehmet Emin ve Rıza Tevfik’in, nesirde Ahmet Hikmet’in sade Türkçe yazdıklarını görüyoruz.

Türkçülüğün Türk ulusçuluğuna dönüşmesi, İT ile oldu. Fakat gördüğümüz üzere, İT imparatorluğun tasfiyesini savunamayacağı için, bu konuda son derecede ihtiyatlı davranmak zorunluluğunu duymuş ve bu amacını uzun zaman kendinden bile gizli tutmuştu. İT’nin zamanla Türklüğün siyasi örgütü olduğu bilincini geliştirdiği söylenebilir. Bu bilinçlenmedeki önemli gelişmelerden biri herhalde Yusuf Akçura’nın Üç Tarz-ı Siyaset kitapçığı olsa gerek. Akçura Kazanlı (Rusya) bir sanayicinin oğluydu. Ailesi Türkiye’ye göçmüştü. Kendisi Harp Okulu’nda öğrenciyken İT’ci etkinliklerden ötürü Trablusgarp’a sürüldü. Oradan Fransa’ya kaçarak Paris’te siyasal bilimler öğrenimi yaptı. Mezun olduktan sonra Rusya’ya döndü ve buradan adı geçen uzun makalesini Kahire’de Ali Kemal’in çıkartmakta olduğu Türk gazetesine gönderdi (1904). Yazıda Osmanlı Devleti için Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık siyasetleri gütmenin yarar ve sakıncalarını soğukkanlı bir yaklaşımla inceledi. Böylece ilk kez bu üç almanın varlığı Osmanlı aydın kamuoyunun dikkatine açık seçik sunulmuş oluyordu. Burada şuna da işaret etmek gerekir ki, Türkçülüğün siyasi bir renk almasında Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Türklerinin önemli payı olmuştur. Bunu Rusya’nın daha gelişmiş iktisadi-toplumsal ortamına ve Türklerin orada baskı altında bir topluluk olmalarına bağlayabiliriz. İttihad-ı Osmani’nin 5 kurucusundan biri olan Hüseyinzade Ali dahi, 1905’te Tiflis’te çıkardığı Hayat dergisinde, daha sonra Ziya Gökalp’in üne kavuşturacağı ve ilk kez Ali Suavi’de bulmanın mümkün olduğu, Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak (ya da çağdaşlaşmak) formülünü savundu.

Türkçülerin ilk örgütlenme girişimi hürriyetin ilanından sonra olmuştur. 7 Ocak 1909’da Türk Derneği kurulmuştur. Bu bir kültür derneği idi ve üyeleri arasında Ermeniler, Avrupalı bazı doğubilimciler de vardı. 31 Ağustos 1911’de Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu, amacı Türk öğrencilerine yurt sağlamaktı. Dernek, Türkçülüğün gelişmesinde önemli yeri olan Türk Yurdu dergisini de çıkartmıştır. Trablusgarp Savaşı’yla Osmanlı için felaket günlerinin başlaması, Türkçülük hareketini hızlandırmıştır. Türk Ocağı İT’nin kurulmuş olduğu Askerî Tıbbiye’de 3 Temmuz 1911’de etkinliğe başlamıştır. 1910’da İstanbul’a dönen ve İT’nin merkez-i umumi üyesi olan Hüseyinzade Ali’nin tıp profesörü olması, Yusuf Akçura’nın Harbiye Mektebi’nde siyasi tarih dersi okutması da bu bağlamda ele alınabilir.

Türk Ocağı'nın resmen kuruluşu 25 Mart 1912'dir. Bu sırada Trablusgarp Savaşı 6 aya yakın bir zamandır devam etmektedir, 3 gün önce ise İtalya Çanakkale Boğazı'na saldırmıştır. Başvuranlar, Türkçülüğün “ağır topları” Mehmet Emin (Yurdakul), Ahmet Ferit (Tek), Ağaoğlu Ahmet, Dr. Fuat Salih'tir. Türk Ocağı, özellikle İstanbul'da, her cuma verilen konferansları, kadınlı erkekli temsilleri, ocağın yayın organı haline gelen Türk Yurdu'ndaki büyük ilgi ile izlenen yazıları, milli iktisat alanındaki yaklaşımlarıyla çok canlı bir etkinlik göstermiştir. Balkan Savaşı'nın patlaması, Osmanlı Rumelisi'nin hemen tümünün elden çıkmasıyla Osmanlıcılık ideolojisinin iflası, somut olarak, fiilen ortaya çıktı. Böylece Türkçülüğün açığa çıkmasının önemli bir engeli ortadan kalktığı gibi –zira, Türk ulusçuluğunun gelişmesinin ya da gizli kalmasının en önemli nedeni, çok-uluslu imparatorluktan vazgeçmiş görünme endişesiydi– Edirne gibi Türk anayurdu sayılacak bölgelerin de artık elden çıkmaya başlaması ya da tehlikeye girmesi, Türklük bilincinin etkili bir savunma silahı olarak yayılması gerektiğini gösteriyordu. Fakat, İT'nin Türk ulusçuluğunun örgütü olduğunu açıklamasındaki sakıncalar, hafiflemiş de olsa, devam ettiği için, Türk Ocağı gibi örgütlerin varlığı yine de önemli oluyordu. Ne var ki, Türk Ocağı'nın mütarekeye kadar ülke içinde ancak 28 şube açabilmiş olması, faaliyet merkezinin daha çok İstanbul olduğunu gösterir. İstanbul'daki merkez ocağında üye sayısı 2.743'e kadar çıkmıştı.

Balkan olaylarının insanların ideolojik tutumlarını ne denli kısa zamanda değiştirebildiği konusunda bir anıya burada yer vermek istiyorum. Mülkiyeli besteci Münir Mazhar Kamsoy'un bana anlattığına göre, Türk Ocağı'nın yükseköğretim kurumları içinde ilk kurulduğu yerlerden biri Mülkiye imiş. Kendisi gibi başka bazı Üsküdarlı Mülkiye öğrencileri, kurdukları Türk Ocağı'nda kendilerine yol gösterecek bir ağabeyin bulunmasını istemişler. Vapurda sık sık rastladıkları Hamdullah Suphi'yi bu işe uygun görmüşler ve bir gün yanına gidip düşüncelerini açmışlar. Kısa bir süre sonra Türk Ocağı'na girip yıllarca onun başkanlığını yapacak olan H. Suphi, onlara olumsuz yanıt vermiş. demiş ki: “Türkler Türkçülük yaparsa bu, öbür etnik kümelerin de aynı şeyi yapmalarına yol açar, imparatorluk dağılır. Zaten ben de Çerkezim, davanızla ilgili değilim.” Tahmin edilebileceği gibi, yukarıda sözü edilen düşünce akımları genellikle insanlarda saf bir biçimde gerçekleşmiyordu. Örneğin ana yönelişiyle İslamcı olan bir kişi, bir ölçüde Garpçı, bir ölçüde Türkçü de olabiliyordu. Namık Kemal'in İslamcı (ama hep, sanıyorum, çağdaşçı-İslamcı) yazıları yanında Osmanlıcı, Garpçı, hatta Türkçü yazıları ya da düşünceleri de vardır. Çağdaşçı-İslamcı olanların aynı zamanda ve önemli ölçüde Garpçı sayılabilecekleri açıktır. Garpçıların Batı'da ulusçuluğu gördükleri için bir ölçüde Türkçü olmaları, ya da en azından Türkçülüğü “doğal” saymaları beklenebilir. Garpçıların birçoğu kişilik ya da din yitiminden ürktükleri için “ambargolu”, kısmi Batılılaşmadan yana olmuşlardır. Böylece Batı bir çeşit gümrük kapısından geçiriliyor, “iyi” şeyler (teknoloji, bilim gibi) kabul ediliyor, “kötü” şeyler (aşırı bireycilik, gevşek aile bağları gibi) geri çevriliyordu. Aslında Batı en yüksek felsefi düzlemde hümanizm ve aydınlanma olarak yorumlanırsa, iş insan fikrinin sınırsız özgürlüğüne indirgenmiş oluyordu. O zaman da kişilik ya da din yitiminden korkmamak gerekiyordu. Ama bu gerçek Batılılaşmaya ulaşabilmek için çok esaslı bir kültür birikimi ve bunu yayacak nitelikli ve etkili bir eğitim dizgesi gerekirdi. Bizde birçok ulusçu ambargolu, gümrüklü bir Batılılaşmadan yana olmuşlardır. Atatürk'ün çizgisi aynı zamanda hem çok Batıcı, hem de çok ulusçu bir çizgidir. Atatürkçü anlayış bir bakıma böyle özetlenebilir: ileri derecede Batıcılık, ileri derecede ulusçuluk.

Sosyalizm

Dördüncü bir akım olarak sosyalizmi görüyoruz. Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası kuruldu.

Daha önce Şubat'ta İştirak dergisi çıkmaya başlamıştı. Bu işi yürüten Hüseyin Hilmi idi (Sosyalist Hilmi). Fakat hareket, zayıf bir hareketti. Bu, genel olarak Osmanlı ve özellikle Türk toplumunun toplumsal-iktisadi bakımdan az gelişmişliği ile açıklanabilir. Başka bir deyişle, sanayi gelişmediği için işçi sınıfı da gelişmemişti; sosyalizmin gelişmemiş olması temelde buna bağlanabilir. Tabii toplumsal, kültürel eksiklikleri de hesaba katmak gerekir. Örneğin, o dönemde işçi sayısı Selanik'te İstanbul'dakinden az olmasına rağmen, toplumsal ve kültürel bakımdan daha gelişmiş olduğu için, oradaki işçi hareketi ve dolayısıyla sosyalist hareket daha canlıydı.

XII

İttihat ve Terakki'nin Tam İktidarı ve Birinci Dünya Savaşı'na Giriş

II. Balkan Savaşı

Mahmut Şevket'in öldürülmesinden 19 gün sonra, 30 Haziran tarihinde Osmanlı Devleti ve Türkler için bir "mucize" gerçekleşti. Balkan devletleri Osmanlı'dan aldıkları toprakları paylaşamayınca, Bulgaristan müttefiklerine saldırdı ve yenilgiye uğradı. II. Balkan Savaşı denen mücadele sırasında Bulgarlar Doğu Trakya'yı boşaltmışlardı. Osmanlı ordusu önce Londra Antlaşması'na göre hakkı olan Midye-Enez hattına ilerledi. Ondan sonra ordunun Edirne'yi geri alıp almaması tartışması başladı. İT bunu istiyordu. Yaşlılar ise bunun beyhude bir çaba olacağını, "Salibin (haçın) girdiği yere hilal geri gelemes" ilkesinin Avrupa diplomasisinin şaşmaz bir ilkesi olduğunu, Edirne alınsa bile Osmanlı'da bırakılmayacağını öne sürüyorlardı. Ama İT'nin dediği oldu ve 22 Temmuz'da ordu Edirne ve Kırklareli'ne girdi. Edirne'ye ilerleyen birlikler içinde Enver ve Mustafa Kemal'in birlikleri yarışıyorlardı. Yarışı Enver'in birliği kazandı. Büyük devletlerin itiraz ve tehditlerine kulak asılmadı. Hatta İT'nin gizli harekât kolu olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın adamları, başta Süleyman Askerî, Batı Trakya'daki Türk çoğunluğuna dayanarak Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi'ni kurdular. Sonuç olarak 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'yla Batı Trakya Bulgaristan'a verildi, Meriç sınır oldu ve Edirne Osmanlı Devleti'nde kaldı. Bulgarlar, "daha Bulgar" saydıkları bölgeleri Sırbistan ve Yunanistan'a kaptırdıklarını düşündükleri için bu iki ülkeye karşı Osmanlı ile ittifak kurabileceklerini düşünüyorlardı. Hatta bu yönde bazı görüşmeler yapıldı. Zaten başta Rusya, büyük devletler dururken Bulgaristan'ın Doğu Trakya, hele Boğazlar ve İstanbul üzerinde emeller beslemesi gerçekçi olamazdı.

Edirne'nin geri alınması ülkede büyük bir sevinç yarattı. Babıâli Baskını'nın kahramanı Enver, böylece haklı çıkmış oluyor, İT içinde durumu güçleniyordu. Nitekim 1913 güzünde Fethi'nin Sofya'ya elçi, Mustafa Kemal'in askeri ataşe olması, Enver'in yeniden güçlendiğini gösteriyordu. İç siyaset bakımından Sofya görevi bir sürgündü. Enver ve yandaşları ise Harbiye Nezareti'ni istiyorlardı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki hizmetleri dolayısıyla Enver'e üçer yıl kıdem verildi ve böylece mirliva (tuğgeneral), yani paşa oldu. Mustafa Kemal ve Fethi devre dışı kalınca Enver'e yeni rakip olarak Cemal ortaya çıktı. O da iki rütbe alarak paşa oldu ve Nafia (Bayındırlık) nazırı olarak kabineye girdi. Enver'in yükselişinin bir yönü de saraya damat oluşuyla ilintili sayılabilir. Hürriyetin ilanından sonra, İT, sarayı denetleyebilmek için iki üyesinin saraydan kız almasını uygun görmüş, bunun için görevlendirilenlerden biri Enver olmuştu. 1909'da Enver, Sultan Reşat'ın yeğeni Naciye Sultan'la nişanlandı. O sırada Enver 30, Naciye 12 yaşındaydılar. 1911'de nikâhları kıyıldı. Edirne alındıktan sonra Enver evlenmek için ısrar etti. Naciye buluğa erince, 1914'te evlendiler.

Osmanlı Ülkesinin Paylaşılması

Osmanlı'nın Balkan Savaşı'nda kısa zamanda uğradığı ağır yenilgi büyük bir maneviyat çöküntüsüne yol açmıştı. Bunun bir belirtisi Mizancı Murat'ın Kasım 1912'de yazdığı bir yazıda, Osmanlı'nın ancak büyük devletlerden birisinin himayesinde yaşayabileceğini ve bu durumun çeyrek yüzyıl sürmesi gerektiğini söylemesiydi. Kâmil Paşa da bu sıralarda Osmanlı Devleti'ni İngiliz güdümüne vermek istiyordu. Aynı hava, işi askeri yenilgi açısından ele alan Mahmut Şevket'te de vardı. Mahmut Şevket, o güne dek uygulanmış olan askeri danışman modelinin yürümediğini, ordunun adam olması için fiilen Almanların komutasına verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunun için 24

Nisan 1913'te Alman büyükelçisine başvurmuştu. Sonuç olarak Kasım'da General Liman von Sanders ile 5 yıllık bir sözleşme yapıldı. General İstanbul'daki 1. Kolordu'nun komutanı, Askerî Şura üyesi, her türlü askeri okul ve eğitim yerinin amiri, terfi sınavlarının düzenleyicisi, kurmay subayların kuramsal eğitimlerinin sorumlusu olacaktı. İstanbul'daki kolordu böylece Almanların “eline” geçince, Rusya kıyametleri koparttı. Bunu “dengelemek” için İngiltere'nin İzmir'i, Fransa'nın Beyrut'u, Rusya'nın Trabzon'u işgal etmesini önerdi. Almanya geri adım atmamış olmak için Sanders'i mareşal yaptı ve böylece onun kolordu komutanı olması olanaksız oldu. Sanders genel müfettiş unvanını aldı.

Mahmut Şevket bu tür bir tepki tahmin etmişti ve bunu önlemek için, İngilizlere “bir parmak bal” çalmak üzere, Almanlara başvurduğu gün, onlardan yeni Vilayetler Kanunu'nun uygulanmasına yardımcı olmalarını istedi. Dahiliye Nezareti'ne bir müşavir, bir genel müfettiş ve Doğu (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetleri) ile Kuzey Anadolu (Erzurum, Sivas, Trabzon) bölgeleri genel müfettişlikleri için birer adliye, birer tarım ve orman, birer bayındırlık müfettişi, ayrıca bu 7 ildeki jandarma birliklerine birer komutan istenmekteydi. Doğu ve Kuzey Anadolu, bugünkü deyimle “pilot bölge” olacak, uygulama yavaş yavaş bütün ülkeye yayılacaktı. Bu tür bir ilişki daha önce Lynch ayrıcalığında yapılan “yanlışı” da düzeltmiş olacaktı. Durum iki bakımdan hayli acıklıydı. Bağımsızlık ilkesinde gösterdiği titizlik yüzünden kısa bir süre önce Fransa'dan borç almaktan vazgeçen İT, şimdi ordusunu Almanya'ya, içişlerini İngiltere'ye teslim etmeye hazırlanıyordu. Uluslararası ilişkilerin “acı gerçekler”i onu bu noktaya getirmiş bulunuyordu. Bununla birlikte İT, kapitülasyonların kaldırılması için mücadele etmekten vazgeçmedi ve bu konuda bazı mesafeler alınmadı değil. Ne var ki büyükler, kapitülasyonları kaldırmayı ilke olarak kabul etseler bile, sonunda, “ötekilerin de kabul etmesi” şartına sığınıyorlardı ki, bu, “çıkamaz ayın son çarşambası” anlamına gelebilirdi. İşin ikinci acıklı yönü şuydu ki, orduyu Almanlar eliyle adam etmek için İngiltere'ye verilen suspayı, ancak bu ülkeyi susturabilirdi. Öbür 4 büyük devlet ne olacaktı? Nitekim onlar da sıraya girdiler.

Böylece herhalde Mahmut Şevket'in hesap edemediği bir durum gelişti. Büyük devletler kendi aralarında anlaşarak ve sonra da anlaşmalarını Osmanlı Devleti'ne onaylatarak, Osmanlı ülkesinin büyük bir bölümünü kapsayan (çok kez demiryolu yapım ve işletme hakları olarak maskelenen) bir nüfuz alanı paylaşımını gerçekleştirdiler. Oysa o zamana değin büyükler, jeostratejik değeri dolayısıyla, Osmanlı ülkesini bir türlü paylaşmamışlardı. Şimdi bu, önemli ölçüde gerçekleşmiş oluyordu. Tabii İstanbul ve Boğazlar gibi en büyük bazı “lokmalar” anlaşmanın dışında kalmıştı. Babıâli 24 Nisan önerisiyle kendisince bir kurnazlık yaparak İngiltere'yi Doğu Anadolu'da Rusya'nın karşısına dikmek istemişti. Tabii Ruslar bunu kabul etmediler ve önce İngiltere ile anlaşarak, sonra da bunu Osmanlı'ya kabul ettirerek, Doğu Anadolu'ya kendileri oturdular. 8 Şubat 1914'te Ruslarla yapılan antlaşma Doğu Anadolu'yu (Avrupa'nın gözünde “Ermenistan”) Berlin Kongresi'ndeki Avrupalılar arası niteliğinden çıkararak, Ayastefanos Antlaşması'ndaki gibi bir Osmanlı-Rus sorunu haline getiriyordu. Başka bir deyişle Rusya Ermeni sorununun adeta tek ya da en önemli denetleyicisi durumuna geliyordu. Askerlik yerel olarak yapılacaktı. Doğu Anadolu'da Ruslar demiryolu yapmazlarsa, başkasının yapma olanağı büyük ölçüde kısıtlanıyordu. İngilizlere önerilen Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu müfettişlikleri bir Norveçli ve bir Hollandalıya verildi. Ancak I. Dünya Savaşı patlak verdiği için bunlar işe başlayamadılar.

Böylece emperyalizm ile “birlikte yaşama” dersini acı deneyimlerle öğrenmek zorunda kalan İT, aynı ölçüde acı deneyimlerle çok-uluslu bir imparatorluğu yönetmenin de gereklerini öğrenmiş bulunuyordu. İT'nin 20 Eylül 1913'te yapılan 5. kongresinde ilk ve ortaöğretimin yerel dillerde

olması, Türkçenin ancak dil olarak okutulması öngörülüyordu. 1908 ve 1909 programlarında ancak ilköğretimin yerel dille yapılması vardı. Bundan önce Araplar arasında bazı kıpırdanmalar olmuştu. Ocak 1913'te Beyrut Vilayet Meclisi, Arapçanın resmi dil olması, yerel askerlik ve genel olarak adem-i merkeziyet yönünde bir karar almıştı. İT iktidara gelince bunları reddetti. Fakat Mart ve Nisan'da bazı düzenlemeler, adem-i merkeziyet yönünde kimi rahatlamalar getirdi. Arap bölgelerinde Arapça mahkemelerde kabul edildi, okullarda Arapça esas dil yapıldı. Haziran'da Paris'te toplanan bir Arap kongresi yeni istekler öne sürünce, İT'nin bir temsilcisi onlarla görüşmeye gitti. Ağustos'ta Arapça ve Arapça bilen memurlar konusunda düzenlemeler oldu, kongre başkanı ve diğer 4 Arap, Âyan Meclisi üyesi yapılarak iş tatlıya bağlanmış göründü. Söylendiğine göre, Sait Halim Paşa'nın sadrazam yapılması biraz da Arapları gözetmek içindi. Kimi aydınların, Balkan savaşlarından sonra Osmanlı Devleti'nin, artık esas itibarıyla Türk ve Araplardan oluştuğuna bakarak, Avusturya-Macaristan modelinde olduğu gibi, bir Türk-Arap imparatorluğu haline getirilmesini düşündükleri anlaşılıyor. Yine aynı mantıkla İT'nin içinde İslamlaşmanın vurgulanması gerektiği konusunda bir düşünce belirdi. Nitekim 20 Mart 1913'te Ziya Gökalp'in Türk Yurdu dergisinde "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" diye bir yazı dizisi başladı. Söylemeye gerek yok ki İT'nin bu İslamcılığı çağdaşçı nitelikteydi.

Enver'in harbiye nazırı olmasından sonra orduda yeni bir tasfiye hareketi başlatıldı (Ocak 1914). Hürriyetin ilanı ertesinde alaylı subaylar tasfiye edilmişlerdi. Şimdi tasfiye edilenler yaşlı mektepli subaylardı. Herhalde Balkan yenilgisinden bunlar sorumlu tutuluyorlardı. Sanders'e göre sayıları 1.100'ü buluyordu. Böylece Osmanlı ordusu adamakıllı gençleşmiş oluyordu. Ayrıca orduda önemli bir yeniden örgütlenme çalışması başlatıldı (Şubat 1914). İT içindeki ağırlığına rağmen, Enver'in (Mahmut Şevket'in tersine) bunu Harbiye bütçesini şişirmek için kullanmadığı görülüyor. 1911'de Harbiye Nezareti bütçenin %24,8'ini oluştururken, 1914'te Harbiye'nin payının %17,6'ya indiği görülüyor. Bunu, ülke kalkınmasının ordunun güçlü olmasından daha önemli olduğu ya da ordunun ancak kalkınmış bir toplum sayesinde güçlü olacağı konusunda bir bilinç olarak yorumlayabiliriz.

I. Dünya Savaşı

Şimdi de I. Dünya Savaşı'na nasıl girildiğini görelim. Bilindiği üzere, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da bir cepheleşme başladı. Bir yanda Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın oluşturduğu İttifak cephesi, öbür yanda Fransa, Rusya ve İngiltere'nin oluşturduğu İtilaf (Anlaşma) cephesi. Bu ülkeler yıllardır savaş için hazırlanıyorlardı. Savaşa giden zincirleme süreç, 28 Haziran 1914'te Saraybosna'yı ziyaret etmekte olan Avusturya veliahdı ve eşinin Sırp ulusçuları tarafından öldürülmeleriyle başladı. Büyük bir Slav nüfusu olan ve Sırbistan'ın bu Slavlarla ilgisini kendisi için tehlikeli gören Avusturya-Macaristan, suikasti Sırbistan'a haddini bildirmek için kullanmak istedi. Sırbistan Avusturya'nın ağır taleplerini reddedince, savaş ilan etti (28 Temmuz). Fakat Sırbistan Ortodoks-Slav bir ülke olarak, Rusya'nın bir çeşit koruması altındaydı. Onun için Ruslar seferberlik ilan ettiler (29 Temmuz). Ancak seferberlik hem Avusturya'ya hem Almanya'ya karşı ilan edilmişti. Alman imparatoru bundan tedirgin olarak durumu arkadaşı ve akrabası olan çara şikâyet etti. Rus Genelkurmayı müttefik olduklarından, seferberlik planlarının her iki ülkeyi hedef alacak biçimde yapıldığını, bu aşamada yalnız Avusturya'ya yönelik bir seferberlik yapmanın olanaksız olduğunu çara bildirdi. Almanya'nın savaş planları da iki ülkeye göre idi. Önce seferberliğini hızla tamamlayabilecek olan Fransa'ya saldırılacaktı, onu yendikten sonra Alman ordusu ağırlığını Rusya'ya yöneltecekti. Onun için Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilan etti. 5 Ağustos'ta İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece I. Dünya Savaşı başlamış oldu.

Sırbistan'la savaş ufukta belirince, Avusturyalılar Osmanlıyla ittifak konusuna ilgi gösterdiler. Fakat Avusturya yönetimi ve hükümetinde ve özellikle Alman yönetim ve hükümetinde, Balkan yenilgisi dolayısıyla, Osmanlı'yla ittifakın yarar getirmeyeceği, yük olacağı düşüncesi egemendi. Buna rağmen Osmanlı ile ittifaka karar veren, Alman imparatoru oldu (23 Temmuz). Osmanlı'nın Almanya ile ittifak görüşmeleri Sait Halim, Talat, Enver, Mebusan Meclisi Reisi Halil (Menteşe) tarafından öbür kabine üyelerinden gizli olarak yürütüldü. 2 Ağustos'ta imzalandı. Alman askeri heyeti Osmanlı ordusunun sevk ve idaresinde fiili bir nüfuz sahibi olacaktı. Almanya da, Osmanlı bütünlüğünü gerekirse silahla savunmayı üstlenecekti. Dikkat edilirse, Osmanlı ittifak antlaşması savaş başladıktan sonra imzalanmıştı. Yani imzalayanlar, ülkeyi yalnızca ittifaka değil, savaşa da soktuklarının bilincindeydiler. İttifak antlaşmasını öğrenince diğer hükümet üyeleri tepki gösterdiler. Hiç değilse, savaşa mümkün olduğunca geç girilmesini, ittifakın gizli tutulmasını istediler. Hatta bu amaçla, kuşkuları yatıştırmak üzere İtilaf devletlerine ittifak önerileri götürüldü. Onlar, ittifak önerilerini soğuk karşıladılar, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık siyaseti gütmesinin kendilerince yeterli olduğunu söylediler. Paylaşmayı tasarladıkları bir ülkeyi müttefik almak istememeleri doğaldı.

Osmanlı hükümeti acaba neden ittifaka (ve savaşa) bu denli hevesliydi? Anlaşılan en önemli etken, Balkan Savaşı'nın kayıplarını gidermek umuduydu. Edirne'nin, kesin olarak elden çıktıktan sonra, yeniden geri gelmiş olması, bu umudu besleyen bir durumdu. Bütün ülkede, kışlalarda, okullarda Balkan Savaşı'nın intikamı parolası yürürlükteydi. Başka etkenler de akla geliyor. Bir tarafla müttefik olunmazsa, büyüklerin Osmanlı ülkesini aralarında paylaşacakları korkusu bunlardan biriydi. Bir diğeri parasızlıktı. Savaş bittiğinde Cemal Paşa, Yakup Kadri'nin neden savaşa girdik sorusuna, "Aylık vermek için" diye yanıt vermişti (F. R. Atay, Zeytindağı). Savaş boyunca Almanya Osmanlı'yı borç parayla destekledi.

Savaş başladığında Almanya'nın Amiral Souchon komutasındaki Goeben ve Breslau adlı son model savaş gemileri Akdeniz'de bulunuyorlardı. İngiliz donanmasının peşlerine düşmesi üzerine Çanakkale'ye gitme buyruğu aldılar. 10 Ağustos'ta gemiler Çanakkale Boğazı önlerine geldiğinde, Enver, hükümete danışmadan, gemilerin içeri alınmasını emretti. Hükümet, tarafsızlık görünümünü sürdürebilmek için, gemilerin silahsızlanmasını ya da ülkeden ayrılmasını istedi. Osmanlı Devleti ilkbaharda savaşa girecekti. Almanya gemilerle ilgili öneriyi reddedince, Osmanlı hükümeti gemileri satın aldığını açıkladı. Böylece gemilerin adları Yavuz ve Midilli oldu, direklerine Osmanlı bayrağı asıldı, Alman bahriyelileri başlarına fes giydiler. 9 Eylül'de Souchon resmen Osmanlı donanmasının komutanı oldu. Souchon denizcilere açık deniz eğitimi yaptırabilmek için Karadeniz'e çıkması gerektiğini söylüyordu. Enver bu izni, bahriye nazırı olan Cemal Paşa'ya danışmadan verdi. Cemal Paşa bunu mesele yapınca, Alman elçisi Yavuz ve Midilli'nin Alman gemisi olmaya devam ettiklerini bildirdi. Almanlar Batı ve Doğu cephelerinde umdukları başarıları elde edemeyince, Ekim'de Osmanlı'nın savaşa girmesi için ısrarlı bir istekte bulundular. Osmanlı donanması Ruslara baskın yapacak, sonra da Kafkasya'da ve Süveyş Kanalı'nda cephe açılacaktı. Enver bunları kabul etti, Talat ve Cemal ona uydular. 27 Ekim'de donanma Karadeniz'e açıldı. 29 ve 30 Ekim'de Sıvastapol ve Odesa topa tutuldu. Hükümetin öbür üyelerinin olanlardan haberleri yoktu. Bu yüzden Cavit ve diğer 3 nazır istifa ettiler. 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da Fransa ve İngiltere Osmanlı'ya savaş ilan ettiler. Herhalde Enver, bir Alman zaferi halinde, Osmanlı için daha çok pay alabilmek umuduyla, onların her dediğini yapıyordu. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti Almanya'nın tutsağı gibiydi.

11 Kasım'da Osmanlı Devleti İtilaf'a savaş ilan etti. 23 Kasım'da törenle Cihad-ı Ekber ilan edilerek İslam âlemine duyuruldu ya da duyurulmaya çalışıldı. Bunun fazla bir etkisi olduğu

söylenemez. İngilizler ve Fransızlar Osmanlı ordusu karşısında Müslüman sömürgelerinden askerler kullandılar. O bir yana, Osmanlı uyruğu Hicazlılar ve daha başka pek çok Arap Osmanlı ordusuna silah çekmekten çekinmediler.

XIII

Tam Bağımsızlık Mücadelesi

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından bir ay sonra, Osmanlı hükümeti, emperyalistlerin gırtlaklaşmalarından yararlanarak, tarihi bir karar aldı. 9 Eylül 1914 günü (daha sonra İzmir de 9 Eylül'de kurtulacaktı) ilan edilen karara göre mali, iktisadi, adli ve idari kapitülasyonlar tamamen kaldırılıyordu. 1838 iktisadi ve 1839 askeri iflasından sonra Osmanlı Devleti'nin yarı bağımlı bir hale düştüğünü görmüştük. Bağımlılık, yabancılara tanınan ve bir bölümü imparatorluğun ilk yüzyıllarından beri süregelen, kapitülasyon denen birtakım ayrıcalıklarla somutlaşıyordu. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde ticareti kolaylaştırmak ve özendirmek için benimsenen sistem, düşkünlük dönemlerinde sömürünün, bağımlılığın, Avrupa hegemonyasının bir aracı haline gelmişti. Osmanlı Devleti yabancılardan istediği vergiyi, gümrüklerinden geçen mallardan istediği gümrükleri alamıyordu. Avrupa devletlerinin kendi postaneleri, konsolosluk mahkemeleri, hapishaneleri vb. vardı. Osmanlı Devleti'ni çağdaşlaştırmak kararındaki İT, kapitülasyonları bir numaralı engel olarak görüyor ve şimdi fırsatı bulunca, sisteme son veriyordu. Yani, tam bağımsızlığını ilan etmiş oluyordu.

Tabii, "kapitülasyonlara son verdim" demek yetmiyordu. Bir de bunu karşı tarafa kabul ettirmek gerekiyordu. Oysa birbirlerinin milyonlarca evladını öldürmeye başlamış olan Avrupa devletleri, bu kanlı mücadeleyi unutarak, İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla bir örnek bir protesto notası ortaya çıkarıp, Babiâli'ye verdiler ve Osmanlı Devleti'nin bu tek yanlı davranışını kabul etmediklerini bildirdiler. Böylece garip bir durum ortaya çıktı. Savaş boyunca Osmanlı orduları İtilaf devletlerinin ordularıyla cephelerde çarpışırken, Osmanlı diplomasisi başta Almanya, kendi müttefiklerine kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettirmek için uğraşıp didinmek zorunda kaldı. Büyük çabalardan sonra 1917'nin Ocak ayında Almanlar kapitülasyonların kalkmasını kabul ettiler. Ama savaştan sonra İtilaf devletleri de kapitülasyonları kaldırmayı kabul etmezlerse, Almanlar yeniden bunlardan yararlanabileceklerdi. Bunun fazla bir değeri olmadığı açıktı. Yine büyük çabalar sonunda Kasım ayında (1917) nihayet Almanlar yapılan bir antlaşmayla, Osmanlı'da kapitülasyonları öngören hiçbir antlaşmayı imzalamamayı yükümlendiler.

Kapitalistleşmenin Geliştirilmesi

Tam bağımsızlık hedefine yaklaşabilmek için, bir de toplumun toplumsal-iktisadi yapısının da çağdaş olması, yani kapitalizme geçmesi gerekiyordu. Bu alanda da, denetleme iktidarı zamanında başlayan çabalar artırılarak sürdürüldü. Denebilir ki savaşın olağanüstü koşulları bu sürece birçok bakımdan yardımcı oldu. Önce şirketleşme sürecine bakalım. 1913'te 2 İT'li, Kâzım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi, Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri (Üreticileri) Şirketi'ni kurdular. Kurulan anonim şirketlerin sayıları şöyledir: 1909'da 3, 1910'da 13, 1911'de 22, 1912'de 8, 1913'te 5, 1914'te 10, 1915'te 15, 1916'da 15, 1917'de 29. Kurulan anonim şirket sayısının yıldan yıla çoğaldığı açıkça görülüyor. 1912 ve 1913'teki düşüşü Balkan Savaşı'yla açıklayabiliriz. Dikkati çeken nokta, I. Dünya Savaşı'na rağmen, şirketleşmenin canlılığını sürdürmesidir. Tabii bunun yanında anonim olmayan birçok şirket de kurulmuştur. Savaş sırasında gıda işlerinden sorumlu olan Kara Kemal, birçok esnafı şirket olarak örgütledi. 1908'de şirket sermayesinin sadece %3'ü yerli iken, 1918'de bu oran %38'e çıkmıştı. 1913'te Adapazarı İslam Ticaret Bankası (bugünkü Türk Ticaret Bankası), 1914'te Milli Aydın Bankası (Kâzım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi tarafından), 1917'de Manisa Bağcılar Bankası kuruldu. 1 Ocak 1917'de büyük bir banka, İtibar-ı Milli Bankası kuruldu. Bu bankaya yalnız Osmanlılar hissedar olabileceklerdi. Bir ticaret bankası olarak

kurulmuştu, fakat daha sonra Fransız-İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası'nın yürütmekte olduğu merkez bankası işlevlerini üstlenmesi öngörülüyordu. İstanbul işgal edildiğinde, İtilaf'ın çabalarından biri, bu bankayı baltalamak olmuştı.

Türk toplumunun kapitalistleşmesine katkıda bulunmak üzere birtakım önlemler alındı. Daha önce, 1913'ün sonunda Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştı. Bunda sanayi için parasız arazi, vergi bağışıklıkları, hükümetin satın almalarında öncelik gibi kolaylıklar getiriliyordu. Kapitülasyonlara son verildiği için gümrük vergileri az çok istendiği gibi düzenlendi. 1916 Mart'ında Osmanlı ülkesinde çalışan bütün şirketlere yazışma ve defter kayıtlarında Türkçe kullanma zorunluluğu getirildi. Böylece şirketleri denetlemek kolaylaşacak, ayrıca Türkler şirketlerde iş bulabilecek, Türk olmayanlar Türkçe öğrenmek zorunda kalacaklardı. Ege'deki demiryollarında Türk memur yoktu. Buna olanak sağlamak üzere, İT'nin İzmir'deki yetkilisi Celal Bey (Bayar) Haziran 1915'te Şimendifer Memurları Mektebi diye bir okul açtı. Savaşın getirdiği kıtlık şartları Türk kapitalistleri yetiştirmek için kullanıldı. Trenler genellikle askeri gereksinimlere ayrıldığından, vagon tahsis alanlar büyük kârlar elde edebiliyorlardı. Vagonlar Türklere ve özellikle İT'ye yakın Türklere tahsis edildi.

Türklerin kapitalistleşme sürecine savaş dolayısıyla katkıda bulunan bir durum da Doğu Trakya ve Anadolu'dan birçok Rum ve Ermeninin göç etmesi ya da ettirilmesi olmuştur. Söylendiğine göre, Balkan Savaşı'ndan önce Ege bölgesinde Rum olmayan bakkal yok gibiymiş. Pek çok yerde ticaret çok büyük ölçüde, zanaatkârlık da önemli ölçüde Rum ve Ermenilerin elindeydi. Bunların gitmesi, zorunlu olarak işlevlerinin Müslümanlar tarafından üstlenilmesini gündeme getiriyordu.

Vehbi Koç'un anılarında Ankara'da kapitalistleşme ve şirketleşmenin öyküsünü okuyabiliyoruz. Savaşın başında Osmanlı donanması Karadeniz'e egemenmiş. Ruslar bazı yeni gemileri hizmete sokunca egemenlik onlara geçmiş. O zaman Karadeniz ticaretinin karadan yapılması zorunluğu çıkmış. Mallar trenle Ankara'ya geliyor, sonra kervanla Samsun'a ve kıyıda doğuya sevk ediliyormuş. Bu sayede Ankara'da iktisadi bir canlanma olmuş. Ankara'da Koç'un da kimi zaman içinde bulunduğu ve anlaşılan çok kez İT'nin şemsiyesi altında yer alan birtakım şirketler kurulmuş.

İktisadi düşüncenin gelişmelerine bakalım. Türkiye'de geniş satışı olan ilk iktisat kitabını Ahmet Mithat Efendi Ekonomi Politik (1880) adı altında yazmıştı. İktisatta himayeciliği savunmuştu. Fakat Mülkiye'de öğretim üyeliği yapan Sakızlı Ohannes ve Mikail Portakal serbest ticaretin savunuculuğunu yapıyorlardı. Öte yandan Ohannes'in öğrencilerinden ve bir Rus lisesinden mezun olan Kazanlı Musa Akyiğit, Mülkiye'yi birincilikle bitirdikten sonra 1910'a değin Harbiye ve Erkân-ı Harbiye (Harp Akademisi) mekteplerinde iktisat dersleri verdi. O, Alman iktisatçısı List'e dayanarak, himayeciliği savunuyordu. List'e göre yerli sanayinin gelişip tutunabilmesi için bir süre korunması gerekirdi. Hürriyetin ilanından sonra serbest ticaret düşüncesi egemen oldu. İktisat hocası ve İT'nin maliye nazırı olan Cavit de bu kafadaydı.

1910'da Parvus takma adını kullanan ve bir Alman Yahudisi olan Alexander Helphand geldi ve beş yıl kadar Türkiye'de kaldı. İT'nin danışmanlığını yaptı, yazılar yazdı. Parvus Marksçıydı. İlk kez Türkleri emperyalizm, sömürü kavramlarıyla tanıştırdı. Düyun-u Umumiye, Reji gibi kurumların ülkeyi nasıl sömürdüklerini açıkladı. Ayrıca köyün kalkınmasının önemini vurguluyordu.

Savaş sırasında esnaf örgütlenmesini, kooperatifçiliği, hatta devletçiliği savunan akımlar İT'nin içinde filizlenmeye başladı. Kara Kemal'in çalışmaları bu yönde sayılabilir. Çok daha anlamlı olan,

özellikle savaşın son yıllarında serpilerek devletçilik akımıydı. Tesevütçölük (dayanışmacılık, solidarizm) görüşlerinden güç alan bu akımlar ve özellikle devletçilik, Almanya'daki gelişmelerden besleniyordu. Ziya Gökalp ve Tekin Alp (M. Cohen) bu yönde faal olmuşlardır. Gökalp Manchester iktisadiyatına saldırırken, Tekin Alp "içtimai (toplumsal) Darwinizm"i mahkûm ediyordu.

XIV

Birinci Dünya Savaşı'nda Yaşananlar

Savaşın Ana Olayları

Burada savaşın gelişme ve olaylarına, ayrıntıya girmeden değinilmekle yetinilecektir. 2 Kasım 1914'te Rusya, üç gün sonra da İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanıyla, savaş hareketleri başladı. 11 Kasım'da Osmanlı Devleti savaş, 23'ünde ise Cihad-ı Ekber ilan etti. Böylece, bütün İslam âlemi İtilaf devletlerine karşı yürütülecek savaşta İttifak devletlerini desteklemeye çağrılmış oluyordu. Almanlar ve Avusturyalılar, Avrupa'daki cephelerin yükünün hafiflemesi için, Osmanlı'nın bir an önce taarruza geçmesini istediler. Enver, bu yardımı sağlamak için Doğu Anadolu'da Ruslara karşı Sarıkamış, İngilizlere karşı da Kanal harekâtını planladı. Birincisinin kumandasını bizzat üstlendi. 18 Aralık'ta başlayan ve parlak sonuçlar vermesi beklenen, cüretli Sarıkamış harekâtı 10 Ocak 1915'te feci bir fiyaskoyla sonuçlandı. Katılan Osmanlı birlikleri neredeyse yok oldular. Ölü sayısının 60.000'den az olmadığı tahmin edilmektedir. Ölenlerin birçoğu muharebe sonucu değil, soğuktan, yolsuzluktan, açlıktan, hastalıktan ölmüşlerdir. Sonuç belli olmaya başladığı sırada dahi, Enver, taarruzda ısrar ediyordu. Enver, sonucu kamuoyundan gizleyerek, İstanbul'a döndü. Ayrıca, Almanların istediklerinin tersi oldu ve Ruslar, karşılarında Osmanlı kuvveti kalmayınca, birçok birliklerini Avrupa cephesine naklettiler.

Enver Sarıkamış'a giderken, Trabzon'a kadar Yavuz zırhlısı tarafından getirilmişti. Yenilgiden sonra dönmek için yeniden Yavuz'u istemişti. Talat, gemiyi tehlikeye atmamak bakımından Yavuz'un tahsis edilemeyeceğini bildirince, Enver, sırtını Almanlara verdiği halde tedirgin oldu. O zaman bir süredir Sofya'dan kendisine bir komutanlık için başvurmakta olan Mustafa Kemal'i hatırladı. Aleyhinde bir akım varsa, Mustafa Kemal'i kırmak pek akıllıca olmazdı. Emretti, ona kuruluş halinde bulunan 19. Tümen komutanlığını verdiler. Rastlantı sonucu, Gelibolu'ya çıkarma yapan İngiliz kuvvetleri Anafartalar'da bu tümenle karşılaşacaklardı. Tümen komutanı olarak Çanakkale Savaşı'na giren Mustafa Kemal, daha sonra burada kolordu, ordu ve ordular grubu komutanlığı da yapacaktı.

Öte yandan, Cemal Paşa da büyük hayallerle Kanal harekâtına girişti. Bahriye nazırlığı görevi devam etmekle birlikte, Şam'daki IV. Ordu komutanlığına atandı. Mısır'ı fethedecekmiş gibi konuşuyordu. İyimserler, Türk ordusu Süveyş Kanalı boylarında görülünce, Mısır'da isyan çıkacağını ummaktaydılar. 3 Şubat'ta kanalı aşma girişiminde bulunuldu, fakat başarısız oldu. Zira, 35.000 kişilik birlik Sina Çölü'nü aşmak için develerden başka bir taşıta malik değildi. Bereket ki, işin umutsuz olduğu anlaşılınca, Cemal Paşa geri dönme emrini verdi.

Rusların, Sarıkamış muharebesi sırasında Osmanlı'nın başka bir yerden sıkıştırılmasını istemesi üzerine, İngiltere Çanakkale harekâtını planladı. Fransızların da yardımıyla 19 Şubat 1915'te Çanakkale'ye karşı denizden taarruz başladı. Bu arada Ruslar İstanbul üzerindeki iddialarının İngiltere ve Fransa tarafından tanınmasını istiyorlardı. İstanbul ve Boğazlar dahil, Midye-Enez ile Sakarya Nehri sınırları arasında Marmara bölgesinin Rusya'ya ait olması kabul edildi. Bu konuda rekabete tahammülü olmayan Rusya, Yunanistan'ın üç tümen gönderme önerisini, hatta bir ara İtalya'nın İtilaf'a katılmasını veto etti. Görülüyor ki, Osmanlı Devleti'nin son saatinin geldiğine hükmeden Yunanistan ve İtalya, parsa toplamak için kollarını sıvıyorlardı. İtalya 26 Nisan 1915 Londra Antlaşması'yla İtilaf'a katıldı. Bulgaristan ve Romanya da Çanakkale'deki gelişmelere gözlerini dikmiş bulunuyorlardı. Bu iki ülke bu sırada tarafsız olduklarından, Almanya'dan Türkiye'ye gelen savaş malzemesi pek azdı. Türkler Çanakkale'de çok zor koşullarda, bulgur yiyerek

ve yetersiz silah ve cephaneyle bir ölüm kalım savaşı verdiler ve başarılı oldular. Böylece Rusya'daki çarlık rejiminin yardımsız kalarak çökmesine, savaşın uzamasına yol açtılar. Ayrıca, Türklerin bağımsızlık iradesi, sömürge olamayacakları kanıtlandı. Nihayet, emperyalizmin yenilmezliğinin bir efsane olduğu pek çarpıcı bir biçimde ortaya kondu. Dolayısıyla Avrupa'nın sömürge imparatorlukları iyice sarsıldı. 18 Mart'ta (1915) İtilaf donanmasının denizden Çanakkale'ye girme girişimi başarısızlığa uğradı. Onun üzerine 25 Nisan'da Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapıldı. Donanma toplarının bombardıman desteğine ve çok kanlı muharebelere rağmen, İtilaf kuvvetleri Aralık 1915 ve Ocak 1916 tarihleri arasında Gelibolu'yu terk etmek zorunda kaldılar. Özellikle Ağustos 1915'te Anafartalar muharebelerinde gösterdiği parlak ve yürekli komutanlıkla, Miralay Mustafa Kemal İstanbul'u kurtaran adam olarak tanındı. Türklerin Çanakkale'de sağlam durduklarına kanaat getiren Bulgarlar, 6 Eylül 1915'te İttifak'a katıldılar. Sonuç olarak, Sırp savaşı dışı edildiler ve 17 Ocak 1916'da Orta Avrupa'dan ilk tren Sirkeci'ye gelebildi.

29 Nisan 1916'da Türk ordusu çok büyük bir başarı daha elde etti. Irak'ta, Kutülamare'de bir süredir İngiliz Generali Townshend komutasındaki bir orduyu kuşatmış bulunan Osmanlı ordusu, onları teslim olmak zorunda bıraktı. Bu olayın da Türk maneviyatını ne kadar kuvvetlendirdiği tahmin edilebilir. Fakat bu başarı geçici olacaktı, zira Enver, ülkenin kendi toprakları yeterince dağınık değilmiş gibi, İran'da da askeri harekât yaptırmaktaydı. Sonuç olarak İngilizler toparlandılar ve 11 Mart 1917'de Bağdat'ı aldılar. Doğu Anadolu'da da durum hiç parlak değildi. 11 Ocak 1916'da Rus taarruzu başladı. Birkaç ay içinde Erzurum (16 Şubat), Rize (8 Mart), Trabzon (18 Nisan), Erzincan (25 Temmuz) düştü. Öte yandan, 1/2 Haziran 1916'da, gizlice İngilizlerle anlaşmış bulunan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Osmanlı'ya isyan etti. Mekke'yi ele geçirdi. Böylece Arapların bir bölümüyle yolların ayrılmış olduğu, İT'nin ise Türk ulusçuluğunun örgütü olduğu daha da vurgulanmış oldu.

Savaşın Türklerce ne denli zor şartlarda yürütüldüğünü gösteren en iyi olaylardan biri, Osmanlı demiryollarının durumuydu. Savaş başladığında Bağdat demiryolu ancak Tel Abiyat'a (Akçakale) kadar uzanmaktaydı. Daha kötüsü, tünel yapımını gerektiren, Toroslar'da 37, Amanoslar'da 97 kilometrelik iki bölüm eksikti. Buralarda eşya ve yolcuların bazı geçici dağ yollarından ve daha çok hayvan sırtında aktarılması gerekiyordu. İstanbul'dan Bağdat'a en iyi şartlarda 22 günde gidilebiliyordu. Mütarekeden ancak 21 gün önce, 9 Ekim'de Halep ile İstanbul arasında doğrudan tren seferleri başlayabilmişti. Doğu Anadolu'da ise hiç demiryolu yoktu. Doğu cephesine taşımalar, Ulukışla'dan sonra "karayolu" ile yapılmak zorundaydı. Rusların yeni savaş gemilerini hizmete sokması dolayısıyla Karadeniz egemenliği kısa bir süre sonra onlara geçmiş ve deniz yolundan pek yararlanılamaz olmuştu. Savaşın son yıllarında Osmanlı askeri güney cephelerinde genellikle aç ve yalınayaktı. Hayvanlar da genellikle aç olduğundan süvarilerden ve koşum hayvanlarından gerektiği gibi yararlanılamıyordu.

Buna rağmen, yine Almanların Avrupa'daki yükünü hafifletmek için, Alman von Kress komutasında Ağustos 1916 başında ikinci bir Kanal seferi yapıldı ve hayli kayıp verilerek bir sonuca ulaşmadan geri gelindi. Öte yandan, en seçme askerler, en iyi araç ve gereçlerle donatılmış Türk birlikleri Romanya (3 tümen), Galiçya (2 tümen), Makedonya (2 tümen) cephelerine gönderiliyordu (1916'nın ikinci yarısında ve 1917 başlarından itibaren). Kendi cepheleri dışında hiçbir yere asker vermeyen Bulgarlar, Enver'in oradaki birliklerimizi teftiş etmesine bile izin vermemişlerdir.

Gittikçe kötüleşen bu tabloda birdenbire bir ışık parladı. Mart 1917'nin ilk yarısında Rus başkenti Petersburg ya da öbür adıyla Petrograd'da savaşın biriken acıları sokak karışıklıklarına dönüştü. Bu

sefer ihtilal rüzgârları çok kuvvetliydi: 15 Mart'ta çar tahttan çekildi. Büyük Dük Mişel'in tahta geçmeye yanaşmaması yeni bir dönemin başladığına işaretti. Kurulan yeni hükümetler, Rusya'yı İtilaf devletleri safında ve savaşta tutmaya çabaladılar. Yeni Dışişleri Bakanı Miliukof'un akıllı fikri İstanbul ve Boğazlar'daydı. Onları elde etmek için savaşı sürdürmek gerekiyordu. Oysa, Rus halkının canına tak etmişti.

16 Nisan 1917'de Lenin, Almanların yardımıyla Rusya'ya geldi ve barışı, halkın gıda, köylülerin toprak ihtiyaçlarını dile getirdi. 7 Kasım 1917'de Bolşevikler, yaptıkları bir darbeyle iktidara geldiler. Bolşevikler ilhaksız, tazminatsız barış istediklerini, İtilaf devletlerinin gizli paylaşma antlaşmalarını reddettiklerini duyurdular. Bununla da kalmadılar, bu gizli antlaşmaları yayımlayıp hemen mütareke görüşmelerine başladılar. 15 Aralık'ta Brest-Litovsk'ta Ruslarla mütareke yapıldı. Daha mütareke olurken, Rus askeri, bazen silahını satarak, cepheden ayrılıp köyünün yolunu tutmuş bulunmaktaydı. Bu gelişmelerin müttefiklere derin bir nefes aldıracağı şüphesizdir. Ne var ki, bu geçici bir rahatlamaydı. Çünkü, bir büyük İtilaf devleti savaştan ayrılırken, çok daha güçlü başka bir devlet, ABD de savaşa girmekteydi (6 Mart 1917). Gerçi, ABD'nin savaşa hazırlıksızlığı ve bu ülkeyi Avrupa'dan ayıran Atlas Okyanusu, ABD'nin ağırlığını hemen duyurmasına engeldi. Ama bu da bir zaman meseleydi. Akıbet kaçınılmazdı. Almanya'da Nisan 1917'de başlayan grevler ve Temmuz 1917'de donanmada bir ayaklanma, savaş bıkkınlığının orada da etkili olmaya başladığını göstermekteydi.

Fakat bir süre için olsun, İttifak'ın Doğu cephelerinde şenlik vardı. 12 Şubat 1918'de Türk ordusu ilerlemeye başladı, o ay Erzincan ve Trabzon, Mart'ta Erzurum, Ardahan, Nisan'da Sarıkamış, Van, Batum, Kars alındı. Alındı diyorum, çünkü Rus ordusunun yerini Ermeni birlikleri alıyor ve inatçı bir direnme gösteriyorlardı. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla 93 Harbi'nde kaybedilen Kars, Ardahan, Batum sancakları geri alınıyordu. Fakat, Osmanlı ordusunun harekâtı bununla kalmadı. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Kurulan hükümet, kendini Ermeniler, Ruslar ve İngilizler yönünden tehdit altında gördüğü için, Osmanlı hükümetinden yardım istedi. Böylece, Osmanlı ordusu üç sancakla yetinmedi, Azerbaycan yönünde ilerlemeye devam etti. 15 Eylül'de Bakü İngiliz işgalinden kurtarıldı. Osmanlı ordusu bununla da yetinmedi. Daha kuzeye, Dağıstan'a müdahale edip, 6 Ekim'de Derbent'e girdi.

Oysa, savaşın sonu gelmişti. 14 Eylül'de Avusturya, İtilaf'a barış için başvurdu. 18'inde Bulgar cephesi yarıldı. Almanya'nın, Batı cephesinde ve ülkenin içinde durumu kötüydü. 29 Eylül'de Almanlar 14 madde esaslarına göre, Wilson'a başvurmayı kararlaştırdılar. 30 Ekim'de Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki başarılarına karşılık, Güney cephelerinde durum bir süredir hayli kötüydü. Irak cephesinde İngilizler Bağdat'ı aldıklarından beri (11 Mart 1917), yavaş yavaş Musul yönünde ilerlemekteydiler. Sina cephesinde de İngilizler demiryolu ve su boruları döşeyerek ve esaslı hazırlıklar yaparak ilerlemeye koyuldular. 21 Aralık 1916'da El Ariş'i aldılar. Mart ve Nisan 1917'de Osmanlı ordusu Gazze'de İngiliz taarruzlarını durdurdu, fakat 6 Kasım'da cephe yarıldı. 9 Aralık 1917'de Kudüs düştü. Buna ve bu cephede çekilen büyük yokluklara rağmen, 18 Eylül 1918'e değin Filistin cephesi dayandı. O tarihte İngilizlerin büyük taarruzu başladı. Araplarca da desteklenen ve üstün kuvvetlerle yapılan bu taarruz, Osmanlı cephesini allak bullak etti. Yeni cephe ancak Halep'in kuzeyinde ve mütarekeden birkaç gün önce Mustafa Kemal'in komutanlığı altında oluşturulabildi. O noktada Anadolu'nun savunması başlıyordu artık. Şunu da belirtmeli ki, 1918 yılında Enver, Osmanlı ordusunun hemen bütün olanaklarını Kafkas cephesine tahsis etmiş bulunuyordu. Almanların sızlanmalarına yol açan bu tutum,

herhalde geçici dahi olsa, Arapları gözden çıkaran ulusçu bir kararı yansıtıyordu.

Ermeni Tehciri

Dünya Savaşı başlayınca ve Türkiye de buna karışınca, Ermeniler arasında büyük umutların uyandığı anlaşıyor. Balkan Savaşı'nda Balkan orduları karşısında bile çözüluveren Türk ordularının Rus, İngiliz, Fransız orduları karşısında hiç tutunamayacağı, savaş sonucunun kısa zamanda alınacağı hesap ediliyor olmalıydı. Nitekim, 10 Ocak 1915'te Sarıkamış hezimetini vuku buldu. Ertesi ay Çanakkale vuruşmaları başladı. 18 Mart zaferine rağmen, 25 Nisan'da Gelibolu'ya çıkarma yapıldı. Fakat, Ermenilerin hesapları bir kez daha yanlış çıktı. Ruslar, başarılarına rağmen, Doğu Anadolu'nun işgalini çok ağırdan aldılar. Türk ordusu da Çanakkale'de çözülmedi. Üstelik savaş 4 uzun yıl sürdü, 3. yıl Rusya'da ihtilal oldu ve Rus cephesi tamamen çöktü. Bütün bunları hesap edemeyen Ermeniler, Ruslara yardımcı olmak için 15 Nisan'da Van bölgesinde ayaklandılar. 18'inde Bitlis, 20'sinde Van içinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. Van'daki Ermeni mahallesi uzun süre direndi ve Mayıs ortasında Rus-Ermeni birlikleri kenti ele geçirdiler. Burada da Müslümanlar toptan kılıçtan geçirildi ve Rus himayesinde bir Ermeni devleti kuruldu. Van bölgesine 250.000 kadar Ermeni toplandı. Ağustos başında Van bir kez Osmanlı'nın eline geçtiyse de, Ruslar geri aldılar.

Türkiye bir ölüm kalım mücadelesindeyken Ermenilerin bu davranışları, savaşın kazanılması için onların zararsız hale getirilmesi gerektiği kanısını verdi İT'ye. Böylece, Ermenilerin savaş süresince cepheleri etkileyebilecek bölgelerden, yani özellikle Doğu Anadolu ve Mersin-İskenderun bölgesinden çıkarılarak, Irak ve Suriye'nin içlerine yerleştirilmeleri (tehcir) tedbirlerine başvurulmaya başlandı. Ermeni isyanı Nisan sonlarında başladığına göre, Mayıs'ta tehcir başlatılmış olmalıdır. 27 Mayıs 1915'te çıkarılan bir muvakkat kanunla orduya tehcir yetkisi verildi. 30 Mayıs'taki meclis-i vükela (bakanlar kurulu) kararıyla tehcir süresiz oluyordu. Ermenilerin boşalttığı yerler muhacirlere verilecek, buna karşılık Ermenilere mal ve mülklerinin karşılığı ödenerek, yerleştirildikleri bölgede eski düzeylerini bulmaları sağlanacak, yoksul olanlara da iskân imkânları sağlanacaktı. Fakat daha sonra, 26 Eylül 1915'te çıkan diğer bir muvakkat kanuna göre, tehcir edilenlerin mal ve mülkleri komisyonlarca hazırlanacak mazbatalar uyarınca mahkemelerce tasfiye olunacaktı. Taşınmazların evkaf ve hazinece bedelleri ödenecek, taşınırlar satılacak, elde edilen paralar sahiplerine verilecekti.

Ermeni tehcirinin en kötü yönü, yolda başlarına gelenlerdi. Taşıtırsızlık, açlık, hava şartları, hastalık, sefalet yüzünden birçok ölen oldu. Ayrıca, yağmacılık ve intikam gibi amaçlarla bazı yerlerde kendilerine kötülükler yapıldı, öldürüldüler. Ölen Ermenilerin sayısı konusunda çok çeşitli tahminler vardır. Ermeniler ve yandaşları bu sayıyı adamakıllı abartarak 1 milyona kadar vardiıyorlar, Shaw'lar ise, 200.000 olarak hesaplıyorlar.

Savaş Sırasında Toplumsal Değişmeler

Savaş sırasında İT diktatörlüğünün varlığı, daha önce de değinilmiş olduğu gibi, İT'nin programının birçok yönünün serbestçe uygulanmasına imkân verdi. Yalnız muhalefetten çekinilmediği için değil, din taassubunun da baskı altına alınması sayesinde bu serbestlik elde edildi. Hele Şerif Hüseyin isyan bayrağını açtıktan ve genel olarak Arapların savaşa karşı tavırlarının pek olumlu olmadığı anlaşıldıktan sonra, dini duyguları incitmekten ve bu yüzden savaş gayretini kırmaktan çekinilmemeye başlandı. İslamcı Sait Halim'in çekilmesi ve Musa Kâzım gibi geniş fikirli bir şeyhülislamın varlığı da herhalde bu gelişmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. Savaşın sonraki yıllarında

haftalık Sebilürreşad dergisinin iki yıl kapalı tutulması bu diktatörce tavrın bir örneğidir. Böylece, 1916 İT kongresinin kararı üzerine bütün şer'îye mahkemeleri Meşihat'tan (Şeyhülislamlık) ayrılıp Adliye Nezareti'ne bağlandı (25 Mart 1917'de kanun çıktı). Şüphesiz ki bu, laikleşme yönünde çok önemli bir adımdı ve İT'nin çağdaş, burjuva zihniyetinin bir sonucuydu. Yalnız şuna işaret etmek gerekir ki, işin bu yönü kadar, bu davranışta kapitülasyon düzeninden kurtulma çabasını da hesaba katmak gerekir. Zira, ülkede din mahkemeleri devam ettikçe, Avrupalıların bunu ileri sürerek Türk mahkemelerinin yetkisine itiraz etmeleri kolaylaşıyordu. Buna benzer cesur bir uygulama, Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir (7 Kasım 1917). Kararname, Müslüman olsun, olmasın, bütün Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen bir sistem getiriyordu. Bu, şeriatın dışında sayılmazdı, zira verilen bir fetvaya göre hareket edilerek, dört Sünni mezhepten çağdaş hayata en uygun olan kurallar derlenmişti. Zaman zaman, kadını kayıran yeni kurallar da getiriliyordu. Müslüman olmayanlar için ise, bazı özel hükümler konmuştu. Önemli olan diğer bir değişiklik, büyük tartışmalardan sonra 1917 Şubat'ında kabul edilen bir kanunla, rumi takvimle miladi takvim arasında var olan 13 günlük farkın kaldırılmasıydı. Böylece, 1 Mart 1917'den itibaren, miladi ve rumi takvimin gün ve ayları özdeşleşiyor, fakat rumi yıl muhafaza ediliyordu (1 Mart 1917'nin 1 Mart 1333 olması gibi).

Başka bir ıslahat hareketi, 2 Nisan 1917'de çıkarılan Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun'du. Bu kanun ve ona bağlı nizamnameyle, medreselerin çağdaş din eğitimi kurumları haline dönüşmesi için bir sistem getirilmeye çalışılıyordu. Ders programlarına müspet ve doğal bilimler, Batı dilleri giriyordu. Nihayet, eski Türkçe harfleri Türkçeye daha uygun kılmak için gösterilen çabalar anılabilir. 1911 (?)'de Türk Ocağı çevresinde İslah-ı Huruf Cemiyeti kurulmuştu. Hüseyin Cahit ise Latin alfabesine gidilmesi fikrindeydi. Savaştan az önce Enver, ordu içinde, eski Türkçe harflerin bitişik değil de, Latin harfleri gibi ayrı ayrı yazıldığı bir biçimi denemeye giriştiyse de, bu pek benimsenmedi ve barışta yeniden ele alınmak üzere terk edildi.

Kadınların hayatında da önemli değişiklikler oldu. Bakınca, aradaki ilişkinin “günah” olup olmadığı saptanamayacağı için, kadınla erkeğin sokakta birlikte gezemedikleri bir ülkede, savaşın getirdiği zorunluluklar yüzünden kadın iş hayatına girdi. Fabrikalarda, dairelerde, sokakta (mesela, İstanbul'da çöpçülük), tarlada, kadın ister istemez çalışmak durumundaydı. Ayrıca, İT'nin de bunu teşvik ettiğini söylemeye hacet yok. Ordunun himayesi altında Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kuruldu. Cemiyet, ordu için üniformalar, çamaşır, kum torbaları dikiyordu. Atölyelerinde 6.000-7.000 kadın günde 10 kuruş yevmiye alıyor ve yemek yiyorlardı. Zaman zaman 7.000-8.000 kadın da evlerinde cemiyet için çalışıyorlardı. Cemiyet, para kazanır durumdaydı. Dahası var. I. Ordu'da bir kadın taburu kuruldu. Bunlar tamamen asker gibi yaşıyorlardı, yalnız evli olanlar haftanın 4 akşamını evlerinde geçirebiliyorlardı. Cemiyet, 1917'nin sonunda bekâr işçilerinin evlenmesini zorunlu kıldı ve bunların münasip kocalar bulabilmeleri için sistem getirildi. Kadınların bu yıllarda birçok okula ve Dârülfünun'a (üniversite) girdiklerini de biliyoruz. İstanbul gibi büyük bir merkezde çarşaf ve peçe devam etmekle birlikte, kadınlar çok kez artık peçelerini örtmüyorlardı. Bir süre sonra Dârülbedayi sahnelerinde ilk Müslüman kadın tiyatro oyuncularını rol almaya başladılar.

ATATÜRK DÖNEMİ

XV

Savaşın Sonu ve Mütareke

Cephede Yenilgi

1918 güzünde İtilaf kuvvetleri savaşa artık son verecek bir hamle yaptılar. 19 Eylül 1918’de Filistin’de İngilizler büyük bir taarruz başlattılar. Zaten Enver’in bütün ağırlığı Kafkasya’ya vermesi yüzünden Güney cephesi adamakıllı zayıflamıştı. İngiliz taarruzu üzerine Osmanlı cephesi paramparça oldu. Cephe komutanı von Sanders çekilmeyi ve Suriye’nin güney sınırına yakın olan Şam’ın güneyinde cephe oluşturulmasını emretti. Bunun olamayacağını görünce, Humus’ta toparlanılmasını istedi. Oysa emri altındaki VII. Ordu’nun komutanı Mustafa Kemal, Suriye’nin kuzey sınırına yakın Halep’e çekilmek üzere emir veriyordu. Von Sanders bu açık itaatsizliğin nedenini sorunca, Mustafa Kemal Suriye’nin bir Arap ülkesi olduğunu, önemli olanın Türk olan Anadolu’yu savunmak olduğunu söyledi. Von Sanders bu tür bir gerekçeyle bir ilgisi olamayacağını söyleyerek cephe komutanlığından çekildi. Komutanlık önce fiilen, sonra resmen Mustafa Kemal’e kaldı. Halep’e gelen Mustafa Kemal, evlerden Osmanlı askerinin üzerine ateş edildiğini görünce, yeni cepheyi Halep’in de kuzeyine aldı. Hatay’ı içine alan bu cephe İngiliz saldırılarına dayandı. Bu, Atatürk’ün deyimiyle, “Türk süngülerinin çizdiği sınır” olacaktı.

Filistin taarruzunun başladığı günlerde, (15 Eylül) İtilaf kuvvetleri Bulgar cephesine yüklendiler. Cephe yarıldı. Durumu çaresiz gören Bulgaristan, 26 Eylül’de mütareke (bırakışma) istedi, 30 Eylül’de mütareke yapıldı ve Bulgaristan savaştan çekildi. Osmanlı için de durum artık umutsuzdu, çünkü onun batı savunması Bulgar cephesiydi. O cephe kalmayınca İtilaf kuvvetleri Trakya’dan İstanbul’a fazla zorlanmadan yürüyebilirlerdi. Bu durumda ilkokullarda çocuklara belletilen, “Çanakkale’de büyük bir zafer kazandık, fakat müttefikimiz Almanya yenildiği için Osmanlı Devleti de yenik sayıldı” formülünün çocuksu gerçekdışılığı üzerinde durmak gereksizdir sanıyorum. O sıralar Almanya da tükenmiş durumdaydı. Alman Genelkurmayı, Alman kuvvetleri henüz Fransız ve Belçika topraklarında savaşırken (barış sürecinde bunun ona bir üstünlük sağlayacağı umuduyla) barış yapılsın istiyordu. 4 Ekim’de Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan, ABD Başkanı Wilson aracılığıyla, barış istediler. 1917 başında Sait Halim’in sadrazamlıktan çekilmesinden beri o mevkide bulunan Talat Paşa da o gün istifasını Vahdettin’e sundu.

3 Temmuz 1918’de Sultan Reşat ölmüş, yerine Vahdettin (VI. Mehmet) gelmişti. Vahdettin, Reşat’ın tersine, siyasetle yakından ilgili ve İT’ye düşman bir padişaktı. Abdülhamit derecesinde olmamakla birlikte, o da onun gibi kuşkucu ve kuruntulu bir insandı. Örneğin, sarayda cebinde tabancayla dolaştığı söylenmiştir.

ABD I. Dünya Savaşı’na katılırken ülkücü bir tavırla bunu yapmış, emperyalist amaçları reddeden ve bundan böyle uluslararası anlaşmazlıkların savaşız çözülmesini sağlayacak bir örgütün (League of Nations, Milletler Cemiyeti) kurulmasını öngören 14 maddelik bir program ilan etmişti. İttifak devletleri barış isterken, Wilson’ın aracılığına başvurmuşlardı. Wilson bu başvuruyu olumlu karşılarken, karşılarında militarist, yetkeci (otoriter) hükümetler yerine demokratik hükümetler olduğu takdirde, bunun o ülkelerin lehine olacağını söyledi. Bu sözler, savaşın boşuna çekilmiş büyük acıları dolayısıyla halkların zaten kinlendikleri bu hükümetlerin içinde bir fırtına gibi esti. Zaten Bulgaristan’da Kral Ferdinand tahttan çekilmiş, yerine oğlu Boris gelmişti (4 Ekim). Almanya’da İmparator II. Wilhelm tahttan feragat etti, fakat bu da yetmedi, cumhuriyet kuruldu (9 Kasım). Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl tahttan feragat etti, yerine Avusturya (13 Kasım) ve

Macaristan (16 Kasım) cumhuriyetleri kuruldu. Demek ki saltanat düzenleri tekerlenip gidiyor, cumhuriyetler kuruluyor, ya da en azından taht değişikliği oluyordu. Her iki ihtimalin de Vahdettin için son derecede tatsız olduğu açıktı. Vahdettin 1918’de, savaşın sonundan ancak birkaç ay önce tahta geçmiş olması sebebiyle, savaş ve savaş sırasında olup bitenlerle ilişkisi bulunmadığını düşünerek kendini teselli ediyor olmalıydı. Ama sonunda, büyük bir ölçüde Vahdettin’in yanlış siyaseti yüzünden, hem Vahdettin tahtından olacak, hem de Türkiye’de cumhuriyet kurulacaktı.

İzzet Paşa Hükümeti

14 Ekim’de İzzet Paşa hükümeti kuruldu. Bu hükümette iki İT’li, Cavit ve Hayri beyler ve iki eski İT’li, Rauf (Orbay) ve Fethi (Okyar) görev almıştı. Bu bir çeşit denetleme iktidarı modeline dönüş sayılabilirdi. Güneyde cephede bulunan Mustafa Kemal, İstanbul’a telgraf çekerek yine İzzet Paşa başkanlığında ve aşağı yukarı aynı adlardan oluşan bir kabine önermiş ve Harbiye Nezareti için de kendini uygun görmüştü. Oysa kurulan kabinede İzzet Paşa Harbiye Nezareti’ni kendisi üstlenmişti. İzzet, Mustafa Kemal’i avutmak için çektiği telgrafta, bulunduğu görevin can alıcı önemini ve barıştan sonra birlikte çalışma umudunu dile getiriyordu. Anlaşılan, Vahdettin Mustafa Kemal’i istememişti. Mustafa Kemal ise rakibi Enver’in artık devre dışı kaldığı ortamda herhalde kendisini harbiye nazırlığı için doğal aday görüyordu. Böyle düşünmesinin bir nedeni de, Vahdettin’le olan ilişkisiydi. Savaş sırasında (1917 sonu), henüz veliaht iken, Almanlar Vahdettin’i cepheleri gezmesi için çağırmışlar ve Mustafa Kemal de bu gezi sırasında yaverlikle görevlendirilmişti. Bu yakınlıktan yararlanan Mustafa Kemal, Almanya dönüşü sırasında, Alman prenslerinin komutanlık yapmalarını örnek göstererek, onun da bir komutanlık, hem de İstanbul’a egemen olan 1. Kolordu komutanlığını istemesini telkin etmişti. Vahdettin bu işten anlamadığını söyleyince (Almanya’daki prensler, Harp Okulu dahil, doğru dürüst öğrenim görüyorlardı), Mustafa Kemal bunun sakıncası olmayacağı, kendisinin kolordunun kurmay başkanlığını yapabileceği yolunda yanıt vermişti. Bu gerçekleşmedi, fakat belki aradaki yakınlığın bir göstergesi sayılabilecek bir söylentiye göre, Vahdettin Mustafa Kemal’in, kızı Sabiha Sultan’la evlenmesini önermiş, Mustafa Kemal kabul etmemiştir.

Bu sırada İngiltere’de, Osmanlı Devleti için çok olumsuz hesaplar yapılmaktaydı. Britanya İmparatorluğu “üzerinde güneşin batmadığı” (çünkü dünyanın her köşesinde sömürgesi vardı) bir imparatorluktu. Yalnız Hindistan sömürgesinin nüfusu, İngiltere nüfusunun yaklaşık 10 katıydı. Böyle bir imparatorluğu ayakta tutabilmek için İngilizlerin (ya da genel olarak sömürgecilerin) kullandıkları yöntemler vardı. Bunlardan biri de “böl ve yönet” yöntemi idi. Örneğin Hindistan’da Hindu ve Müslüman, Filistin’de Arap ve Yahudi, Kıbrıs’ta Türk ve Rum birbirlerine düşman ediliyordu. Diğer bir yöntem, yoğun bir “size uygarlık getiriyoruz, biz olmasak gerilik içinde ve kötü yönetim altında olurdunuz” propagandası yapmaktır. Üçüncü bir yöntem, en ufak bir kıpırdanışı ağır biçimde cezalandırarak sömürge halkının gözünü yıldırmaktır. Osmanlı gibi “Avrupalı olmayan”, “sömürge olmaya aday” bir ülkenin İngiltere’yi Çanakkale ve Kutulamare’de iki ağır yenilgiye uğratmış olması, o imparatorluğun fiyakasını fena halde bozmuştu. Onun için Osmanlıların ağır bir biçimde cezalandırılması gerekiyordu.

Türkiye’de ise bu tutumdan habersiz, bambaşka ve iyimser havalar esmekteydi. Kimileri Çanakkale zaferi sayesinde çarlığın çöktüğünü hatırlatıyor ve demokrasiye yapılan bu hizmet için aferin bekliyordu. Oysa, çarlığın yerine gelen Sovyet düzeni kapitalist dünya tarafından çarlıktan beter görülmekteydi. Ama asıl Osmanlı iyimserliğinin gerekçesi şu oluyordu: Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak kurmuştu, çünkü Rusya karşı taraftaydı. Yoksa Osmanlı’nın geleneksel yakınlığı İngiltere ve

Fransa ileydi. Şimdi Almanya yenilmişti, Rusya da komünist olduğu için bütün Avrupa tarafından reddedilmişti. Artık geleneksel İngiliz ve Fransız dostluğunun, hatta Kırım Savaşı'ndaki gibi bir ittifakın (Sovyetler'e karşı) zamanıydı.

Sarayın Hesapları

Şimdi de sarayın durumuna bakalım. Vahdettin daha şehzadeyken siyasetle yakından ilgilenmişti. Onun İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve Derviş Vahdeti ile ilişkili olduğuna dair işaretler vardır. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf (Hİ) hareketiyle de ilişkili olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Vahdettin'in kız kardeşi Mediha Sultan Damat Ferit Paşa ile evliydi ve enişte-kayınbiraderin her zaman yakın ilişkileri olmuştu. Hİ'nin ilk genel başkanının Damat Ferit olduğu yukarda söylenmişti. Muhalefetle olan bu yakın ilişkiler Vahdettin'in İT karşıtlığını gösteriyordu. Hemen belirtelim ki, Osmanlı hanedanı içinde İT'den yana kimse yoktu. Sultan Reşat İT'den yana değildi. Siyasetle pek ilgisi yoktu ve çekingen bir insandı. Tabii şunu da söyleyebiliriz: Osmanlı hanedanı içinde demokrasi yanlısı kimse olmamıştır, bildiğim kadarıyla (en azından 1922 öncesinde). Vahdettin'in İT'ye karşıtlığı ve muhalefete yakınlığı da demokratik bir öge içermiyordu. O, muhalifliği "siyaset gereği" İT'ye karşı olmak için yapıyordu. Yoksa bütün hanedan gibi temel tercihi mutlakiyet düzeniydi.

Vahdettin İT karşıtı olmasaydı da öyle görünmek zorundaydı. Avrupa ve özellikle İtilaf kamuoyu İT'ye, önce sömürge imparatorlukları için dinamit olan tam bağımsızlık tutumu yüzünden düşmandı. Sonra bu büyük "günaha" Ermeni tehciri de eklendi. Böylece İttihatçılık komünistlik gibi büyük bir bela olarak görülmeye başlandı. Vahdettin bu nedenle hem tahtta kalabilmek, hem de Osmanlı için hafif barış şartları elde edebilmek için olduğunca İT karşıtı görünmek zorundaydı.

Yukarıda Vahdettin'in kuşkucu ve kuruntulu tabiatına değinmiştim. Herhalde bunun sonucu olarak, akraba devlet adamlarıyla çalışmayı yeğlemiştir. Bunun içindir ki ılımlı bir siyaset gütmek istediği zaman, dünürü Tefvîk Paşa'yı görevlendirmiştir. Paşanın oğlu, padişahın kızı Ulviye Sultan'la evliydi. Sert siyaset gütmek istediği zaman da eniştesi Damat Ferit'i öne sürmüştür. Eğer Sabiha Sultan söylentisi doğruysa, ihtimal Vahdettin damatlık ilişkisini Mustafa Kemal'le çalışmanın şartı ve güvencesi olarak görüyordu.

Vahdettin'in neler düşünmekte olduğunun bir belirtisi, Âyan Meclisi üyesi olan Damat Ferit'in 19 Ekim 1918 günü mecliste yaptığı bir konuşma olabilir. Paşa, o konuşmada iki türlü hükümet olduğunu söylemekle söze başlamıştı: hükümet-i avam (halk hükümeti) ve hükümet-i havas (seçkinler hükümeti). Paşaya göre birincisi kötü bir hükümet yönetimi idi, ikincisi de çok iyi. Paşaya göre 1909 Kanun-u Esasi değişikliği Osmanlı'yı parçalayan süreçten sorumluydu. Dikkat edilirse, Paşa meşrutiyet ilkesine ve 1876 Kanun-u Esasisi'ne doğrudan itiraz etmiyordu. Bunun pek içten olmadığını, yani meşrutiyete herhangi bir bağlılıktan kaynaklanmadığını sanıyorum. Wilson'ın demokrasi rüzgârları estirdiği bir zamanda meşrutiyeti topyekûn hedef almak, hiç de akıllıca olmazdı.

Görülüyor ki, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye ya da Türk toplumu takvimi iki türlü geriye çevirme çabasıyla karşı karşıyaydı. Saray, savaşın sonucu dolayısıyla İttihatçılığın ülkede ve dünyada gözden düşmüş olmasından yararlanarak, meşrutiyeti en azından esaslı biçimde budamak, başarabilirse tümüyle kaldırıp mutlakiyete dönmek niyetindeydi. Yani, bir karşı-devrim söz konusuydu. Öte yandan, mağrur galipler olarak Osmanlı'ya gelmeye hazırlanan İtilaf devletleri de kapitülasyonları, belki daha da ağırlaştırarak, geri getirmek istiyorlardı. Yani, Osmanlı Devleti yeniden yarı-bağımlı hale düşürülecekti. Birincisi takvimi 1908'e, hatta 1907'ye, ikinciler de

1913'e, hatta 1907'ye döndürmek istiyorlardı. Oysa takvimler kolay kolay geri dönmez, olmuşu olmamışa çevirmek kolay değildir. Üstelik Türk toplumu 1908'den 1918'e değin, başlangıç niteliğinde de olsa, devrimsel değişiklikler yaşamıştı. 1918'de Türk toplumu artık başka bir yere gelmiş bulunuyordu. Kurtuluş Savaşı'nın konusu, takvimi iki türlü geri çevirme harekâtını kan ve ateşle durdurmak olmuştur.

Mondros Mütarekesi (Bırakışması)

4 Ekim'de barış istenmişti. 30 Ekim 1918 günü Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda mütareke imzalandı. (Mütareke sözcüğünün öz Türkçe karşılığı bırakışmadır. Bence mütareke karşılığı ateşkes sözcüğünü kullanmak uygun değildir, çünkü ateşkes, düşman tarafların anlaşarak her türlü ateşi kesmeleri durumunu anlatır. Örneğin, ortak dini bayramlarda, yılbaşında, ölü askerleri gömmek gibi nedenlerle ateşkes yapılabilir. Oysa mütareke ya da bırakışmanın, barışı hedefleyen bir ateşkes olma gibi bir özelliği vardır.) Osmanlı tarafını Bahriye Nazırı Rauf, İtilaf adına İngiliz tarafını ise Amiral Calthorpe (birçok Türk kaynağında Galtrop) temsil ediyordu. Antlaşmanın birçok maddesi vardı. En önemlileri, Boğazlar'ın açılması ve İtilaf'ın güvenliği için Osmanlı ülkesinin istediği noktalarını işgal edebilme hakkıydı (md. 7). Boğazlar'ın açılması demek, Osmanlı başkentinin İtilaf donanmasının (ve ordularının) denetimine girmesi demektir. Rauf İstanbul'a gelecek İtilaf donanmasında Yunan gemilerinin bulunmamasını istediye de, bunu antlaşmaya sokamadı. İtilaf, gerekçe gösterme gereksinmesini bile duymadan, başta İstanbul olmak üzere Doğu Trakya, Boğazlar, Musul, Çukurova bölgesi ve çevresi, Hatay, Antalya gibi yerleri işgal ettikten başka, önemli noktalara küçük birlikler ve/ya da denetim (kontrol) subayı adını taşıyan görevliler yerleştirdi (Eskişehir, Samsun, Konya, Trabzon, Erzurum gibi yerler). Osmanlı ordusuna yoğun bir terhis ve silahsızlandırma uygulaması yapıldı. Silah ve cephaneler koruma altındaki depolara konuluyordu. Bazen de tüfek mekanizmaları, top kamaları sökülerek işe yaramaz hale getiriliyordu.

Özellikle ilk zamanlarda İngilizler ve Fransızlar Türklere sömürge halkı muamelesi yapmaya çalıştılar. Zaman zaman Türklere küstahça davranmakta birbirleriyle yarıştılar. Kamu binalarının, hatta özel evlerin boşaltılması için 24 saat gibi süreler tanıdılar. Azınlıklardan yana olduklarını belli etmek için, onların Türklere karşı ölçüsüz davranışlarını özendirdiler. Onları Türklere karşı da kullandılar (Çukurova bölgesinde Fransız hizmetinde Ermeni lejyonu, İstanbul'da İngiliz polisi için çalıştırılan azınlıklar gibi). Oysa bu, azınlıklara da kötülüktü. Çünkü kendileri bir gün çekip gideceklerdi ve bu toprakların insanları yine baş başa kalacaklardı. İtalyanların işgali daha uygarcaydı, hatta kendilerini Türk halkının gözünde sevimli kılacak davranışlar göstermeye çalıştılar. Fransızlar, İngilizlerle yolları ayrılınca önceki davranışlarından vazgeçtiler. Sanıyorum, İngilizler, özellikle Sakarya zaferinden sonra, daha ılımlı davranışlar benimsediler. Yunan işgali ise, yeri geldikçe işaret edileceği üzere, çok zalimceydi.

Mustafa Kemal İstanbul'da

Mondros Mütarekesi imzalanınca 1 Kasım gecesi İT'nin "A takımı" diyebileceğimiz, Talat, Enver, Cemal paşalar, Dr. Nâzım, Bahaettin Şakir gibi kişiler bir Alman gemisiyle Rusya'ya kaçtılar. Muhalefet, kaçmalarından hükümeti sorumlu tutarak büyük tepki gösterdi. Vahdettin de İzzet Paşa hükümetinin İtilaf'ı karşılayacak uygun bir hükümet olmadığını düşünüyordu. İzzet Paşa'nın İT'den iyice kopmuş olan eski komşusu Ahmet Rıza'yı araya koyarak, hükümetin istifası için yoğun bir baskı başlattı, İzzet bu baskıya dayanamayarak istifa etti. Yerine partiyle ilişkisi olmayan, yaşlılardan oluşan bir Tevfik Paşa hükümeti kuruldu (11 Kasım). Tevfik'in kendisi bu sıra 73 yaşındaydı. 13

Kasım günü Yunan Averof zırhlısı dahil, 100 kadar büyük savaş gemisinden oluşan bir İtilaf donanması Osmanlı'ya gövde gösterisi yaparcasına İstanbul'a geldi. Rastlantı olarak, Türkiye'nin kurtuluşuna önderlik edecek adam da o sırada Haydarpaşa'da trenden inmekteydi. Cepheden yeni gelen komutana, donanmanın gelişi dolayısıyla vapur seferlerinin durdurulduğu bildirildi. Bir sandalla zar zor Rumeli yakasına geçti ve ayağının tozuyla İzzet Paşa'yı ziyarete gitti. Mustafa Kemal'e göre İzzet'in istifa etmiş olması büyük bir yanlıştı. Bu bunalımlı dönemde hükümet "eskiler"ın elinde olmamalıydı. İzzet yeniden hükümet olmalıydı, kendisi de harbiye nazırı. İzzet bu görüşü kabul etti.

18 Kasım'da mecliste Tefvîk Paşa hükümetinin programı okunacaktı. Sivil giyinen Mustafa Kemal meclise gelerek birçok mebusla görüştü ve onlara güvenoyu verilmemesi gerektiğini anlattı. Görüştikleri, ona hak verir gibi görünüyordular. Ne var ki, oylamada hükümetin güvenoyu aldığı görüldü. Bu meclis 1914 seçimlerinde oluşmuştu ve tahmin edileceği üzere İT'li bir bileşimi vardı. Fakat belki Mustafa Kemal'in sandığı gibi sahipsiz bir meclis değildi. İT 5 Kasım 1918'de son bir kongre yapıp kendini feshetmiş ve yerine Teceddüt Fırkası kurulmuştu (9 Kasım). Fırkanın başında da Cavit vardı. Bundan sonra Mustafa Kemal'in Cavit'le işbirliği yaptığını görüyoruz. Bu sayede bir istizah (gensoru) önergesi hazırlandı. 21 Aralık'ta gensoru görüşülecekti. O gün Tefvîk Paşa gelip hükümetin yapıp etmelerini açıklayan bir konuşma yaptı. Sonunda tartışmaya fırsat vermeden padişahın bir iradesini okudu. Padişah meclisi dağıtıyordu. Herkes dehşet içinde kaldı. Anlaşılan, böyle bir şey hiç tahmin edilmiyordu. Çünkü 1914'te seçilen meclis 1914 Osmanlı ülkesini temsil ediyordu. Bütün Anadolu'dan ve bütün Osmanlı Arap ülkelerinden (Yemen, Hicaz, Filistin, Suriye, Irak) mebuslar vardı. Yeniden yapılacak bir seçimde Arap ülkeleri ve büyük ihtimalle (nitekim öyle oldu) Anadolu'nun işgal altındaki yerlerinde seçimin yürütülmesine izin verilmeyecekti. Başka bir deyişle, 1914 Meclisi "dağıtılamayacak", dağıtılmaması gereken bir meclisti, meğer ki padişah ve/ya da hükümet meşrutiyete karşı olsun. Ne yazık ki, bu son şık doğruydı. Ama hemen herkes o zamana değin bu konuda gafildi, zira Vahdetin gerçek niyetlerini gizleme hususunda pek ustaydı.

Vahdetin kısa bir zaman sonra, Tefvîk Paşa hükümetinden hoşnutsuz kalmaya başladı. Kabine beklendiği denli İngilizci değildi, İT aleyhinde (savaşa girmek, yolsuzluklar, tehcir başlıca suçlamalardı) kovuşturmaların yeterince canlılıkla yürütmesini sağlayamıyordu, iktidar ve intikam hevesleri içinde bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın (Hİ) pek çok şikâyeti vardı. Böylece Vahdetin hükümetin çekilmesini sağladı ve yerine içinde bazı Hİ'lilerin bulunduğu ve Hİ'nin desteklediği bir Damat Ferit Paşa hükümeti kuruldu. Yeni hükümet hem İngilizlere yaranmak istediği, hem İT'lilerden nefret ettiği için geniş çapta tutuklamalar yaptı, İT'liler aleyhinde kovuşturmaları hızlandırdı. Sonuç olarak Ermeni tehcirindeki davranışlarından ötürü eski Boğazlıyan (Yozgat) kaymakamı Kemal Bey asıldı (10 Nisan). Bu hükümet zamanında asayiş sorunlarını çözmek için Mustafa Kemal'in Karadeniz'e gönderilmesi söz konusu oldu. Böylece hem sorunlar çözülür, hem de hükümet bakımından sivri bir kişilik İstanbul'dan uzaklaştırılmış olurdu. Mustafa Kemal de zaten İstanbul'da bir şey yapılamayacağını anlamış bulunuyordu. Arkadaşları Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) bir süredir Anadolu'daydılar. Karabekir karargâhı Erzurum'da bulunan 15. Kolordu'nun komutanıydı ki, Osmanlı kolorduları içinde savaş gücünü koruyabilmiş tek kolorduydu. Ali Fuat, karargâhı Ankara'da bulunan 20. Kolordu komutanıydı. Karadeniz'deki sorun şuydu: Bölgede Rum ve Türk eşkıya çeteleri geziyordu. Türk çetelerini yakalamak ya da dağıtmak büyük bir sorun değildi. Rum çetelerini temizlemek ise nazik bir sorundu, çünkü işin içine İngilizler de giriyorlardı. 9 Mart 1918'de İngilizler Samsun'a 200 askerlik bir birlik çıkarmışlardı. Mustafa Kemal'e verilen görev IX. Ordu müfettişliğiydi (yeni bir ordu örgütlenmesi dolayısıyla kısa süre sonra görevi III. Ordu

müfettişliği olacaktı). 15 Mayıs günü, hareket etmeden önce, veda etmek üzere Babiâli'ye gittiğinde, oranın altüst durumda olduğunu gördü. Yunanlılar İzmir'e çıkmışlardı.

İzmir'in İşgali

Gerçekten de Paris Barış Konferansı'nda bu karar alınmıştı. O sırada İtalyanlar konferansı boykot ediyorlardı, çünkü umdukları payları konferans onlara vermiyordu. İtalyanlar olsaydı, Yunanlıların İzmir'e çıkarılmasına herhalde itiraz ederlerdi, zira İzmir'de onların da gözü vardı. Bu iş İngiltere Başbakanı Lloyd George'un itelemesiyle olmuştu. İngiliz yönetimi Osmanlı'nın örnek bir cezaya çarptırılmasını istiyordu, fakat İzmir'i Türklerden almak fazla ileri gitmek olurdu. Bu durumda Türkler ayaklanabilir, Hint Müslümanları (ve onlarla dayanışma yolunu yeğleyen Hindular) hoşnutsuzluk gösterebilirlerdi. Kaldı ki, oradaki İngiliz demiryolu şirketi de Ege'nin Yunanlılara verilmesiyle pazarın bölüneceğini, bundan zarar göreceğini söylüyordu. Ne var ki George, bu işte adeta kişisel bir dava güdüyordu. Gençliğinde hayli sofuydu, papaz olmak istemişti. Sonra Gladstone'un Liberal Parti'sine bağlıydı ki, Türk düşmanlığı o partinin belirgin niteliklerindendi. Ayrıca, birçok Rumla yakın ilişkileri vardı. Bunlardan biri Sir Basil Zaharoff'tu. Muğla kökenli bu adam, tam anlamıyla "köşeyi dönerek" dünyanın sayılı silah ve sanayi şirketlerinden Vickers Armstrong'un başına geçmişti. Savaşın ilk bölümünde George ordu donatım bakanlığı yapmış, o sırada da Zaharoff'la esaslı işler yapılmıştı. İşte George, İngiliz olmaktan çok kişisel bir siyaset güderek, Barış Konferansı'nda Atina'da bulunan bir arkadaşının mektubundaki, güya Ege'de Türklerin Rumlara eziyet ettikleri dedikodusunu öne sürerek bu kararı aldırılmıştı.

Kararın Türkleri gafil avlayarak uygulamaya sokulması için Amiral Calthorpe İzmir'e gitmişti. Damat Ferit iktidara geldiğinde orada 17. Kolordu komutanı ve vali vekili Nurettin Paşa (Sakallı) bulunmaktaydı. Nurettin gayretli, kişilikli bir insandı. Ferit onu her iki görevinden alarak komutanlığa İT'lilerin zamanında işe yaramaz diye emekli edilmiş olan yaşlı Ali Nadir Paşa'yı, valiliğe de Tevfik Paşa kabinesinde nazırlık yaparken hükümet toplantılarında olup bitenleri İngilizlere yetiştirdiği söylenen İzzet Bey'i (Kambur) getirmişti. Calthorpe İzmir limanında bulunan İngiliz donanmasının komutanı olarak 14 Mayıs sabahı İzzet'e bir nota vererek İzmir tabyalarının İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edileceğini bildirdi. İzzet buna olumsuz tepki göstermediği gibi, olumlu sayılabilecek bir biçimde karşıladi. İlk işi pürüzsüz çözen Calthorpe, akşam daireler dağıldıktan sonra, ikinci bir nota vererek ertesi sabah Yunanlıların İzmir'i işgal edeceklerini bildirdi. Birinci notayı normal karşılayan İzzet, bu sefer telaşlandı. Ama telgrafla ulaşabileceği İstanbul'da da daireler kapanmıştı. İzzet'in bir Yunan işgaline direnmek için ne kişiliği ne de ideolojisi elverişliydi. Ali Nadir'in de öyle. Nurettin Paşa'nın her iki görevden alınıp yerine bu tür adamların gönderilmesi İzmir'i bir işgal durumunda "yumuşak" hedef haline getirme niyetini sezdiriyor. Evet, muhtemelen İzmir bu biçimde "yumuşatılmak" istenmiştir, ama bir İtilaf işgali için mi, yoksa bir Yunan işgali için mi? Önce İzzet'in, sonra Ferit'in telaşları, ikinci olasılığı pek beklemediklerini gösterir gibidir.

Yunan işgalinin önemi abartılamaz. Güneyde İngiliz, Fransız, İtalyan, Doğu Trakya'da Fransız, İstanbul'da ortak bir işgal durumunu Türkler görmüşlerdi. Ne denli sömürücü ve haysiyet kırıcı olursa olsun, Avrupalıların işgalleri, hatta sömürgeleri genellikle yerli insanların yaşam haklarını ve ilerisi için kurtuluş umudunu tümenden ortadan kaldırmıyordu. Oysa Yunan işgali ya da yönetimi bambaşka bir şeydi. 19. ve 20. yüzyıl Balkan ulusçuluğu tarihi, bu ulusçukların gölgesinde Müslümanların yaşayabilmelerinin, barınabilmelerinin ne denli zor olduğunu çok çeşitli örnekleriyle göstermişti. (Günümüzde "etnik temizlik" uygulamaları bölgedeki aynı zihniyetin uzantısı sayılabilir.)

Türkler bunları yaşamışlardı ve ne denli savaş yorgunu olurlarsa olsunlar, böyle bir tehdit onları yeniden silaha sarılmaya götürebilirdi. Atatürk'ün İzmir'in işgalinden önce ne gibi planlar kurduğunu bilemiyoruz. Ama şu muhakkaktır ki, bu olay bütün kurtuluş sürecini hızlandırıyor, durumu, tabir caizse, "olgunlaştırıyordu". İzmir'in işgali olmasaydı herhalde çok daha sabırlı ve uzun vadeli bir mücadele yolu seçilecekti.

Necip Fazıl Kısakürek'in Vatan Haini Değil, Vatan Dostu Vahidüddin adlı kitabında dile getirdiği bir iddia vardır. Güya Vahdettin Mustafa Kemal'i milli bir mücadele yürütmek için görevlendirmiş, hatta eline bir hatt-ı hümayun ve 20.000 lira vermiş. Öncelikle, hatt-ı hümayunu gören yok. Olsaydı, Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin özellikle ilk dönemlerinde, bundan yararlanmaz mıydı? Atatürk ve arkadaşlarının bol paraları olduğuna dair bir işaret de yoktur. Nitekim Erzurum'dan Sivas'a giderken para bulmakta zorlanmışlardır. İkincisi, Vahdettin söylenenleri yapmış olsa bile bu onun kişiliğini ne denli kurtarabilir? Zira daha sonra yaptıkları meydandadır. Ziya Paşa'nın dediği gibi, "ayinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz." Atatürk Vahdettin'e 15 Mayıs günü veda için gittiğinde, kendisine, "Paşa, bu memleketi sen kurtaracaksın" dediğini anlatır. Bunu, Mustafa Kemal'in Karadeniz'de asayışı sağlayarak oraya da bir Yunan çıkartmasının yapılmasını önleyebileceği biçiminde anlamak gerekir sanıyorum.

15 Mayıs sabahı Yunanlılar İzmir'e çıktılar. Bir Yunan birliği Kordon boyunda yürümeye başladı. Konak Meydanı'na geldiğinde Hasan Tahsin (asıl adı Osman Nevres) birliğin başında yürüyen sancaktarı vurdu, kendisi de orada vurulup öldü. Hasan Tahsin eski Teşkilat-ı Mahsusacı bir silahşordu. Balkan devletlerinin ittifak kurmaları için çalışmış olan İngiliz Buxton kardeşleri Romanya'da vurup yaralamıştı. Hasan Tahsin kendini feda ederek, herhalde, silahlı mücadeleden başka yol olmadığını anlatmak istemişti. Fakat Yunan askeri onu orada öldürmekle kalmadı. Her türlü disiplini bir yana atarak, İzmir'in Müslüman mahallelerine daldı, iki gün süreyle her çeşit rezaleti yaptı. O günlerde 2.000 kadar Türkün öldürüldüğü öne sürülmektedir. Ali Nadir bütün askerini kışlaya toplamış, bekliyordu. Yunan askeri geldi, kışlaya ateş açtı. Kışladan beyaz teslim bayrakları çıkarıldığı halde uzun zaman ateşi sürdürdüler. Ondan sonra, başta Ali Nadir, askeri elleri havada Kordon boyundan yürüterek bir geminin ambarına atıldılar. Yolda Türk subaylara "Zito Venizelos" (Yaşasın Venizelos) diye bağırtıyorlardı. Bağırmadığı için, Kurmay Albay Süleyman Fethi Bey'i dipçik ve süngüyle öldürdüler. Bütün bunlar Hasan Tahsin yüzünden mi olmuştu, yoksa Yunan askeri bunları yapmak üzere mi şartlandırılmıştı?

İkinci olasılık daha baskın görünüyor. İzmir olaylarından sonra Yunan işgalinin Ege bölgesine yayılışı sırasında bir süre büyük olay çıkmadı. Hatta bazı Akhisarlıların, ihtimal Yunan işgalinde hayatlarını, işlerini güçlerini eskisi gibi sürdürebilmek umuduyla işgal askerini Yunan bayraklarıyla karşıladıkları söylenir. Ama Yunan askeri Bergama'ya gelince, oralılar silahla karşı koydular ve kasabalarına sokmadılar. Yine İzmir'deki gibi bir tepki oluştu. Yunanlılar o hırsla Menemen'e gidip, oranın eşrafından 10 kişi bulup öldürdüler. Kentte de birtakım rezaletler sergilediler. Menemenlilerin Bergama'yla, Süleyman Fethi'nin ve İzmir'de öldürülen insanların Hasan Tahsin'le ne ilişkisi vardı? Galiba Yunan askerinin gözünde hepsi Türktü ve hepsi en kötü muamelelere layıktı. Bu birçok bakımdan ırkçı sayılabilecek bir davranıştı. (Yunan davranışının şu ya da bu ölçüde dinsel yobazlıktan kaynaklanmış olabileceğini de hesaba katmak gerekir.) İzmir uluslararası ticaretin önemli bir kentiydi. Limanda İtilaf devletlerinin gemileri vardı. Olaylar dünyanın gözü önünde cereyan ettiği halde, İngiltere'nin en ciddi gazetesi sayılan The Times günlerce bu olaylardan hiç söz etmedi. İtilaf'ın tepkileri sonucu Yunanlılar bir disiplin soruşturması açmak gereği duyunca, ancak bu haber

The Times'ta yer aldı. Bu da ırkçı bir davranış sayılabilir.

Egeliler Yunan işgaline karşı örgütlenmek ve silahla mücadele etmek gerektiğini anlamışlardı. Alaşehir ve Balıkesir'de kongreleri yapılan Redd-i İlhak Cemiyeti ve şubeleri kuruldu. Eşrafın girişimleri ve maddi katkılarıyla Kuva-yı Milliye (Ulusal Güçler) birlikleri kuruldu. Ayvalık'ta Ali (Çetinkaya) komutasındaki 172. Alay, Nazilli'de Şefik (Aker) komutasındaki 57. Fırka (Tümen) gibi birlikler, bizzat savaşarak, ya da Kuva-yı Milliye'yi destekleyerek, önemli roller oynadılar. Yörük Ali Efe gibi efeler de mücadeleye katıldılar. Yunanlıların işgal edebildikleri yerlerin karşısında bir Kuva-yı Milliye cephesi kuruldu.

İzmir'in işgali üzerine ülkenin birçok yerinde başlamış olan müdafaa-i hukuk (hakları savunma) örgütlenmesi hızlandı ve yayıldı. İzmir'in işgalini protesto etmek için birçok yerde mitingler yapıldı, İtilaf İstanbul'da birkaç miting yapılmasına ses çıkarmamayı daha doğru buldu; İstanbul'daki mitinglerin en büyüğü Halide Edip'in de konuştuğu ünlü Sultanahmet Mitingi'dir (23 Mayıs 1919). Damat Ferit de istifa etti, yeniden kurduğu hükümette Hİ'nin adamları yoktu.

XVI

Samsun'a Çıkıştan Damat Ferit Hükümetinin Düşmesine

Atatürk Bandırma vapuruyla Samsun'a giderken, gördüğümüz üzere, memleket İzmir'in işgali haberiyle çalkalanıyordu. Bu arada Ferit meclis olmadığı için, şura-yı saltanatı toplamak gereksinimini duydu (26 Mayıs). Bilindiği üzere bu şura, çeşitli kesimlerden çağrılan "ileri gelenlerden" oluşuyordu. Herkes derin üzüntülerini dile getirdi. Hİ temsilcisi Sadık Bey ise büyük bir devletin koruması altına girmek gerektiğini bildirmişti. Balkan yenilgisinin maneviyat düşkünlüğünün bir devletin koruması altına girme düşüncelerine yol açması gibi, şimdi de buna benzer tutumlar ortaya çıkıyordu. Saray ve Hİ İngilizlere sığınma yandaşlığını yaparken, meşrutiyetçi kesimin kimi çevreleri de, demokrattır diye ABD'ye sarılıyorlardı.

Atatürk Samsun'a çıktığının ertesi günü, "ayağının tozuyla", Ferit'e İzmir işgalinin doğurduğu tepkileri dile getiren 4 cümlelik bir telgraf çekti. Bu 4 cümleden 3'ünde "millet ve ordu", 1'inde "devlet ve ordu" terimleri geçiyordu. Ferit bu ifadelerden rahatsız olmuş olmalıdır. Mustafa Kemal daha sonra Havza'ya geçti. Karabekir, Ali Fuat ve Refet'le haberleştikten sonra 3 Haziran'da 5 komutan, 6 vali ve mutasarrıfa (mutasarrıf, vilayetten küçük, kazadan büyük bir yönetim birimi olan sancak ya da livanın yöneticisiydi) bir genelge göndererek Ferit'in, göstermiş olduğu bazı tutumları dolayısıyla Barış Konferansı'nda ülkenin çıkarlarını temsil edemeyeceğini ileri sürdü. Gerçi yalnızca güvenilen 11 kişiye gönderilmişti ama, bunun gizli kalması zordu ve beklenemezdi. Herhalde Atatürk de bunun bilincindeydi. Dolayısıyla bu davranışıyla bayrak açmış bulunuyordu. Nitekim İngilizler de Mustafa Kemal ve arkadaşlarının gitmesine izin verdikleri için pişman olmuşlar, Babıâli'den geri çağrılmasını istemişlerdi. Buna uygun olarak hükümet de ona 8 Haziran'da geri dönmesini emretti. Hükümetle mücadele başlamıştı. İki gün sonra (10 Haziran) Atatürk bir genelge daha çıkarttı. Bunda, çeşitli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak örgütlerinin kendisine milli mücadele hareketinin önderliğini önerdiklerini, kendisinin artık bu yola baş koyduğunu bildirdi. Atatürk, böylece önderlik konusunda "ben varım" demiş oluyordu. Aynı gün bazı komutan arkadaşlarını Amasya'ya toplantıya çağırdı, kendisi de Havza'dan oraya hareket etti. Atatürk, kutsallığına inandığı davasına baş koyduğu sırada 38 yaşındaydı.

Amasya Tamimi

Amasya toplantısı 19 Haziran'da başladı. Atatürk dışında 3 kişi daha katılıyordu: 20. Kolordu (Ankara) Komutanı Ali Fuat (Cebesoy), 3. Kolordu (Sivas) Komutanı Refet (Bele), Rauf (Orbay). Ayrıca bütün görüşmeler boyunca telgrafla danışılan, bu bakımdan toplantıya katıldıkları varsayılabilir 2 kişi daha vardı: 15. Kolordu (Erzurum) Komutanı Kâzım Karabekir ve Konya'da II. Ordu Müfettişi Cemal (Küçük ya da Mersinli Cemal Paşa). 21 Haziran'da Amasya Kararları oluştu. Özet olarak, kararlarda şunlar dile getiriliyordu: Vatanın bütünlüğü ve ulusun bağımsızlığı tehlikededir, fakat hükümet sorumluluklarını yerine getirmemektedir. Ulusun bağımsızlığını yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır. Bu amaçla en kısa zamanda (belli bir tarih verilmiyordu) Sivas'ta her livadan seçilecek üçer temsilciden oluşan ulusal bir kongre toplanacaktır. Fakat ondan önce Erzurum'da bir bölge kongresi yapılacaktır. Amasya Kararları'nın bir bölümü bir gün sonraki (22 Haziran) tarihi taşıyan Amasya Tamimi'nde (genelgesinde) yer almış, ülkenin dört bir yanına gönderilmiştir. Ama kararların son iki maddesi, özellikle en son olan 6. madde tamimde yer almamış ve gizli tutulmuştur. Bu son maddeye göre a) askeri ve ulusal örgütler kaldırılmayacak, sürdürülecekti; b) askeri birliklerin komutanlıkları hiçbir suretle devredilmeyecekti; c) silah ve

cephane kesinlikle elden çıkarılmayacaktı; ç) bir yerin düşman işgaline uğraması, yalnız oradaki askeri birliği değil, tüm orduyu ilgilendirecekti.

Demek ki, 6. maddeye göre, hükümetin bir askeri birliği dağıtma ya da ulusal bir örgütü kapatma kararına karşı gelinecekti. Hükümetin birlik komutanlıklarına yapacağı atamalar geçersiz sayılacaktı. Bırakışma gereğince İtilaf'ın el koymak isteyeceği silah ve cephaneler teslim edilmeyecekti. Ordu bir bütün halinde davranacaktı. Görülüyor ki, 6. madde Osmanlı hükümetine ve Mondros Bırakışması'na, yani İtilaf devletlerine karşı bir isyan maddesidir. Bir şey daha var: Amasya'da bir örgüt kurulmuştur. Üyelerinin biri bahriyeli, beşi karacı olan askeri bir örgüt söz konusudur. Buna Amasya Askerî Örgütü diyebiliriz. Cemal Paşa dışında örgütün rütbe ve kıdemce en üstünü Mustafa Kemal'di. Zaten Cemal Paşa herhalde bu duruma tahammül edemediği için çok kısa bir zaman sonra, Konya'daki görevini terk ederek İstanbul'a gitmiş, dolayısıyla örgütten ayrılmıştır. Rütbe ya da kıdem bir yana, Mustafa Kemal'in zekâ, kültür, irade gücü bakımından öbürlerinden üstün olduğu muhakkaktır.

Milli Mücadele'nin sonraki yıllarında 5 kişilik örgütün üyeleri arasında ayrılıklar baş göstermişti. Atatürk Nutuk'ta cumhuriyetçi bir devrim düşüncesini baştan açıklaması halinde başarısız olunacağını, onun için bunu bir "milli sır" olarak saklayıp sırası geldikçe bununla ilgili adımları açıkladığını, o zaman da kimi arkadaşlarının ufukları elvermediğinden kendisinden ayrıldıklarını söylüyor. Burada öncelikle Amasya Askerî Örgütü'ndeki arkadaşlarını amaçladığı açıktır. Ayrıca arkadaşlarının katkılarının da sanıldığı denli çok olmadığını söylüyor. Buna karşı Karabekir, İstiklal Harbimiz kitabının başlığında kullandığı birinci çoğul şahısla muhtemelen büyük ölçüde Amasya Askerî Örgütü'nü amaçlamakta ve başta kendisi olmak üzere, Atatürk dışındakilerin katkılarının önemini vurgulamak istemektedir. Hatta Karabekir'in iddiasına göre, Fevzi Paşa (Çakmak) Bursa'da ona, İsmet Paşa ve kendisinin (Fevzi'nin) Mustafa Kemal'i diktatör yapacaklarını söylemiş. Burada Atatürk'ün, sırf arkadaşlarını devre dışı bırakmak ve diktatör olmak için devrimi yaptığı ima edilmektedir. Devrimin kapsam ve büyüklüğü karşısında, böyle bir iddianın en azından önemsiz, hatta çocuksu olduğu söylenebilir.

Bu tartışma bir yana, belki sorulabilecek bir soru da şudur: Acaba Amasya Askerî Örgütü bir cunta mıdır? Çünkü askeri kişilerden oluşan, iktidar olma niyetleri taşıyan gizli bir örgüt var karşımızda ve bu da cuntanın tanımına uymaktadır. Bence buna rağmen örgüt cunta sayılmamalıdır, zira Erzurum, Sivas gibi kongrelerde kendine demokratik bir taban arayan, meclis seçimlerinin yapılmasını isteyen ve bunu yaptırtan bir kuruluştur. Cuntalar hiçbir zaman iktidara gelmeden önce, demokratik bir destek peşinde olmazlar. Ancak, kimi cuntalar iktidarı aldıktan sonra halkın desteğine talip olabilirler. Demek ki Amasya Askerî Örgütü cuntaya benzer özelliklere sahip olmakla birlikte, iktidarı almadan önce demokratik taban edinmek istediği için cuntalardan ayrılır. Şunu da söyleyebiliriz: Amasya Askerî Örgütü cunta sayılsa da, mutlakiyetçi (ve feodal) bir padişaha ve saraya karşı özgürlük ve eşitlik adına mücadele etmesi, onu kendiliğinden "daha demokratik" bir hareket kılar.

Damat Ferit Barış Konferansı'nda

Bu sıralarda İtilaf cephesinde Osmanlı'dan yana bazı kıpırdanmalar olmuştu. Fransızlar Yunanlıların İzmir'e çıkartılmasıyla ileri gidildiğini düşünüyorlardı. Ayrıca Hindistan halkı da hoşnutsuz olmuştu. Bu yüzden öbür müttefik devletlere tanınmamış olan bir olanak, Osmanlı'ya tanındı. Gelip görüşlerini Paris Barış Konferansı'nda açıklayabileceklerdi. Bunun üzerine Haziran'da Damat Ferit Paris'e gitti. Burada yaptığı konuşmada birçok bakımdan sakıncalı kimi

görüşler açıkladı. Toros Dağları'ndan Türklüğün sınırı diye söz etti. Arap ülkeleri üzerinde iddialarda bulundu, İttihatçıları Bolşeviklerden daha kötü diye nitelendirdi, Ermeni tehcirindeki ölü sayısını Ermenilerin o sıra ileri sürdükleri rakamdan bile daha abartılı olarak verdi. Zaten Lloyd George Osmanlı'nın çağırılmasından yana değildi. Fransızlar ileriki dönemlerde bir Alman intikam savaşına karşı İngiliz garantisi peşindeydiler ve o sırada henüz bunu elde edebileceklerini umuyorlardı. O yüzden İngilizlerin kendileri için uygunsuz birçok isteğine boyun eğiyorlardı. Örneğin, savaş sırasında Arap ülkelerini aralarında paylaştıran Sykes-Picot Antlaşması'nda Musul Fransa'ya düştüğü halde, sonradan İngiltere'nin orayı sahiplenmesine ses çıkaramamışlardı. Şimdi de George'un isteğine uygun olarak, Fransız Başbakanı Clemenceau Ferit'e hakaret dolu sert bir cevap verdi. Türklerin girdiği her yerde uygarlığın gerilediğini, tehcirde olup bitenleri İttihatçılara yıkararak sorumluluktan kaçamayacaklarını söyledi. Sonra da Osmanlı heyeti Paris'ten kovuldu.

Bir süre sonra, belki Osmanlı'ya yapılan muamelede kantarın topuzunu kaçırdıklarını düşünmüş olduklarından, 18 Temmuz'da iki karar aldı Barış Konferansı. Birincisine göre Yunan işgalinin sınırları yeniden saptanacaktı. Aslında Yunanlılar İzmir'e çıktıkları sırada bazı sınırlar saptanmıştı. Ama Yunanlılar bunlara hiç aldırmamışlardı. Bir de Osmanlı'nın Yunan zulmü ile ilgili iddiaları soruşturulacaktı. İkinci kararın uygulamasında İstanbul'da ABD yüksek komiseri (temsilcisi) olan Amiral Bristol başkanlığında, bir İtalyan, bir Fransız, bir İngiliz subayından oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyon Ege'ye gitti, herkesi dinledi. Soruşturma sonunda çıkan rapor 15 Mayıs öncesinde Rumlara herhangi bir baskı uygulanmadığını, Yunanlıların asayışı sağlayacak bir güç olarak değil, bir istila ordusu gibi davrandığını saptadı. Fakat George'un Yunanlıları Ege'ye gönderirken ileri sürdüğü gerekçeyi açıkça yalanlayan Bristol raporunun konferansın çalışmaları üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlaşıyor.

Erzurum Kongresi

Bundan sonra Atatürk'ü Erzurum'da görüyoruz. Arada, hükümetin onun geri dönmesini isteyen buyrukları yinelenmişti. Mustafa Kemal'in söz dinlemek niyetinde olmadığı anlaşıncı, devreye padişah girdi. 2 Temmuz 1919'da çektiği telgrafta, Mustafa Kemal'in 2 ay hava değişimi izni kullanmasını istiyordu. Bu sırada resmi işlerle meşgul olmayacaktı. Bu çözüm Mustafa Kemal'in de aklına yatmışken, 8 Temmuz'da gelen telgraf onun görevinden azledildiğini bildiriyordu. Ordu müfettişliği ağırlığı, etkisi olan bir mevki ve sıfattı. Fakat azledilmiş bir paşanın ne ağırlığı olabilir? Üstelik acılarla dolu bir savaşın yenilgiyle sonuçlanması, subayların toplumda olumsuz değerlendirilmelerine yol açıyordu. Bu yüzden kararını verdi ve askerlikten istifa etti. Asker ocağı ile ilişkisini kesmek herhalde duygusal bakımdan zor bir karardı. İstanbul'daki hükümetin hava değişimi çözümünden neden vazgeçtiği merak edilebilir. Bunun bir nedeni, Refet'in Samsun'a gelen ek İngiliz birliğini karşılama biçimiydi. Refet Türk askerlerini kentten çekmiş ve eğer hükümetin izni olmadan Samsun'dan içeriye girmeye kalkıştırlarsa, karşı koyacağını bildirmişti. İkincisi, Sivas'ta toplanacak milli kongre, milli meclis biçiminde duyurulmuştu. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu davranışları muhtemelen İstanbul'da çılgınlık, maceracılık diye algılanarak, ona karşı yumuşak davranışların yersiz olacağı düşünülmüş olmalıdır.

Erzurum Kongresi'nin 10 Temmuz'da başlaması öngörülmüştü. 10 Temmuz rastgele bir tarih değildir. Rumeli'de hürriyet rumi takvime göre 10 Temmuz 1324'te ilan edilmiş ve günümüzdeki 29 Ekim gibi en büyük bayram olarak yerini almıştı. Ne var ki, Vahdettin'in karşı-devrim harekâtının bir parçası olarak, bayram olmaktan çıkarılmıştı. Dolayısıyla kongrenin başlangıç tarihi çok anlamlıydı.

Fakat 10 Temmuz günü geldiğinde delegelerin bir bölümünün henüz gelmemiş oldukları görüldü. Onun üzerine bir ertelemeye gitmek gereği doğdu. Böyle bir durumda erteleme birkaç gün olur. Oysa Erzurum Kongresi 13 gün, yani hemen hemen iki hafta sonraya, 23 Temmuz'a ertelenmiştir. Zamanında ya da az sonra gelen delegeler, onları ağırlayan konuksever Erzurumlular için kolay olmayan bir durum! Peki, neden? Tahminim o ki, 23 Temmuz'un da 10 Temmuz gibi anlamlı bir tarih olmasındandır. Çünkü hürriyetin ilanı miladi takvime göre 23 Temmuz 1908'dir. Bu simgesellik üzerinde bu denli ısrar edilmesi, Vahdettin'in karşı-devrim niyetlerinin anlaşılmış ve buna karşı demokrasi bayrağını açma gereğinin duyulmuş olduğunu bize anlatır sanıyorum. Salt buna bakarak, Erzurum Kongresi'nin demokratik-ulusçu bir ideolojiye sahip olduğunu, bu bakımdan da İT'ye benzediğini söyleyebiliriz. Mustafa Kemal de, bu ideolojinin içinde olmakla birlikte, onun sol kanadında ve köktenci bir noktadadır. Çünkü o, diğerlerinden farklı olarak cumhuriyet ve laiklik yandaşıdır.

Şimdi Erzurum Kongresi kararlarını özetleyelim:

- 1) Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye cemiyetleri birleştirilerek Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur.
- 2) Doğu Anadolu birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündür. Bütün Müslümanlar öz kardeşler. Bırakışmanın imzalandığı günkü sınırlar içinde yaşayanların ezici çoğunluğu Müslümandır, bölünemez. Her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkil etmek amacına yönelik sayılacaktır.
- 3) Hristiyan unsurlara siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi bozacak yeni ayrıcalıklar tanınmayacak, önceki haklarına saygılı olunacaktır.
- 4) 30 Ekim 1918 bırakışma sınırları içinde milliyet esaslarına uyan ve ülkemize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai, iktisadi yardımı memnurlukla karşılanacaktır.
- 5) Hükümet baskı sonucunda Doğu Anadolu'yu terk ve ihmal zorunda kalırsa, geçici bir yönetim kurulacaktır. Osmanlı hükümeti dağılırsa, öbür illerle, olmazsa tek başına savunma ve direnme yoluna gidilecektir. Bu kongre kararlarına karşı kötü yorum ve telkinler millete ve vatana ihanet sayılacaktır.
- 6) Bu bir İttihatçı hareket değildir. Seçimler en kısa zamanda yapıp Mebusan Meclisi toplanmalıdır.

Bu kararlarda gerekirse bir yönetim (yani hükümet) kurma, savunma mücadelesi düşüncesi dikkati çekiyor. Ayrıca, işgallerin iyi ya da kötü diye ayrılamayacağını, hepsinin kötü ve Rumluk ve Ermenilik kurmak olarak algılanacağını görüyoruz. Bir başka nokta, seçimlerin yapılması ve meclisin toplanması, yani demokrasi talebinin öne sürülmesidir. Son olarak imparatorluğun Arap toprakları ile ilgili bir talebin dile getirilmemesi, tersine, bırakışma sınırlarının belirtilmesi de göze çarpıyor. Bu, imparatorluktan vazgeçme kararıdır. Ne yazık ki Erzurum Kongresi'nin yeterli sayılabilecek tutanakları yoktur. Kongrenin, o denli uzun bir ertelemeden sonra, 2 hafta sürmüş olması şaşırtıcıdır (23 Temmuz-7 Ağustos 1919). Günümüzde parti kongrelerinin 1 ya da en fazla 2 gün sürdüklerini hatırlayalım. Kongrenin böyle uzaması, çok hararetli ve uzun tartışmaların cereyan ettiğine işaret sayılmalıdır. Çünkü imparatorluk kültürüyle yetişmiş bu insanların imparatorluktan vazgeçme kararı almaları kolay iş değildir. Ama ağır bir yenilgiye uğramış ve parçalanmak, sömürgeleştirilmek

istenen bir devletin tam bağımsız olabilmek için mutlaka ağır bir fedakârlıkta bulunması gerektiği düşünülmüş olmalıdır. Hem tam bağımsızlığı hem Arap ülkelerini istemek gerçekçi olamazdı, ciddi bir talep de sayılamazdı. Zaten Wilson ilkeleri Arap ülkelerinin Osmanlı'dan koparılmasını öngörmüş, Damat Ferit Arap ülkelerini istediği için ağır hakarete uğramıştı. Ama ne olursa olsun, duygusal olarak bu kararı almak uzun ve acı tartışmalara yol açmış olmalıdır. Atatürk'ün, kongre başkanlığının ve üstün yeteneklerinin verdiği olanaklarla kongre kararlarının oluşmasında çok önemli bir payı bulunduğunu varsayabiliriz. Kongre Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yönetim kurulu niteliğinde bir heyet-i temsiliye (temsil kurulu) seçmiş, başkanı da Mustafa Kemal olmuştur.

Atatürk ve arkadaşlarıyla, yani demokratik-ulusçu hareketle Vahdetin, yani saray arasındaki farkın basit bir görüş farkı olmayıp, derin bir anlayış ve ideoloji, hatta çağ farkı olduğunu gösterebilmek için 30 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit'in Vahdetin adına Amiral Calthorpe'a sunduğu bir barış planını özet olarak vermek istiyorum:

1) Arap olmayan ülkeler doğrudan padişaha bağlı olacak. Arap ülkelere geniş bir özerklik verilecek ama din bakımından halifeye bağlı olacaklardır. Padişahın parası kullanılacak, hutbe padişah adına okunacak, Osmanlı bayrağı kullanılacaktır. Hicaz eski yöneticilerinin elinde olacak ama yanında 100 askeri olan bir Osmanlı temsilcisi Hicaz dış siyasetinin Osmanlı ile uyumunu sağlayacaktır. Medine'de bir Osmanlı generalinin komutasında bir garnizon bulunacaktır. Yemen, savaş öncesindeki gibi yönetilecektir. Ermenistan büyük devletlerin kararına göre özerk ya da bağımsız bir cumhuriyet olacaktır.

2) 15 yıl boyunca İngiltere, iç asayişini sağlamak ve dışa karşı Osmanlı bağımsızlığını korumak üzere, gerekli gördüğü noktaları (özerk bölgeler de dahil) işgal edecektir.

3) Avrupa'da sınırlar Burgaz yakınlarında Emine Balkanlar'dan başlayıp Samakof'a, oradan Enez'in batısında Ege Denizi'ne kavuşacaktır.

4) İstanbul ve Çanakkale boğazlarında bütün istihkâmlar yıkılacak, Boğazlar'ı İngiltere işgal edecektir.

5) Yönetimde, İngiltere, padişahın gerekli gördüğü nezaretlere İngiliz müsteşarları atanmasını kabul edecektir. Her vilayete 15 yıl süreyle, valilerin yanında müsteşarlık da yapacak olan İngiliz başkonsolosları atanacaktır. Yerel ve mebusan seçimleri İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılacaktır.

6) Başkent ve taşrada İngiltere maliye üzerinde denetim kuracaktır.

7) Doğu halklarının yeteneklerine uygun olarak Kanun-u Esasi yalınlaştırılacaktır (Damat Ferit'in 15 Şubat 1910'da Âyan Meclisi'ne sunduğu rapor çerçevesinde). Mebusan Meclisi bütçeyi oylayıp merkezi hükümete yerel gereksinimleri duyuracaktır.

8) Dış siyaseti yönetmekte padişahın “mutlak” serbestisi olacaktır.

İngiliz arşivlerinde bulduğum bu program çok ilginçtir. Bir kez, imparatorluk arazilerinin küçülmesine kesinlikle razı değildir. Arap ülkelerinin ve hatta İngiltere'nin sevgili Hicaz'ının dahi yakasını bırakmamak istemektedir. En umutsuz olan Ermenistan konusunda bile bir özerklik almaşığı öngörülmüştür. Üstelik Bulgaristan'ın düşkünlüğünden yararlanılarak, onun aleyhinde geniş bir arazi genişletmesine gitmek istenmektedir. Buna karşılık İngiltere'ye her çeşit ayrıcalık tanınmaktadır.

Boğazlar (dolayısıyla İstanbul) ve ülkenin maliyesi, yönetimi (nezaretlerde müsteşarlar, vilayetlerde konsoloslar) onlara teslim edilmekte, 15 yıl süreyle istedikleri noktaları işgal etme hakkı tanınmaktadır. Bütün bunlardan sonra padişahın dış siyasette mutlak serbesti sahibi olmak istemesi hayli ilginç bir çelişkidir. Bu arada meşrutiyet konusunda da herhalde adamakıllı bir kısıtlama öngörülmektedir. Ne yazık ki, Ferit'in söz konusu raporunu bulamadım. Ama bütçenin tartışılması ya da yapılması yerine oylamasından söz edilmesi, yasama ve hükümeti denetleme etkinliklerinden hiç söz edilmeyip yerel gereksinimleri duyurmaktan dem vurulması, neler düşünüldüğünün bir işareti sayılabilir. Şunu da belirteyim ki, Vahdettin'in milliyet sorununu hiç söz konusu etmeden toprak üzerindeki bu ısrarı feodal bir tutumdur ve bütün Osmanlılar için tipiktir. Toprak uğruna kapitülasyonları sürekli kılma (1740), Mısır'ı alt edebilmek için İngilizlere çok kapsamlı ticaret ayrıcalıkları tanıma (1838), padişahların süregelen tutumları olmuştur. Burada da Vahdettin toprakları muhafaza edebilmek uğrunda bağımsızlıktan tamamen vazgeçebilmektedir.

Erzurum Kongresi'nin, demokratik-ulusçu hareketin yaklaşımı ise çok daha çağdaş, kapitalist zihniyete uygun bir yaklaşımdır. (Çünkü kapitalizmin, yani kapitalist bir sınıfın bağımlılık çerçevesinde gelişmesi olanaksızdı, bunu deneyimler göstermişti.) Tam bağımsızlık uğrunda Arap topraklarından vazgeçebilen bir anlayış söz konusudur. Yineleyelim, arada bir görüş farkı değil, bir zihniyet, bir çağ farkı vardır.

Sivas Kongresi

Şimdi de Sivas Kongresi'ne bakalım. Kongre 4 Eylül 1919 günü başladı, 11 Eylül'de son buldu. Kongre başkanlığına Atatürk getirildi. Daha kongre başlarken işlerin yolunda gitmediği anlaşılmıştı. Bir kez Amasya Tamimi'ne göre bir an önce toplanması öngörülen Sivas Kongresi gecikmişti. Atatürk ve heyet-i temsiliye Erzurum Kongresi bittikten sonra Erzurum'da 3 hafta kadar kalmışlardı. İkincisi, delege (murahhas) sayısı pek azdı. Erzurum Kongresi yerel bir kongre olmasına rağmen, 56 kişiyle toplanmıştı. Sivas yurt çapında bir kongre olmasına rağmen, 38 kişiyle toplanmıştı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Batı Anadolu'daki (Ege ve Marmara bölgeleri) ulusal örgütlerin tutumuydu. Onlara göre ulusal örgütlerin yurt çapında birleşmesi gereksizdi, çünkü sorunlar farklıydı. Doğudakilerin başında Ermenistan, batıdakilerin başında Yunanistan sorunu vardı. Sonra doğudakiler her türlü işgale karşı çıkarken, batıdakiler Yunanistan olmamak kaydıyla İtilaf devletlerinden birinin işgaline razıydılar. Nihayet doğudakilerin seçimlerin yapılması, Mebusan Meclisi'nin toplanması yolunda demokratik talepleri varken, batıdakilerin böyle bir sorunları yoktu. Bu görüş farklılıklarının biraz da, doğuda önderliğin ağırlıklı olarak subayların, batıda ise önderliğin ağırlıklı olarak eşrafın elinde olmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. Batıdaki ulusal hareketin doğudakine göre ılımlılığını gören Babîâli, birinciye sıcak bakmaya başlamıştı.

Aslında her sancaktan 3 temsilci hesabıyla Sivas'ta 183 murahhas bulunması gerekirdi (61x3). Eğer Şarki Anadolu MHC'nin heyet-i temsiliyesinin doğuyu (21 sancak) temsil ettiğini düşünürsek, o zaman doğunun dışındaki sancaklardan 120 murahhas gelmesi gerekirdi (40x3). Bu denli az katılımı görünce Mustafa Kemal ve arkadaşları başarısız olduğuna hükmederek, yeni bir kongre toplamaya karar verdiler ve "Büyük Anadolu Kongresi" diye adlandırdıkları bu kongre için çağrılar gönderdiler. Ne var ki, olaylar öyle bir gelişti ki, başarısız olarak başlayan Sivas Kongresi büyük bir başarıya ulaştı ve Büyük Anadolu Kongresi'ne gerek kalmadı.

Gelen murahhasların bir bölümü de Amerikan mandası düşüncesini kongreye kabul ettirmek için gelmişlerdi. Bırakışmanın ilk zamanlarında İstanbul'da Wilson ilkelerini benimseyen bir grup

oluşmuş, fakat arkası gelmemiştir. Yunan işgalinin yarattığı şokla meşrutiyetçi kesimde ABD mandacılığı düşüncesi tutunmaya başladı. (Saray ve Hİ çevrelerinde İngilizcilik revaçtaydı. Sait Molla başkanlığında İngiliz Muhipler [Sevenler] Cemiyeti kurulmuştu.) ABD yüksek komiseri olan Bristol bu gibi kimseleri elçiliğe çağırıp onları bu yönde özendiriyordu. Bazı Osmanlı aydınları için –bunların başında Halide Edip (Adıvar) ve Ahmet Emin (Yalman) gibi kimseler vardı– ABD mandasının çekiciliği Suriye ve Irak gibi birtakım Arap ülkelerini elde tutabilmek umudundan kaynaklanıyordu. Bunlar, imparatorluk hayalinden vazgeçemeyenlerdi. Yalnız, ABD’nin boyunduruğuna girince, Doğu Anadolu’da bir Ermenistan’ın kurulmasını sineye çekmek gerekiyordu. Bristol’ün davranışı aslında pek dürüst değildi, çünkü Türkiye’yi mandası altına almak konusunda ABD hükümetinin henüz bir kararı yoktu. Bu, daha çok Bristol’ün kişisel düşüncesi idi.

Mandacılar kongrede birbiri ardına kürsüye gelerek ABD mandasının güzelliklerini ve kaçınılmazlığını anlatıyorlardı. Halide Edip de bunu destekleyen bir mektup yazmış, Filipinler’in ABD yönetimi altında nasıl adam olduğunu ballandırarak anlatmıştı. (Gerçekte ABD yönetiminin Filipinler’i adam ettiği söylenemezdi.) İşin ilginç yönü, Mustafa Kemal ya da yakınları bu düşünceye karşı çıkmamışlar, yalnız Erzurumlu Raif Hoca, Doğulu olduğu için, itiraz etmişti. Mustafa Kemal ve Rauf doğrudan karşı çıkmaktansa ilginç bir soru sorarak konuyu “atlatmışlardı”. Soru şuydu: Biz belki ABD mandasını istiyorduk ama, acaba ABD bizim mandasına girmemizi istiyor muydu? Anlaşılan kimsenin aklına bu soru gelmemiştir. Bunun üzerine ABD senatosuna, bu konuda ABD’nin niyetini soran bir mektup yazılması kararlaştırıldı. Manda önerisine neden cepheden karşı çıkılmadığı, kongrede bir Chicago gazetesinin muhabiri olan Browne’un hazır bulunması ile açıklanabilir. Saray ve Hİ İngiliz desteği peşindeyken, cepheden bir karşı çıkışın ABD’ye sevimsiz geleceğinden ve bu yüzden desteğinin yitmesinden çekinilmiş olabilir.

Kongrede alınan bir karara göre, işgal ve istila hareketlerine düzenli ordu değil, fakat Kuva-yı Milliye karşı çıkacaktı. Bu sayede bırakışmayı bozmak suçlamasından kurtulunacaktı. 9 Eylül’de alınan kararla Ali Fuat Paşa Umum Kuva-yı Milliye kumandanı oluyor, yani bütün Kuva-yı Milliye’nin başına geçmiş oluyordu. Kongre başladığı sıralarda hükümet, Sivas Kongresi’ne karşı bir fesatlık planlıyordu. Sivas Kongresi yasal bir kongreydi, fakat hükümet bunu dağıtmak ve murahhasları yakalamak için yasadışı bir zorbalık planlıyordu. Bunun için yaman bir muhalif olan ve o sıra Mamuretülaziz ya da Harput (Elazığ) valisi olan Ali Galip’ten yararlanılacaktı. Bu amaçla Ali Galip Malatya’ya gelmiş ve orada İngiliz binbaşısı Noel’le buluşmuştu. Noel çok iyi Kürtçe bilen bir Kürt uzmanıydı. Yanında Kürtçü hareketin mensuplarından Celadet Ali Bedirhan, Kâmuran Ali Bedirhan ve Ekrem Bey vardı. Ali Galip Kürt aşiretlerinden 150 kadar atlı ile Sivas’ı basacak ve Sivas valisi olacaktı. Baskının etkili olması için Ankara Valisi Muhittin Paşa da batıdan harekete geçirilmişti. Fakat Ali Galip’in hükümetle pazarlığı vardı. Olağanüstü ve yasadışı hizmetine karşılık askeri paşalık ve para da istiyordu. Bunun için de İstanbul’la telgrafla haberleşiyordu. Fakat hat, Sivas’tan geçiyordu ve durum telgrafçıların dikkatini çekmişti. Gerçi telgraflar şifreliydi ama bu devlet şifresiydi ve Sivas’ta çözülebilirdi. Sonuç olarak 7 Eylül’de Mustafa Kemal komplodan haberdar oldu. Sorumluların yakalanması için askeri önlemler alındı. Muhittin Paşa yakalandı, diğerleri kaçabildiler. Atatürk olan biteni 9 Eylül günü kongreye bildirdi.

Kongre, yasal bir toplantıya karşı zorbalık olan bu çirkin davranışa büyük tepki gösterdi. Padişaha hitaben yazılan yazıda, Damat Ferit’in bu marifeti anlatılarak görevden alınması istendi. Telgrafla gönderilen yazıya, padişaha bunun sunulmayacağı yolunda yanıt geldi. Böylece padişah durumdan “habersiz” olduğu için bir şey yapması gerekmiyor ve Ferit hükümeti yerinde kalıyordu. Bunun

üzerine kongre ağır bir karar aldı. Ferit hükümeti çekilinceye değin taşranın İstanbul’la resmi telgraf haberleşmesine son verilecek, Sivas başkent yerine geçecekti. Ülkenin dört bir yanına bildirilen bu kararın askeri ve mülki (sivil) görevlileri ne denli zor durumda bıraktığı düşünülmelidir. Karara uyulursa hükümete başkaldırılmış, uyulmazsa Ferit’in davranışı onaylanmış oluyordu. Sivas-İstanbul mücadelesi 3 hafta sürdü. Bütün kolordu komutanları Sivas’tan yana oldular. Karara muhalefet eden Trabzon, Konya valilerine, Eskişehir mutasarrıfına karşı zor kullanıldı, mücadelede sonuncusu öldü. Bu arada Browne’a iki mektup verildi. Biri ABD Senatosu’na manda konusunda yazılmış olan mektuptu; ikincisi, padişaha olan şikâyetnameydi. Browne bu son mektubu İstanbul’a götürünce Vahdettin’in “haberim yok” diyecek hali kalmadı. 20 Eylül’de bir bildirge çıkararak iki yanın anlaşmasını sağlık verdi. Araya birtakım insanlar sokulmak istendi. Ferit Eskişehir’e 2.000 asker göndermek amacıyla İngilizleri yokladı, fakat bu umutsuz bir davranıştı ve zaten İngilizler kargaşalık istemiyordu. Umudu kalmayınca, Ferit 30 Eylül gecesi istifa etti.

Böylece başarısız başlayan Sivas Kongresi parlak bir başarıya ulaşmış oldu. Büyük Anadolu Kongresi’ne gerek kalmadı. Sivas Kongresi Erzurum’da alınan kararları aynen benimsedi ve yurt ölçüsünde bir örgüt kurdu: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC). Erzurum’da olduğu gibi, yönetim kurulu işleviyle, başkanı Mustafa Kemal olan bir heyet-i temsiliye oluşturuldu. ARMHC seçimleri yaptırtacak, seçimlerde ağırlığını koyacak ve Mebusan Meclisi’nin toplanmasını sağlayacaktı.

XVII

Üçüncü Meşrutiyet

Neden III. Meşrutiyet? Çünkü Vahdettin, Mebusan Meclisi'ni dağıttıktan sonra, Kanun-u Esasi'nin 4 ay içinde seçimlerin yapılması yönündeki hükmünü de çiğneyerek meşrutiyetten adamakıllı uzaklaşmıştı. 31 Mart'ta olup bitenler, İT'nin ağırlığını duyuramadığı zaman, meşrutiyetin sarayın güdümüne gireceğini işaret etmişti. Vahdettin belki meşrutiyeti toptan kaldırmaya cesaret edemezdi (bu, İngilizlere sevimsiz görünürdü). Ama onu kuşa çevirmek, tamamen güdümüne almak isteyeceği muhakkaktı. Dolayısıyla Vahdettin'in duruma egemen olmasıyla birlikte II. Meşrutiyet'in son bulunduğunu kabul edebiliriz. Sivas'ın bastırması sonucunda, meşrutiyet yeniden doğuyordu. Fakat bir yıl kadarlık farklı bir ara rejim (mutlakiyet) olduğu için, buna III. Meşrutiyet diyebiliriz. İlk kez tarihçi Mahmut Goloğlu 23 Nisan'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni "III. Meşrutiyet" diye tanımlamıştı. TBMM padişahı tanıdığı ve onu kurtarmayı amaç edindiğini duyurduğu için, ilk önceleri bu tanımlamayı benimsemiştim. Fakat şimdi, padişahla olan iç savaş durumunu, TBMM ve onun büyük önderinin devrimci niteliklerini hesaba katınca, bunun biraz zorlama olduğunu düşünüyorum. Buna karşılık, İstanbul'daki son Mebusan Meclisi'yle bir III. Meşrutiyet yaşandığını söylemek bana olanaklı görünüyor.

Yeni hükümeti Ali Rıza Paşa kurdu. ARMHC açısından paşa "zararsız"dı. Üstelik yeni hükümetin harbiye nazırı bir ara Amasya Askerî Örgütü'ne üye olmuş olan Mersinli (Küçük) Cemal Paşa'ydı. Bahriye nazırı da, mektepli olmak itibarıyla demokratik-ulusçu harekete yatkın sayılabilecek Salih Paşa'ydı. Atatürk yeni hükümete Erzurum ve Sivas kararlarının benimsenmesini, Mebusan Meclisi oluşuncaya değin ülkenin yazgısıyla ilgili hiçbir yükümlülüğe girilmemesini, Barış Konferansı'na gidecek temsilcilerin ulusun isteklerini bilen ve onun güvenine sahip kişiler olmasını şart koşmuştu. Hükümetle ARMHC arasındaki anlaşmanın ayrıntılarını saptamak üzere Mustafa Kemal'le Salih Paşa Amasya'da buluştular (Amasya Mülakatı, 20-22 Ekim 1919). Aralarındaki uyuşma 5 maddelik bir protokol halinde somutlaştırıldı. Görüşülen en önemli sorun meclisin nerede toplanacağı konusuydu. Atatürk'e göre İstanbul düşman işgali altında olduğuna göre, meclisin orada toplanması çok sakıncalıydı. Salih Paşa bunu kabul etti. Ne var ki, İstanbul'a döndüğünde, hükümetin de, padişahın da böyle bir çözüme karşı oldukları ortaya çıktı. Onlara göre, meclisin İstanbul dışında toplanması, meclisin hükümetle ilişkilerini çok zorlaştırabileceği gibi, bu durum Osmanlı'nın İstanbul'u terk etmeye hazır olduğu izlenimini de verebilirdi.

Böyle bir zorluk çıkınca Mustafa Kemal ARMHC bünyesinde genişletilmiş bir heyet-i temsiliye toplantısı düzenledi. Başta Karabekir, Amasya Askerî Örgütü'nün üyeleri bu toplantıya katıldılar. Atatürk herhalde bu yüzden, bu toplantıyı Nutuk'ta "kumandanlar toplantısı" diye anar (16-28 Kasım 1919). Sonuç olarak heyet-i temsiliye de meclisin İstanbul'da toplanmasını uygun gördü. Yalnız, İstanbul tehlikeli olduğu için Mustafa Kemal ve Rauf, mebus da olsalar, İstanbul'a gitmeyeceklerdi. Seçilen mebusları yönlendirmek ve eşgüdümü sağlamak için bunlar İstanbul'a gitmeden önce Anadolu'da toplanacaklardı. Seçimler iki dereceli olduğundan uzun sürdü ve hemen hemen tümüyle ARMHC'nin egemenliği altında cereyan etti. Müslüman olmayanlar ve Hİ seçimi boykot ettiler. Hükümet çelişik bir tutum sergiliyordu. Bir yandan ARMHC'nin seçimlere karışmasını istemiyor, bir yandan da İtilaf karşısında zor durumda kalmamak için eski İT'lilerin seçilmesinin önlenmesini (yani seçimlere karışılmasını) istiyordu. 27 Aralık'ta Mustafa Kemal ve heyet-i temsiliye İstanbul'a ve meclise daha yakın olabilmek için Ankara'ya geldiler. Atatürk'ün Ankara'ya gelmesinin ve orada kalmasının başka bir nedeni vardı. O gelmeden önce de kent, demokratik-ulusçu çizgiyi benimsemiş

ve padişahın yöneticilerine kafa tutmuştu. (Ankara yüzyıllarca Osmanlı egemenliği altında kalmış olmasına rağmen, belki de Ahi cumhuriyetçiliğinin ruhunu yaşattığı için bu tutumdaydı.) Seçilen mebuslarla tek bir toplantı yapılmadı. Seçilenler Ankara'ya geliyor, Atatürk bunları gruplar halinde toplayıp onlarla konuşuyordu.

Atatürk mebuslardan şunları istiyordu: 1) Demokratik-ulusçu hareketin barış hedeflerini belirleyen ve adı Misak-ı Milli olacak programın kabul edilip ilan edilmesi; 2) Mebusan başkanlığına kendisinin seçilmesi. Gerçi kendisi İstanbul'a gelmeyecekti ama, sandığı gibi, meclisin başına bir şey gelirse, o zaman başkan sıfatıyla meclisi İstanbul dışında toplantıya çağırması kolay olurdu; 3) ARMHC'den seçilenler, yani büyük çoğunluk, Müdafaa-i Hukuk Grubu diye bir meclis grubu kurmalıydılar; 4) Ali Rıza hükümeti demokratik-ulusçu harekete birçok zorluk çıkarıyordu. Onun için hükümeti devirip harekete daha yakın bir hükümetin oluşturulmasına çalışılmalıydı. Meclis 12 Ocak 1920'de açıldı. Vahdettin hasta olduğunu ileri sürerek açılışa gelmedi.

Misak-ı Milli

28 Ocak'ta Misak-ı Milli kabul edildi. Şöyle özetlenebilir:

- 1) Mütareke sınırları içinde ve dışındaki yerler bir bütündür. Arap ülkelerinde, Kars, Ardahan, Batum bölgesinde, Batı Trakya'da halk oylamasına başvurulabilir.
- 2) İstanbul ve Marmara Denizi'nin güvenliği sağlanmak şartıyla, Boğazlar'ın dünya ticaretine açık olması için bütün ilgililerce kararlaştırılacak esaslar kabul edilebilir.
- 3) İtilaf'ın müttefik devletlerdeki azınlıklar için kabul ettiği esaslar, aynısı komşu ülkelerdeki Müslüman halka uygulanmak şartıyla kabul edilebilir.
- 4) Ulusal ve iktisadi gelişmemiz için tam bağımsızlık gerekir. Onun için kapitülasyonlara karşıyız. Hissemize düşen Osmanlı borçlarının ödenmesi de bu esasa uygun olacaktır.

Atatürk'ün mebuslara hazırladığı metinde, Erzurum ve Sivas kararlarına uygun olarak, mütareke sınırları içindeki yerlerin bir bütün olduğu belirtilmişti. Oysa, İstanbul'da mebuslar imparatorluk hayalinin çekiciliğine dayanamamışlar ve bırakışma imzalandığında düşman işgali altındaki yerlerde de hak iddia etmişlerdir. Sonraki yıllarda birçok tarihçimiz Misak-ı Milli'yi Arap ülkeleri (mütareke sınırları dışındaki yerler) üzerinde hak iddia edilmemiş gibi göstermişlerdir. (Bunun bir çeşit sansür olduğu ve bilimsel tarihçilikle pek bağdaşmayacağı açıktır.)

Misak-ı Milli demokratik-ulusçu hareketin dünyaya duyurulan programı olmuştur. Arap ülkeleri üzerindeki iddia dışında (fakat buralarda öngörülen halk oylamasıyla bu yanlış hafifletilmiştir) gerçekçi, ciddi, ağırbaşlı bir programdır. Meclis bunu kabul etmekle, Atatürk'ün isteklerinden birini yerine getirmiş bulunuyordu. Fakat ilginçtir ki, Atatürk'ün isteklerinden öbür üçü yapılmamıştır. ARMHC'den seçilen mebusların büyük bir bölümünün oluşturduğu gruba, nesebini reddeder gibi, Müdafaa-i Hukuk adı verilmemiş, fakat bambaşka bir isim, Felah-ı Vatan adı verilmiştir. Reis olarak Mustafa Kemal değil, fakat Felah-ı Vatan üyesi bile olmayan Reşat Hikmet ve o ölünce yine Felah-ı Vatan dışından Celalettin Arif seçilmişlerdir. Son olarak hükümete güvenoyu verilmiştir. Oysa sonradan alınan bir kararla, mebusları çekip çevirmek için Rauf İstanbul'a gelmişti. Anlaşılan ya o da İstanbul'daki havaya uymuş ya da mebuslar onu umursamamışlardı. Sonradan Nutuk'ta Atatürk, mebusların bu tutumunu ağır bir dille eleştirmiştir. Onun da belirttiği gibi, öyle görünüyor ki,

mebuslar İstanbul'daki saray, İtilaf ve Hİ ağırlıklı havadan etkilenmişlerdir. Bu yüzden ARMHC'ye bağlılığı aşırı, maceracı, tehlikeli bir tutum olarak değerlendirmişler ve böylece örgütlerini, dolayısıyla önderleri Mustafa Kemal'i umursamamak, hatta reddetmek noktasına gelmişlerdir.

Mustafa Kemal belki aşırı bir noktadaydı ama, onun aşırılığı durumdan, karşısındakilerin aşırılığından kaynaklanıyordu. 22-23 Aralık 1919'da Londra'da İngilizler ve Fransızlar Osmanlı barışı konusunda bir toplantı yapmışlardı. Toplantıda İstanbul'un da Türklerden alınması kararlaştırılmış ve iş, yeni Osmanlı başkentinin neresi olabileceği noktasına kalmıştı. Fransızlar Konya'yı uygun görürken, İngilizler donanma gücüyle erişilebilir bir kent olması bakımından Bursa'yı daha uygun görmüşlerdi. Karar basına sızdı ve 4 Ocak'ta İstanbul basınında yer aldı. Bunun nasıl bir matem havası yarattığı tahmin edilebilir. Vahdettin bile buna isyan etti. Amerikalılara, Fransızlara yakınlıklar göstermeye başladı. Bu sırada İtilaf (İngilizlerden kaynaklanan bir girişimdi bu), Kuva-yı Milliye'ye yardım ettikleri gerekçesiyle Harbiye Nazırı Cemal ve Genelkurmay Başkanı Cevat paşaların istifa etmeleri için bir ultimatom verdi. Paşalar, Ankara'ya danışmadan istifa ettiler (21 Ocak). Durumu öğrendiğinde, Mustafa Kemal büyük tepki gösterdi. Ona göre istifa edilmemeli, direnilmeliydi. Bir yandan İstanbul'u Türklerden alma kararı, bir yandan ultimatom, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını karşı hamleler yapmak için harekete geçirdi. 25 Ocak'ta Çukurova bölgesinde genel gerilla savaşına girişilmesi için emir verildi. Maraş, Antep, Urfa'da etkili bir mücadele başladı. 11 Şubat'ta Fransızlar dayanamadılar ve Maraş'ı terk etmek zorunda kaldılar. Öte yandan Biga'da bulunan Kuva-yı Milliye Köprülülü Hamdi Bey, 27 Ocak gecesı Gelibolu'da Fransız koruması altındaki Akbaş cephaneliğini basarak pek çok silah ve cephaneyi Anadolu'ya kaçırdı.

İtilaf bir kez daha ileri gittiğini anladı. Yine bir Londra Konferansı toplandı ve İstanbul'un Türklere bırakılacağı açıklandı (14 Şubat). Bunun üzerine Vahdettin yeniden İngiltere'nin safına döndü. 16 Şubat'ta, İstanbul'un Osmanlı olacağının açıklanmasından 2 gün sonra 2. Anzavur hareketi (isyanı) başladı. (Ahmet Anzavur, Çerkez kökenli, alaylı bir subaydı. Şeriat ve "Fırka-yı Muhammedi" adına hareket ettiğini söylüyordu). Anzavur yandaşları Köprülülü Hamdi ve arkadaşlarını yakalayıp öldürdüler. Cesetlerine hakaretler ederek Biga'ya getirip halka teşhir ettiler, İngilizlere gösterdiler. Daha sonra Akbaş'tan getirilmiş olan silah ve cephanelerin bulunduğu Yenice'ye saldırdılar. Üstün kuvvetler karşısında Hamdi'nin arkadaşları silah ve cephaneyi imha edip kaçmak zorunda kaldılar. Oysa bunlarla Yunanlılara karşı bir taarruz harekâtı yapılması düşünülüyordu. Böylelikle Vahdettin'in Batı Anadolu'daki Kuva-yı Milliye'yi arkadan hançerlediğini söylemek abartma olmaz sanıyorum.

Saraydan, İtilaf'tan, Ankara'dan gelen baskılar karşısında şaşkına dönen Ali Rıza Paşa 3 Mart 1920'de sadareten istifa etti. Ankara'ya adeta sırtını dönmüş olan mebuslarda, Vahdettin ya şimdi Damat Ferit'i iş başına getirirse diye bir telaş başladı. Güç kaynağı Anadolu'ydu, ARMHC idi. Nitekim, Atatürk'ün deyimıyla, heyet-i temsiliye yurt çapında bir "telgraf fırtınası" düzenledi. Çok sayıda telgrafla baskı kurma tekniği hürriyetin ilanında ve 31 Mart'ta da kullanılmıştı. Muhtemelen bu baskı sayesinde Vahdettin demokratik-ulusçu harekete ters bir davranış gösteremedi. Hayli tereddütten sonra, sadarete Salih Paşa'yı getirdi (8 Mart). Harbiye nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa'ydı.

İstanbul İşgalinin Şiddetlendirilmesi

Bu sırada Osmanlı barışının hazırlıkları ilerliyordu, İstanbul güya Osmanlı'da kalacaktı ama, barış şartları çok ağır olacaktı. Onun için demokratik-ulusçu hareketin önünü kesmek, ona ağır bir darbe indirmek, bu sayede Türkleri yıldırıp sindirerek çok ağır bir barışı kabule hazır hale getirmek

gerekiyordu. Demokratik-ulusçu harekete vurulacak darbeye dolaylı olarak padişah güçlendirilmiş, desteklenmiş olacaktı. Bu amaçla 16 Mart 1920’de İstanbul’da İngilizlerin yürüttüğü bir darbe düzenlendi. İstanbul zaten işgal altında olduğundan, buna “İstanbul’un işgali” ya da “resmen işgali” demek zordur. “İşgalin şiddetlendirilmesi” denebilir belki. Ama baskın ya da darbe tarzında düzenlendiği muhakkaktır. Gemiler o gün erken saatte toplanı kente çevirdiler, kimisi Galata Köprüsü’ne yanaştı, binaların üstüne makineli tüfek yuvaları yerleştirildi, başta Harbiye Nezareti olmak üzere o güne dek işgal edilmemiş bazı binalar işgal edildi. Asıl önemlisi, siyaset adamı, gazeteci olan önceden belirlenmiş demokrat-ulusçular, sabahın çok erken saatlerinde evleri basılarak, çok kez gecelik kıyafetleriyle tutuklanıp götürüldüler. Bir bildirgeyle halka, idam cezası tehdidiyle gözdağı verildi. Bu arada Şehzadebaşı Karakolu basıldı. Çatışma çıktı ve kimi ölenler oldu. O gün İtilaf, saraya adam yollayarak, Vahdettin’e darbenin kendisine yönelik bir yanı olmadığı güvencesini verdi.

Bu kadar zorbalık yapan İngilizler, hükümeti ya da meclisi doğrudan hedef alan davranışlar göstermediler. Yalnız Salih Paşa hükümetine dayattıkları koşul, Kuva-yı Milliye’yi kınayan bir bildirge çıkarmasıydı. Hükümet, çekildiği takdirde büyük ihtimalle Damat Ferit’in geleceğini tahmin ettiğinden, çekilmemeyi, iktidara asılmayı bir yurtseverlik görevi bildi. Oturdu, Yunan zulmü karşısında meşru savunma haklarını kullanmak üzere halkın silaha sarıldığı ama bu arada birtakım aşırılıkların, kanunsuzlukların yapıldığı yolunda bir bildirge hazırladı. İtilaf temsilcileri bu bildirge metnini hafif bularak, reddettiler. Hükümet daha ağırını kaleme aldı, yine reddedildi. Hükümetle İtilaf arasında bildirge, tenis topu gibi, fakat gitgide ağırlaşarak birkaç kez gitti geldi – istifaya değin.

Evlere, dairelere sabah karanlığında dipçikle giren İngilizler, meclise öğleden sonra ve “terbiyeli” bir biçimde geldiler. Başta Rauf olmak üzere, bazı mebusları götürmek istediklerini kapıdan bildirdiler. Rauf içerdeydi. Mustafa Kemal darbenin istihbaratını almış ve Rauf’tan kaçıp gelmesini istemişti. Oysa Rauf meclisten süngülü askerler tarafından, İngilizlerin parlamentoya, demokrasiye saygısızlıklarını, tecavüzlerini belgeleyen tarihsel bir sahne sonucunda, belki yaka paça götürülmeyi arzu ediyordu. Bunun için kaçmamıştı. İngilizlerin terbiyeli gelişleri onun bu tasavvurunu bozmuştu. Sonuç olarak gelen memurlara, kendisini zorla götürdüklerine dair bir belge imzalattıktan sonra, teslim oldu. Oysa o anda dahi kaçması çok zor değildi. Atatürk, herhalde bu yüzden, kimilerinin uygar bir ülkenin hapisanesini ulusal bir mücadelenin tehlike ve belirsizliklerine yeğledikleri yolunda bir sözü Nutuk’a yazmaktan kendini alamayacaktı.

Daha önceki saatlerde bir grup mebus, başlarında Rauf, Damat Ferit’in sadarete getirilmemesini padişaha söylemek üzere saraya gitmişlerdi. Vahdettin Rauf’u terslemiştir: “Rauf Bey! Bir millet var, koyun sürüsü. Buna bir çoban lazım. O da benim.” Yani Rauf’a, siz kim oluyorsunuz diyordu. Bu, tipik ortaçağcıl devletlilerin ya da din önderlerinin görüşüdür. Halkı, cemaati koyun sürüsüne, kendilerini çobana benzetirler. Ertesi gün Hüseyin Kâzım başkanlığında bir mebuslar heyeti aynı ricayla geldiğinde, yine sert bir karşılık almıştı: “Ben istersem Rum patriğini de, Ermeni patriğini de getiririm, hahambaşını da getiririm!”

Mebusan Meclisi İtilaf’ın davranışlarını protesto etmek için genel kurul çalışmalarına ara verdi. Fakat ilginçtir ki, bu davranış, saraycı ve muhaliflerin ağır bastığı Âyan Meclisi’nde, hiç anlayış görmedi. Böyle bir davranışa gerek yoktu, onlara göre. Hatta İngilizlerin tutukladıkları bir Âyan üyesi için girişimde bulunulmasına Rıza Tevfik karşı çıkmış, büyük bir devletin haksızlık yapamayacağını söylemişti. En basit bir dayanışma duygusunu dışlayan bu tutum, Türk halkının kutuplaşarak iki cepheye bölündüğünü, oydaşmanın yitirildiğini gösterir. Bu artık bir iç savaş ortamıdır. Nitekim iç

savaş başlamış ya da başlamak üzereydi.

Atatürk darbenin gelmekte olduğunu biliyordu. Zaten çok önceden böyle bir tehlikeye işaret etmişti. Hemen harekete geçti ve 7 genelge çıkarttı, bir “telgraf fırtınası” başlattı. Bunlarda İtilaf protesto ediliyor, meclisin yeniden Ankara’da toplanması için önlemler alınıyor ve Sivas Kongresi sıralarındaki gibi, Anadolu’nun İstanbul’la resmi telgraf haberleşmesini kesmesi isteniyordu. Ne var ki, bu son istek zorluklarla karşılaştı. Zira yurtsever sayılan Salih Paşa hükümeti daha 17 gün iş başında kalacak, bu dönemde genel kurul toplantıları yapılmasa da Mebusan Meclisi yarı çalışır durumda olacaktı. Bu yüzden Harbiye Nazırı Fevzi Paşa, ordunun nezaretiyle ilişkiyi kesmemesini istedi. İki kolordu komutanı bu isteğe uydu: 12. Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) ve 14. Kolordu (Bandırma) Komutanı Yusuf İzzet. Böylece Eylül 1919’da sorunsuz kurulabilmiş olan kolordu komutanları cephesi, Mart 1920’de kurulamıyordu. Öte yandan, 1909’da 31 Mart Olayı’ndan sonrasını hatırlatırcasına (Hareket Ordusu’nu İstanbul’a girmekten vazgeçirmek için Mebusan Meclisi’nin Ayastefanos’a gönderdiği heyetler) haberleşmenin kesilmemesi için hükümetin girişimiyle 4 kişilik bir mebus heyeti (heyet-i tenviriye, yani aydınlatma heyeti adında) gönderildi Ankara’ya. Buna karşılık, aykırı davranan iki kolordu komutanını yola getirmek için zor kullanıldı. Ama zaten Salih Paşa 2 Nisan’da daha fazla dayanamayıp istifa etti. Bazı hükümet üyeleri dayakla tehdit ediliyor, İtilaf, hükümetin Kuva-yı Milliye’yi kınayan bildirge metinlerini bir türlü yeterince kuvvetli bulmuyordu. 4 Nisan’da Damat Ferit sadrazam oldu. Böylece ak koyun kara koyundan ayrılmış oluyor, insanlar iki cepheden birine katılmak zorunda kalıyorlardı. Bu arada Fevzi Paşa da Anadolu’ya kaçıyordu. 11 Nisan’da Mebusan Meclisi dağıtıldı. Zaten birçok mebus İstanbul’dan kaçmış bulunuyordu. Kısa süren III. Meşrutiyet böylece son buldu.

XVIII

TBMM'nin Kurulması, İç Savaş ve Sevr Antlaşması

Meclisin Ankara'da yeniden çalışmalara başlaması için Atatürk'ün daha ilk günden harekete geçtiğini gördük. Yeni meclise, Mebusan Meclisi'nin kaçabilen ya da kaçma gereği olmadan gelebilen mebusları katılacaktı. Ama gelemeyen ya da gelmek istemeyen mebuslar da olacaktı. O bakımdan yeniden bazı mebusların seçilmesi gerekecekti. Bir de meclisin niteliği sorunu vardı. Âyan Meclisi gelmeyeceğine, padişah ve hükümetiyle birlikte çalışmak söz konusu olmadığına göre, buna Mebusan Meclisi denemezdi. Atatürk Müessisan (Kurucu) Meclisi denmesini önerdi. Karabekir buna karşı çıktı ve İslami bir renk taşıması bakımından, şura sözcüğünün kullanılmasını uygun buldu. Sonunda Atatürk ve arkadaşlarının bulduğu isim her bakımdan anlamlıdır. Türkiye, Türklerin oturduğu ülkenin adıdır. Fakat Osmanlı zamanında ülkeye "Memalik-i Osmaniye" denirdi ki Osmanlı ailesinin yönettiği, bu aileye ait ülkeler demektir. Oysa Avrupa'da saltanatla yönetilen ülkelerin her birinin adı vardır ve bu ad yöneten hanedanın adı değildir. Aynı zamanda devletin de adıdır. Yani, ülke ve devletin adı İngiltere'dir örneğin, fakat hanedan adı Stuart, Hannover vs. olabilir. Memalik-i Osmaniye ya da Osmanlı Devleti adı, ülke ve devlet hanedanın özel malıymış izlenimini veriyordu. Zaten yabancılar genellikle Türkiye diyorlardı ve böylesi çok daha demokratikti. Büyük sözcüğü meclisin sıradan bir meclis olmadığını, olağanüstü yetkileri olduğunu anlatıyordu. Millet sözcüğü ise meclisin milleti, ulusu temsil ettiğini gösteriyordu. Hatırlanırsa, millet sözcüğü ilk kez Ayastefanos'ta toplanan meclisle kurumsal düzeyde resmen ortaya çıkmış ve Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra kaybolmuştu. Şimdi yeniden, artık kalıcı olmak üzere, ortaya çıkmış bulunuyordu. Yeni meclisin adının her sözcüğü devrimci bir anlam taşıyordu. TBMM 23 Nisan 1920'de açıldı, Mustafa Kemal başkan seçildi.

TBMM başkanı, meclisin seçeceği hükümete de başkanlık edecekti. Türk toplumunun demokrasi mücadelesi böylece yeni bir ivme kazanıyordu.

İç Savaş

İstanbul'da yeni Ferit hükümetinin ilk yaptığı işlerden biri, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'ye bir fetva hazırlatmak oldu. Fetvada, ulusal hareketin halifeye karşı bir ayaklanma olduğu, buna katılanların öldürülmeleri gerektiği, onlara karşı mücadele edenlerin şehit ya da gazi olacakları belirtiliyordu. Bu fetvadan binlerce basılarak ülkeye dağıtıldı. Kimi yerlerde İngiliz uçaklarından atıldığı anlaşıyor. Sonra Mustafa Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harp Mustafa Kemal ve arkadaşlarını gıyaben yargılayarak bir çoğunu idama mahkûm etti (11 Mayıs 1920). Yapılanlar, bir iç savaş ilanıydı. Nitekim iç savaşa Eylül 1919'da Damat Ferit'e bayrak açılınca başlanmış (I. Bozkır, 27 Eylül-4 Ekim 1919; I. Anzavur, 25 Ekim-30 Kasım; II. Bozkır, 20 Ekim-4 Kasım 1919; Şeyh Eşref, 26 Ekim-24 Aralık 1919), 1,5 ay kadar ara verilmiş, İtilaf İstanbul'u Osmanlı'dan kopartma kararından vazgeçince, 16 Şubat'ta II. Anzavur ayaklanmasıyla çok daha şiddetli ve yaygın bir ikinci perde başlatılmıştır. Tarihçilerimiz bazen padişahçı halk hareketlerinden "iç isyanlar" diye söz ederler. "Dış isyan" diye bir şey düşünülemediğine göre, garip bir adlandırmadır bu. Şunu da belirtmeli ki, padişahçı hareketler TBMM hükümeti açısından "isyandır". Vahdettin bakımından ise yasal ve dini yetkeyi destekleyen meşru hareketlerdir. (Padişahçı kuvvetler kimi kez kendilerine Sadakat Ordusu adını vermişlerdi.) Ankara ya da İstanbul açısından bakılmazsa, düpedüz iç savaştır, kanlı bir kardeş kavgasıdır. Bir taraf demokratik-ulusçu devrimi, öbür taraf ortaçağcıl mutlakiyeti, feodalizmi, karşı-devrimi savunuyordu.

Demokratik-ulusçu hareketin karşı önlemleri gecikmedi. 5 Mayıs'ta Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) Efendi'nin karşı fetvası çıktı. Buna göre hainler karşı taraftı. Daha önce, 29 Nisan'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu çıkarıldı. TBMM hükümetine karşı çıkmak vatana ihanet sayıldı ve cezası idam olarak saptandı. Daha sonra, 18 Eylül'de TBMM İstiklal Mahkemeleri kurmaya karar verdi. Bu mahkemelerin yargıç ve savcıları mebuslardan oluşacaktı. Kararları kesin olacaktı. Bunlar, devrim mahkemeleri, yani adaleti sağlamanın ötesinde, karşı-devrimcileri sindirme hedefi güdüliyordu. TBMM, 6 Mayıs'ta İstanbul ile resmi haberleşmelerin kesilmesine karar verdi. 24 Mayıs'ta, İstanbul hükümetinin 16 Mart 1920'den sonra karar ve düzenlemelerini geçersiz saydı. Böylece iç savaşın gereklerini yerine getirirken TBMM, yine de padişahı doğrudan karşısına almamayı ihtiyatın bir gereği görüyordu. Padişahın, İtilaf'ın tutsağı olduğu ve TBMM'nin padişah-halifeyi kurtarma amacını güttüğü belirtiliyordu.

Şimdi iç savaşın başlıca cephelerini görelim. Anzavur isyanı Biga, Gönen, Karacabey ve çevresini kaplıyordu. Adapazarı, Düzce, Bolu ayaklanması Ankara'nın ilçesi olan Beypazarı'na değin yayılmıştı. Halide Edip Adıvar Türkün Ateşle İmtihanı adlı anı kitabında, bu dönemde Ankara'da Mustafa Kemal'le birlikte kalınan karargâhta, geceleri niteliği belirsiz silah sesleri duyulduğunu, binanın güvenliği ve gerekirse kaçmak için alınan önlemleri anlatır. Üçüncü bir ayaklanma alanı Konya idi (Delibaşı Mehmet İsyanı). Dördüncü önemli ayaklanma Yozgat'ta Çapanoğlu İsyanı'ydı. Dikkat edilirse, bu ayaklanmaların Ankara'yı dört yandan kuşatacak bir biçimde çıktığı görülür. Nihayet, ulusal hareketi boğmak üzere padişahın kurduğu resmi bir ordu vardı. Kuva-yı İnzibatiye, ya da diğer adıyla Hilafet Ordusu Süleyman Şefik Paşa komutası altındaydı. Ali Fuat Paşa komutasındaki Kuva-yı Milliye birlikleri Geyve'de bu ordunun taarruzunu durdurduktan sonra onu bozguna uğrattılar (14 Haziran 1920). Bütün yaz ve güz başına değin iç savaş Anadolu'yu kasıp kavurdu. İstanbul sorunu dolayısıyla verdiği 1,5 aylık ara dışında padişah iç savaş 1919 güzünden 1920 güzüne kadar yaklaşık 1 yıl sürdürmüştür. İç savaş Damat Ferit'ten çok Vahdettin'e mal etmek gerekir, zira bu dönemin önemli bir bölümünde Ferit iş başında değildi. Anzavur, Düzce-Bolu-Adapazarı ve Çapanoğlu ayaklanmaları Çerkez Ethem'in komutası altındaki Kuva-yı Seyyare adlı birlik tarafından bastırıldı. Görüldüğü gibi, iç savaşta TBMM'yi muzaffer kılan, düzenli ordudan çok, Kuva-yı Milliye olmuştur.

Sevr Antlaşması

İç savaşta Anadolu insanı birbirini boğazlarken, dış siyasette önemli gelişmeler oluyordu. İtilaf temsilcileri birçok toplantıdan sonra Osmanlı barış antlaşmasına İtalya'nın San Remo kentinde son biçimini verdiler (24 Nisan 1920). Bundan sonra Osmanlı hükümetinden Barış Konferansı'na temsilcilerini yollamasını istediler. Tevfik Paşa başkanlığında bir heyet Paris'e gelip antlaşma taslağını teslim aldı (11 Mayıs). Tevfik metni okuyunca perişan oldu. Merkeze gönderdiği telgrafta, antlaşmanın değil bağımsızlık, devlet kavramıyla da bağdaşmadığını bildirdi. Vahdettin dahil, bütün ülke mateme boğuldu. Bu antlaşma ve İtilaf'ın İtalyan ve Fransız nüfuz bölgelerini oluşturan üçlü antlaşması şöyle özetlenebilir:

- 1) Doğu Trakya Yunanistan'a veriliyor ve İzmir-Manisa-Ayvalık bölgesinin 5 yıl sonunda Yunanistan'a katılması için önlemler alınıyordu.
- 2) Ermenistan devleti tanınmıyor, Türkiye ile sınırlarının saptanması ABD Cumhurbaşkanı Wilson'a bırakılıyordu. Wilson daha sonra bu işe girişip "genişçe" sınırlar saptamış; Tirebolu, Gümüşhane, Erzincan, Muş, Bitlis ve buraların doğusu "Ermenistan" sayılmıştır.

- 3) Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Ermenistan dışında kalan yerlerinde özerk bir Kürdistan kurulacak, bu devlet isterse bağımsız olabilecekti.
- 4) Boğazlar ve Marmara'dan gemilerin geçişi Boğazlar Komisyonu adındaki, Osmanlı Devleti'nin üye olmadığı tüzel kişiliğe sahip uluslararası bir örgütün yönetimi altında olacaktı. Örgütün merkezi İstanbul olacak, bayrağı, polis kuvvetleri bulunacaktı. Osmanlı topraklarında kalan Çanakkale, Edremit Körfezi, Bandırma, Mudanya, Gemlik, İzmit, İstanbul, Çatalca ve Karacaköy'ün dahil olduğu yerler askersizleştirilecekti. İstanbul, Osmanlılar "uslu" durduğu sürece aynı zamanda Osmanlı başkenti olacaktı.
- 5) Antalya-Silifke-Niğde-Aksaray-Akşehir-Afyon-Balıkesir-Aydın-Muğla İtalyan nüfuz bölgesi oluyordu.
- 6) Mardin-Urfa-Antep-Ceyhan Fransız mandası altındaki Suriye'ye bırakılıyordu. Mersin-Adana-Maraş-Diyarbakır-Silvan-Elazığ-Arapkir-Sivas-Tokat Fransız nüfuz bölgesi oluyordu.
- 7) Saray muhafızları ve jandarma dahil, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin asker sayısı en çok 50.700 olabilecekti.
- 8) Kapitülasyonlar geri gelecekti.
- 9) Fransız, İngiliz, İtalyan temsilcilerinden bir maliye komisyonu oluşturulacaktı. Osmanlı bütçesi komisyonun istediği gibi yapılacak, ülkenin maliyesi komisyonun denetiminde olacak, komisyon sürümdeki para miktarını denetleyecek, komisyonun kabul etmediği borçlanmalar yapılmayacak, ayrıcalıklar tanınmayacaktı.
- 10) Bırakışmanın 7. maddesi yürürlükte kalacak, yani İtilaf gerektiğinde istediği noktaları işgal edebilecekti.

Osmanlı hükümetinin yaptığı itirazlar hemen hiçbir sonuç doğurmadı (yalnız Osmanlı Devleti Milletler Cemiyeti'ne üye olursa, bir üyeyle Boğazlar Komisyonu'na girmesi kabul edildi). İtilaf, padişahın bile bu antlaşmayı imzalamak hususunda isteksiz olduğunu görünce, Yunanlıları harekete geçirdi. 22 Haziran 1920'de taarruza kalkan Yunan ordusu, Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü işgal etti. 8 Temmuz'da Bursa'yı, 29 Ağustos'ta Uşak'ı aldılar. Yalova-Bursa-Uşak-Buldan yeni işgal bölgesinin içine giriyordu. Yunanlılar 20 Temmuz'da Doğu Trakya'yı da, belli bir direnişle karşılaşmalarına rağmen, işgal ettiler. Batı Anadolu'daki Kuva-yı Milliye Yunanlıları durduramadığı gibi, kayda değer bir direnişte bulunamamıştı. Güneyde harikalar yaratabilen Kuva-yı Milliye Ege'de varlık gösterememişti. Bu durumu açıklamak çok zor değildir. Batıda Türk toplumu iç savaşı yaşıyordu. Öyle olunca, Yunan başarısının şaşılacak bir yanı yoktur. İç savaşı Vahdettin başlatıp, bir ölçüde o yürüttüğüne göre Yunan başarısı Vahdettin sayesinde gerçekleşmiştir demek yanlış olmaz. Ama yine de Yunan başarısı Vahdettin'i memnun etmemiş olmalıdır. Çünkü bu durumda idam hükmü gibi olan barış antlaşmasını kabul etmekten başka çare kalmıyordu. Çaresizliği belgelemekten başka bir işlevi olmayan geleneksel bir saltanat şurasından sonra (bir tek karşı oy çıkmıştı) 10 Ağustos 1920'de Sevr (Sèvres) Antlaşması Osmanlı temsilcileri Rıza Tevfik, Reşat Halis ve Hadi Paşa tarafından Paris Barış Konferansı'nda imzalandı. Bu, belki de Türk tarihinin en karanlık ânıdır.

Vahdettin mutlaka imzalamak zorundaydı diye bir iddia olamaz sanıyorum. Birtakım şeyleri göze alıp imzalamayabilir, hatta cihat ilan edebilirdi. "Göze alınacak" muameleler arasında sarayından

alınıp Napolyon gibi uzak bir İngiliz adasına sürgün edilmek de vardı. O, bunları göze alamadı. Atatürk ve arkadaşları ya da TBMM ise, yine birtakım şeyleri göze alarak, mücadele bayrağını açtılar. Bursa Yunan eline geçtiğinde, TBMM kürsüsünün üzerine siyah bir örtü örtüldü ve Bursa kurtuluncaya dek onun orada kalması kararlaştırıldı. Sevr'i kabul edenlerin hain oldukları duyuruldu. Bu karar sayesinde Sevr tarihin “çöp tenekesi”ne ya da “derin dondurucu”suna kaldırılabilirdi.

Sevr Türklerin ruhsal yapısında ağır bir şok, bir darbe etkisi yaptı. Avrupa'nın ve Balkan ulusçuluğunun Türkleri siyaseten, hatta etnik varlık olarak Rumeli'den kovma kararında olduğu sözleşme ve uygulamada çok kez anlatılmıştı. Zaten 1913'te Osmanlı Devleti'ne Rumeli'nin görece hayli küçük bir coğrafyası kalmış bulunuyordu. Barış antlaşmasıyla Doğu Trakya'da Türk egemenliğinin daha da kısıtlanması beklenebilirdi. Ama Türklerin sanıyorum hiç beklemedikleri şey, Sevr'in Türkleri Anadolu'dan kovma sürecini de başlatmasıydı. Halk çoğunluğunun kimde olduğunu araştırma zahmetine hiç girmeden, tarihsel haklar noktasından hareketle, Sevr ile, pek az Ermenili bir Ermenistan, az Rumlu bir Anadolu Yunanistanı yaratılabilmişti. Yukarıda “Anadolu'dan kovma süreci” dedim, çünkü işin Sevr'le bitmeyeceği tarih olaylarıyla sabitti. Yarın bir Pontus (nitekim Aralık'ta Samsun, Bafra, Amasya, Tokat Rumları ayaklanacaktı), bir Orta Anadolu Yunanistanı'nın yaratılmayacağını kimse garanti edemezdi. Tersine, bu çok muhtemeldi, uzun vadede muhakkak gibiydi.^[1] Emperyalizmin, sömürgeciliğin tarihinde ağır haksızlıklar, baskılar, sömürüler, hatta zulümler çok görülmüştür, kural budur. Ama emperyalistin, sömürgecinin yerli halka, “Buraları benimdir ve ben sizi burada istemiyorum. Çekin gidin” demesi hayli nadir bir olaydır. Bu istisnai muamele Anadolu Türklerine, sonra da Filistin Araplarına uygulanmak istenmiştir. Türklerin geçirdiği şok bundan kaynaklanıyordu. Kurtuluş Savaşı'nda kazanılan zaferlerle Türkler kılıçlarının zoruyla Sevr'i parçaladılar, Lozan'ı elde ettiler. Atatürk devrimi ise aynı sürecin devamıdır. Bununla Türkler uygarlığın ön safına doğru adım atıyor ve Lozan'ı sürekli olarak geçerli, Sevr'i sürekli geçersiz kılıyorlardı. Lozan'ın sigortası ve güvencesi Atatürk devrimidir. Türkler Sevr şokunu yaşamış insanlar olarak bunu bildikleri için, Atatürk'ün ölümünden bu yana yarım yüzyıldan fazla zaman geçtiği halde, Atatürk devrimi bütün kurumlarıyla ayaktadır. Dolayısıyla Atatürk devrimine Türk devrimi de denebilir.

İç savaşın sonucuna gelelim. İç savaşın son büyük cephesi olarak, Delibaşı Mehmet İsyanı'nı görüyoruz. 2 Ekim 1920'de patlak veren isyan bir anda yayıldı. İsyancılar Konya'yı ele geçirdiler. Fakat düzenli ordu birlikleri birkaç gün içinde Konya'yı temizlediler. 16 Ekim'de Bozkır'a girdiler. Böylece iç savaş, bazı ufak tefek kıpırdanmalar dışında demokratik-ulusçu hareketin yani TBMM hükümetinin zaferiyle sonuçlanmış oldu. Bir gün sonra, 17 Ekim'de Damat Ferit istifa etti ve artık siyasi hayatı noktalanmış oldu. Acaba Vahdettin ve Ferit 17 Ekim'i neden beklemişlerdi? Delibaşı ayaklanmasının bütün ülkeye yayılabileceğini mi ummuşlardı? Öyle görünüyor ki, Vahdettin, isyanların sonuncusunun da yenilgiyle noktalandığını görmeden iç savaştan umudu kesmemiştir. Ama bu kapı artık kapanmış bulunuyordu. Bu durumda Vahdettin “şahin” Ferit'i geri çekti ve diğer akrabası, “kumru” Tefvîk'i görevlendirdi. Saltanatın sonuna değin onunla çalışacaktı artık.

Düzenli Ordunun Zafer Yolu

Düzenli ordu ilk başarıyı doğuda kazandı. İç savaştan ve Yunan istilasından Haziran başından beri yararlanmak isteyen Ermenistan, sınırda etkinlik göstermekteydi. 24 Eylül 1920’de geniş çapta bir saldırıya geçti. Doğu Anadolu’da, bırakışma döneminde savaş gücünü yitirmemiş olan Kâzım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu vardı. Bu kuvvet Ermeni saldırısını durdurduğu gibi, Ermeni işgali altındaki yerleri kurtardı. Ermeniler barış istemek zorunda kaldılar. 3 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Antlaşması’yla Oltu, Sarıkamış, Kars Türkiye’nin oldu. Ermenistan Sevr’i tanımadığını kabul etmek zorunda kaldı.

İç savaş olmasaydı, Kuva-yı Milliye Yunanistan’a karşı ne ölçüde başarılı olurdu, kestirilemez. Bununla birlikte iç savaş yüzünden Kuva-yı Milliye’nin başarısız olduğu da muhakkaktı. Kuva-yı Milliye, hatırlanacağı üzere, Mondros Mütarekesi’ni çiğnememiş görünmek için başlangıçta başvurulmuş bir çareydi. Ayrıca halkın savaş bıkkınlığı dolayısıyla, normal yoldan (zorunlu) asker almak zor görünüyordu. Kuva-yı Milliye gönüllülük esasına dayanıyor ve hatta kimi yerlerde katılanlara bir ücret ödeniyordu. Yağma olanakları olduğundan, Çerkez Ethem’in Kuva-yı Seyyare’si gibi birliklerde askerlerin maddi olanaklarının hayli iyi olduğu tahmin edilebilir. Kuva-yı Milliye’nin batıdaki başarısızlığı, Yunan istilasının Doğu Trakya ve Batı Anadolu’yu kaplaması, artık burada da asker alma yoluna gidilerek, düzenli ordu birliklerinin savaşacak hale getirilmesini olanaklı ve gerekli kılıyordu. 24/25 Haziran’da Batı Cephesi kuruldu ve Ali Fuat cephenin komutanı oldu. Fakat Ali Fuat Kuva-yı Milliye döneminin alışkanlıkları içinde, rütbesiz üniforma giyen, omzunda tüfek taşıyan bir kişiydi. Yeni döneme yeni bir adam gerekiyordu. Ali Fuat 8 Kasım’da görevinden alınarak Sovyet Rusya’ya elçi atandı, yerine İsmet Bey getirildi.

Düzenli ordu genişletilirken, Kuva-yı Milliye birliklerini düzenli ordunun içine almak için çaba gösteriliyordu. Buna Demirci Mehmet Efe ve Çerkez Ethem karşı çıkmışlardır. 11 Aralık’ta ayaklanan Demirci’ye karşı Refet Paşa komutasında bir kuvvet gönderildi, Efe yenildi ve daha sonra teslim oldu. Çerkez Ethem’in düzenli orduya katılması için birçok görüşmeler yapıldı fakat o razı olmadı ve meydan okudu (1 Ocak 1921). Üzerine gönderilen kuvvetler 5 Ocak’ta Kuva-yı Seyyare’nin karargâhının bulunduğu Gediz’e girdiler. Ethem Yunanlılara sığındı. Ethem’in durumu tarihçilerimiz tarafından farklı farklı değerlendirilmektedir. Kimisi onu hain diye nitelerken, ondan yana değerlendirmeler de yapılmaktadır. Ethem’in iç savaş sırasında yaptığı hizmetlerin olağanüstü önemini kimse tartışmamaktadır. Yine, düzenli orduya katılmak konusunda gösterdiği direnç eleştirilebilirse de, bunu ihanet olarak tanımlamak zordur. Aynı biçimde canını ya da özgürlüğünü kurtarmak için Yunanlılara sığınması da sanırım ihanet sayılmasa gerek. Önemli olan, Yunanlılara sığındıktan sonra ülkesi aleyhinde çalışıp çalışmadığıdır. Çalıştıysa o zaman ihanet gündeme gelir. Bunu iyi incelemek gerekir.

Tevfik Paşa hükümeti göreve başladıktan sonra, İstanbul’la Ankara arasında bir anlaşma sağlamak üzere, İstanbul’u temsil eden İzzet ve Salih paşalarla Mustafa Kemal ve İsmet arasında 5 Aralık 1920’de Bilecik’te bir görüşme yapıldı. Bir sonuca ulaşılmadı.

Yunanistan’da Olup Bitenler

Bu sıralarda Yunanistan’da önemli gelişmeler olmaktaydı. I. Dünya Savaşı çıktığında Yunan tahtında Kral Konstantin vardı. Konstantin Alman Harp Okulu’nda okumuştı ve bir Alman

prensesiyle evliydi. Bu gibi etkilerle Almanya'ya yakınlık duyuyordu. Yunanistan savaşta yansızlığı seçti. Oysa Venizelos adlı Giritli Yunan siyaset adamına göre, bu yanlış bir tutumdur. Ona göre savaşı İtilaf kazanacaktı ve Yunanistan eğer İtilaf'la yazgısını birleştirirse, Megali İdea (Büyük Düşünce, yani Büyük Yunanistan'ın kurulması düşüncesi) yönünde önemli kazanımlar elde etmek olanaklı olurdu. Savaş sırasında Fransızlar Tesalya'yı istila edip, Konstantin'i tahttan indirdiler. Yerine oğlu Aleksandr'ı geçirdiler. Venizelos da hükümet başkanı oldu. Yunanistan savaşa katıldı. Fakat Ekim 1920 sonunda Aleksandr bir maymun ısırtığı sonucu öldü. Venizelos, Yunanistan'a yaptığı büyük hizmetin güveni içinde seçime gitti. Muhalefet Konstantin'i, Venizelos ise Aleksandr'ın kardeşi Paul'ü kral yapmak istiyordu.^[2] Fakat seçmen, Megali İdea dışında birtakım hesaplarla oyunu kullandı ve Venizelos seçimi yitirdi. Tahta Konstantin geçti. Konstantin Fransızların kendisinden hoşlanmadıklarını bildiği için, İtilaf'ın gözüne girmek ve TBMM hükümetine Sevr'i kabul ettirmek amacıyla yeni bir askeri harekâta geçme yanlısıydı, İnönü ve Sakarya meydan muharebeleri bu düşüncelerin bir sonucudur.

I. İnönü Zaferi ve Sonuçları

6-10 Ocak 1921 tarihlerinde Türk ve Yunan orduları Eskişehir'e yakın İnönü mevkiinde karşılaştılar. Karşılaşma Çerkez Ethem'e karşı yürütülmüş harekâtın hemen ardından geldi. Yunan kuvvetleri sayı ve donanım bakımından üstün durumda olmalarına rağmen, başarı elde edemeyip çekilmek zorunda kaldılar. Kimileri bu zaferi küçümsemek istemişler ve Yunanlıların bir keşif harekâtı yaptıklarını, çarpışan kuvvetlerin az sayıda olduğunu öne sürmüşlerdir. Oysa tarihte bir savaşı önemli kılan, savaşan tarafların asker sayısı değil; doğurduğu sonuçlardır. İslamiyetin doğuşundaki kimi muharebeler, katılanların sayısı bakımından büyükçe bir mahalle kavgası boyutundayken çok büyük sonuçlar doğurmuşlardır, dolayısıyla da önemlidirler.

İnönü zaferi üzerine İtilaf, Sevr'de kantarın topuzunu kaçırmış olduğunu fark etti. Londra'da Türkiye'nin de katılacağı bir konferans toplamaya karar verdiler. Tevfik Paşa'ya gönderilen çağrıda, Osmanlı delegasyonunda TBMM temsilcilerinin de bulunmasını istediler. Tevfik durumu Ankara'ya bildirdiğinde Mustafa Kemal'den kesin bir yanıt geldi. İtilaf'ın bu tavır değişikliği, milletin azim ve fedakârlığının, TBMM'nin hiçbir zaman Sevr'i kabul etmemiş olmasının bir ürünüydü. Konferansa gidecek delegelerin TBMM tarafından seçilmiş olmaları gerekirdi. Sevr'i imzalamış bir hükümetin konferansta ulus yararına bir sonuç elde edebilmesi olanaksızdı. İstanbul hükümeti aradan çekilmeliydi. İstanbul bunu kabul etmeyince, TBMM kendisine doğrudan çağrı yapılmasını şart koştu. İtilaf devletleri bu şarta uymak zorunda kaldılar.

23 Şubat günü başlayan konferansta söz Tevfik Paşa'ya verildiğinde, söz hakkının millet temsilcilerine ait olduğunu söyleyerek görüş belirtmekten kaçındı. Tahmin edileceği gibi, İstanbul hükümetinin bu tutumu TBMM temsilcisi Hariciye Vekili Bekir Sami'nin durumunu çok güçlendirdi. Fakat İtilaf önerilerinin Misak-ı Milli ile bağdaşmaz nitelikte olduğu anlaşıldı. Sevr'i esas alıyorlar ve yalnızca bazı hafifletmeler getiriyorlardı. Dolayısıyla konferans bir sonuca ulaşmadan dağıldı (11 Mart). Fakat Bekir Sami Fransızlar ve İtalyanlarla birer antlaşma imzaladığı gibi, İngilizlerle de tutsakların serbest bırakılmasını düzenleyen bir antlaşma yaptı. Ne var ki, TBMM her üç antlaşmayı da Misak-ı Milli'ye aykırı bularak onaylamayı reddetti. Böylece Londra Konferansı'ndan somut bir sonuç elde edilememiş oldu. Bununla birlikte TBMM hükümetinin tanınmış olması bir başarıydı.

I. İnönü zaferinden sonra Sovyet Rusya ile ilişkilerde önemli gelişmeler oldu. Sovyetler'le ilişkilerin ilk önemli adımı, 1920 ilkbaharında Mustafa Kemal ile Lenin'in mektuplaşmaları oldu.

Demokratik-ulusçu hareketin sosyalizmle bir ilgisi yoktu, fakat iki ülke de Batı Avrupa'nın yoğun düşmanlığına hedef olmuşlardı. Bu bakımdan yakınlık kurmaları son derece doğaldı. 11 Mayıs 1920'de Hariciye Nazırı Bekir Sami bir heyetle Moskova'ya hareket etti. Yapılan görüşmeler sonucunda Sovyetler 3 Haziran'da Misak-ı Milli'yi kabul ettiklerini açıkladılar. Kasım'da Ali Fuat'ın Moskova'ya büyükelçi atandığını görmüştük. Aradaki görüşmeler ancak I. İnönü zaferinden sonra ürün verdi. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Dostluk Antlaşması'yla Sovyetler Birliği'yle sınır belirleniyor (Batım Sovyetler'de olmak üzere), Sovyetlerin Türkiye'ye para ve savaş malzemesi yardımı yapması kararlaştırılıyordu. Bu sınır 13 Ekim 1921'de Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan'la yapılan Kars Antlaşması'yla yeniden onaylanacaktı.

Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerinin gelişmesi Türkiye'de kimi çevrelerde sosyalizme, hatta komünizme karşı bir ilgi uyandırdı. Çerkez Ethem'in de içinde bulunduğu Yeşilordu örgütü kuruldu. 14 Temmuz 1920'de gizli Türkiye Komünist Fırkası doğdu. Daha sonra bu örgüt yasal Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na dönüştü (Aralık). Bütün bu çalışmalardan rahatsız olan Atatürk, hareketi denetleyebilmek için, içinde Celal Bey'in de (Bayar) bulunduğu "resmi" Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurdu (Ekim). Çerkez Ethem'in ayaklanmasından sonra bütün bu örgütler kapatıldı. Eylül'de Bakü'de Mustafa Suphi tarafından Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştu. Ocak'ta Türkiye'ye gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon açıklarında Yahya Kâhya tarafından pek anlaşılamayan nedenlerle öldürüldüler.

I. İnönü zaferinin dış siyasette yol açtığı diğer bir gelişme de 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması oldu. Görülüyor ki kimilerinin "önemsiz" bulduğu I. İnönü muharebesi dış siyasette önemli üç olumlu gelişmeye yol açmıştır.

I. İnönü'ye rağmen Yunanlıların savaş hevesi devam ediyordu. Eskişehir'i alabileceklerini, sonra da Ankara'ya yürüyebileceklerini düşünüyorlardı. Lloyd George da aynı kafadaydı. Onun için İnönü'ye tekrar saldırdılar (31 Mart-1 Nisan 1921). II. İnönü de bir Türk zaferi oldu. I. İnönü'den sonra İsmet generalliğe yükseltilmişti. Atatürk İsmet Paşa'yı kutlarken, "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makus (ters) talihini de yendiniz" dedi. Mayıs'ta İtalyanlar Marmaris'ten, Temmuz'da Antalya'dan çekildiler. Haziran'da Fransızlar Zonguldak'ı boşalttılar. Nisan'da Şehzade Ömer Faruk İnebolu'ya geldi. Atatürk nazık bir ifadeyle onu geri çevirdi. Bilecik buluşması ve Londra Konferansı'ndan sonra bu uzlaşma girişiminin de sonuçsuz kalması herhalde demokratik-ulusçu hareketle uzlaşma konusunda Vahdettin'in umutlarını iyice kırmış olmalıdır.

Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonuçları

Yunanlılar İnönü muharebelerinden yılmamışlardı. Bütün güçlerini toplayarak büyük bir taarruza hazırlandılar. 10 Temmuz'da giriştikleri harekât onlar için başarılı başladı. Türk ordusu Eskişehir ve Kütahya'da yenilerek geri çekilmeye koyuldu. Yunanlılar Eskişehir, Kütahya ve Afyon'u ele geçirdiler. Mustafa Kemal ordunun Sakarya gerisine çekilmesini uygun gördü, çünkü Yunan ordusu çok daha güçlüydü. TBMM'de panik ve kızgınlık havası esiyordu. Kayseri'ye doğru bir göç başlamıştı. Bir ara devlet dairelerinin de Kayseri'ye taşınması düşünüldü. Ordu 25 Temmuz'da Sakarya'nın doğusunda yerini aldı. Meclis Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini istiyordu. Ama Mustafa Kemal'in şartı vardı. TBMM'nin yetkilerini kullanmak istiyordu. TBMM 5 Ağustos'ta onu başkumandan seçti ve 3 ay süreyle yetkilerini verdi. (Baskumandanlık yetkileri Büyük Taarruz'a dek birkaç kez yenilenecektir.) Bu yetkiyi alan Atatürk, 7-8 Ağustos tarihlerinde olağanüstü bir seferberlik niteliğinde olan Tekalif-i Milliye (ulusal yükümlülükler) Emirleri'ni yayımladı. Bunlar,

her aile birer takım çamaşır, birer çift çorap ve çarık verecek, besin maddelerinin yüzde kırkını, silah ve cephanenin tümünü, taşıt ve binek hayvanlarının yüzde yirmisini, bedeli sonra ödenmek üzere, teslim edecek gibi hükümler içeriyordu. Bu işi her ilçede kurulacak Tekalif-i Milliye komisyonları örgütleyecekti.

Aslında çok az vakit vardı. 23 Ağustos 1921 günü iki ordu yaklaşık 100 km. boyundaki bir cephede çarpışmaya başladılar. Yunan ordusu süvari ve subay sayısı dışında her bakımdan çok daha güçlüydü. Şu tablo bir fikir verebilir:

Subay Er Tüfek M.Tüfek Top Hayvan Araba Kam. Uçak

Türk 5.401 96.326 54.572 825 169 32.137 1.284 - 2

Yunan 3.780 120.000 75.900 2.768 286 3.800 - 840 18

Bu sayılar çok çarpıcıdır. Yunanlıların elindeki makineli tüfek sayısı Türklerinkinin 3 katı, top sayısı %59 oranında fazladır. Onlarda 840 kamyon oluşu, bizde hiç olmayışı, uçak sayıları da aradaki sayı farkından öte, nitelik farkını çok iyi anlatmaktadır. Asıl çarpıcı olan er sayısıdır. Yunanistan nüfusu kabaca Türkiye'ninkinin yarısından az olduğu halde ve Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda 2,5 milyon asker çıkarabilmişken (bu sayının yaklaşık yarısının Anadolu ve Rumeli'den sağlandığı kabul edilebilir), şimdi bir ölüm kalım mücadelesinde, düşman başkentin burnu dibine gelmişken, düşmandan az asker sürülebilmiştir. "er meydanı"na. Bu, çok düşündürücüdür. Bıçak kemiğe dayanmıştı. Atatürk, yine bıçağın kemiğe dayandığı başka bir durumda, Anafartalar'da yaptığını yapmaya mecbur kaldı. Ölünceye dek savaşılmamasını emretti. O koşullarda başka türlü başarıya ulaşmak olanaksızdı. Atatürk'ün emri şöyleydi: "Hatt-ı müdafaa (savunma çizgisi) yoktur, sathı (yüzeyi, yani toprağı) müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla sulanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük, büyük her cüzütam (birlik) ilk durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüzütamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüzütamlar, ona tabi olmaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur." 22 gün, 22 gece süren bir savaşın sonunda (13 Eylül 1921) Yunanlılar pes ettiler ve çekildiler. Ölünceye dek savaşma kararındaki Türk ordusunu, bütün üstünlüklerine rağmen alt edememişlerdi.

Türklerin, nüfusça daha çok olmalarına rağmen, neden Yunanlılardan daha az asker çıkarttıkları sorununa geri dönelim. Öyle görünüyor ki, bu da iç savaşın bir ürünüdür. İç savaş daha yeni bitmişti. Denebilir ki, kardeş kavgası fiilen son bulmuş olsa da, gönül yaralarının taze oluşu, TBMM hükümeti ve Mustafa Kemal önderliğinde Yunanlılara karşı bir oydaşmanın yeni yeni kurulmakta oluşu dolayısıyla, Anadolu'nun insan gücü ancak bu kadar seferber edilebilmişti. Atatürk de Nutuk'ta buna bu biçimde değinir. Bu arada Türk subaylarının, anlaşılan, gereğinden çok oluşuna da değinelim. Bu da Türk ulusunun varlığını sürdürmesinde, ileriye doğru gidebilmesinde mekteplilerin, yani aydınların, oynadıkları yaşamsal rolü bize bir kez daha göstermektedir.

Yunanlılar Ankara'ya 50 km. yaklaşmış ve az çok düzenli biçimde çekilebilmişlerdi. Türk ordusu daha az yorgun ve daha güçlü olsaydı, büyük çapta bir takip harekâtı yapılarak Yunan çekilişi bir bozguna dönüştürülebilirdi. Oysa öyle olmamıştı. Üstelik Temmuz taarruzları sonunda geldikleri Eskişehir-Afyon çizgisi, büyük bir toprak kazancı sağlamıştı onlara. Bunun verdiği güvenle cepheden dönen Konstantin İzmir'de zafer şenlikleriyle karşılandı. Pire ve Atina'ya gidişi de şenlikle ve bir zafer ayini ile kutlandı. Bu gerçekten bir Yunan zaferi miydi? Hayır, değildi. Çünkü Yunan ordusuna

kral, “Ankara’ya!” diye emir vermişti. Birçok yeni yer işgal etmesine ve büyük fedakârlıklarına rağmen Yunan ordusu bunu başaramamıştı. Dolayısıyla, Sakarya bir Türk zaferiydi. TBMM Mustafa Kemal’e “Gazi” unvanını ve mareşallik rütbesini verdi.

Zafer, siyasi meyvelerini vermekte gecikmemiştir. Fransa temsilcisi Franklin Bouillon Haziran başında Ankara’ya bir antlaşma yapmak için gelmiş bulunuyordu. Ne var ki Misak-ı Milli esaslarına uymak konusunda son derece isteksizdi. Ne zaman ki Sakarya zaferi kazanıldı, onunla bu ilkelere uygun bir antlaşma imzalandı. Bu, Ankara İtilafnamesi’dir (20 Ekim 1921). Buna göre Fransa, Hatay dışında, güneyde Suriye ile olan bugünkü sınırları tanıyordu. Hatay Türk haklarını gözeten özel bir statüye sokulacaktı. Böylece güneyde Fransa ile barış yapılmış oldu. Fransızlar işgal ettikleri yerleri boşalttılar, Türkiye’ye silah sağladılar. Bir süredir İtalyanlarla da ilişkiler ılımlı hale girmiş olduğundan, İngiltere, Yunanlıları Anadolu istilasına özendiren tutumuyla büyük ölçüde yalnız kaldı. Ankara İtilafnamesi, Fransız-İngiliz ittifakını fiilen çatlatmıştır. Fakat İngilizler dahi tutsakları karşılıklı serbest bırakmak üzere TBMM hükümetiyle anlaştılar (23 Ekim 1921). Böylece, başta Rauf, Fethi, Malta’da tutuklu bulunan birçok Türk siyaset adamı ve subay yurda dönebildiler. Daha önce andığım üç Kafkas devletiyle yapılan Kars Antlaşması’nın da bu zamana rastlaması dikkati çekiyor (13 Ekim).

XX

Büyük Zafer ve Saltanatın Kaldırılması

Barış Girişimleri

Sakarya zaferiyle dost ve düşman, herkes, demokratik-ulusçu hareketin, TBMM hükümetinin gücünü anlamış oldu. Atatürk'ün önderliği de perçinlendi. Çünkü hareketin başında Enver'i görmek isteyenler vardı ve bunlardan bazıları TBMM üyesiydiler. Hatta Ankara'nın Yunan eline düşmesi durumunda, Sovyet desteğiyle sağlanacak birtakım kuvvetlerle Enver'in Anadolu'ya girmeye hazırlandığı konusunda bazı işaretler vardır. Şimdi Yunanlıları Anadolu ve Doğu Trakya'dan çıkarmak ve Misak-ı Milli'ye ya da ona yakın esaslara göre barış yapmak gerekiyordu. İşte Sakarya'dan sonraki bir yıllık süre içinde bu barış arayışlarını görüyoruz. Bu sırada Türk-Yunan cephesinde hemen hiçbir hareket görülüyordu. Süre uzadıkça bu sessizlik sinir bozucu olmaya başladı. Yunanlılar, ihtimal, Anadolu'da pek tutunamayacaklarını, hatta gidici olduklarını hissediyorlardı. Türk ordusunun kanıtlanmış ve gün geçtikçe artan gücü, Fransızlarla İtalyanların TBMM hükümetiyle uzlaşmaları buna işaret ediyordu. Buna karşılık büyük masraf ve fedakârlıklarla Anadolu'nun koskoca bir bölümünü işgal altında tutmak ve her an savaşa hazır bulunmak gerekiyordu. Sessizliğin uzaması kimi TBMM üyeleri için de sinir bozucuydu. Ya savaş olmalıydı ya barış. Sükûnetini muhafaza eden, Mustafa Kemal ve yakınlarıydı. Onlar sabırla mükemmel bir zaferin yapı taşlarını hazırlıyorlardı. Fakat bu arada iyi niyetle onurlu bir barış için de arayışlarda bulunuyorlardı.

İlk girişim TBMM hükümetinin hariciye vekili olan Yusuf Kemal'in (Tengirşenk) Avrupa'ya gönderilmesi idi. Fakat bunu yapmadan önce, İstanbul hükümetinin desteğini almak, İtilaf karşısında Türkiye'nin durumunu daha da güçlü kılardı. Başka bir deyişle, Londra Konferansı'nda Tefik Paşa'nın gösterdiği davranışın yeniden gösterilmesi istenecekti. Yusuf Kemal bu amaçla 15 Şubat 1922'de İstanbul'a geldi. Sadrazam Tefik ve Hariciye Nazırı İzzet paşalar Kemal'in önerisini olumlu karşıladılar, fakat Vahdettin'in olurlu almak gerektiğini belirttiler. Bu amaçla Yusuf Kemal huzura çıktı. Vahdettin'e ne istediğini anlattı. Anlatırken Vahdettin gözlerini kapamış bulunuyordu. TBMM temsilcisinin sözü bittiğinde gittikçe uzayan bir sessizlik oldu. Vahdettin, gözleri kapalı, hiçbir şey söylemiyordu. Sanki uyumuştı. Nihayet Yusuf Kemal, şaşkınlık içinde izin istedi ve huzurdan ayrıldı. Önce Roma'ya gitti. Bir de ne görsün? İzzet Paşa da orada. Yusuf Kemal hangi ziyaret ya da temasları yapıyorsa, İzzet de aynılarını yapıyordu. Paris'te, Londra'da bu sahneler yinelenirdi. Vahdettin özenle ele güne karşı yolunu Ankara'dan ayırmamış olsaydı, ne sonuç elde edilebileceğini tahmin etmek olanaksızdır, ama bu biçimde bir sonuç alınamayacağı açıktı.

Mart sonunda İtilaf bir barış önerisi yaptı. 22 Mart'ta sunulan bırakışma planına göre, Türkiye ve Yunanistan arasında, her bittiğinde kendiliğinden üç ay uzayacak, üç aylık bir bırakışma yapılacaktı. Bu sürede taraflar kuvvetlerini artırmayacaklar ve bu durum İtilaf tarafından denetlenecekti. Yunanlılar bunu kabul ettiler. TBMM kuvvet artırmama ve denetleme şartlarını reddetti. Dört ay içinde Yunanlılar Anadolu'yu boşaltmayı kabul ederlerse, bırakışma yapılabilirdi. 26 Mart'ta İtilaf'ın barış planı iletildi. Yine Sevr esas alınmıyor, fakat bu sefer Ege ve Tekirdağ Türkiye'ye veriliyordu (Doğu Trakya'nın gerisi Yunanlıların olacaktı). Ermenistan'ı kurma işi Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti. Türk askerinin sayısı 85.000'e çıkabilecekti. Mali hükümler hafifletilecek, kapitülasyon düzeni yeniden gözden geçirilecekti. TBMM bunu da kabul etmedi. Barış Misak-ı Milli'ye göre yapılmalı, İzmit'te bir barış konferansı toplanmalıydı.

Yaz geldi ve hâlâ görünürde bir çözüm yoktu. Yunan tarafında, yukarıda değinildiği üzere, sinirlilik

artmıştı. Nihayet Yunanlılar çareyi bulduklarını sandılar. Kendileri İstanbul'un işgaline katılırlarsa, o zaman Türkler hizaya gelirler, barışa istekli olurlardı. Yunanlılar bu amaçla bazı kuvvetler hazırladılar ve 29 Temmuz'da resmen İtilaf'a başvurdular. İngilizlere kalsaydı, herhalde onlar buyur ederlerdi, fakat Fransa ve İtalya buna karşıydı. Zorunlu olarak ret cevabı verildi (31 Temmuz). 30 Temmuz'da İzmir'deki Yunan Yüksek Komiseri Sterghiades, orada "İonia" devletini ilan etti. Bunu da Ankara, İstanbul hükümetleri ve İtilaf devletleri protesto ettiler. Fakat Lloyd George, dostlarının bu denli hayal kırıklığı içinde olmalarına üzölmüş olmalı ki, 4 Ağustos günü Avam Kamarası'nda gündem dışı bir konuşma yaparak, Türklerin I. Dünya Savaşı'nda Boğazlar'ı suratlarına kapamak gibi çeşitli günahlarını saydıktan sonra, Yunanistan'ın yaptığı fedakârlıkları, Türklerden çektiklerini anlattı.

Temmuz sonunda, yani Büyük Taarruz'dan bir ay kadar önce, Fethi (Okyar) Avrupa'ya gönderildi. Paris'te temaslarda bulundu, fakat Londra'da Dışışleri Bakanı Curzon (Gürzon diye geçer birçok Türk kaynağında) dahil, hiçbir bakanla görüşemedi, elleri boş döndü.

Bu sıralarda Vahdettin'in de barışla ilgili bazı gizli temaları olduğunu İngiltere arşivindeki belgelerden öğreniyoruz. 6 Nisan 1922'de Vahdettin'in İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold ve baştercüman Ryan'la bir görüşmesi olmuştur. Görüşmede Vahdettin şöyle konuşmuştur: "Barış yasal bir hükümetle mi, yoksa bir ihtilal örgütöyle mi yapacaksınız? Biz, Ankara'nın kabul etmeyeceğı şartlarla barış yapmaya hazırız." (Vahdettin burada Misak-ı Milli'den "fiyat kırıyor.") Sonra, Meriç'in sınır olması gerektiğini, İngiltere ile özel bir antlaşma yapılabileceğini söylemiştir. İkinci bir görüşme Büyük Taarruz'dan 3 hafta kadar önce Vahdettin ve Rumbold arasında olmuştur. Bu sefer Vahdettin, TBMM hükümetinin Yunan işgali yüzünden ortaya çıktığını, Yunanlılar Anadolu'yu boşaltırlarsa o hareketin söneceğini ileri sürmüştür. Yalnız, Yunanlılar çekilirken, boşalttıkları yerler Ankara hükümetine değil, İstanbul hükümetine teslim edilmeliydi. Fakat İngiltere İstanbul'a para ve silah, donanma desteğı sağlamalıydı. Vahdettin'in bu temalarında gösterdiği tutumu ihanet sorunu açısından aşağıda tartışacağız.

Sakarya'dan sonra belirsizlik durumunun uzamasının Türk tarafının da sinirini bozduğunu söylemiştim. Atatürk apaçık nedenlerle taarruz hazırlıklarını gizlilik içinde yürötmek istiyor, oysa TBMM'de birtakım mebuslar, onun taarruz hazırlıklarından habersiz, başkumandanlık yetkilerini taarruzdan çok diktatörlük kurmak için kullanmaya niyetli olduğunu düşünüyörlardı. Hatta, hasta olduğu bir sırada başkumandanlık yetkilerinin uzatılması TBMM'ye geldiğinde (5 Mayıs) çoğunluk, herhalde öyle düşünenlerin havasına kapılıp yetkileri uzatmamışlardı. Ertesi gün meclise gelen Mustafa Kemal, bu yüzden ordunun komutansız kaldığını söylemiş, fakat bu çok sakıncalı olduğu için, "Bırakmadım, bırakamam ve bırakmayacağım" demişti. TBMM, bu dayatmadan sonra yetkileri yine vermişti.

Büyük Taarruz ve Zafer

Hazırlıklar, doğudan ve güneyden asker ve malzeme getirmek, yeni asker almak, Sovyetler'den, Fransızlardan ve başka kaynaklardan silah ve cephane sağlamak (bu arada İstanbul'daki cephane ve silah depolarından gizlice getirilen gereçler de vardı) biçiminde özetlenebilir. Fakat bu kadar gereç, demiryolu ya da karayolunun pek olmadığı bir ortamda, uzun mesafeler boyunca kağnılarla ya da hayvan, hatta insan sırtında taşınmak zorundaydı. Yunanlıların Afyon ve Eskişehir'de bulunmaları var olan demiryollarını da büyük ölçüde kullanılmaz hale getirmişti. Mustafa Kemal 1922 yılının Haziran ortasında taarruz emrini verdi. Büyük gizlilikle (bunun için intikaller çoğunlukla geceleri

yapılıyordu) Türk ordusunun büyük bir bölümü bir noktaya, Afyon'un güneyine toplandı. Burada bir imha muharebesi yapılacak, yani Yunan ordusu askeri ve gereçleriyle hiç savaşılamayacak duruma düşürülecekti. Bu yapılmaz da, Yunanlılar yenildikten sonra düzenli bir biçimde çekilirlerse, Doğu Trakya'nın kurtarılması çok zor, belki olanaksız olurdu. Çünkü bu takdirde Yunan kuvvetleri Doğu Trakya'ya geçirilecek, fakat Boğazlar İtilaf'ın denetiminde olduğu için Türk birlikleri Doğu Trakya'ya geçemeyecekti. O zaman barış konferansında Türkiye'ye, "Evet, Anadolu'da Yunanlıları yendiniz, ama Doğu Trakya'yı büyük güçlerle ellerinde tutuyorlar" diyebilirlerdi, derlerdi.

17 Ağustos'ta Gazi gizlice Ankara'dan ayrıldı. Akşehir'deki batı cephesi karargâhına gitti. 24 Ağustos'ta karargâh Şuhut'a taşındı. 26 Ağustos sabahı taarruz başladı. Her taraftan kuşatılan, geri püskürtülen Yunan kuvvetleri, 30 Ağustos günü Dumlupınar'da Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nde imha edici darbeyi yediler. Bozgun halinde kaçan Yunan kuvvetlerinin toparlanmasına olanak vermemek için Atatürk üç koldan ve hızla İzmir'e ilerleme komutunu verdi: "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!" Bu hız hem imha muharebesinin gereğini yerine getirmek için, hem kaçan Yunanlıların zulüm yapmalarına, köyleri, kentleri yakmalarına olabildiğince olanak vermemek için gerekiyordu. Çünkü maalesef Yunan işgali Anadolu'da büyük zulümlere sebep olmuştu. Bunu Halide Edip, Yakup Kadri ve Yusuf Akçura'dan oluşan, Sakarya zaferinden sonra kurulmuş Tetkik-i Mezalim (Zulümleri İnceleme) Kurulu saptadığı gibi, örneğin İngiliz tarihçisi Toynbee de Karamürsel bölgesinde gözlemlemişti. İşin kötüsü, yerli Rumlar da Yunan ordusuna alınarak ya da başka biçimlerde bu fenalıklara ortak edilmişlerdi. Dolayısıyla, yenilgi olunca, onlar da yurtları olan bu topraklardan kaçmaktan başka çare görememişlerdir. Yakıp yıkarak kaçmak bu yüzdendi, dönme umudunun olmamasındandı. Çünkü komşularının yüzüne bakacak halleri yoktu. Onları ırkçılık mikrobu zehirlemişti.

Mustafa Kemal'in mimarı olduğu zafer o denli yetkindi ki, Yunan Başkumandanı Trikupis de kurmay heyetiyle birlikte tutsak edildi. Mustafa Kemal onu ve diğer bir generali kabul etti. Onlara nezaketle muamele etti, savaşı konuştular. Yapılan onca fenalığa rağmen yenilmiş komutana hümanist, soylu, gerçek bir devlet adamına yaraşır bir davranış göstermiştir, İzmir'e girdiğinde de ayaklarının altına serilen Yunan bayrağının üstünden yürümeyi reddetmiştir. Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'i, 10 Eylül'de Bursa'yı kurtardı. Maalesef, Yunanlıların yaktığı birçok yer gibi İzmir de yangın gördü. Türk düşmanları bu yangının Türkler tarafından çıkarıldığını iddia etmişlerdir. Oysa Avrupalı olan İzmir itfaiye müdürünün raporuna göre, yangını Ermeniler çıkartmıştır. Yunan ordusunun perişan kalıntıları, birçok Rumla birlikte İzmir'den, Bandırma'dan, Çeşme'den gemilerle kaçmışlardır.

Atatürk'ün bu münasebetle yazdığı zafer bildirgesi şöyledir:

Büyük ve asil Türk milleti

Ordularımız 9 Eylül 38 sabahı İzmirimizi ve yine 9 Eylül 38 akşamı Bursamızı muzafferen tahlis ettiler [kurtardılar]. Akdeniz askerlerimizin zafer teraneleriyle [ezgileriyle] dalgalanıyor.

Asya imparatorluğuna yeltenen küstah bir düşmanın muharebe meydanlarına gelmek cesaretinde bulunan ordu kumandanlarıyla kumanda heyetleri günlerden beri Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin esiri bulunuyorlar.

Düşmanın başkumandan tayin ettiği general [Trikopis] birçok gece ve gündüz meyasane [umutsuzca] muharebatı ve her çare-i halası [kurtuluşu] tecrübe ettikten sonra nihayet maiyetindeki generaller ve erkân-ı harbiyeleri ve kumanda ettiği ordunun elinde kalabilen bakay'asiyle

[kalanlarıyla] arzı teslimiyet eyledi. Eğer Yunan kralı da bugün esirler meyanında bulunmuyorsa bu, tacıdarların (taç sahiplerinin), şıarı esasen yalnız milletlerinin safalarına iştirak etmek olduğundan ve muharebe meydanlarının felaketli günlerinde onların saraylarından başka bir şey düşünmemek tabiatlarındandır.

Garp fabrikalarının çelik zırhları ile kaplanan muazzam Yunan orduları artık Anadolu dağlarında zabitleri tarafından terk edilmiş zavallı sürüler, cinayetlerinden tedehhüş ederek [dehşete düşerek] kudurmuş kitleler ve ağaç diplerinde kalmış dermansız yaralılarından ibaret kaldı. Düşman ordularının malzemei harbiyesi heman sülüsani [üçte iki] itibariyle topraklarımızdadır. Düşmanın esirlerden başka insan zayıatının yüz binden ne kadar fazla olduğunu tayin etmek müşkildir. Fakat selahiyeti resmiye ile milletimize tebşir ederim [müjdelerim] ki bizim insan zayıatımız dörtte üçü hafif yaralı olmak üzere on bin nüfusa balığ olmaktadır.

Büyük Türk milleti, ordularımızın kabiliyet ve kudreti düşmanlarımıza dehşet, dostlarımıza emniyet verecek bir kemal [yetkinlik] ile tezahür etti. Millet orduları on dört gün zarfında büyük bir düşman ordusunu imha ettiler. Dört yüz kilometrelik fasılasız bir takip yaptılar. Anadolu'daki bütün memaliki müstevliyemizi istirdat eylediler [İstila edilmiş topraklarımızı geri aldılar]. Büyük zafer münhasıran senin eserindir. Çünkü İzmirimizi ihtirasatı siyasiye neticesinde adeta memnunen düşmana teslim eden heyetlerle milletin hiçbir münasebeti yok idi. Bursamızı istila eden Yunan kuvvetleri ise ancak imparatorluğun askeri teşkilatıyla tevhide amal [emel birliği] ve tevhide harekât ederek muvaffak olmuşlardı. Vatanın halası, milletin rey ve idaresi kendi mukadderatı üzerinde bilakaydüşart [kayıtsız ve şartsız] hâkim olduğu zaman başlamış ve ancak milletin vicdanından doğan ordularla müspet [olumlu] ve kati neticelere ermiştir.

Büyük ve necip [soylu] Türk milleti, Anadolu'nun halâsı zaferini tebrik ederken sana İzmir'den, Bursa'dan, Akdeniz ufuklarından ordularının selamını da takdim ediyorum.

13.9.338

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Başkumandan Mustafa Kemal

Dikkat edilirse, Atatürk burada Yunan kralını örnek göstererek saltanat düzenine saldırmaktadır. Esir alınan komutanlar arasında Yunan kralı yoktur, çünkü hükümdarlar ancak uluslarının iyi günlerine katılırlar, kötü günlerine katılmazlar. Saltanat düzenine karşı çıkınca, doğallıkla Osmanlı saltanatı da hedef alınmaktadır. Bildirge bir demokrasi savunması olarak devam ediyor. Zafer, yalnızca ulusundur. İzmir'i "adeta memnunen" düşmana teslim edenlerin ulusla bir ilişkileri yoktu. Bursa'yı istila eden Yunan kuvvetleri imparatorluğun askerleriyle (Kuva-yı İnzibatiye ya da Hilafet Ordusu) birlik oldukları için başarılı olmuşlardır. Yurdun kurtuluşu ancak ulus kayıtsız şartsız yazgısına egemen olduğu zaman başlamış, ancak ulusun vicdanından doğan ordularla sonuca ulaşabilmiştir. Atatürk bu bildirgede Cumhuriyet'in yolunu açmaktaydı.

Türk birlikleri Çanakkale'ye yaklaşırken buradaki İngilizler savaş hazırlıklarına başladılar ve bu niyeti gören İtalyanlar ve Fransızlar Gelibolu'ya çekildiler (19 Eylül). İngilizler kendi hatlarının ötesinde belirli bir bölgeye asker girdiği takdirde ateş açılacağını duyurdular. Lloyd George Yunan yenilgisi karşısında perişan olmuş, şimdi güya Boğazlar'dan serbest geçiş uğruna ülkesini dominyonlarla (Kanada, Güney Afrika, Avustralya, Yeni Zelanda) birlikte Türkiye'ye karşı savaşa

sokmak istiyordu. Askersiz bölgeye Türkler girdiği anda ateşin açılmasını ve savaşın başlamasını emretti. Türk askeri askersiz ilan edilen bölgeye girdi. Ne var ki, bu giriş çatışma, buna hazırlanma amacıyla olmamıştı. Asker barışçı bir tutumla gelmiş, İngiliz hatlarına kadar yanaşmıştı (24 Eylül). Oradaki İngiliz generali, aldığı komuta uymayarak, ateş açtırmamıştı. İngiltere Boğazlar'ın güvenliği diyor, Yunanistan'ın Doğu Trakya'yı muhafaza etmesini istiyordu. Lloyd George ise adeta kendi hesabına Türklerle savaş peşindeydi. Türkiye askeri harekâtını sürdürerek Doğu Trakya'yı bir an önce kurtarmak arzusunda idi. Bu bunalımlı dönemde Fransa önemli bir barışçı rol oynadı. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé ve Franklin Bouillon İzmir'e gelip Mustafa Kemal'le görüştüler. Sovyetler Birliği de 24 Eylül'de İtilaf'a verdiği bir notayla, büyük devletleri Türk-Yunan savaşına katılırlarsa Avrupa'da yeni sarsıntılar olabileceği konusunda uyardı. 23 Eylül'de İtilaf devletleri bir bırakışma, sonra da bir barış konferansı önerdiler. Lloyd George gitgide yalnız kalıyordu.

Mudanya Mütarekesi

3 Ekim'de Mudanya Konferansı başladı. Türkiye'yi İsmet Paşa temsil ediyordu. Karşı tarafta İngiliz, Fransız, İtalyan temsilciler vardı. Oysa kimse Mondros Mütarekesi'nin yürürlükte olmadığını söylemiyordu. Büyük İtilaf devletleriyle savaş olmadığına ve Yunanistan'la savaşıldığına göre, konferansa bu üç devletin katılmaması, yalnızca Yunanistan'ın gelmesi gerekirdi. Bu tuhaflık, Yunanistan'ın ne büyük ölçüde İtilaf'ın, son dönemde özellikle İngiltere'nin aleti, uydusu olduğunu gösterir. Bunu belirtmek gerekir, çünkü romancı Kemal Tahir ve iktisat profesörü İdris Küçükömer Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist bir savaş olmadığını, yalnızca bir Türk-Yunan savaşı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yunan temsilcisi olan General Simopulos görüşmelere katılmadan Mudanya açıklarında bir gemide beklemiş ve antlaşmayı beğenmediği için herkes imzaladıktan ancak 3 gün sonra imzalamıştır. Konferansın 9 günü büyük bir sinir savaşı halinde geçmiştir. Türkiye'nin amacı Doğu Trakya'yı bir an önce ele geçirmek ve barış konferansına Doğu Trakya elimizde gitmek, yani burayı pazarlık dışında tutabilmektir. Bu sayede öbür tartışma konularında daha sıkı durmak olanaklı olacaktı. Yunan ordusunun büyük bölümünün Anadolu'da imha edilmiş olmasına rağmen, İtilaf bu üstünlüğü Mudanya'da Türkiye'ye tanımamak için uğraştı. İsmet Paşa büyük bir sebat ve ısrarla görüşlerini savundu. Lloyd George en iyi bildiği savaş ortamını bulmak için son bir fırsat kolladı: Emretti, Mudanya'da görüşmeler şu gün ve şu saatte sonuçlanmazsa Mudanya'daki İngiliz temsilcisi ve İstanbul'da komutan General Harington Türkiye'ye karşı savaşı başlatacaktı. Fakat askerler bile George kadar savaş düşkünü olamazdı. Bütün İngiliz halkına savaştan gına gelmişti. Harington, mühlet aşıldığı halde, Çanakkale'deki general gibi emre itaatsizlik ederek, savaşı başlatmadı. Yunanistan bu işte o derece kukla durumuna düşmüştü ki, İsmet Paşa'nın Yunan hükümeti imzalamazsa bırakışma yürürlüğe girmiş olacak mı sorusuna, Harington olumlu cevap verebiliyordu.

Mudanya Mütarekesi'ne göre 14/15 Ekim gecesi ateşkes başlayacak, Yunanlılar Doğu Trakya'yı boşaltmaya başlayacaklar, fakat ayrılırken fenalık yapmamaları için boşalttıkları yerleri Türklere değil, İtilaf yetkililerine ve askerlerine devredeceklerdi. İtilaf ise devraldığı yerleri TBMM kuvvetlerine devredecek, 30 gün içinde Doğu Trakya boşaltılmış olacaktı. Fakat Türk kuvvetlerinin mevcudu 8.000'i aşmayacaktı. 19 Ekim'de büyük sevinç gösterileri arasında Doğu Trakya'yı devralma işinde görevli olan Refet Paşa İstanbul'a geldi. Aynı gün Lloyd George hükümeti çekilmek zorunda kaldı. Lloyd George'un siyaset hayatı da böylece noktalanmış oldu. Lloyd George'un Türk düşmanı olduğu kesindir ama niyeti öyle olsa da, ne ölçüde Yunan dostu sayılabileceği kuşkuludur. 31 Ekim-26 Kasım tarihleri arasında Trakya'yı devralma işlemi tamamlandı. Bu arada saray ve

hükümetinin zaten zayıflamış olan gücü büsbütün tükenmeye yüz tutmuştu. Buna rağmen Lozan Barış Konferansı'na İtilaf'ın çağrısı iki hükümete birden yapıldı. Bundan cesaret alan Tefvîk Paşa'nın Ankara'ya başvurarak konferans için işbirliği önermesi, TBMM'yi çileden çıkarttı.

Saltanatın Kaldırılması

Atatürk'ün kazandığı zaferin yetkinliği ve büyüklüğü, Türkiye'nin bağımsızlığının, toprak bütünlüğünün, yani Lozan Antlaşması'nın güvencesiydi. Aynı zafer içte, saraya, ortaçağa karşı Atatürk devriminin güvencesiydi. Sevr şoku devrime olan kesin gereksinmeyi göstermişti. Zafer, devrimin mimarına bunu gerçekleştirecek yetkeyi, nüfuzu sağlıyordu. Atatürk bir siyaset ve zamanlama ustasıydı. Çifte davetiyeye olan tepkinin rüzgârından yararlanarak, saltanatı bir hamlede yıktı. Cumhuriyet'ten hiç söz etmemesi, hilafetin gerekliliğini savunması, ne denli ihtiyatlı ve hesaplı hareket ettiğini gösterir. TBMM'nin ortak komisyonunda hilafetin saltanatsız olup olamayacağı konusunda tartışmalar uzayınca, Mustafa Kemal söz aldı. Egemenliğin ancak güçle alınabileceğini, Osmanlıların böyle egemen olduklarını, oysa şimdi artık ulusun egemen olduğunu anlattı. Ve eklemek gereğini duydu: “Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse fikrimce muvafık [uygun] olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.” Komisyon başkanı olan Hoca Efendi, aydınlanmış olduklarını söyleyerek görüşmeyi sonuçlandırdı. 1 Kasım 1922 günü Ziya Hurşit'in karşı oyuyla alınan kararla 600 küsur yıllık Osmanlı saltanatı sona erdirildi. Osmanlı hanedanı halifelik yetkisini sürdürecekti, ama hanedandan kimin halife olacağına TBMM karar verecekti. Tefvîk Paşa hükümeti istifa etti.

Meclis kararında Vahdettin'in durumuyla ilgili hiçbir açıklık yoktu. Günler bu biçimde geçiyordu ve bu günlerin Vahdettin için son derecede sinir bozucu olduğu muhakkaktı. 10 Kasım'da her zamanki gibi cuma selamlığına (namaza) törenle çıktı. Fakat saltanatın kalkmasından 15 gün sonra General Harington'a bir mektup yazarak, İngiltere'ye sığındığını bildirdi. 17 Kasım'da ailesi ve yakın çevresiyle Malaya zırhlısına binerek kaçtı. Ertesi gün TBMM Vahdettin'in halife olmadığına karar verdi. Veliâht Abdülmecit Efendi halife seçildi.

Bu noktada Vahdettin'in hainliği sorununı tartışabiliriz. Bir yanda hainliğini ileri sürenler, öte yanda onun her davranışını temize çıkarmak için uğraşanlar bulunduğu göre, sorunu biraz incelemek yararlı olabilir. Önce Vahdettin'in 30 Mart 1919'da İngilizlere sunduğu barış planında bağımsızlıktan tamamen vazgeçmesi davranışına bakalım. Bunun hainlik sayılabileceğini pek sanmıyorum, çünkü buna karşılık o, imparatorluğu istiyordu onlardan. Ayrıca, bu, düşkünlük döneminde Osmanlı padişahlarının toprak uğruna iktisadi haklardan vazgeçme tarzındaki davranış kalıbına uygun sayılabilir. Vahdettin ortaçağcıl, feodal bir zihniyetin gereğini yapmaktaydı. Bir adam çağdışı olduğu için hainlikle suçlanamaz. Çağdışı olmak belki bir suçtur, ama başka bir suçtur. İkinci olarak iç savaşı başlatıp sürdürmesi var. Buna da gaddarlık, kan dökücülük gibi suçlamalar getirilebilir ama, mutlakiyetçi hükümdarlığa inanmış bir hanedanın demokrasiye kılıç çekmesi, bu uğurda mücadele etmesi bir bakıma olağandır. Ne var ki, iç savaşın düşman istilasını sırasında çıkartılması, işin rengini çok değiştiriyor. Burada işte, hainlik vardır.

Üçüncü olarak, iç savaşta güvendiği silahlı mücadeleler teker teker yenilgiye uğratılıp, kendisi de Damat Ferit'e yol vererek pes ettikten sonra, gizli gizli Misak-ı Milli'den ödün veririm diyerek İngilizlerle anlaşmak istemesi var. Bir çeşit “fiyat kırarak” kendisini ve düzenini İngilizlere çekici kılmak istemiştir. Bu da bence hainliktir. Çünkü iç savaşta bütün “kâğıtlarını” yitirdikten sonra artık gerçekten pes etmesi, yazgısına boyun eğmesi gerekirdi. Bunun yerine Misak-ı Milli'den “fiyat

kırması”, onun anlayacağı bir dille, vediyatullah (Tanrı emaneti) olan ümmet-i Muhammet’in sırtından verilmek istenen ödündür; onların gaddar, Müslüman olmayan yönetimlerin insafına terk edilmesi demektir. Ve bu da kuşkusuz hainliktir.

Dördüncü olarak İngilizlere sığınarak kaçması var ki, Vahdettincileri galiba en çok bu rahatsız ediyor. Bir süre önce kimileri Vahdettin’in İngilizler tarafından silah zoruyla kaçırılmış olduğunu bile iddia ettiler. Oysa bu, yukarıda sözünü ettiğim hainlikler yanında bence hayli hafif bir davranış kalır. Bir kez, bir insanın canı, hatta özgürlüğü tehlikede ise kaçması fazla kınanamaz. Tabii hemen belirtelim ki, Vahdettin kaçmayabilirdi de. Ama o bunu seçmiştir. Çirkin olan cihet, kaçması değil, İngilizlere sığınarak kaçmasıdır, çünkü İngiltere, Yunanistan’la birlikte Türkiye’nin baş düşmanı durumundaydı. Fransa’ya, İtalya’ya (zaten ölümüne değin [1926] İtalya’nın San Remo kentinde oturmuştur) sığınabilirdi. İngilizlere sığınması, onun İngiliz işbirlikçisi niteliğini bir kez daha göstermektedir. Bir de kimi Vahdettinciler onu yalnızca elindeki mücevherle kaçtığı için, Osmanlı hazinesini yüklenip götürmediği için alkışlarlar. Bu da garip bir düşüncedir. Vahdettin’in böyle bir olanağı var mıydı sorusu bir yana, böyle bir olanak vardı da kullanmadı diye onu övmek olmaz. Çünkü normal olarak namussuzluk yapmadı diye insanlara aferin denmemelidir, olumlu davranışlara aferin denmelidir.

XXI

Lozan Antlaşması ve Cumhuriyet'in İlanı

Lozan Konferansı

Barış Konferansı 20 Kasım 1922 günü İsviçre'nin Lozan kentinde açıldı. Türkiye'yi İsmet Paşa temsil ediyordu. Vekiller Heyeti Başkanı Rauf bu görevi üstlenmek istemişti, fakat İsmet'in Mudanya'da göstermiş olduğu başarı dolayısıyla Atatürk onu daha uygun buldu. İsmet bu amaçla TBMM tarafından hariciye nazırı seçildi. Daha konferansın açılış konuşmaları yapılırken İsmet söz aldı, âdet olan nezaket sözleri yerine Türkiye'nin çok acı çektiğini ve artık özgür ve bağımsız bir ülke olmak istediğini söyledi. İsmet ondan sonra aylarca süren Lozan “maratonunda” bıkip usanmadan bu düşünceyi tekrarladı, öbür temsilcilerin kafalarına çakmaya çalıştı. Konferans bir türlü sonuca ulaşamayınca, İngiliz Murahhası ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon kendince bir taslak hazırlayarak İsmet'e verdi. 4 Şubat 1923 günü belirli bir saate kadar kendisine olumlu bir yanıt verilmezse, trene binip konferansı terk edecekti. Bu bir ultimatomdu. Araya girenler, uğraşanlar oldu, fakat İsmet taslağı kabule olanak görmüyordu. Curzon gün ve saati geldiğinde trene binip gitti. Konferans 2,5 ay sürdükten sonra dağılmıştı.

Kesinti yaklaşık 3 ay sürdü. Bu sırada Türkiye, savaşın yeniden başlaması olasılığına karşı askeri önlemler aldı. Öte yandan, karşı tarafı yumuşatmak için bazı “mavi boncuklar” dağıtıldı. Örneğin, İzmir'in kurtuluşundan 10 gün sonra, kurucuları arasında 54 milletvekilinin bulunduğu Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi kuruldu. Bu şirket 15 Haziran 1923'te Corporation for the Economic Development of Turkey (Türkiye'nin İktisadi Gelişmesi Şirketi) adlı bir İngiliz şirketiyle geniş kapsamlı bir anlaşma yaptı. ABD Avrupa siyasetinden elini eteğini çekmesi dolayısıyla Lozan Konferansı'na katılmamıştı. Bununla birlikte, bu dev ülkenin dünyanın her yerinde ağırlığı hissediliyordu. Bu bakımdan ABD'ye de “mavi bir boncuk” uygun görüldü. Bir ABD sermaye grubu, ki başkanlığını Amiral Chester yapıyordu, II. Meşrutiyet yıllarında Anadolu'da 99 yıllık bir ayrıcalık tasarısı önermişti. Buna göre grup, 2.000 km. demiryolu yapacak ve işletecek, buna karşılık da yolun her iki tarafında 20'şer km.'lik alandaki madenleri işletme hakkına sahip olacaktı (yani toplam 80.000 km²). 9 Nisan 1923'te TBMM bu ayrıcalığı kabul etti. (Ama bu işin arkası gelmemiştir. Muhtemelen, grup Musul'un Türkiye'de kalacağı umudundaydı ve buradaki petrollerle ilgiliydi).

İzmir İktisat Kongresi

Konferans kesildikten 2 hafta sonra İzmir İktisat Kongresi toplandı (17 Şubat-4 Mart 1923). Kongreye tüccar, işçi, sanayici, zanaatkâr, çiftçi temsilcilerinden birçok kişi katıldı. Kongre başkanlığını Kâzım Karabekir yapıyordu. Atatürk'ün açış konuşması çok önemlidir. İktisadi zaferlerle sonuçlandırılmayan askeri zaferlerin kalıcı olamayacağını, Türk insanının fetih uğruna yüzyıllarca Osmanlı padişahlarının arkasından beyhude gitmiş olduğunu söyledi. Oysa yeni Türk devleti bir iktisat devleti olacaktı. Ayrıca maceracı bir dış siyaseti de reddetmişti. Nitekim Atatürk daha önce, 1921'de de TBMM'de yaptığı bir konuşmada, dış siyasetin, ülkenin gücüyle orantılı olması gerektiğini belirtmişti. Osmanlı Devleti İslamcılık demişti, fakat bunu yapacak gücü yoktu ve bu yüzden başına belalar getirilmişti. Turancılık için de durum aynıydı. Kongrenin belki en önemli kararı, aşarın kaldırılmasını kabul etmesiydi. Kongre yeni iktisat devletinin esaslarını saptamaya çalışmıştı. Ama önemli bir işlevi de Batı'ya, Türk-Sovyet işbirliği ve dostluğuna rağmen, Türkiye'nin kapitalist yoldan şaşmayacağı iletisini göndermekti.

Lozan Barış Antlaşması

Yapılan diplomatik temaslar sonucunda, 23 Nisan 1923 günü Lozan Konferansı yeniden toplandı. Görüşme ve çalışmalar ancak 3 ay sonra imza edilecek bir uzlaşmayla noktalandı. Lozan'da ele alınan başlıca konular 5 ana kalemde özetlenebilir.

1) Arazi ve sınırlar: Türkiye'nin Kafkas devletleriyle, Suriye ile sınırları daha önce Sovyetlerle ve Fransızlarla yapılan antlaşmalarla belirlenmişti. Mudanya Bırakışması'yla Doğu Trakya'nın Türkiye'ye kalması fiilen kesinleşmişti. Türkiye'nin Batı Trakya ve Ege adalarıyla ilgili talepleri vardı. Birincisi kabul edilmedi. İkincisinde İmroz, Bozcaada, Tavşan Adaları Türkiye'ye kaldı, diğer adalar Yunan ya da İtalyan egemenliğinde olacaktı. Yunanistan Midilli, Sakız, Nikarya ve Sisam adalarını askersizleştirmeyi yükümlendi. Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Musul'la ilgili talepleri bir sonuca ulaşamadığı için, bu sorunun Milletler Cemiyeti tarafından çözülmesi kararlaştırıldı.

2) Kapitülasyonlar: Büyük mücadeleler sonucunda kapitülasyonların tümüyle kaldırılması kabul edildi. Zaten İsmet Paşa'ya, bu konuda hiçbir ödün vermemesi gerektiği yönergesi verilmişti.

3) İktisadi ve mali konular: Osmanlı borçları, Osmanlıdan kopan devletlerle bölüşülecek ve belli taksitlerle ödenecekti. Sanırım son taksit 1954'te ödenmiştir. Alacaklıların bununla ilgili denetim hakları olmayacaktı. 1914'ten önce tanınmış ayrıcalıklar (işletme hakları) devam edecekti. Gümrük bağımsızlığı konusunda bir ödün verilmişti. Gümrük tarifeleri 1916 düzeyinde 5 yıl süreyle dondurulacak, ondan sonra (1929) Türkiye istediği gümrüğü alacaktı.

4) Boğazlar: Boğazlar'dan geçiş en serbest biçimde düzenlendi. Türkiye savaşa girse bile tarafsız gemi ve uçaklar serbestçe geçecekti. Ayrıca Boğazlar'da Türkiye asker ve silah bulundurmuyacaktı. Boğazlar'la ilgili hükümlerin uygulanmasını denetlemek üzere uluslararası bir kurul oluşturuluyordu. Bu hükümlerin Türk egemenliğini adamakıllı sınırladığı açıktı. Daha sonra Avrupa'da savaş rüzgârları esmeye başlayınca, Türkiye Boğazlar sorununun yeniden ele alınmasını istedi. 1936'da İsviçre'nin Montreux (Montrö) kentinde toplanan uluslararası konferans Türkiye'nin savunma ve egemenlik haklarını gözetken ve bugün de yürürlükte bulunan yeni bir düzenleme yaptı. Türkiye Boğazlar'ı dilediği gibi savunabilecekti. Uluslararası Boğazlar Komisyonu da kaldırıldı.

5) Yunanistan ile ilgili sorunlar: Bunlar üç kalemde ele alınabilir.

a) Ahali değişimi: Konferans, Türkiye'deki Rum azınlığın Yunanistan'a, Yunanistan'daki Türk azınlığın Türkiye'ye gönderilmesini kararlaştırmıştır. İnsanların kuşaklar boyunca yaşadıkları yurtlarından zorunlu olarak ayrılıp tanımadıkları, bilmedikleri yerlere götürülmeleri hoş, hatta insani bir şey sayılamaz. Ama konferans, arada bu denli düşmanlık olduktan sonra, değişik etnik kümelerin bir arada barış içinde yaşayamayacaklarını kabul etmiştir. Türkiye'nin ahali değişimini istemesi için özel nedenleri de vardı. Batı Anadolu ve Trakya'daki birçok Rum Yunan ordusuna yazılarak uyruğu oldukları devlete karşı düşmanla birleşmişlerdi. Karadeniz Rumları da Aralık 1920'den 1923 başlarına değin isyan halinde olmuşlardı. İlerde bunların yeniden isyan etmeleri ya da bir Yunan istilasası için gerekçe olmaları ihtimali yok sayılamazdı. Yunanistan'daki Türk azınlığı ve Yunanistan için de aynı ihtimaller söz konusu olabilirdi. Hoş, hatta insani olmasa da, ahali değişimi iki devleti rahatlatan, aralarında içten bir dostluk kurmalarını kolaylaştıracak bir çözümdü. Hemen belirteyim ki, Kurtuluş Savaşı sırasında düşmanla işbirliği yapmayan, tersine devlete bağlılık gösteren geniş bir Rum kesimi de vardı. Bunlar İç Anadolu Rumlarıydı. Hatta onlar Fener Patrikhanesi'yle bağlarını

koparmışlar ve Türk Ortodoks Kilisesi'ni kurmuşlardı (16 Temmuz 1922). Kilisenin başkanlığına Papa Eftim getirilmişti. Ahali değişimi olunca, Papa Eftim cemaatsiz kaldı.

Ahali değişimi dolayısıyla Türkiye'den 1,3 milyon kadar Rum Yunanistan'a, 500.000 kadar Türk Yunanistan'dan Türkiye'ye göç ettirilmiştir. Gelenlere, toplumsal konumlarına göre, gidenlerin mülkleri verilmiştir. Yani çiftlik sahibine çiftlik, dükkân sahibine dükkân vb. tahsis edilmiştir. İşin ilginç ve dokunaklı yönü şuydu ki, özellikle İç Anadolu'dan giden Rumların, yazıda Yunan harflerini kullanmakla birlikte, adilleri Türkçeydi ve çok kez hemen hiç Rumca bilmiyorlardı. Hatta İç Anadolu Rumları arasında Yunan harfleriyle yazılan, "Karamanlı" denilen, fakat düpedüz Türkçe olan bir edebiyat vardır. Bir süre önce, Evangelinos Misailidis adlı Karamanlı yazarın bir romanı, Seyreyle Dünyayı başlığıyla Türkiye'de yayımlandı. Romanın ilk basımı 1871'deymiş. Oysa Türk edebiyatının ilk romanı, Şemsettin Sami'nin 1872'de yayımlanan Taaşuk-u Talat ve Fitnat'ı diye bilinirdi. Bunun üzerine edebiyat çevrelerinde Misailidis'in romanının ilk Türk romanı sayılması gerekir gerekmediği konusunda büyük bir tartışma oldu.

Anadili Türkçe olan Rumların Yunanistan'da büyük uyum sorunları oldu. Aynı biçimde Girit'ten, Yanya'dan gelen birçok Türkün de anadili Rumcaydı ve genellikle bunlar pek az Türkçe biliyorlardı. Türkiye'de de bunların uyum sorunları oldu. Görünüşe göre, gideni Rum, geleni Türk yapan dilleri değil, dinleriydi. Bu durum etnik kimlikte dinin payı hususunda ilginç tartışmalara yol açabilecek niteliktedir. Ahali değişimi bahsine son vermeden önce Lozan'da ahali değişimine getirilmiş olan iki önemli istisnayı belirtelim. Batı Trakya'daki Türklerle, İstanbul'daki Rumlar değişimin dışında tutulmuşlardır.

b) Yunanistan'la ilgili üçüncü bir sorun, Türkiye'nin tazminat talebi olmuştur. Türk delegasyonunun bütün ısrarlarına rağmen, Yunan ordusunun vermiş olduğu zararların tazmin ettirilmesi kabul ettirilememiştir. Karşı tarafın başlıca gerekçesi Yunanistan'ın ödeme gücünün bulunmamasıydı. Gerçekten de, Yunanistan istila savaşını yürütmek uğruna borca batmıştı. Sonunda Edirne'nin Karaağaç bölgesinin Türkiye'ye verilerek, bunun tazminata karşılık sayılması kararlaştırıldı. Fakat konferansın son aşamasında bu çözümün kabul edilip edilmemesi hükümetle İsmet arasında anlaşmazlık konusu oldu. Rauf ve arkadaşları bunu kabul etmek istemiyorlar, antlaşmanın bağlanması böylece engellenmiş oluyordu. Bu durumda Gazi müdahale etti ve imza yolu açıldı.

c) Yunanistan'la ilgili sayılabilecek üçüncü sorun Patrikhane sorunuydu. Türkiye, Fener Rum Patrikhanesi'nin İstanbul'dan ülke dışına gitmesini istiyordu. Bunu kabul ettiremedi.

24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması törenle imzalandı. Böylece uluslararası alanda da Osmanlı Devleti'nin gittiği, yerine çağdaş Türkiye'nin geldiği, yarı bağımlı Osmanlı Devleti yerine bağımsız Türkiye'nin ortaya çıktığı tescil edilmiş oldu. Aynı zamanda, Atatürk'ün deyişiyle Türkiye'nin "idam fermanı" olan Sevr Antlaşması geçersiz kılındı. Türklerin 1699 Karlofça Antlaşması'ndan beri yaşamakta olduğu kovulma süreci Doğu Trakya'da durduruldu, Anadolu'ya sıçraması önlenmiş oldu. Gerçi konferans sırasında Curzon İsmet'e, "Siz söylediklerimi hep reddediyorsunuz. Fakat ben bunları cebime atıyorum, yarın yine tek tek karşınıza çıkaracağım" demişti. İşte Atatürk devrimi "cebe atılanlar"ın bir daha ortaya çıkmamasının, Sevr'in diriltilememesinin güvencesiydi.

Bazı kesimler Lozan'ın "hezimet" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kanıt olarak Ege adalarından daha fazlasının, Batı Trakya'nın, Musul'un elde edilememesi, Boğazlar'ın askersizleştirilmesi gibi

örnekler verilmiştir. Bu gibi iddiaların ciddiye alınır bir yanı olduğu söylenemez. Lozan, belirli güce sahip belirli ülkelerin giriştikleri büyük ve tarihsel bir pazarlıktır. Pazarlık, konferans olarak 5,5 ay sürmüştür. Aslında kesinti dönemi de pazarlık için “manevralar”ın yapıldığı bir dönem olarak dahil edilirse, 8 ay eder. Pazarlık tıkanınca ya taraflardan biri ödün verecektir, ya savaşı bir savaş durumunun belirsizliklerine ya da savaşa gidilecektir. Bir ev ya da otomobil pazarlığında olduğu gibi, bir barış konferansında da iki taraf için de bol keseden “ucuza gitti” iddiasında bulunulabilir, fakat genellikle de bu tür iddiaları ispat etmek olanaksızdır, çünkü her pazarlığın pek çok etkenin iç içe yumak halinde bulunduğu karmaşık bir yapısı vardır. Lozan’ı Sevr ile karşılaştırmak, sanırım her insaf sahibine birincisinin “zafer” mi, “hezimet” mi olduğu konusunda yeterli bir fikir verebilmelidir.

Cumhuriyetin Kurulması

Barış yapıldıktan sonra artık Atatürk devrim yolunda ilerleyebilirdi. Buna en büyük engellerden biri TBMM’nin kendisiydi. Gerçi TBMM Milli Mücadele’yi başarıyla yürütmüştü. Çoğunluk Mustafa Kemal’i tutuyordu. Fakat ikinci grup denilen muhalefet çok tutucu ve gericiydi. Atatürk’ün devrimci niyetlerini seziyor, onu saf dışı edebilmek için fırsat kolluyordu. Başkumandanlık işinde bu iyice ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal’i destekleyen çoğunluğun büyük bölümünün ise, iş devrime gelince, onu ne ölçüde destekleyeceği şüpheliydi. Atatürk’ün yakın mücadele arkadaşı olan Rauf bile, halifeliğe karşı çıkmayı nankörlük olarak tanımlıyordu. 2 Aralık 1922’de 3 milletvekili masum görünüşlü bir yasa tasarısı önerdiler. Buna göre milletvekili seçilebilmek için Türkiye’nin o günkü sınırları içinde doğmak, ya da, başka yerden gelinmişse, 5 yıl sürekli olarak seçilinen yerde ikamet etmek gerekiyordu. Bu tasarının yasallaşması, öncelikle Mustafa Kemal’i siyasetin dışına itecekti. Atatürk, sert bir konuşmayla tasarının gerçek amacını açıkladı. Artık devrimci niyetlerini belirtmekten kaçınmıyordu. Batı Anadolu’da ve bir ayı aşan gezi sırasında İzmit’te yaptığı basın toplantısında şöyle konuştu: “İdare-i maslahatçılıkla inkılap yapılamaz... İnkılabın kanunu mevcut kavaninin [kanunların] üstündedir. Bizi öldürmedikçe, bizim kafamızdaki cereyanı boğmadıkça, başladığımız inkılab-ı teceddütkârane [yenilikçi devrim] bir an bile durmayacaktır.” 1 Nisan 1923’te TBMM dağılma ve seçim kararı aldı.

Bir kısım yazarlarımız I. ve II. TBMM’yi karşılaştırarak, I.’yi canlı tartışma ortamı olduğu ve tutucu kesim temsil edildiği için sonraki meclislerden daha “demokratik” bulurlar. Bir bakıma bu doğrudur, fakat bir başka görüşe göre, sonraki meclisler daha devrimci olduklarından daha demokratiktirler. Tutucular eşitliği (örneğin kadın-erkek eşitliği), özgürlüğü (zihnin din ve şeriat kısıtlamalarından arınmış olması) reddettikleri oranda, onların temsilinin ne ölçüde “demokratik” sayılabileceği çok su götürür.

8 Nisan’da Atatürk “9 umde”yi (ilke) ilan etti. Seçim bildirgesi niteliğinde olan bu umdelerde, egemenliğin ulusa ait olduğu vurgulandıktan sonra, aşarın kaldırılacağı, öğretimin birleştirileceği, askerlik süresinin kısaltılacağı gibi vaatler yer alıyordu. Seçimler Ağustos’ta yapıldı. O ay Halk Fırkası’nın kurulması yolunda çalışmalar başladı, 9 Eylül’de sonuçlandırıldı. 2 Ekim’de İtilaf kuvvetleri İstanbul’dan ayrıldılar. 13 Ekim’de Ankara’yı Türkiye’nin başkenti yapan yasa kabul edildi. Atatürk 24 Eylül’de cumhuriyete gitmek niyetini bir Viyana gazetesinin muhabirine açıkladı. 27 Ekim’de Fethi (Okyar) hükümeti istifa etti. Yerine yeni bir hükümet oluşturmakta zorluk çekiliyordu, çünkü her bakanın tek tek TBMM tarafından seçilmesi gerekiyordu. Bu da bakanlar kurulu içinde uyum sorunları çıkarıyordu. Oysa cumhuriyet olunca başbakan bakan arkadaşlarını kendisi belirleyecek, dolayısıyla uyumsuzluk olasılığı azaltılmış olacaktı. İşte cumhuriyet, bir bakıma

bu tür teknik zorlukları çözmek için pratik bir çare olarak getirilmiş gibidir. Saltanatın kaldırılması da bir bakıma Barış Konferansı'na çifte davetiye bunalımının bir çözümü olarak gözükmektedir. Oysa gerek saltanatın kaldırılmasının, gerekse Cumhuriyet'in ilanının ihtilalci, devrimci anlam ve önemi apaçıktır. Atatürk zaman zaman bu adımların devrimci anlamını duyurmaktan geri kalmamakla birlikte, rastlantıların sağladığı fırsatlardan ya da pratik koşulların gereksinmelerinden de yararlanmayı ihmal etmemiştir. Böylelikle bu tarihsel adımlar herkes tarafından belki daha kolay sindirilebilmiştir.

29 Ekim 1923 günü 1921 Anayasası'nda gereken değişiklik kabul edilerek Cumhuriyet kurulmuş oldu. TBMM reisi olan Mustafa Kemal oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçildi. Teşekkür konuşmasında, "Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır" dedi. Böylece Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan sonra Türkiye de cumhuriyet oldu. Şu farkla ki onlar, yenilginin, bozgunun kapkara ortamında bunu seçtiler. Türkiye ise zaferin ve kurtuluşun parlak güneşi altında bu yola gitti. 1920'ler cumhuriyet düzenlerinin, demokrasinin Avrupa'da ilerleme yıllarıydı. 1930'lar ise Avrupa'da yobaz, ırkçı, hatta totaliter diktatörlüklerin gelişme yılları olacaktı.

XXII

Hilafetin Kaldırılması ve Laiklik

Hilafetin Kaldırılması

Hilafetin yani halifeliğin kaldırılmasıyla ilgili olarak birtakım gerekçeler gelir akla. Örneğin İslam bilgini El Maverdî'nin öne sürdüğü halifelik şartı olarak Kureyş kabilesine mensup olma koşulu. Osmanlı hanedanının Kureyş'le ilgisi yoktu. Örneğin halifeliğin beyhudeliği. Halifenin "Cihad-ı Ekber" ilan etmiş olmasına karşın, bu, Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'i Müslüman olmayan düşmanla bir olup Osmanlı askerine saldırmaktan alıkoymamıştır. Ama halifeliğin kaldırılması için bence en önemli gerekçe, herhalde, onun kısa zaman önce saltanatı da elinde tutan Osmanlı hanedanının elinde kalmış olmasıydı. Böylece halifelik Cumhuriyet karşıtlarının, saltanatı yeniden canlandırmak isteyeceklerin önemli bir toplanma ve dayanma noktası olmaya adaydı. Nitekim halifeliği kaldıran yasayla Osmanlı hanedanı sınırdışı edildi. Yani halifelik, öncelikle Osmanlı hanedanını sınırdışı etmek için kaldırılmıştır. İkinci önemli gerekçe, bunun laikleşmenin bir gereği olmasıydı. Laiklik yönünde adım atılırken halifeliğin bunları onaylaması pek beklenemezdi. Onayladığı takdirde ise İslam âleminin dinsel başı olma iddiası dolayısıyla başka Müslüman ülkelerden (bu arada yurtiçindeki tutucu çevrelerden de) şimşekler çekmesi kaçınılmazdı. Bu da bizi üçüncü gerekçeye getiriyor. Halifeliğin bütün İslam âleminin başı olma iddiası dış ilişkilerde Türkiye'nin başına pek çok dert açabilecek bir durumdu. O sırada İran ve Afganistan dışında bütün Müslüman ülkeler şu ya da bu biçimde sömürge durumundaydılar. Dolayısıyla İslam âleminin başı olmak demek, emperyalist devletlerin (İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda, bir bakıma SSCB vb.) "içişleri"ne karışma olanak ve olasılığı demekti. Bu da bu devletlerin buna karşılık Türkiye'nin içişlerine karışma hakkını kendilerinde görmelerine yol açacaktı. Oysa Atatürk, ihtiyatlı ve sağduyulu, ulusçu ve barışçı dış siyasetiyle ne başka ülkelerin içişlerine karışmak, ne de onların Türkiye'nin içişlerine karışmasını istiyordu.

Kısa zamandaki gelişmeler, halifeliğin devrim için nasıl bir tehlike odağı olabileceğini göstermişti bile. Muhalif basın okuyucularının dikkatini halifelik üzerinde topluyor, Halife Abdülmecit tantanalı selamlıklar yapıyor, hükümetten ödeneğinin artırılmasını istiyordu. Halifeliği kaldırırken Atatürk ordunun da düşünce ve desteğini almayı uygun gördü. 15-22 Şubat 1924'te İzmir'de yapılan savaş oyunları sırasında komutanların desteğini aldı. Halifelik 3 Mart 1924'te TBMM'nin çıkardığı bir yasayla kaldırıldı ve Osmanlı hanedanı sınırdışı edildi. Böylece saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanından sonra, Atatürk devriminin üçüncü önemli temel taşı da yerini buldu. Bu üç devrim birbirini tamamlamakta, yeni devletin siyasi düzenini oluşturmaktadır. Aynı gün TBMM iki önemli yasa daha kabul etmiştir. Biri Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunu'dur. Buna göre bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Ardından medreseler ve mahalle mektepleri kapatıldı. Ülkede artık tek tip eğitim yapılacak ve bu da laik eğitim olacaktı. Salt din adamı yetiştirmek için sınırlı sayıda imam-hatip okulları ve İstanbul'da İlahiyat Fakültesi bulunuyordu. Yapı ustası, tapu kadastro memuru yetiştirmek gibi amaçlarla kurulmuş az sayıda meslek okulları gibiydi imam-hatip okulları... Ne yazık ki bugün imam-hatip okullarının sayısı, ülkemizin imam-hatip gereksiniminin çok ötesinde, neredeyse ortaokul ve liselere rakip ve koştur bir biçimde çoğalmış bulunuyor. Bunun Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na ve laikliğe aykırı bir durum olduğu şüphesizdir.

Diğer yasa da Şer'îye ve Genelkurmay nezaretlerini kaldırılıyordu. Böylece Şer'îye Nezareti yerine Diyanet İşleri Genel Müdürlüğü kuruluyor, Genelkurmay da Savunma Bakanlığı'na bağlanıyordu.

Birtakım bakanlıkların genel müdürlüklere dönüştürülmesi ilk bakışta fazla önemli gözükmeyebilir. Oysa, genel müdürler siyaset belirlemezler, hükümetin belirlediği siyaseti uygularlar. Bakanlar ise Bakanlar Kurulu'na katıldıkları için, hükümetin siyasetini, yani bütün bakanlıkların siyasetini belirlemede söz sahibidirler. Örneğin Şer'îye nazırı, Türk dış siyasetinin de, eğitim siyasetinin de oluşturulmasında söz sahibiydi. Diyanet İşleri başkanı ise din siyasetinin oluşturulmasında bile doğrudan söz sahibi değildir. Görülüyor ki bu yasayla din adamlarının ve askerlerin hükümet içinde söz sahibi olmaları önlenmek istenmiştir. Bu bir laikleşme ve sivilleşme adımıdır.

Laikleşme Süreci

Burada laikleşme sürecini bütünleyen öbür adımları da toplu olarak ele almak istiyorum. Türkiye'nin yeni siyasi düzeni nasıl üç adımda kurulmuşsa, laiklik de birçok adımı içeren bir süreç içinde gerçekleştirilmiştir. Halifelîğin kaldırılması ve onunla birlikte çıkarılan 2 yasadın sonra, 8 Nisan 1924 günü şeriat mahkemeleri kaldırıldı. Bu mahkemeler ilkeldi ve adeta kadıdan ibaretti. 30 Kasım 1925'te tekke, zaviye ve türbeler kapatıldı. Bu yasayla tarikatların resmi varlığına son verildiyse de, gizli olarak kimileri bir ölçüde etkinlik gösterebildiler. Yasa hâlâ yürürlükte. Fakat bilindiği gibi, tarikatlar bugün pek etkin ve canlıdır.

17 Şubat 1926'da Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu kabul edildi. Çok ufak birkaç değişiklik dışında, bu, İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu'nun aynen çevirisidir. Böylece Türk toplumu bir anda şeriatı terk ederek çağdaş bir hukuk dizgesine kavuştu. Şeriat İslamiyetin doğuşunu izleyen süre içinde oluşturulmuş olan hukuk dizgesidir. Ana esaslarda aynı olmakla birlikte, mezheplere göre şeriat anlayışı ve uygulamaları hayli farklı olmuştur. Örneğin Sünnilikte 4 mezhep olup (Hanefî, Şafî, Maliki, Hambeli) bunların şeriat kuralları arasında farklılıklar vardır (bunlardan en özgür ve geniş olanı Hanefîliktir ve genellikle Sünni Türkler Hanefîdir). Şeriat ilk oluştuğunda günün gereksinmelerine yanıt veren pek çok ilerici hüküm içeren bir dizgeydi. Ne var ki, temelde, ortaçağa aittir. Örneğin şeriatla: 1) Kölelik kurumu kabul edilir; 2) Zina yapan kadınlar yarı bellerine kadar gömülür ve taşlanarak öldürülür (recm); 3) Hırsızların eli kesilir; 4) Erkekler 4 kadınla evlenebilir. Erkeğin "boş ol" demesiyle kadın boşanmış olur. Kadının böyle bir hakkı yoktur; 5) Mirasta erkekler tam hisse, kadınlar yarım hisse alır; 6) Tanıklıkta erkeğin tanıklığı, 2 kadının tanıklığıyla eşit değerde sayılır; 7) Dayak bir tedip, yani edeplendirme aracı olarak kabul edilmiştir ve örneğin erkek, söz dinlememekte ısrar eden karısını dövebilir. Bu anlayışa göre dayak belli koşullarda "kötü" muamele değildir, bir eğitim aracıdır. Mahalle mekteplerinde kızılıcık sopası ve falaka bugünkü okul sınırlarındaki kara tahta ve sıralar gibi demirbaş, "pedagojik" araçlardandır.

Fakat Fıkıh'ta (İslam hukuku) bile "kad tegayyürül ahkâm betebdilil zaman" (zamanın değişmesiyle hüküm de değişir) kuralı vardır. Nitekim Osmanlı'da, bildiğim kadarıyla, basit hırsızlıktan kimsenin eli kesilmemiştir. Yalnızca iki recm olayı vardır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti Avrupa'nın ceza ve ticaret kanunlarını uyguluyordu. Ama II. Meşrutiyet bile medeni hukuk alanında şeriate dokunamamıştır. Bu alan şeriatın kalesi durumundaydı. Laikliğe yönelen Hukuk-u Aile Kararnamesi (1917), İttihatçılar iktidardan gider gitmez yürürlükten kaldırılmıştı (ama İttihatçılar köleliği tümüyle kaldırmayı başarmışlardır). Medeni Kanun'un en büyük başarısı, Türk kadınına erkekle hemen hemen eşit kılmasıdır. Oysa şeriat, bütün ortaçağ dizgeleri gibi, kadını "eksik" görmüştür. Avrupa ortaçağında papazlar, kadınların ruhu olup olmadığını tartışırlardı. Kadın kafalı olur, ağzı laf yaparsa, cadıdır diye şüphe altına girer, cadı diye hüküm giyerse diri diri yakılırdı.

10 Nisan 1928'de Anayasa'nın, TC'nin dinini İslam diye açıklayan hükmü kaldırıldı. Nihayet 5

Ocak 1937’de laiklik, 6 oktan biri olarak Anayasa’ya kondu. Yani Türkiye Cumhuriyeti’nin resmen laik olması Atatürk’ün ölümünden 2 yıl kadar öncedir. Cumhuriyet Halk Partisi laikliği 1927 yılı kurultayında benimsemiş, 1931 kurultayında temel 6 ilkeden biri haline getirmiştir. 1928 yılında bir komisyon İslamiyette reform yapmak için bir çalışma yapmışsa da Atatürk bunu benimsememiştir. Laikliği kabul eden İslamiyet anlayışı yeterince büyük bir reformdu.

Laiklik Nedir?

Şimdi de laikliğin ne olduğunu görelim. Atatürk devriminin Cumhuriyet’le birlikte en önemli esaslarından biri laikliktir. Laiklik, din ve toplum işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Herhangi bir din, mezhep ya da tarikat toplum işlerine kesinlikle karışamaz, kendisi için bir ayrıcalık isteyemez. Devletin yasaları, uygulamaları bir dine ya da mezhebe göre olamaz. Devlet bütün din ve mezhepler karşısında tarafsız olacaktır. Öbür yönden, devlet de dine karışmamalıdır. Kural bu olmakla birlikte, devlet dine karışmak durumunda olabilir. Örneğin bir din ya da mezhep, inananlarına, insan kurban etmek ya da intihar etmek türünden şeyler yapmalarını buyuruyorsa, devletin bu tür bir uygulamayı önlemesi gerekir. ABD’de Christian Science adlı bir mezhep, İncil’den inanç ve duanın bütün hastalıklara çare olduğu anlamını çıkarmakta, dolayısıyla hekime başvurmayı gereksiz, hatta günah saymaktadır. Bu yüzden bu mezhepten birçok insan, tıbbın çare bulduğu basit hastalıklardan ölebilmektedir. Apandisit krizi geçiren çocuğunu hekime götürmeyi reddeden ana babaya, laik de olsa devletin müdahale edip çocuğu muhakkak bir ölümden kurtarması gerekir. Türkiye’de de devletin Sünni Müslümanların din işlerine bakan bir Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü kurmuş olması, devletin dine müdahalesi olmakla birlikte, bence bu yerindedir. Bu durumun iki yararı söz konusudur. Bir kez, çoğunluğun inancı olan Sünni İslamiyeti denetleyerek, onun laikliğe aykırı davranışlarını az çok önleyebilmektedir ya da önleyebilir. İkincisi, Diyanet İşleri örgütü dağıtıldığı takdirde her mahallede, her köydeki camiye ele geçirmek için, gruplar, tarikatlar arasında nerelere varabileceği belirsiz, büyük bir mücadele kapısı açılacaktır. Sonra da camileri ele geçirememiş tarikat ya da gruplar mahalle ya da köylerde kendi camilerini yapmak için büyük kaynaklar seferber edeceklerdir. Almanya’daki camilerin durumu buna örnektir. Oysa şimdi Türkiye’de camiler Diyanet’indir ve her Sünni tarikat ya da grup bakımından “tarafsız” ibadethanelerdir. Tabii Diyanet’in, işlevlerini yerine getirirken başka mezhep ya da dinlere haksızlık sayılabilecek davranışları olmamasına dikkat edilmelidir.

Kimi şeriat yandaşları, laikliği Atatürk’ün İslamiyete yaptığı bir kötülük olarak algılamaktadırlar. Bu düşünceye katılmak olanaksızdır. Şeriat, İslamiyeti ortaçağa, geri kalmış ülkelere bağlayan bir zincirdi. Bu zincirin Türkiye’de kırılmış olması, İslamiyete, çağdaş dünyanın, ileri ülkelerin dini olma olanağını vermiştir. Şeriatın yürürlükte olmaması, Türkiye (ve diğer Müslüman ülkeler) için bir kalkınma, bir varolma sorunudur. Zira şeriat ya da şeriatçılar, kadını eve kapatmak istemektedirler. Oysa kadının kalkınma yarışının dışına itilmesi, Türkiye’de nüfusun yarısının kalkınma yarışına katılmaması demektir. Tek ayakla yarışılabilirdiği görülmemiştir. Bu durumdaki Müslüman ülkelerin ileri, uygar ülkeler arasında yer alma umudu yok demektir. Üstelik kadının toplum hayatından soyutlanması, onun kültür düzeyinin de düşürülmesi demektir. Oysa erkek çocuklar dillerini (anadili) analarından öğrenirler, babalarından değil. En önemli kültür aracı dilimizdir, en temel eğitim ananın çocuğuna dili öğretmesidir. 500 sözcük bilen ananın yetiştireceği erkek çocuk başka, 1.500 sözcük bilen ananın yetiştireceği erkek çocuk başka olacaktır. Demek ki kadınların eve kapatılması, erkeklerin de düzeyinin düşmesiyle sonuçlanacaktır.

Laikliğin ikinci önemli yararı bütün dinler ve dinsel gruplar karşısında devletin tarafsızlığını sağladığı için iç barış ve huzurun güvencesi olmasıdır. Geleneksel Sünni-Alevi karşıtlığını hafifletecek ya da giderecek olan da budur. 1978 yılında Kahramanmaraş'ta çok kanlı olaylar yaşanmıştı. Kimi Müslüman Türk yurttaşlar başka Müslüman Türk yurttaşlara saldırarak en hunhar biçimlerde onları öldürdüler. Kimi çevreler bunu bir sağ-sol kavgası olarak sunmak istediler, fakat işin garipliği, sağcılar hep Sünni, solcular hep Alevi çıkıyordu. Anlaşılan bu, düpedüz bir Alevi-Sünni kavgasıydı. Kavganın çıkabilmiş olması, devletin yeteri kadar laik, yani tarafsız olamamasındandır. Bu kavgalar ne yazık ki ondan sonra da yinelendi ve 1995 yılında dahi bu acı olayları İstanbul'da yaşadık.

Laiklik konusuna son vermeden önce, kimilerince dile getirilmiş bulunan, “Laik devlet olur, laik insan (ya da Müslüman) olmaz” düşüncesi üzerinde durmak istiyorum. Bence bu yanlıştır. Laikliği kabul eden insan laiktir, aynı zamanda Müslüman da olabilir (ya da Hristiyan). Türk devrimi sayesinde Türkiye’de bugün çok sayıda laik Müslüman, yani laikliği kabul eden Müslüman vardır. Söylemeye gerek yok ki, laik Müslümanların pek çoğu ibadetlerini eksiksiz yerine getiren insanlardır. Aydınlanma devrimi yayıldıkça, sayılarının artması beklenebilir. Türkiye’nin dünyanın ön saftaki ülkeleri arasına girmesi de zaten buna bağlıdır. Büyük bir coğrafyaya yayılmış olan Müslümanlıkta, öbür dünya dinleri gibi, pek çok mezhep, pek çok tarikat vardır. Hepsi Müslümandır, ama her birinin özellikleri vardır. Özellikleri olmasa, biz şu mezhep ya da tarikattanız demezlerdi. Her mezhep ya da tarikatın, öbür mezhep ve tarikatları Müslüman tanınması, onları hoşgörmesi barış ve kardeşliğin, İslamiyetin bütünselliğinin bir gereğidir. İşte laik Müslümanlık da, öbür tarikat ya da mezhepler gibi, yeni bir İslamiyet türü sayılmalı ve dışlanmamalıdır. “Çokkarıllığı kabul etmiyorsun, faizi, laikliği kabul ediyorsun, sen Müslüman değilsin” demek bölücü bir tutumdur. Ayrıca İslamiyeti şeriata, dolayısıyla ortaçağa bağladığı için İslamiyetin çağdaş toplumlara da yayılmasına engel olan, İslamiyet yararına olmayan bir tutumdur. Hristiyan misyonerleri de Müslümanları Hristiyan yapmak için aynı mantığı kullanıyorlar: “Çokkarıllığı reddediyorsun, o halde Müslüman değilsin. Gel seni Hristiyan yapalım” diyorlar.

Devrim Yolu ve Karşı-Devrim Girişimleri

1924 Anayasası

1921 Anayasası iç savaş ve Kurtuluş Savaşı günlerinde pratik zorunlulukları karşılamak üzere yapılmış bir anayasaydı. Daha, siyasi düzenin tam bir tanımlaması yapılmamıştı. Saltanat ve halifelik kaldırıldıktan, Cumhuriyet kurulduktan sonra artık daha ayrıntılı bir anayasa yapmak gerekiyordu. Yapılan anayasa 1921 dizgesindeki güçler birliği anlayışını bir ölçüde sürdürmektedir. Meclis, hükümeti ya da bir bakanı her zaman düşürebilir. Meclisin 4 yıllık süre tamamlanmadan dağıtılması yetkisi yalnızca meclisin kendisine verilmiştir. Temel hak ve özgürlükler tanınmıştır ama bunların yasayla düzenleneceği belirtilmiştir. (Sosyal haklara yer verilmemiştir.) Fakat yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyecek TBMM dışında bir organ, yani bir anayasa mahkemesi yoktur. En ilginç yönlerden biri, Anayasa'nın ilk tasarısında yer alan, cumhurbaşkanlığı süresini 7 yıl yapan, ona TBMM'yi dağıtma ve başkomutanlık yetkilerini veren hükümlerin meclis tarafından kabul edilmemesidir. TBMM her genel seçimden sonra (4 yılda bir) yeni bir cumhurbaşkanı seçer ve başkomutanlık TBMM'nin elindedir. Atatürk ısrar etseydi cumhurbaşkanlığı ilk tasarıdaki gibi düzenlenirdi herhalde. Anlaşılan, Atatürk'ün böyle bir ısrarı olmamıştır. Anayasa 20 Nisan 1924'te kabul edildi.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Yeni anayasa çok-partili bir siyasi yaşama olanak veriyordu. Nitekim, gidişten hoşnut olmayanlar bu olanaktan yararlanmak istediler. Bunların başında Atatürk dışında Amasya Askerî Örgütü'nün üyeleri, yani Karabekir, Rauf, Refet, Ali Fuat vardı. Rauf ve Refet tutucuydular. Karabekir ve Ali Fuat o denli tutucu değillerdi, ama yine de Atatürk'ün fazla ileri gittiğini düşünüyorlardı. Muhtemelen hepsi, bir zamanlar örgütte, Milli Mücadele'de ağırlık sahibi oldukları günleri özleyiyor ve şimdi kendilerini dışlanmış hissediyorlardı. Lozan'ın imzasının hemen ardından Rauf, kızgın olarak başvekâletten ayrılmıştı (kendisine Lozan'da Türkiye'yi temsil olanağı verilmemiş, Yunan tazminatı konusunda görüşü dikkate alınmamıştı). Zaferden sonra Karabekir I. Ordu müfettişliği, Ali Fuat II. Ordu müfettişliği görevlerine getirilmişlerdi. Kolordu komutanları gibi, aynı zamanda milletvekilliği yapıyorlardı.

26 Ekim'de Karabekir, 30'unda Ali Fuat müfettişlik görevlerinden istifa ettiler. Atatürk, kendisine karşı bir hareket başladığını anlayınca, orduyu siyasetten ayırmak istedi. Bunun için 7 kolordu komutanına başvurarak, milletvekilliğinden istifa etmelerini şahsen rica etti. 5'i onun arzusuna uydu, 2'si milletvekilliğini yeğledi. Sonra bu ikisinden biri yeniden orduya döndü. TBMM, askeri görevlerini devir ve teslim etmediklerini ileri sürerek, Karabekir ve Ali Fuat'ı kabul etmedi. Onları dönüp devir teslim yapmak zorunda bıraktı. 17 Kasım'da Terakkiperver (ilerleme yandaşı) Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Fırkanın başkanı Karabekir, 2. başkanları Adnan (Adıvar) ve Rauf oldular. Genel sekreter, Ali Fuat'tı. Fırkanın meclisteki yandaşları 30 kadardı. 10 Kasım'da Halk Fırkası'nın adına "Cumhuriyet" sözcüğünü eklemesinden sonra (CHF), Terakkiperverler de aynı şeyi yapmışlardı. Fırkanın programında "efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır" ibaresinin bulunması, soyut olarak çok anlamlı olmayabilirdi. Ama Fırka CHF'nin sağında yer aldığından ve daha tutucu başka fırkaların yokluğunda, her renkten bütün tutucular için bir çekim merkezi olması beklenebilirdi. Bu bakımdan fırkanın ilk şubesinin Urfa'da kurulması belki anlamlıydı.

Şeyh Sait Ayaklanması

13 Şubat 1925'te Şeyh Sait Ayaklanması Genç'e (Bingöl'e) bağlı Piran'da başladı. Kısa zamanda Lice'ye yayıldı. İsyancılar bir yandan Elazığ'ı ele geçiriyor, bir yandan Muş-Varto bölgesinde yayılıyorlardı. 7 Mart'ta Diyarbakır'a saldırdılar. Anlaşılan, ayaklanma Fethi Okyar hükümetince ilk önce basit bir asayişsizlik hareketi olarak algılanmıştı. Oysa isyancılar karşılarına çıkan ordu birliklerini yenilgiye uğratmışlardı. Şeyh Sait Nakşibendi tarikatına bağlı bir ağaydı ve aşiretler üzerinde nüfuz sahibiydi. Ayaklanma şeriat ve halifelik adına yapılıyordu. İşin bu denli ciddiyet kazanması karşısında Fethi Okyar hükümeti çekildi, yerine İsmet Paşa hükümeti kuruldu (3 Mart). Yeni hükümet ertesi gün hükümete olağanüstü yetkiler veren Takrir-i Sükûn Kanunu'nu TBMM'ye kabul ettirdi. İstiklal Mahkemeleri kuruldu, muhalif gazeteler kapatıldı. Geniş bir harekât sonucunda ayaklanma bastırıldı (31 Mayıs 1925). Elebaşları yargılanarak idam edildiler. İsyanın bastırılması ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı (3 Haziran).

Şeyh Sait Ayaklanması dinsel, karşı-devrimci, feodal bir hareket görünümündedir. Kimileri bunun Kürtçü bir ayaklanma olduğu görüşündedirler. Ayaklanma Kürtler arasında çıkmış olduğuna ve Kürtçü hareket mütareke döneminde başlamış olduğuna göre (Kürt Teali [Yükseltme] Cemiyeti), ayaklanmada Kürtçü öğelerin bulunmuş olması doğaldır. Nitekim mahkeme, Kürt Teali Cemiyeti önderlerinden Seyyit Abdülkadir'in de işin içinde bulunduğunu saptamış ve ona idam cezası vermiştir. Fakat hareketin içinde ya da başında bazı Kürt ulusçularının bulunmuş olması, ayaklanmayı bir Kürt ulusal hareketi olarak nitelemek için yeterli değildir. Çünkü aşiret yapısının egemen olduğu toplumsal bir dokuda çağdaş-demokratik yurttaşlık bilinci gerektiren bir ideoloji (ulusçuluk) pek söz konusu olmasa gerek. Hicaz'da Şerif Hüseyin'in ayaklanmasının ulusal bir ayaklanma sayılamayacağı gibi... Zaten, bildiğim kadarıyla, ayaklanmada kullanılan şiarlar, ulusçu değil, dinsel-feodal şiarlardır.

Mete Tunçay'a göre Atatürk dönemini tek-parti yönetimi kalıbına sokan gelişme, ayaklanmayı bastırmak için çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'dur. Bence de bu önemli bir dönüm noktasıdır, ama 1925'te düzenin tamamen bu yönde kemikleştiğini söylemek zor olur. En azından 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi, Atatürk'ün devrimi çok-partili dizge içinde yürütmek arzu ve umudunun onda 1920'li yıllar boyunca sürmüş olabileceğine işaret sayılabilir. Kimi yazarlar isyanda İngilizlerin rolünden söz ederler. Bunun mahkemede kesin bir biçimde saptandığını sanmıyorum. Ama bu gibi şeylerde kesin kanıt bulmak zaten kolay değildir. Muhakkak olan şey, Musul için İngiltere ile çekişme halinde olan Türkiye'nin ayaklanma dolayısıyla birçok yönden zor durumda kaldığıdır. Petrol kaynakları dolayısıyla İngiltere'nin Musul'a çok önem verdiğini de burada hatırlamak gerekir.

Ayaklanmanın çıkmasından 4 gün sonra (17 Şubat) aşar vergisi kaldırıldı. Bu İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen, CHF'nin de 9 umdesinde yer alan bir önlemdi. Kimileri, bu verginin devletin en önemli gelirleri arasında olduğunu, yapılan işin yanlış olduğunu söylerler. Teknik-mali bir açıdan bu görüş doğru olabilir belki, fakat sanırım aşarın iltizam usulüyle toplandığını, bu usulün ise hep ince ve kaba çeşitli zulümlerle iç içe yürütülmüş olduğunu göz ardı etmektedir. Tabii, iltizam yerine devlet, aşarı kendi memurları eliyle toplayaydı bu sakıncalar kalmazdı, ama o sıralar ve daha bir süre devletin aynî bir vergiyi bizzat toplayacak örgütlülük düzeyine erişmiş olduğu kuşkuludur. Dolayısıyla ve mali sonuçları ne olursa olsun, aşarın kaldırılmasını, köylüyü yüzyıllarca sürmüş büyük bir baskıdan kurtaran özgürleştirici bir hareket olarak selamlamak gerekir.

Şapka Devrimi

Atatürk, 23 Ağustos 1925'te yurt gezisine çıkararak Kastamonu'ya geldi. Başında şapka vardı. Çevresindekiler, kendileri de şapka giydikleri halde, bu durumdan rahatsız olmuşlar, kimileri şapkayı “şems (güneş) siperli serpuş (başlık)” diye tevil etmeye hazırlanıyorlardı. Oysa Atatürk İnebolu'da yaptığı konuşmada açık konuştu, “Bu serpuşun ismine şapka denir” dedi. 25 Kasım'da Şapka Kanunu diye bilinen yasa çıkarıldı. Memurlar şapka giyecekti, fes yasaktı. O tarihten sonra fes ortadan kalktı, kentliler şapka, köylüler kasket giymeye başladılar. Şapka devrimi anlaşılmaması pek kolay olmayan bir devrimdir. Osmanlı toplumunda başlık, insanın dinini, hatta toplumsal mevkiini, yaptığı işi tanımlayan bir işaretti. Öldüğü zaman, başlığı tabutun başucuna konur, parası varsa mezar taşı o başlık biçiminde yapılırdı. Şapka Müslüman olmayanlara özgü bir başlıktı. II. Mahmut, Rumların da benzerini giydiği fesi asker ve memurlara giydirdiği için, çok şimşek çekmiş, kendisine “gâvur padişah” diyenler çıkmıştı. Şimdi Atatürk buna benzer, hatta belki daha cesur bir adım atıyordu. Bu adımı, önemli olan topluma çağdaş kurumları, insanlara çağdaş zihniyeti getirmektir diye, kılık kıyafetle uğraşmak biçimsel ve yüzeyseldir diye, “gardırop devrimi” diye eleştirenler olmuştur. Atatürk 24 Ağustos'ta Kastamonu'da yapmış olduğu konuşmada, “Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki, ona bigâne [ilgisiz] olanları yakar ve mahveder” demişti. Atatürk Türkiye'yi yalnız kurumlar ve zihniyet olarak değil, görünüş bakımından da Avrupalı yapmak istiyordu. Bu, basit bir taklit durumu değil, Türkiye'yi Sevr belasından uzak tutacak, Avrupa kamuoyuna, “Biz sizin gibi bir ülkeyiz, dolayısıyla sömürge olamayız, olmayız” iletisini en çarpıcı biçimde sunacak bir önlemdi. Çünkü kamuoyları başka bir ülkenin çok okul açtığını, çok fabrika kurduğunu kolay kolay algılamazlar. Oysa bir ülkenin simgesi haline gelmiş bir başlığı atıp, Avrupa'nın başlığını giymek, yabancı kamuoylarının mutlaka dikkatini çekecek çok çarpıcı bir olaydır.

İki dünya savaşı arasındaki dönem, Milletler Cemiyeti'nin varlığına rağmen, emperyalizmin en azgın olduğu dönemdir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda eski dünyada Avrupalı ve/ya da gelişmiş olmayıp da az çok bağımsız kalabilmiş birkaç ülke vardı: Etiyopya (Habeşistan), Türkiye, İran, Afganistan, Çin, Tayland. Afganistan ve Tayland, birincisi Rusya ve İngiltere, ikincisi İngiltere ve Fransa emperyalizmi arasında tampon ülkeler olarak ayakta kalabilmişlerdi. Öbür dördünden üçü iki dünya savaşı arasında, ya da II. Dünya Savaşı sırasında emperyalizmin çizmesi altında ezildiler. Çin 1931'de Japon istilasına uğradı. Etiyopya 1935'te İtalyan sömürgesi oldu. 1941'de İran'ı SSCB ve İngiltere anlaşıp, biri kuzeyden, öbürü güneyden işgal ettiler. Türkiye bu badireden sağ salim kurtulduysa, Avrupa'ya, “Biz Avrupalıyız, sömürge olacak ülke değiliz” iletisinin başarıyla ulaştırılabilmiş olmasının bunda büyük payı vardır. Şapka devriminin de bu iletide önemli yeri olduğunu düşünüyorum. 1934'te Mussolini'nin emperyalist bir demeci Türkiye'de tedirginliğe yol açmıştı. Bunun üzerine hem İtalya Dışişleri Bakanlığı müsteşarı, hem de bizzat Mussolini Türk büyükelçisine, Türkiye'nin söz konusu demecin kapsamı dışında olduğunu, zira bu ülkenin bir Avrupa ülkesi olduğunu belirtmişlerdi.

Tabii şapka devriminin Türk kamuoyuna da bir iletisi vardı. Çarpıcı bir biçimde, Türkiye'nin bir Avrupa ülkesi olacağı, ortaçağdan (ya da yeniçağdan) sonçağa geçilmekte olduğu anlatılmak istenmişti. Nitekim buna, Sivas, Erzurum, Rize, Maraş'ta başkaldıranlar olmuştu. Hatta şapkayı bayrak yaparak gizli bir karşı-devrim hareketi örgütlemeye kalkıştığı için, İskilipli Âtîf Hoca İstiklal Mahkemesi'nce idama mahkûm edilmişti.

Atatürk'e Suikast Girişimleri

1926'da Medeni Kanun'un kabul edilmesi ve büyük önemi yukarıda anlatılmıştı. 1926'nın öbür

önemli olayı Gazi'ye suikast girişimidir. Daha önce Milli Mücadele sırasında İngilizler Mustafa Sagir adında bir Hintli eliyle Atatürk'ü öldürmek istemişler, fakat plan meydana çıkmış ve Sagir idam edilmişti (1921). Daha sonra Yunanistan'daki Ermeni komitacıları tarafından görevlendirilen Manok Manukyan yakalanıp idam edildi (1925). 1926'da suikast üç milletvekili tarafından örgütlendi: Ziya Hurşit (Lazistan), Şükrü (İzmit) ve Arif (Eskişehir). Atatürk'ün 15 Haziran'da İzmir'i ziyareti sırasında, Kemeraltı'nda otomobiline bomba ve tabancalarla saldıracak olan suikastçılar, daha sonra Giritli Şevki'nin motoruyla Yunan adası olan Sakız'a kaçacaklardı. Atatürk'ün ziyareti bir gün gecikince, Şevki suikastı haber verdi. İşin içinde daha başkaları ve özellikle eski İttihatçılar vardı. Anlaşılan örgütlenme işinde payı olmamakla birlikte, suikastın yapılacağından İttihatçı Cavit Bey'in dahi haberi vardı. Herhalde İttihatçılar, kendileri de demokratik-ulusçu kafada olmakla birlikte, devrimin fazla ileri gittiğini düşünüyorlardı. Bir de ihtimal, kendilerinin devre dışı kalmış olmalarından hoşnut değillerdi. Ali (Çetinkaya) başkanlığındaki İstiklal Mahkemesi kovuşturmayı geniş tuttu. Eski İttihatçıların dışında Terakkiperver önderleri de tutuklandılar. Başvekil İsmet bunu önlemeye çalıştı diye mahkeme onu da tutuklamaya kalkıştı. Sonunda mahkeme onların yakasını bıraktı. Ama 18 kişi idam edildi. Bunların içinde Cavit Bey ve Dr. Nâzım da vardı.

Dördüncü suikast girişimi, Sisam'dan gelen Hacı Sami ve arkadaşlarının girişimiydi ve 1927'de yakalandılar. Beşincisi, arkasında Çerkez Ethem'in bulunduğu sanılan ve Suriye sınırında yakalanan 5 kişilik çetenin girişimiydi (21 Ekim 1935). Bu beş girişim, Türkiye'nin kurtuluşunda ve devriminde bu denli ağırlıklı payı olan bir önderi Türkiye ve devrim düşmanlarının ortadan kaldırmak için hayli yoğun çaba harcadıklarını gösterir. Herhalde bu güvenlik sorunu yüzündendir ki, Atatürk 19 Mayıs 1919'dan sonra hiçbir yabancı ülkeye adım atmamıştır. İstanbul'a da ancak 1927'de gitmiştir.^[3]

1927'de Atatürk çok dikkat çekici bir şey yaptı. Samsun'a çıkıştan o güne kadarki olayların kendi açısından hayli ayrıntılı bir tarihini yazdı. Böyle bir çalışma yaptığına göre, Atatürk ihtimal bir dönüm noktasına gelindiğini hissediyor ve bir çeşit bilanço çıkarmak gereksinimi duyuyordu. Bol belgeyle desteklenen ve kısa zamanda yazılan bu metin, Nutuk diye tanınır, çünkü o yıl Ekim ayında CHF'nin 2. kurultayında günde altışar saatten 6 günde kendisi tarafından okundu. 1919-1926 dönemi tarihinin bir numaralı kaynağıdır. Nutuk'un sonunda Atatürk'ün "Gençliğe Hitabe"si yer alır ve burada Atatürk Cumhuriyet'i gençliğe emanet eder. Buradaki gençlik hem yaşça hem "başça" gençlik olarak anlaşılabilir ve sanırım devrimcilik anlamındadır. Hatırlanacağı üzere, 19. yüzyıl boyunca Fransız İhtilali'nden esinlenen devrimci hareketlere "genç" sıfatı yakıştırılırdı. En ünlüsü Mazzini'nin başını çektiği "Genç İtalya" hareketidir. Sonra, tabii "Genç Türkler" vardır ki iki kuşaktır: Namık Kemal kuşağı, İT kuşağı.

Kültür Devrimi Ön Düzleme Geçiyor

Yazı Devrimi

Nutuk'un bir bilanço olduğunu ve belki bir dönüm noktası olarak düşünüldüğünü söylemiştim. Gerçekten, 1927'ye değin siyasi düzen kurulmuş, laikliğin temelleri atılmış ve geliştirilmiştir. Bundan sonra Atatürk iç ve dış siyasetle ilgisini kesmemekle birlikte dikkatini kültür ve bir miktar da iktisat konusuna çevirdi. Kültür devriminin ilk önemli adımı Arap harflerinin yerine Türk harflerinin getirilmesi olmuştur. Bu çok cesur ve bir bakıma şaşırtıcı bir gelişmedir. Türkler yazıyı kendi alfabeleriyle kullanmaya başladıktan (M.S. 730) kısa bir süre sonra İslamiyeti benimsemişlerdi. Bu arada kendi alfabelerini terk ederek Arap harflerini kullanmaya başladılar. 1000 yıl kadar Arap harflerini kullandıktan sonra bu alfabeden vazgeçilmesi, ilk bakışta garip gelebilir. Yakından bakınca, öyle olmadığı görülür. Harf devrimini olanaklı kılan etken, Osmanlı Devleti'nin okuryazarlığı çok küçük bir azınlığın işi olmaktan çıkarmak için pek az şey yapmış olmasıydı. II. Meşrutiyet'e rağmen okuryazarlığın 1918'de %5'i geçmediği tahmin edilebilir. 1927'de bu oran %10,7 idi. Bana öyle geliyor ki, Türkiye'de okuryazarlık oranı örneğin %20-25 dolaylarında olsaydı böyle bir devrim Atatürk'ün aklına gerçekçi bir tasarı olarak pek gelmezdi.

Harf devrimini olanaklı kılan ikinci etken, her şeye rağmen Osmanlı kitaplıklarını dolduran hatırı sayılır birikimin büyük ölçüde bir ortaçağ birikimi olmasaydı. Bu birikimin tarihsel bir değeri şüphesiz vardı, ama 20. yüzyıl için geçerliği hayli sınırlıydı. Gerçi Osmanlılar 19. yüzyılın ortalarından başlayarak bir ölçüde Batı kaynaklarından bir çeviri etkinliği göstermişlerdi. Fakat Osmanlıcanın çetrefilliği yüzünden birçok okuryazara bile bu çevirilerin pek yararı yoktu. Yazı dilinin yalınlaşması ve öz Türkçe olarak zenginleşmesi sonucu, bugün Atatürk'ün Nutuk'unu bile diploma sahibi de olsa, günümüzün Türk insanı anlamakta zorluk çekmektedir. Yukarıda harf devrimini olanaklı kılan dedim. Atatürk ve arkadaşları, yeni harfleri, Tarık bin Ziyad'ın İspanya'yı fethederken gemilerini yakması gibi, Osmanlı kitaplıklarındaki ortaçağ birikimiyle ilişkileri koparmak için de istemiş olabilirler.

Üçüncü olarak, harf devrimini yararlı kılan bir etkeni sayabiliriz. Arap harfleri Türkçeye hiç uygun değildi. Çünkü Arapça sessizler bakımından çok zengin, sesliler bakımından hayli yoksul bir dilken, Türkçe sessizler bakımından Arapçaya göre hayli yoksul, ama sesliler bakımından çok zengin bir dildir. Örneğin Arapçada 2 çeşit t, 3 çeşit h, 4 çeşit z, 3 çeşit s, 2 çeşit k varken Türkçede bunların yalnız birer çeşidi vardır. Arapçada ise yalnızca 3 sesli vardır: a, u, i. Onun için Arapçada sesliler, Kuran yazısı ve uzun "a" dışında, pek yazılmaz. Arapçada yalnız 3 sesli olasılığı bulunduğundan bunun fazla bir sakıncası yoktur. Ama Türkçe Arap harfleriyle yazıldığında okuyucu için büyük zorluklar çıkabilir, çünkü sessizler arasına girebilecek sesliler için 8 olasılık vardır. Örneğin Arap harfleriyle Türkçe "gl" yazsak, okuyucu bunun gal, gel, gıl, gil, göl, gol, gul, gül mü olduğunu kestirmek durumundadır. Oysa Arapça olsa, yalnız 3 olasılık vardır: gil, gul, gal.

Akla gelen dördüncü bir etken, ulusçuluktur. Türkçenin kendine özgü bir alfabesi olması istenmiş olabilir. Çinlilerin, yazılarının o denli zor öğrenilmesine rağmen, yazılarını değiştirmeyi düşünmemelerinde ihtimal bu etkenin payı vardır. Tabii Arap harflerini almaksızın uyarlama yaparak Türkçeye özgü bir alfabe yaratılabilirdi belki, ama burada da bir Avrupa devleti olma kararının etkisini görebiliriz. Şu da var: Dilden Arapça ve Farsça sözcükler atılacaksa alfabeyi değiştirmek iyi bir yoldu. Çünkü Türk yazısıyla yazılınca Arapça ve Farsça sözcüklerin, sudan çıkmış balık gibi,

yaşama olasılıkları galiba azalıyordu. (1929'da Arapça ve Farsça dersleri lise programlarından çıkarıldı.)

Harf devrimi için hazırlıklar 1928 başında başladı. Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) 8 Ocak'ta Ankara Türk Ocağı'nda Latin harfleri konusunda bir konuşma yaptı. 21 Mayıs'ta uluslararası rakamların kullanılması için bir yasa TBMM tarafından kabul edildi. Bu bir ısınma hareketiydi. Atatürk bu devrimi başlatmak için İstanbul'u seçmişti. 4 Haziran'da İstanbul'a geldi. Ancak 21 Eylül'de Ankara'ya döndü. Yeni harfleri tanıtmak için bu sırada yaptığı gezileri de İstanbul'dan yaptı (Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, Gelibolu, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Şarkışla, Kayseri). 9 Ağustos gecesi Sarayburnu Parkı'nda harf devrimini halka açıkladı. Dolmabahçe Sarayı'nda yeni alfabeye ilgili, Atatürk'ün katıldığı çalışmalar yapıldı. Nihayet 1 Kasım'da TBMM yeni harflerle ilgili yasayı çıkarttı, 1 Aralık'tan başlayarak süreli yayınlar (gazete, dergiler), Ocak 1929'dan başlayarak kitaplar yeni harflerle basılacaktı. Yetişkinlere yeni yazıyı öğretmek için 1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri açıldı. 1936'ya değin çalışan bu okullardan 2,5 milyon insan diploma almıştır. Yazı devrimi büyük bir hızla gerçekleştirildi.

Çok-Partili Siyaset Denemesi

Atatürk 1929'da Afet İnan'ın yardımıyla Medeni Bilgiler adındaki kitabı yazdı. Kitap yurttaşlık bilgisi derslerinde okutuldu. Afet İnan'ın imzasıyla çıktı, ama sonradan İnan'ın 1969'da hazırladığı yeni basıma eklediği Atatürk'ün el yazılarından fotokopiler sayesinde, kitabın önemli bölümlerinin Atatürk tarafından yazılmış olduğu ortaya çıktı. Bu bölümlerden biri demokrasiyle ilgilidir. Atatürk'e göre demokrasi en iyi düzendir ve yükselen bir deniz gibi ortalığı kaplayacaktır. Cumhuriyet, demokrasinin en yetkin biçimidir ve yine demokratik bir düzen olan meşrutiyetten üstündür. Bu yazı çok önemlidir, çünkü günümüzde Atatürk'e yöneltilen eleştirilerden biri, 6 oktan birinin demokrasi olmamasıdır. 6 oktan birinin cumhuriyetçilik olduğunu, Atatürk'ün anılan düşüncesiyle birleştiren, eleştirinin geçersiz olduğu anlaşılır.

Atatürk, koşulların elverişsizliğine rağmen, 1930 yılında çok-partili dizgeye geçmeye karar verdi. Kurulacak muhalefet partisinin karşı-devrimciler için bir umut kapısı olmaması amacıyla önlemler alınacaktı. Bu amaçla o sıra Paris'te Türkiye büyükelçisi olan arkadaşı Fethi'yi (Okyar) görevlendirdi. İkisi Ağustos'ta konuyu görüştüler ve Fethi'ye güven vermek için, Atatürk'le sözleşme yapar gibi, bir mektuplaşma oldu. Yine Fethi'ye güven vermek için, Atatürk bir bölüm CHF milletvekilinin ve kız kardeşi Makbule'nin yeni fırkaya girmesini istedi. Atatürk iki fırka arasında yan tutmayacağını söylüyordu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ikinci adamı bireyci, klasik liberalizmi savunan Ahmet Ağaoğlu idi. Atatürk, devrimin tümüyle tartışma dışı olmasını, iktisadi konuların tartışılmasını istiyordu. Nitekim, İsmet Paşa Ankara-Sivas demiryolunun açılışında (30 Ağustos 1930) yaptığı konuşmada, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın "mutedil (ılımlı) devletçi" olduğunu söyledi. Serbest Fırka da hükümetin demiryolu yapma programını eleştiriyordu. Serbest Fırka 12 Ağustos 1930'da kuruldu.

Yukarıda "koşulların elverişsizliğine rağmen" çok-partililiğe girildiğini söyledim. Gerçekten de, bilindiği üzere, 1929 yılının Ekim ayında ABD ekonomisi büyük bir bunalıma girmişti. İşsizlik ve sefalet almış yürümüş, Avrupa'yı ve ardından bütün dünyayı etkisi altına almıştı. Türkiye'de de ihracat adamakıllı düştü, çiftçi kesimi ve bütün Türk ekonomisi sıkıntıya girdi. İktisadi sıkıntılara düşen kişilerin gericilerin propagandalarına kolayca hedef olacakları açıktı. Kimilerine göre Atatürk'ün çok-partili dizgeyi istemesi, iki parti arasındaki tartışmaların bunalım karşısında

izlenecek siyasete ışık tutması içindi. Atatürk çok-partili dizgeyi bu gerekçeyle deistemiş olabilir, ama ben Atatürk'ün esas gerekçesinin demokratikleşme olduğunu sanıyorum. Bu konuda daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak için Atatürk çok-partililik kararı verdiği sırada dünya bunalımının ne ölçüde Türkiye'ye yansımış olduğunu araştırmak gerekir. Atatürk Ağustos 1930'dan önce, muhtemelen 1929'da, çok-partililik denemesine karar vermiş olmalıdır diye düşünüyorum.

Serbest Fırka denemesi çok kısa zamanda bir felakete dönüştü. Bunalımdan etkilenenler ve gericiler büyük bir heyecanla fırkanın bayrağı altında toplandılar. Fethi'nin devrimden yana açıklamaları para etmiyordu; İzmir'e yaptığı ziyaret, kanlı olaylarla noktalanan çılgınca gösterilere vesile oldu. CHF yöneticileri olan bitenlerden ürkmüşlerdi. Bu gidişin nerelere varabileceğini kestiren Fethi ve arkadaşları, 17 Kasım 1930'da fırkayı kapattılar. Serbest Fırka ancak üç ay yaşayabilmişti.

Fırkanın kapatılmasından bir ay kadar sonra Fethi'nin korkuları gerçekleşti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası nasıl Şeyh Sait Ayaklanması'yla noktalandıysa, Serbest Fırka işi de bir gericilik olayı ile noktalandı. Gerçi fırka kapatılmıştı ama, Menemen olayında Serbest Fırka'nın da bir yeri olduğu anlaşılıyor. 23 Aralık 1930 günü, başlarında Derviş Mehmet olduğu halde, Nakşibendi tarikatına mensup bazı kişiler Manisa'dan Menemen'e gelerek halkı bir camiden aldıkları yeşil bayrağın altına toplamaya kalkıştılar. Olay yerine gelen Yedek Asteğmen Fehmi Kubilay, gericiler tarafından vuruldu. Başını bıçakla kesip direğe diktiler, halka gösterdiler (ayrıca 2 bekçiye de öldürdüler). Olay bastırıldı, sıkıyönetim ilan edildi. Kurulan divan-ı harp 28 kişinin idamına hüküm verdi.

Terakkiperver ve Serbest Fırka olayları devrim yapılırken ve belirli bir mesafe alınmadan çok-partililiğin pek sağlıklı işlemediğini gösteriyordu. Zaten 1930'lu yıllar artık Avrupa'da demokrasi rüzgârlarının değil, dikta rüzgârlarının estiği bir dönem olacaktı. 1945'e kadar da II. Dünya Savaşı yıllarıdır. 1945'te yeniden demokrasi rüzgârları esince Türkiye buna uygun davranmıştır.

Halkevleri ve Halkodaları

Atatürk'ün 1931'de halkevlerini ve halkodalarını kurduğunu görüyoruz. Bu davranışın gerisinde Menemen olayının da etkisinin olduğunu düşünüyorum. Menemen'de baş kesip sırığa dikme eyleminin ortaçağcıl vahşeti Atatürk'ü çok etkilemiş olmalıdır. Onun kültür konularına bu tarihten sonra verdiği artan önem, kültürü gericiliğin çaresi, ilacı olarak gördüğünü gösterir gibidir. 10 Nisan 1931'de Türk Ocakları'nın olağanüstü kurultayı örgütü dağıtma kararı aldı. Bunun Atatürk'ten ve/ya da hükümetten kaynaklandığı şüphesizdir. Zira ocaklar tutuculuk odakları olmaya yüz tutmuştu. CHF'na devredilen ocaklar, 19 Şubat 1932'de halkevleri (ve halkodaları) olarak açıldı. 1950'ye gelindiğinde Türkiye'de 478 halkevi, 4.322 halkodası kurulmuştu. Halkevlerinin 9 etkinlik kolu vardı: 1. Dil, edebiyat, tarih; 2. Güzel sanatlar; 3. Temsil; 4. Spor; 5. İçtimai (toplumsal) yardım; 6. Halk dersaneleri ve kurslar; 7. Kütüphane ve yayın; 8. Köycülük; 9. Müze ve sergi. Türkiye'de okulların kitaplık, tiyatro, müzik alanlarında olanaklardan ne denli yoksun olduğu ve yetişkin nüfus için kültür merkezlerinin önemi düşünülürse, bu hareketin gerekliliği ortaya çıkar. Denebilir ki halkevleri ve halkodaları aydınlanma hareketini taşraya yayan merkezler olmuşlardır.

Tarih Çalışmaları

Kültür alanında Atatürk'ün ele aldığı bir konu da tarih idi. Hemen belirteyim ki, Atatürk birtakım tarih görüşleri benimsemiş ya da özendirmiş, hatta ufak tefek tarih yazma denemeleri yapmış olsa

bile, tarihçi değildir. O, öncelikle bir siyaset adamıdır ve bu kimliğiyle değerlendirilmelidir. Tarihle uğraştığı zaman da bunun siyaset düzlemindeki anlamı üzerinde durulmalıdır. Tarih, emperyalizmin elindeki en önemli ideolojik araçlardan biridir ve Sevr şokunu yaşamış bir Türkiye'nin bu konuya eğilmesi son derece doğaldır. Nitekim Enver Ziya Karal bu dönem tarihçiliği için “savunma tarihçiliği” demektedir. Ermeni sayısına bakmadan “tarihsel haklara” dayanarak Doğu Anadolu’da az Ermenili koskocaman bir Ermenistan yaratmış, Rum sayısına bakmadan aynı biçimde Doğu Trakya’yı, İzmir-Manisa-Ayvalık bölgesini Yunanistan’a bağlamaya çalışmıştı emperyalizm. Bunun bir çaresi, Ermenilerden ve Rumlardan önceki Anadolu tarihini ele almak olabilirdi. Nitekim öyle yapıldı, Hititlerin Türk oldukları öne sürülerek, özellikle Hitit tarihine sahip çıkıldı. Bu, bir çeşit Anadolu’nun “manevi tapu”sunu çıkartmak harekâtıydı. Avrupa’da kimi ülkelerde moda olan, ırkçılığı insanların kafatası özellikleri gibi fiziksel özelliklerine dayandırmak isteyen kuramlara karşı, Türkiye’de de fiziksel antropoloji çalışmaları başlatıldı. Türklerin uygar bir halk olmadıkları savına karşı Türklerin kökeni olan Orta Asya’nın tarihi ele alınarak, o bölgenin bir uygarlık kaynağı olduğu, hemen bütün insan topluluklarının oradan çıktıkları kuramı geliştirildi. Bu arada çoğu ya da tümü hayal mahsulü birtakım görüşler de üretildi. Hemen belirtelim ki, bu tür görüşler o sıralar Avrupa’da kimi yerlerde çok revaçtaydı ve zaten esin kaynağı da oralarıydı. Ayrıca, Atatürk psikolojiye çok önem veriyordu. Türklerin yüzyıllarca sürmüş yenilgilerinin, bir yeniden doğuş hamlesine izin vermeyecek bir düşkünlük duygusuna, bir aşağılık kompleksine yol açtığını görüyordu. Onun için “çalışmak” kadar “övünmek”, “güvenmek” gerektiği görüşündeydi. İhtimal bir miktar hayalin –bir süre için de olsa– aşağılık kompleksi zehirinin panzehiri olabileceğini düşünüyordu.

Bugün Türk tarihçiliği belli bir düzeye ulaşabilmişse, bunu önemli ölçüde Atatürk zamanındaki tarih hamlesine borçludur. Çünkü pek çok alanda olduğu gibi Osmanlı tarihçiliği hayli ilkel bir düzeydeydi. İlgi iki noktada odaklaşıyordu: Osmanlı tarihi ve İslam tarihi. İslam tarihi de esas itibariyle İslamiyetin doğuşu ve 4 halife döneminden ibaretti. Bunun dışındaki konular, örneğin Osmanlı öncesi Türk tarihi, Avrupa ve dünya tarihi büyük ölçüde ihmal ediliyordu. Ayrıca yöntem olarak, tarih, savaşlar ve hanedanlar tarihi üzerinde odaklanıyordu. II. Meşrutiyet’te durumu düzeltmek için bir başlangıç yapılmıştı. Bu başlangıcın yoğun bir çalışma atılımına dönüşmesi Atatürk sayesinde. 15 Nisan 1931’de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kuruldu. Daha sonra adı değişerek Türk Tarih Kurumu olmuştur. 8 Temmuz 1932’de I. Türk Tarih Kongresi toplandı (ikincisi 1937).

Dil Devrimi

Şimdi de dil devrimine bakalım. Bilindiği üzere, Osmanlıca Arapça ve Farsça sözcüklerle yüklü bir dildi. Divan şiir ve nesrinin birtakım örneklerinde o denli çok Arapça ve Farsça kullanılmıştır ki, bazen Türkçe bir sözcük bulmak için aramak gerekir. Osmanlıca büyük ölçüde yazılı bir dildi. Bir kez halkı okuryazar yapmak diye bir sorun olmadığı için Türk halkının büyük çoğunluğu Osmanlıcayı öğrenmek olanağından yoksundu. Dolayısıyla yalnız Türkçe biliyorlardı. Okumuş azınlık tabii Osmanlıcayı biliyordu ama, kadınları eğitmek kural olduğu için, onların kızları ve kadınları da Osmanlıca bilmiyorlardı. Onun için kadınlar kendi aralarında, baba, kardeş, koca ve oğullarıyla zorunlu olarak Türkçe konuşuyorlardı. Böylece halkın büyük çoğunluğunun ve bütün kadınların cehaleti sayesinde Türkçe yaşadı. Yaşadı ama, kültür dili olamadı. 19. yüzyılın ortalarından sonra gazeteciliğin gelişmesiyle daha anlaşılır, daha yalın bir Osmanlıca başladı. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Mehmet Emin (Yurdakul), “Türküm, dinim, cinsim uludur” diye yalın bir dil kullandı. II. Meşrutiyet’te de gelişmeler oldu (Selanik’te Genç Kalemler dergisi, Ziya Gökalp) ama örneğin

Atatürk'ün Nutuk'ta (1927) kullandığı dil hayli çetrefildir. Türkçenin arılaşması, Osmanlıcadan kurtulması, büyük ölçüde 1930'larda başlamış olup hâlâ devam eden bir süreçtir. 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruldu, adı daha sonra Türk Dil Kurumu olmuştur. Kurumun ilk kurultayı 26 Eylül 1932'de yapıldı. Atatürk Türkçenin anlaşılması işini çok benimsedi, hatta kısa bir süre için, bugün bile anlaşılması kolay olmayan, yalnız öz Türkçe sözcüklerden oluşan demeçler verdi, yazılar yazdı. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasının hemen ardından ezanın Türkçe okunması için girişimler başladı.

Dil devrimi ya da onun “aşırılıklarına” karşı pek çok şeyler söylendi ve yazıldı. Halkın bilmediği bir sözcük yerine halkın kullandığı ya da kolayca anlamını tahmin edebileceği sözcükler getirmek fazla itiraza uğramamakla birlikte, herkesin bildiği mektep, kitap, tatil gibi sözcüklere yeni karşılıklar önerilmesine tutucular çok karşı çıkmaktadırlar. Kuşaklar arasında, dede ile torun, hatta baba ile oğul arasında anlaşma olanaklarını kaldırarak Türk ulusunun bölünmek ve zayıf düşürülmek istendiği, altında komünistlerin bulunduğu gibi tuhaf iddialara değin varabilmektedir iş. Zaman zaman hükümetler de bu gibi görüşlere kendini kaptırmaktadır. Örneğin 1924 Anayasası'nın dili 1945'te arılaştırılmıştı. 1952'de Demokrat Parti iktidarı 1924 metnine geri döndü (böylece Anayasa, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu oldu). Daha sonra da kimi dönemlerde TRT'de bazı öz Türkçe sözcüklerin kullanılması yasaklanmak istenmiştir. Fakat ilginçtir, çoğu hükümetlerin öz Türkçeye ilgisiz, hatta karşı olmalarına rağmen, arılaşma süreci bugün salt yazarların desteğiyle kendi kendine sürmektedir (12 Eylül 1980 darbesinden önce Türk Dil Kurumu'nun da katkısı önemliydi).

Dil devriminin gerekçeleri üzerinde kısaca duralım. Bir kez işin içinde halka yaklaşma arzusu yatmaktadır ki, demokratik bir düşüncedir bu. Tabii halkın bildiği Arapça ya da Farsça sözcüklerin yerine başka sözcükler önermenin demokratik bir yönü olup olmadığı tartışılabilir. Başka bir gerekçe, saydam, duru su gibi berrak bir dil yaratma isteğidir. Unutmayalım ki, öz Türkçe yalnızca Osmanlıcaların karşılıklarını değil, Batı kaynaklı kavram ve sözcüklerin de karşılıklarını bulmaya çalışıyor (kompüter yerine bilgisayar, enteresan yerine ilginç diyor). Böylece Türkçenin daha güzel, daha kolay anlaşılabilir olacağı, sanat, felsefe, bilimde daha üstün kafa ürünlerinin yaratılmasına yol açacağı umulmaktadır. Üçüncü bir gerekçe ulusçuluktur. Birçok Türk, dillerinde yabancı sözcük bulunmasını istemiyorlar. Bu sözcükler ister Arapça, Farsça, ister İngilizce, Fransızca olsunlar, Türkçede kullanılmamalıdır. Hemen belirteyim ki bu düşünce genellikle sol ulusçulara, Atatürkçülere özgüdür. Sağ ya da tutucu ulusçuların genellikle öz Türkçe diye bir merakları yoktur, hatta karşıdırlar buna. Dördüncü bir gerekçe, Osmanlıcadan kurtularak Doğu yani ortaçağ uygarlığı ile bağları daha kolay koparabilmek umududur. Herhalde tutucuların karşıtlığı da bundan kaynaklanıyor.

Atatürk tarih ve dil çalışmalarına çok önem vermiştir. Her iki kurumu da bir devlet dairesi olarak değil, tamamen bağımsız denek statüsünde kurmuş olması dikkati çekiyor. Yani hükümetlerin iki kuruma da bir karışma olanağı yoktu. Ayrıca, Atatürk, servetinin gelirini bu iki kuruma vasiyet etmiştir. Her iki kurum da Atatürk'ün bu güvenine layık olmuşlar, süreli yayın ya da kitap olarak pek çok yapıt yayımlamışlar, birçok çalışmanın yapılmasını örgütlemişler ya da önyak olmuşlardır. Uluslararası düzeyde saygınlık kazanmışlardır. Yazık ki, 12 Eylül 1980 askeri darbesini yapanlar her iki kurumu “devletleştirmişler” ve Atatürk'ün gelirini bu devlet dairelerine tahsis etmişlerdir. Bunun kurumların haklarına ve Atatürk'ün vasiyet hakkına bir saldırı sayılabileceği bence pek su götürmez. Anlaşılan, o hükümet Dil Kurumu'nu devletleştirerek öz Türkçeleşme sürecini durdurmak, kendi Tarih Kurumu'nu da Atatürkçülük yerine resmi ideoloji haline getirmek istediği “Türk-İslam sentezi”nin üretici-destekçisi haline getirmek istiyordu. Ama bunu başarabildikleri pek söylenemez.

Atatürk döneminde tiyatronun ve Batı müziğinin de gelişmesi için birçok girişimler oldu, çünkü Türkiye'nin hiçbir alanda Avrupa'dan, Batı'dan geri kalmaması amaçlanıyordu. 1 Kasım 1924'te Ankara'da Musiki Muallim Mektebi açıldı. Müzik öğrenimi yapmaları için bazı gençler Avrupa'ya gönderildiler. Ünlü Alman ve Macar bestecileri Hindemith ve Bartok'un kılavuzluğunda 6 Mayıs 1936'da Ankara'da Devlet Konservatuvarı kuruldu. Konservatuvarın tiyatro ve opera bölümlerini kurmak üzere Almanya'dan Carl Ebert gelmiştir. Konservatuvar mezunları 1940-1941'den başlayarak tiyatro ve opera temsilleri vermeye başladılar. Bale bölümü 1949'da açılmıştır. Konservatuvarın 1941 mezuniyet töreninde Hasan Âli Yücel, Devlet Konservatuvarı'nın bağrından doğmakta olan "Türk hümanizmasının yepyeni bir safhası"nı selamlıyordu.

Üniversite

1827'de Tıbbiye'nin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'nde Batı örneğinde yüksekokullar başlamıştı. Araştırmayı ve temel bilimleri de kapsayacak biçimde çeşitli yükseköğrenim dallarının üniversite olarak bir araya getirilmesi düşüncesi yok değildi. Fakat bu yöndeki girişimler sürdürülemedi. Zaten yükseköğretim kurumları daha çok bir meslek öğrenme yeri olarak görülüyordu. Süreklilik kazanacak girişim 1900'de gerçekleşti. İstanbul'da Darülfünun kuruldu. İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kurulduğu 1944'e değin bu, ülkenin tek üniversitesi olarak kalacaktı. (1946'dan önce Ankara'da birçok fakülte vardı, ama bunlar o yıla değin üniversite olarak birleştirilmemişti.) Darülfünun'un birçok bakımdan yetersiz kaldığı düşünüldüğü için Albert Malche adında bir İsviçreli uzmana inceleme yaptırıldı. Malche gördüklerini eleştireci bir yaklaşımla raporuna yansıttı. 30 Ocak 1933'te Almanya'da Hitler'in önderlik ettiği nasyonal sosyalizm (Nazi) hareketi iktidara geldi. Bütüncül (totaliter)-ırkçı ideolojisine uygun olarak, üniversitelerde kendisine aykırı gördüğü bilim adamlarını (Yahudi, solcu, demokrat) bilimsel değerlerini hiç düşünmeden tasfiye etmeye başladı. Türkiye, bu durumdan yararlanarak, 31 Mayıs 1933'te Darülfünun'u kapatan ve İstanbul Üniversitesi'ni açan bir yasa çıkarttı. Bu yapılırken 151 öğretim üye ve yardımcısından 59'u kalmış, gerisi üniversite dışında bırakılmıştır. (Bildiğim kadarıyla bu biçimde işsiz kalanların büyük bir bölümüne devlet iş bulmuştur.) Aynı zamanda 142 Alman öğretim üye ve yardımcısı Türkiye'ye getirtildi. Bunların uzmanlık alanları çok farklıydı. İçlerinde zoolog, sümerolog, hukukçu, felsefeci, iktisatçı, fizikçi, tıpçı vb. gibi pek çok alandan uzmanlar vardı. Pek çoğu dünya çapında bilim adamlarıydı. Bu sayede belki de o sırada dünyanın en güçlü "Alman" üniversitesi Türkiye'de kuruldu. Hemen hemen hepsi 1945'e değin, az bir bölümü ondan sonra da Türkiye'de kaldılar. Pek çoğu, kısa zamanda Türkçe öğrenerek, tercümansız ders vermeye başladılar. Bugün Türk üniversitelerinin sahip olduğu düzeye tartışılmaz derecede önemli bir katkıları olmuştur.

Siyaset ve İktisatta Gelişmeler

Dergiler ve İdeoloji

Atatürk'ün, Serbest Fırka denemesinin başarısızlığı karşısında iki türlü davranışa girdiğini görüyoruz. Bir tanesi tek-parti yönetimini pekiştiren davranışlardır. Örneğin, Türk Ocakları'nın kapanması ve halkevi ve halkodalarının CHF'na bağlanması, mason localarının kapatılması (1935), CHF 3. kurultayının Atatürk'ü "daimi umumi reis" ilan etmesi. Öte yandan, çok-partililikle sağlanamayan çok-sesliliği yayın hayatında sağlamak için girişimler görüyoruz. Kadro dergisi (Ocak 1932'den Ocak 1935'e değin) bunlardan biridir. Dergiyi İsmail Hüsrev Tökin, Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Burhan Belge, Vedat Nedim Tör çıkarıyorlardı. Bunlardan Tökin, Aydemir, Tör eski komünistlerdi. Aydemir Milli Mücadele sırasında Nâzım Hikmet, Vâlâ Nurettin'le Moskova'da komünist kadrolar yetiştirmek için açılmış olan uluslararası bir üniversitede okumuştı. Türkiye'ye geldikten sonra Aydınlık adlı komünist dergide çalışmış ve bu yüzden hapis cezası almıştı. Daha sonra affedilmiş ve memur olmuştu. Kadro Kemalizme özgü bir ideoloji geliştirmek istiyordu. Ona göre dünyadaki temel çelişki, Marksizmin ileri sürdüğü gibi, işçi sınıfı ile kapitalist sınıf arasındaki çelişki değildir. Temel çelişki gelişmiş, zengin ülkelerle yoksul, gelişmemiş ülkeler arasındadır. Gelişmiş, sömürgeci ülkeler, yoksul, sömürge ülkeleri sömürerek, kendi işçi sınıflarına bir sus payı verebilmektedirler. Emperyalist ülkelerle sömürülen ülkeler arasındaki çelişkiyi çözecek olan, ulusal kurtuluş hareketleridir. Bunun da modeli Türk kurtuluş mücadelesi, Kemalizmdir. Kadro'nun savunduğu ikinci önemli tez, devletçiliktir. Türkiye'de sınıf çelişkileri henüz gelişmemiştir, fakat kapitalizmin serpilmesiyle bu çelişkiler ortaya çıkacaktır. Kemalizm, bu çelişkilerin yol almasını devletçilik siyaseti uygulayarak önleyebilirdi. Başka bir dergi, Ahmet Hamdi Başar'ın Kooperatif dergisidir (Haziran 1932'den Mayıs 1934'e değin). Başar 20'li yıllarda İstanbul'daki Müslüman işadamlarını örgütlemeye çalışmış, Türkiye'nin toplum yapısı ve gelişme stratejileri konusunda özgün görüşleri olan bir kişiydi. Farklı yaklaşımları yüzünden her dönemin iktidarlarınca fazla rağbet görmemiş biriydi. Daha sonra Demokrat Parti'nin kurucuları arasında bulunmuş, fakat orada da tutunamamıştır. Kooperatif kooperatifçiliği ve köylü çıkarlarını savunuyordu. Sanayileşme uğruna köylüler sömürülmemeliydi. Çünkü yerli sanayiye yüksek gümrüklerle dış rekabete karşı koruyalım derken, nitelsiz ve pahalı yerli mallar, Türkiye'de en büyük müşteri kitlesi olan köylülerin sırtına binen bir sömürü oluyordu.

Üçüncü bir dergi Hüseyin Cahit Yalçın'ın Ekim 1933'ten 1940'a kadar çıkardığı Fikir Hareketleri dergisiydi. Bu dergi o yıllarda bütün dünyada ve özellikle Avrupa'da liberal demokrasi, sosyalizm, komünizm ve faşizm (nasyonal sosyalizm de faşizmin bir türüydü) arasında cereyan etmekte olan kıran kırana ideolojik mücadeleyi yansıtmaya çalışıyor ve liberal demokrasinin yandaşlığını yapıyordu. Bu mücadele Türkiye'de de sürmekteydi. Bu üç dergi ve günlük gazetelerdeki yazılarla liberalizmi savunan Ahmet Ağaoğlu arasında sert tartışmalar oluyordu. Türkiye'de, özellikle gençlik arasında, bu akımlara kapılanlar vardı. Onun için Kemalizmi bir ideoloji olarak sunmak gereksinmesi duyuluyordu. CHF'nın 10 Mayıs 1931'de yapılan 3. kurultayında 6 ok benimsendi. 1931'de CHF genel sekreterliğine gelen Recep Peker, 1932'de İtalya'yı ziyaret etti. Atatürk'ün genel sekreterliğini yapan Hasan Rıza Soyak'ın anılarına göre, Peker Faşist Parti'den çok etkilenmiş ve dönüşünde CHF'nı onun biçimine sokacak bir tüzük ve program değişikliği tasarısı hazırlamış. Öneri İnönü tarafından da okunduktan sonra Atatürk'e gelmiş, o da "saçma" bularak kabul etmemiş. Yıllarca CHP saflarında çalışmış olan Hıfzı Oğuz Bekata 1933 yılında "gençlik dergisi" niteliğinde Çığır adında

bir dergi çıkarmaya başlamıştı. Daha ilk sayısında CHF'nın bir gençlik örgütü kurması gerektiğini savundu. Bu düşüncenin totaliter ülkelerden esinlendiğini söylemek abartma olmaz. Nihayet CHF 1935 yılı kurultayında gençlik örgütü kurmayı kabul etti. Fakat alınan karara rağmen böyle bir örgüt kurulmadı.

Görülüyor ki Avrupa'yı kasıp kavuran ideolojik mücadele karşısında CHF zaman zaman, kendini korumak için ya da totaliter ideolojileri çekici bulduğu için bu yöne eğilimler göstermiş, fakat yine de kapılmamıştır. Bu kapılmamada en önemli etkenin bizzat Atatürk olduğu anlaşıyor. Kadro dergisinin 1935'te kapanmasının öyküsü de ilginçtir. Kadro demokrasiye, bireyciliğe karşı bir dergiydi ve bunu Kemalizm adına savunuyordu. Atatürk sözü edilen tarihte Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nu çağırıp, derginin artık çıkmamasını istedi. Romancımız Arnavutluk'a elçi atandı. Herhalde Atatürk bu dergiden hoşlanmamıştı. Bütüncüllüğü yanında, Türk Kurtuluş Savaşı'nı sömürge ülkeleri için bir model olarak öne sürmesi de, hep ihtiyatlı bir dış siyaset gütmekten yana olan Atatürk'ün hoşuna gitmemiş olabilir. Burada bir duruma daha değinmemiz gerekir. Atatürk 15 Haziran 1936'da Recep Peker'in CHF'daki genel sekreterlik görevine son verdi. Bundan sonra dahiliye vekillerinin kendiliğinden CHF genel sekreterleri, valilerin de CHF il başkanları olması uygulaması getirildi. Gerçi bu, kimilerine belki yetkecilik (otoriterlik) bütüncüllüğe varan bir derecesi olarak görünebilir de, aslında tam tersine, devletin partiyi yutması olarak yorumlanmalıdır. CHP tarihçisi ve parlamenterleri Fahir Giritlioğlu'nun da yorumu bu yöndedir. Yani, bütüncül düzendekinin tersine, devlet partileşmiyor, parti devletleşiyor (bürokratikleşiyor) ve böylece etkisini yitiriyordu. Bütüncül düzenlerde parti hem halkın hem devletin içinde yaygın olarak örgütlenmiş ve egemen durumdadır. Oysa Atatürk döneminde CHP'nin örgütlenmesi, bazı yörelerde düpedüz yok denecek denli zayıftı.

Kadın-erkek eşitliğine verilen önem Atatürkçülüğün faşizme olan mesafesini gösteren başka bir göstergedir. Faşizmin ülküsündeki kadın öncelikle ev kadını ve anadır. Oysa Cumhuriyet, ilk kadın avukatı (1927), yargıcı (1930), ilk kadın belediye meclisi üyesini, ilk kadın doktoru, diş hekimini (1926), pilotu, diplomatı (1932), milletvekilini büyük iftihar ve sevinçle gazetelerde duyuruyordu. 1934'te Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı tanındığında, Avrupa ülkelerinin büyük çoğunluğu (bazı köklü demokrasiler dahil) bu hakkı tanımaktan henüz uzak bulunuyorlardı. Bu sayede bugün Türkiye, meslek hayatına girmiş kadın sayısı bakımından, sanıyorum birçok gelişmiş ülkeden daha ileri bir noktadadır. 1935 seçimlerinde TBMM'ye 18 kadın milletvekili seçilmişti.

25 Ekim 1937'de İsmet İnönü başbakanlıktan istifa etmek durumunda kaldı. 1925'ten beri sürekli olarak bu mevkiyi işgal eden İnönü, 1923-24'te bir yıl kadar yine başbakanlık yapmıştı. Türkiye emperyalizme karşı bir varolma mücadelesi vermiş olduğuna göre, I. ve II. İnönü zaferlerinin, Mudanya Bırakışması ve Lozan Barışı'nın mimarının Cumhuriyet'in siyasi kadroları içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olması bir bakıma doğaldı. Şevket Süreyya Aydemir'in ünlü formülüyle Atatürk "tek adam" ise, İnönü de "ikinci adam"dı. Bu kadar uzun yıllar birlikte çalışabilmiş olmaları, aralarında olağanüstü bir uyumun varlığına işaret sayılabilir. Bununla birlikte, ikisi arasında bazı önemli noktalarda görüş ayrılıkları da yok değildi. Bazen dış siyaset konularında, bazen de iktisat siyaseti konularında (İnönü Atatürk'ten biraz daha devletçiydi) sürtüşmeleri oluyordu. Uzun yılların birlikteliği ilişkilerini belki yıpratmıştı. Atatürk'ün yaklaşan ağır hastalığı da sinirlerini bozmuş olabilir. Sonuç olarak yolları ayrıldı, başbakanlığa Celal Bayar geldi. Atatürk'ün ölümüne değin bir yıl kadar başbakanlık yaptı. Onun ağır hastalığı (siroz) nedeniyle 1938 yılında devlet işleriyle eskisi gibi meşgul olamadığını kabul edebiliriz. Hızla eriyen enerjisinin büyük bölümünü herhalde Hatay sorununa ayırıyordu. Bazı hastalık belirtilerinin 1936'da başladığı anlaşıyor.

Dış Siyaset

Burada Atatürk döneminin dış siyasetine ana hatlarıyla değinelim. “Yurtta sulh, cihanda sulh” sözü ilk kez 1931’de ortaya atıldıysa da, Atatürkçü dış siyaset hep bu çizgide olmuştur. Tam bağımsızlık elde edilinceye değin zorunlu olarak “yırtıcı” olan dış siyaset, bu hedefe vardıktan sonra, tam barışçıl bir dış siyaset haline gelmiştir. Musul sorunu dolayısıyla İngiltere ile çok bozuk olan ilişkiler, bu sorun aleyhimize çözülmesine rağmen, 1926’dan başlayarak bu ülkeyle aramızda dostluk kapısının açılmasına engel sayılmamıştır. Hatta 1936’da İngiltere Kralı VIII. Edward’ın Atatürk’e resmi olmayan bir ziyaret yaptığını görüyoruz.

Komünist olmasına rağmen SSCB ile ilişkiler, Kurtuluş Savaşı, 1921 Moskova ile 1925 Dostluk ve Saldırmazlık antlaşmaları ekseninde yakın bir dostluk havası içinde sürdürülmüştü. Türkiye 1932’de Milletler Cemiyeti’ne (MC) girerken SSCB’ye, bunun dostluk siyasetini etkilemeyeceği konusunda güvence verilmişti. Zaten SSCB de MC’ye karşı olumlu bir tutum almış bulunuyordu (1934’te üye oldu). İki dünya savaşı arasındaki dönemde Akdeniz bölgesinde en çok İtalyan yayılmacılığından korkuluyordu. Bu korku yüzünden Türkiye ile Yunanistan bile birbirlerine yaklaştılar. 1930 yılında Venizelos Ankara’ya gelip Atatürk’le görüştü. 1934’te Atina’da Türkiye, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya arasında Balkan Antantı imzalandı. (Bulgaristan, Neuilly Antlaşması dolayısıyla hoşnutsuzlar safında bulunuyordu. Bununla birlikte Türkiye ile iyi ilişkileri vardı.) Her yanda savaş bulutları ortalığı kaplayınca, Boğazlar’ın askersizleştirilmiş kalması daha da bir haksız görünüyordu. 1936’da Türkiye, Lozan’da alınmış olan Boğazlar’la ilgili kararın yeniden gözden geçirilmesini istedi. Aynı yıl İsviçre’nin Montreux kentinde toplanan konferans yeni bir antlaşma hazırlayarak, Türklerin Boğazlar’ı savunma ve buradaki egemenlik haklarını kabul etti. Boğazlar Komisyonu kaldırıldı.

Ankara Antlaşması’na göre Hatay Türkiye dışında kalmıştı. Ama burası Misak-ı Milli sınırları içindeydi ve nüfusun çoğunluğu Türktü. Onun için burada Suriye’den ayrı ve Türkleri gözeten özel bir yönetim kabul edilmişti. Fransa 1936’da, Suriye ve Lübnan üzerindeki mandasına üç yıl içinde son vermeyi kabul edince Hatay’ın durumu belirsizleşti. Türkiye, Milletler Cemiyeti’nden Hatay’ın kendi yazgısını belirleme hakkının tanınmasını istedi. Bunun üzerine bir seçim sürecine girildi. Yapılan seçimler sonunda, 2 Eylül 1938’de bağımsız Hatay Devleti kuruldu. Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen, başbakan Abdurrahman Melek oldu. 23 Haziran 1939’da Fransa ile yapılan antlaşma ile Hatay’ın Türkiye’ye katılması kabul edildi.

İktisat Siyaseti

Şimdi de Atatürk döneminde iktisadi alanda yapılanları görelim. Alt dönemlere bakmadan önce dönemin genel özelliklerine işaret edelim. Birincisi, devletçilik ilkesi sonradan ortaya atılmakla birlikte, ondan önce de özel kesimi özendirmek ve desteklemek üzere devletin hep önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Örneğin 28 Mayıs 1927’de TBMM Teşvik-i Sanayi Kanunu’nu kabul etmişti. 1929’a değin gümrükler dondurulmuş olduğu için, yabancı mallara karşı yerli mallara sınırlı bir koruma sağlanabiliyordu. Ama yerli özel sanayi kredilerle desteklendi. 26 Ağustos 1924’te bu amaçla, Hint Müslümanlarının Milli Mücadele’yi desteklemek için gönderdikleri paralardan da yararlanarak İş Bankası kuruldu. Osmanlı’dan kalan devlet fabrikalarını örgütlemek üzere 1925’te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Şeker fabrikalarının yapımı için 1925’te bir yasa çıkarıldı. Bu sayede şeker fabrikaları yapılmaya başlandı. Aynı zamanda ve devletçilikten önce, bir hayli dokuma fabrikasının kurulduğunu görüyoruz. Bunların da devletçe desteklendiğini

varsayabiliriz. 1929'dan sonra devlet gümrük vergileri yoluyla yerli sanayiye (ister özel, ister devletin olsun) daha etkili bir koruma sağlamıştır.

Dönemin ikinci önemli özelliği, bu süre içinde sürekli yabancı yatırımları devletleştirme siyasetinin güdülmesidir. Bugün Türkiye yabancı sermaye arayan bir devlet olduğu için o dönem hükümetlerinin bu tutumu bize şimdi garip gelebilir. Unutmamak gerekir ki, emperyalizm, Sevr ile Türkleri sömürge halkından daha kötü bir duruma düşürmeye kalkışmıştı. Lozan'dan sonra da emperyalizmin azgınlığı devam ediyordu. Cumhuriyet'in yöneticileri biliyorlardı ki yabancı yatırımlar o devletin sömürgeci niyetlerinin bir köprübaşıdır. Onun için yabancı demiryollarını, rıhtımları, su, elektrik, havagazı gibi kent hizmetine yönelik yatırımlarını sırası geldikçe, fırsat çıktıkça devletleştirmişlerdir. Dünya iktisat bunalımı da devletleştirme için uygun bir ortam sağlamıştır.

Üçüncü özellik, demiryolu yapımına verilen önceliktir. Devlet çok kıt kaynaklarının çok önemli bir bölümünü demiryolu yapımına ayırmıştır. 1923'te 3.350 km. demiryolu varken, 1939'a gelindiğinde bu şebekeye 3.000 km.'den fazla demiryolu eklenmiştir. Ankara-Kayseri, Sivas-Erzurum, Samsun-Sivas, Zonguldak-Ankara, Sivas-Malatya- Fevzipaşa, Malatya-Diyarbakır, Balıkesir-Kütahya, Kayseri-Ulukışla hatları yapılmıştır. Ülkemiz II. Dünya Savaşı'ndan sonra önceliği hemen tümüyle karayollarına vermiş ve şimdi demiryollarımız çağdışı duruma düşmüştür. O dönem demiryollarına öncelik verilmişti, çünkü trenlerin yakıtı Türkiye'de bulunan kömürdü. Karayollarına öncelik vermek, petrol gereksinmesini artıracığından, dışa bağımlı bir ekonomi yaratır ve özellikle savaş zamanında ciddi sorunlar çıkarırdı. Ayrıca, bir düşman istilasına karşısında demiryolunu tahrip ederek, onun demiryolundan yararlanmasını önlemek, karayoluna göre daha kolaydı. O dönemde bunlar hep düşünülüyordu. Kısa süre sonra II. Dünya Savaşı'nın çıkması bu hesapların ne denli isabetli olduğunu göstermiştir. Sözü edilen önlemlerin genel bir savaş dışında, salt Türkiye'yi hedefleyen emperyalist bir saldırı için de düşünüldüğü açıktır.

Dönemin iktisadiyatının dördüncü özelliği, yapılan işlerin enflasyonsuz ve pek az dış borçla, yani büyük ölçüde kendi kaynaklarımıza dayanarak yapılmasıdır. Enflasyona gidilmediği için, yani fazla para basmak gibi enflasyon yaratan yollara başvurulmadığı için, Türk parası bu dönemde değerini büyük ölçüde korumuştur. Bugün öncelikle enflasyonla yaşamaya alışmış olan bizler için bu hayli yabancı bir durumdur. (Enflasyonun iktisadi ve toplumsal sakıncalarını okuyucular herhalde bilirler.) Öte yandan, yatırımlar, olanaklı olduğunca kendi kaynaklarımızla yapılmış, dış borç almamaya, alınırsa da sınırlı nicelikte olmasına özen gösterilmiştir. Bunun da bağımsız olabilmek, yabancı müdahalesine kapı açmamak kaygılarından kaynaklandığı açıktır.

Şimdi de dönemin alt-dönemlerini görelim. Korkut Boratav'a göre 3 alt-dönem vardır. Birincisi 1923'ten 1929'a değin, dışa açık, devlet eliyle özel sermayenin özendirildiği dönemdir. Bu sırada ekonomi dışa açıktır, çünkü 1929'a değin dondurulmuş olan gümrükler, yerli üretime etkili bir koruma sağlamaya olanak vermemektedir. İkinci alt-dönem (1930-32) bir geçişi anlatmaktadır: özel sermayeye dayanan himayecilik ve ithal ikamesi alt-dönemi. Yani sanayileşme özel sermayeye dayanmaktadır, fakat gümrük bağımsızlığı elde edildiği için yerli malları korunmaktadır. Bu sayede ithal ikameci bir yöneliş başlamıştır. Yani daha önce ithal edilen malların yerlisi üretilmek istenmektedir. Fakat dünya bunalımı, sanayide özel kesime dayalı olarak ciddi mesafe alınamaması, planlı Sovyet ekonomisinin başarılı örneği gibi etkenler sonucunda devletçilik gündeme gelmiştir.

Böylece birinci beş yıllık sanayi planı 1934'te yürürlüğe konulmuştur. Malatya, Kayseri, Ereğli,

Nazilli, Bursa Merinos dokuma fabrikaları, Gemlik Yapay İpek, Paşabahçe Cam, Beykoz Deri, İzmit Kâğıt, Karabük Demir-Çelik, Eskişehir, Turhal Şeker, Kayseri Uçak fabrikaları kurulmuştur. Sanayileşmede rol oynayan ana kuruluş Sümerbank'tı (kuruluşu 1933). 1935'te madenciliği geliştirmek için Maden Tetkik Arama Enstitüsü ve Etibank kuruldu. 1936'da ikinci beş yıllık sanayi planının hazırlıkları başladı. Ne var ki II. Dünya Savaşı o planın uygulanmasını önledi. (Savaş sırasında Türk ordusunun mevcudu 120.000'den 1,5 milyona kadar çıktı). 1930-1939 yıllarında sanayinin ortalama yıllık büyüme hızı %11,6 olup çok yüksek bir orandır. 1929'da sanayinin milli hasılda %11 olan payı 1939'da %18'e çıkmıştır. Bunlar, dış ticaret açığı vermeden ve asgari ölçüde dış krediyle sağlanmıştır. Böylece Türkiye'de sanayinin temeli atılmıştır.

XXVI

Atatürk'ü ve Devrimini Değerlendirmek

Herhangi bir devletin tarihinde onun tarihini, hayatını Atatürk ölçüsünde dolduran benzer bir kişiye rastlamak zordur. Çünkü başka ülkelerde birçok adamın önyak olduğu büyük başarı ve değışim önderliğini, Atatürk tek başına kendinde toplamıştır. Hem İtilaf devletlerine karşı yürütölen siyasi ve askeri mücadelenin önderliğini yapmış, hem saraya karşı bir iç savaş yürütmüş, her iki mücadelede başarılı olmuştur. Türkiye'yi yok olmak sürecinden çekip çıkarmış, Lozan'da Türkiye'nin Avrupa devletleri ile hukuki eşitliğini kabul ettirmiştir. Osmanlı Devleti'ne son vermiş, yerine çağdaş bir devlet kurmuştur. Çağdaş bir toplum inşa etmek için yazısından üniversitesine, hukukundan müziğine, yaşamından kadın-erkek ilişkilerine kadar devrimci değışimlerin mimarı olmuştur. Bu denli büyük işler başarmış bir insana Türkler ancak büyük sevgi ve hayranlık duyabilirlerdi. Nitekim öyle olmuştur. Fakat bu tutum bir ölçüde Atatürk'ü anlama ve değerdendirme çabalarını önlemiştir. Şimdi, ölümünün üzerinden yetmiş yıla yakın bir süre geçmiş bulunuyor. Zaman içindeki bu mesafe, onu değerdendirmeyi kolaylaştırmaktadır. Şunu da belirtmeli ki, Atatürk'e yönelik eleştirilerin yoğunluk kazanmış olması, onu soğukkanlı biçimde değerdendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Eleştiriler iki yönden geliyor: biri şeriatçılardan, öbürü “sivil toplumcu” (bunlara ikinci cumhuriyetçileri de ekleyebiliriz) diye adlandırılan kesimden. Bu ikinciler, 12 Eylül cuntasının en kötü, Atatürkçülüğe en aykırı uygulamalarını bile Atatürk adına yapmış olmasına bakarak, 12 Eylül yönetimiyle birlikte bütün askeri darbeleri ve Atatürk'ü de aynı sepete koyarak karşılarına almışlardır. Demokratik bir tavır sergilediklerine inanarak, şeriatçılarla (yani ortaçağ ile) cephe birliği yapabilmişlerdir. Atatürk'ü 12 Eylül'le aynı sepete koyma akrobasisi, Atatürk hareketinin devrim olduğunu yadsıyıp herhangi bir askeri darbe durumuna indirmekle mümkün olmaktadır. “Papaza kızıp oruç bozmak” atasözünün anlattığı durumun tipik bir örneği sayılabilir.

Atatürk hareketini anlamak için ilk atılacak adım, onun hangi gereksinmeye karşılık olduğunu saptamaktır. Atatürk devriminin, olağanüstü güç sahibi bir önderin keyfi uygulamaları olmadığını görmek gerekir. Öyle olsaydı, Atatürk ölür ölmez ya da kısa bir süre sonra, yaptıkları yıkılırdı. Oysa yarım yüzyılı geçti, devrim hâlâ ayaktadır. Demek ki Atatürk devrimi, Türk halkının da benimsediğı bir gereksinmeden kaynaklanıyordu. O bakımdan buna Türk devrimi de diyebiliriz. Söz konusu gereksinmeye yukarıda işaret etmiştim. Bu Sevr “darbe”sinden kaynaklanıyor. Türkler Sevr ile Rumeli'den atıldıktan sonra, İstanbul ve Anadolu'dan da atılma sürecine girildiğini dehşetle anlamışlardı. Bu süreci durdurmak için, Avrupa'da (Anadolu'yu Avrupa kabul ederek) kalabilmek için, her alanda Avrupalı kadar güçlü olmak gerekiyordu. 1922'de kazanılan askeri zafer ve onun Lozan'a yansısıyla yetinilirse, bu sürecin ilk fırsatta canlandırılacağı kesindi. Lord Curzon bunun böyle olacağını İsmet Paşa'ya açıkça söylemişti.

Gereksinmeyi saptadık. Şimdi Atatürk devriminin niteliğini kavramaya çalışalım. Bizde genellikle devrimi anlatmak için 6 okun açıklamalarından yararlanılmaktadır. 6 ok devrimi anlamak için yaşamsal bir önem taşımakla birlikte, tümüyle ve felsefesiyle kavramak bakımından yetersiz kalmaktadır. Onun için açıklamalarımı üç düzeyde yapacağım: 1) felsefi düzeyde, 2) bir kalkınma modeli olarak, 3) siyasi ve ideolojik bir program olarak (6 ok).

Felsefi Bakımdan Atatürk Devrimi

Felsefi düzeyde Atatürk devrimi bir aydınlanma devrimidir. Türk halkının aydınlatılması, kafaca ortaçağdan sonçağa geçirilmesi harekâtıdır. Modeli ve esin kaynağı 18. yüzyılda Avrupa'da

başlatılmış olan aydınlanma hareketidir. Aydınlanmanın gerisinde, bilindiği üzere, hümanizm hareketiyle Rönesans vardır, onun da gerisinde Yunan-Roma uygarlığı. Atatürk devriminin bir aydınlanma devrimi olduğunu en iyi ve en kapsamlı biçimde açıklamış olan, sanıyorum, Türk Hümanizmi (1980) yapıtıyla Suat Sinanoğlu olmuştur. Sinanoğlu hümanizmi “zihnin sınırsız özgürlüğü” diye tanımlamaktadır. Yani zihin hiçbir dogmanın, hiçbir doğaüstü düşüncenin tutsağı olmayacaktır. Tutucuların, kimliğimizi yitiririz, taklitçi durumuna düşeriz telaşı boşunadır. Sınırsız özgürlüğe kavuşan zihnin, taklit ve kopyacılık gibi ucuzlukları makbul tutmayacağı, kimlik ve kişilik yitimlerinden kaçınacağı açıktır. Hümanizmin insan, doğa, sanat ve yurt sevgisi gibi olumlu özellikleri de vardır. Atatürk devrimi bir aydınlanma hareketidir, Atatürk’ün kendisi de hümanist bir devlet adamıdır. Kurtuluş Savaşı’nın en tehlikeli anlarında bile din savaşı ilan etme yoluna gitmemiştir. Başkomutanlık Meydan Muharebesi’nden sonra tutsak düşen Yunan Başkomutanı General Trikupis önüne getirildiğinde gösterdiği centilmenlik, İzmir’de ayaklarının altına serilen Yunan bayrağını çiğnemeyi reddetmesi, Anzak ölüleri için yazdıkları yine hümanist bir yaklaşımı gösteriyor. Hemen bütün Avrupa’da totaliterlik gümbür gümbür egemen olurken ve çevresindeki birçok insanın bunun çekiciliğine kendisini kaptırmasına rağmen Atatürk’ün buna direnmesi, Almanya’dan kovulan Yahudi, liberal, solcu profesörlerin Türkiye’ye çağrılmaları, yine tutarlı hümanist bir çizginin sonucudur.

Kalkınma Modeli Olarak Atatürkçülük

Gelelim bir kalkınma modeli olarak devrime. Atatürk devriminin kalkınma siyaseti bütünsel kalkınma modeli diye tanımlanabilir. Bu, topyekûn kalkınmadır. Buna göre Batı’dan makineleri, aletleri, araçları, fabrikaları almak yetmez. Zira bu aldığımız teknolojinin arkasında Batı bilimi vardır. Onu da almazsak, aldığımız teknoloji iğreti ve köksüz olur. Demek ki teknolojiyi alırken bilimi de alacağız. Fakat bilimin üst sınırları felsefenin içine girmektedir. Dolayısıyla Batı’nın felsefesini ve onun parçası olduğu insan bilimlerini de alacağız. Tabii toplumsal bilimlerin de bilimin bir parçası olduğunu unutmayacağız. Fakat felsefenin gelişmesi için felsefenin sezgisel yönlerini, sanat ve kültürle ilişkisini göz ardı etmemek gerekir. Görülüyor ki teknoloji-bilim-felsefe-kültür ve sanat bir bütündür. Bunların verimli olabilmesi için düşünce özgürlüğü; bilime, kültüre, sanata, bunlarla uğraşanlara, bulundukları kurumlara saygı göstermek ve değer vermek şarttır. Bu insan ve kurumların toplumsal, siyasal, dinsel dogmaların baskısı altında bulunmamaları gerekir. Atatürk’ün bütünsel kalkınma modelinde İstanbul Üniversitesi’nin kurulması, Sivas-Erzurum demiryolunun inşası kadar; konservatuvar açılması ve yeni harflerin kabulü, Nazilli Bez ya da Eskişehir Şeker fabrikalarının yapılması kadar önem verilen olaylardır. Hatta sanırım, yapılacak bir araştırma Atatürk’ün kültür olaylarına daha çok önem verdiğini gösterecektir.

Bütünsel kalkınma modelini daha iyi açıklamak için, tersi olan maddi kalkınma modeline bakalım. Bunun en aşırı örneği petrol zengini bazı Arap şeyhlikleridir. Petrodolarlar sayesinde bu ülkelere en son teknoloji getirilmektedir – otomobiller, uçaklar, bilgisayarlar, fabrikalar. Deniz suyu içilebilir hale getirilmekte, çölde tarım yapılmaktadır. Fakat bu ülkeler, 20. yüzyılın en yeni teknoloji ürünlerinden yararlanırken toplumsal ve kültürel düzenlerinde az çok 8. yüzyılın hayatını yaşamaktadırlar. Onca teknoloji, bilgisayarlar, bu insanların 8. yüzyıla benzer bir hayatı yaşamalarına engel değildir. 1950’den sonra, tabii Arap şeyhlikleri derecesinde olmamakla birlikte, Türkiye’de bütünsel kalkınma modeli bir ölçüde terk edilmiş ve maddi kalkınma modeline doğru bir kayma olmuştur. Böylece yol-baraj-fabrika yapımı büyük bir öncelik almış, toplumsal ve kültürel kalkınma biraz arka düzleme itilmiştir.

İdeolojik Bakımdan Atatürkçülük (6 Ok)

Şimdi de 6 oka bakalım. Yukarıda sırası geldikçe bu ilkelerden bazıları üzerinde durmuştum. Örneğin cumhuriyetçilik ilkesinin Atatürk'ün kafasında biçimsel bir anlayışla sınırlı olmadığını, doğrudan demokrasiyi içerdiğini saptamıştık. Atatürk dönemi, Avrupa genelinde totaliterliğe bir yöneliş varken, o sistemlere göre daha demokratik bir niteliğe sahipti. Sağlıklı bir demokrasi değerlendirmesi, incelenen düzeni çağdaşı olan başka düzenlerle karşılaştırmakla olur. Eski Atina onca köleye, siyasal haklardan yoksun yabancıya, kadınların siyasette hiç payı olmamasına rağmen, yine de demokrasiydi, çünkü Isparta ya da Pers İmparatorluğu'na göre daha demokratikti. Aynı biçimde Atatürk düzeni de demokrasi bakımından Avrupa demokrasi ortalamasının üstündeydi. Bu yüzden ki faşizmin sillesini yiyerek üniversitelerinden kovulan 142 Alman üniversite mensubu, uzunca bir süre oturmak niyetiyle (çünkü Türkçe öğrenip Türkçe ders vermeyi kabul etmişlerdi) Türkiye'ye gelmişlerdir. Birçoğu bilim dallarının en seçkinlerinde uzman olan bu kişilerin, bir diktatörlükten başka bir diktatörlüğe gidecek kadar saf ya da çaresiz olduklarını düşünmek için bir neden yoktur. Bugün Türkiye demokrasi bakımından Atatürk dönemine göre çok daha ilerdedir. Ama bu bizi fazla sevindiremiyor, çünkü Avrupa demokrasisi iki dünya savaşı arası döneme göre bizden daha ileri gitmiştir. Böylece mutlak anlamda ilerleyen Türk demokrasisi, görece olarak gerilemiştir. Onun için de bugün demokrasimizi Avrupa eksik buluyor ve eleştiriyor.

Milliyetçilik ya da ulusçuluk ilkesi, saldırgan, yayılcı olmayan ("yurtta sulh, cihanda sulh"), yani barışçıl bir ilkedir. Irkçılıkla ilgisi yoktur. Dikkat edilirse, Atatürk "Ne mutlu Türk olana" dememiş, "Ne mutlu Türküm diyene" demiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin her yurttaşı Türktür, ister Rum, ister Çerkez, ister Kürt, ister Ermeni, ister Yahudi, ister Arap olsun. Bu ulusçuluk, sağcı, tutucu bir ulusçuluk değildir. Tutucu (sağcı) ulusçular için yeterli sayılan, Türkiye'yi bölgesinin ya da İslam âleminin en güçlü devleti yapmak gibi sınırlı hedeflerle yetinmeyen bir ulusçuluktur. Türkiye dünyanın en ileri, en uygar ülkeleriyle ve her alanda yarışabilmelidir. Askerlik ya da iktisatta olduğu kadar, sanat ve yazında, insan hakları ve bilimde de ön safta olmalıdır. Oysa sağ ulusçular genellikle vurguyu iktisat, askerlik ve siyasete yaparlar.

Devrimcilik, aydınlanmayı Türkiye'de her yere ve hatta herkese yaymak, bütünsel kalkınmayı gerçekleştirmek ve bunun için etkin çabalar göstermek demektir. Bu, henüz ulaşılamamış, uzun vadeli bir hedeftir, fakat bir an önce ulaşmak gerekir. Ulaşıncaya değin devrimcilik gündemdedir. Devrimcilik, devrim ereklarının ısrar ve heyecanla güdülmesidir.

Halkçılık, halkı gözeten, halktan yana siyaset gütmek demektir. Halk kavramı bütün sınıf ve grupları kapsayan bir kavram olarak yorumlanabilirse de, öncelikle dar gelirli köylüleri, işçileri ve dar gelirli öbür kesimleri amaçlar. Halkçılık, dar gelirli öncelikle gözeten, onları her alanda kalkındırmayı, toplumsal adaleti sağlamayı hedefleyen (maddi, kültürel) bir anlayıştır. Halkçılık, halk dalkavukluğuna kadar varabilen, oy avcılığı demek olan popülizm olarak yorumlanmamalıdır. Fakat çok-partili bir dizgede popülizm yapmamanın pek kolay olmadığını kabul etmek gerekir. Tek-parti yönetiminde ilk önce halkın hoşuna gitmese de, uzun vadede onun yararına olan vesayetçi uygulamalar yapmak tabii daha kolaydır. Atatürk devrimi 1945'e değin tek-parti yönetiminde yürümüştür. Devrim belli bir yaygınlığa, tabana sahip olduktan sonra çok-partili dizge içinde de mesafe alabilir. Bunun için, iktidara gelmese bile, bir büyük partinin ödünsüz bir Atatürkçülüğü savunması gerekir. En büyük partilerin de temelde Atatürkçü olması gerekir.

Devletçilik deneyimlerle geliştirilmiş bir ilkedir. Türkiye'de yeni yeni gelişmekte olan kapitalist

sınıf, 20'li yıllarda dişe dokunur bir sanayi kuramayınca, ayrıca 1929 dünya iktisat bunalımının getirdiği perişanlık karşısında, çare olur umuduyla getirilmiş bir ilke. Bu sayede Atatürk döneminde ve ondan sonra yıllar boyunca hatırı sayılır bir sanayi temeli kurulabildi. Devletçilik, sanayi kurmak ve ekonomiye devletin düzenleyici elini uzatmak dışında, devlet işletmelerinde çalışan işçilere düzgün konutlar, okul, sağlık hizmetleri, sosyal ve kültürel bir ortam da sağlıyordu. Yani sosyal devlet işlevi de bu sayede yerine getirilmiş oluyordu. 1980'e değin devletçilik önemli işlevler gördü. Devletçilik yalnız Türkiye'de değil, Avrupa'nın gelişmiş kapitalist ülkelerinde de önemli başarılar elde etti. Örneğin Fransa'da, otomobil üreten Renault firması yakın zamanlara kadar bir devlet işletmesiydi... 1980'li yıllarda devlet işletmeciliğine son vermek için dünya ölçüsünde büyük bir kampanya başlatıldı. Komünist sistemin çökmesi bu kampanyaya büyük ivme kazandırdı. Yalnız eski komünist ülkelerde değil, kapitalist ülkelerde de devlet işletmelerini özelleştirmek için çalışmalar yapıldı ve yapılmaktadır.

Türkiye bakımından şu söylenebilir: Ülkemizde kapitalist sınıf büyük gelişmeler göstermiş olmasına rağmen henüz gelişmiş ülkelerdeki güce eriştiği söylenemez. Dolayısıyla devletçiliğin burada işlevi henüz vardır. Devlet işletmeciliğinin bizatihi verimsiz olduğu, kâr edemediği de doğru değildir sanıyorum. Hükümetler devlet işletmelerinin kârlı, verimli çalışmasını isterlerse, bunu sağlamak ellerindedir. Devlet işletmelerini gereksiz yere borçlandırıyorlarsa, gereken yatırımları yapmıyorlarsa, gereğinden çok fazla işçi dolduruyorlarsa, başlarına nitelikli yöneticiler getirmiyorlarsa, bunların kârlı, verimli çalışmasını istemiyorlar demektir. Bugün Tekel her bakkala rakı verebiliyor, fakat bira ve kibrit veremiyorsa, bunun böyle olması istendiği içindir. Zira özel kesimin ürettiği bira ve kibritlerin satılması istenmektedir.

Bir de şu var: Seçmen, devlet işletmeciliğinin zararlı olduğuna ne denli inandırılırsa inandırılısın, bu işletmelerin istihdam sağlayıcı işlevinin de farkındadır. Kamuoyu araştırmaları bunu bize gösteriyor. Türkiye'nin iktisadi gelişmesi Avrupa'nın düzeyine ulaşınca da değin devletçiliğin gündemde kalması gerekir. Uluorta bir özelleştirme ile çok-partili dizgeyi uzlaştırmak zor görünmektedir.

İNÖNÜ VE ÇOK-PARTİLİ DÖNEM

XXVII

İkinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Yılları

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı

Türk tarihinin en büyük insanı, dünya tarihinin en büyük insanlarından Atatürk, 10 Kasım 1938'de öldü. Gördüğümüz gibi, ölümünden bir yıl kadar önce Atatürk, İnönü ile 1925 başından beri kesintisiz sürmüş olan cumhurbaşkanı-başbakan ilişkisine son vermiş, başbakanlığa Celal Bayar'ı getirmişti. İnönü, Atatürk'ün ölümüne değin başbakan kalsaydı, ölümünde onun yerine gelmesi doğal olurdu. Şimdi, araya giren soğukluk nedeniyle bazılarının kafasında soru işaretleri vardı. Hatta Atatürk'ün hastalığının çok ağırlaştığı bir dönemde, İnönü'yü istemeyen İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın, aday olmaları için TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve Celal Bayar'ı yokladıkları anlaşılıyor. Fakat İnönü bürokrasiye ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne, dolayısıyla TBMM'ye o denli egemendi ki, kimse bu önerilerin üstünde durmadı. Üstelik Çakmak, ki orduyu temsil ediyordu, cumhurbaşkanının İnönü olması gerektiğini söylemişti. Böylece 11 Kasım 1938 günü TBMM İnönü'yü cumhurbaşkanı seçti.

İnönü Bayar'ı yeniden başbakan yaptı. Yeni hükümette Şükrü Kaya ile Tevfik Rüştü Aras'ın yokluğu dikkati çekiyordu. Ayrıca Bayar'ın yakınlarıyla ilgili birtakım kovuşturmalar kısa bir süre sonra onu çekilmeye zorladı. 25 Ocak 1939'da Refik Saydam başbakan oldu.

İnönü, cumhurbaşkanı olur olmaz, Atatürk dönemine göre daha çoğulcu, daha demokratik bir yaklaşımdan yana olduğunu gösteren davranışlarda bulundu. 6 Aralık 1938'de Kastamonu'da CHP kongresinin açılışında ve 2 Mart 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde, CHP'nin bütün yurttaşları kucaklar bir hale getirilmesinden, halkçı bir yönetimin bütün gereklerinin gerçekleştirilebilmesinden söz etti. 1939 Mayıs'ının sonunda yapılan 5. CHP kurultayında TBMM'de, hükümeti denetleme işlevini görecek olan ve CHP kurultayınca belirlenecek 21 kişilik bir müstakil grup kurulması kararlaştırıldı ve grubun başına Ali Nihat Tarlan getirildi. (Bunun dışında, 1931'den başlayarak TBMM'ye "müstakil" mebuslar seçilmekteydi.) Partiyi canlandırmak için, 1936'dan beri uygulanagelmiş olan dahiliye vekilinin CHP genel sekreterliğini de üstlenmesi yönteminden vazgeçildi. 1939 seçimlerinde mebus adayları saptanmadan önce ikinci seçmenler Ankara'ya çağrılarak kendileriyle danışma toplantıları yapıldı. Kâzım Karabekir, Fethi Okyar, Hüseyin Cahit Yalçın gibi Atatürk dönemi küskünlerinin CHP'den mebus yapılmaları da bir yumuşama işaretiydi. Bununla birlikte 26 Aralık 1938'de yapılan CHP olağanüstü kurultayında Atatürk'e "ebedi şef" sıfatı verilirken, İnönü'ye de "milli şef" ve "değişmez genel başkan" sıfatları verildi. İnönü'nün onayı olmadan kendisine bu sıfatların verilemeyeceğini kabul edersek, ortaya bir tutarsızlık çıkmıyor mu? Ayrıca müstakil grubun etkili bir denetim işlevi yürütemediği anlaşılıyor. Bu tutarsızlığı yaklaşan ve gerçekleşen II. Dünya Savaşı koşullarıyla açıklamak olanaklıdır. O büyük badirede dümenin sağlam ellerde bulunmasında yarar görüldüğü anlaşılıyor. Ayrıca Atatürk'ün ölümüyle ortaya çıkan yetke boşluğunu doldurma sorununu da hesap etmek gerekir.

II. Dünya Savaşı

İtalya yıllardır saldırgan bir siyaset gütmekteydi. 1935'te Etiyopya'ya (Habeşistan) saldırıp onu sömürgesi yapmıştı. 1936'da Almanya Versailles Barış Antlaşması'na göre askersizleştirilmiş olan Ren bölgesine askerini sokmuştu. 1938'de içten çökerttikten sonra Avusturya'yı ilhak etti. Hemen ardından Çekoslovakya'dan toprak istemeye başladı. Barışın bozulmaması için İngiltere, Fransa ve

İtalya Almanya ile Münih'te bir konferans yaptılar ve son bir ödün olarak Çekoslovakya'nın Südet bölgesini Almanya'ya vermesini kabul ettiler (29 Eylül 1938). Ne var ki, 6 ay geçmeden Almanlar bütün Çekoslovakya'yı işgal ettiler. İngiltere ve Fransa azgın Alman yayılmacılığına dur demek üzere kesin bir tutum aldılar. 31 Mart 1939'da Polonya'nın sınırlarını garanti ettiler. Nisan 1939'da İtalya Arnavutluk'u istila etti. Bu, Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir gelişmeydi ve onu İngiltere ve Fransa'ya yaklaştırdı. Türkiye, İngiltere ile ve Hatay sorununu kesin çözüme (ilhak) kavuşturan antlaşmadan sonra, Fransa ile birer barış bildirgesi yayımladı. Bu sırada İngiltere ve Fransa, Sovyetler Birliği ile de anlaşmak üzere Moskova'da birtakım görüşmeler yapıyorlardı. Ne var ki İngiliz ve Fransız temsilcileri alt düzeyde kişilerdi ve Sovyet isteklerine karşı zorluk çıkarıyorlardı. Stalin, Batılıların Sovyetler'i Almanlara kırdırmak istediklerinden kuşkulanıyordu. Bu yüzden Almanlar bir saldırmazlık antlaşması ve Polonya'yı paylaşmayı önerince, bunu kabul etti (23 Ağustos 1939). Böylece Nazilerle komünistlerin bir anlaşmaya varmaları bütün dünyayı hayrete düşürdüğü gibi, Türkiye'yi de çok tedirgin etti, çünkü öteden beri SSCB'nin yanında olmaya özen gösteren bir siyaset güdülmüştü. 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı istila etmesi bardağı taşıran damla oldu ve İngiltere ile Fransa Almanya'ya savaş ilan ettiler. Böylece II. Dünya Savaşı başlamış oldu. 17 Eylül'de Sovyetler Doğu Polonya'yı işgal ettiler. 19 Ekim 1939'da Türkiye, Fransa ve İngiltere'yle bir ittifak antlaşması imzaladı. Buna göre Akdeniz'de savaş çıkarsa, üç devlet yardımlaşacaklardı.

II. Dünya Savaşı Eylül 1939'da çıktı, fakat 10 Mayıs 1940'ta Almanya Fransa'ya saldırıncaya değin, Fransız-Alman sınırında hiçbir vuruşma olmadı. Bu yıllarda Fransız toplumu bir oydaşma (consensus) kırılmasına uğramıştı. Fransız solunun bir bölümü demokratik yollardan sosyalist bir toplum kurmayı düşlerken (sosyalistler), bir bölümü de gerekirse ihtilal yoluyla aynı amaca ulaşmayı düşünüyordu (komünistler). Fransız sağının büyük bölümü ise, nasıl gelirse gelsin, sosyalist düzeni insanlık dışı korkunç bir olasılık olarak görüyordu. Onun için sağın birçok kesimi, şiddet yoluyla sosyalizmin her türlüşünü kurutmaya azmetmiş olan faşizme yakınlık duyuyordu. Hatta bunlardan bazıları Hitler'i ve faşizmi Fransız solundan daha az tehlikeli buluyorlardı. Nitekim Fransa, savaş ilan ettikten sonra Fransız faşistleri yerine Komünist Parti'yle uğraşmaya koyulmuş, Fransız Komünist Partisi'ni yasadışı ilan etmişti. Almanlar yıldırım savaşı yöntemleriyle Fransa'ya saldırınca, Fransız ordusu çabuk çözüldü. Fransız hükümeti, mücadeleyi sürdürme olanakları varken, sağın Hitler'e yatkınlığı yüzünden, barış istedi. Bu arada İtalya, Fransa'ya ve İngiltere'ye savaş ilan edince, Türkiye'nin savaşa girmesi gündeme gelmiş oldu. Fakat Türkiye, savaşa girdiği takdirde SSCB'yi karşısına almış olacağını öne sürerek tarafsız olduğunu duyurdu (14 Haziran 1940). İnönü hemen hemen savaşın sonuna değin bu tutumunu sürdürecekti.

Bulgaristan Almanya'nın yanında olduğu için, Türkiye bir anlamda Almanya ile sınırdaş olmuştu. Üstelik 1941 ilkbaharında Almanlar Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal ettiler. Türkiye artık Nazi Almanyası'yla burun burunaydı. Hitler Ortadoğu petrollerine ulaşmak için Türkiye'ye saldırıracak mıydı? Fakat çılgın Hitler şimdi asıl hedefine saldırıacaktı: komünist Rusya. 22 Haziran 1941 günü Rusya'ya saldırmadan 4 gün önce Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın İngiltere ve Fransa ile yapılan ittifaka aykırı olmadığı belirtilmişti. Türkiye çok dengeli ve duyarlı bir tarafsızlık siyaseti yürütüyordu. Basında ve devlet adamları arasında kimileri İngiltere'ye, kimileri Almanya'ya eğilimliydiler. 1941-42'de Almanya Rusya'nın büyük bir bölümünü istila etti, yakıp yıktı. Sovyetler'in savaş sırasında 20 milyon insan yitirdikleri söylenir ki, orta boy bir ülkenin toplam nüfusu demektir. Fakat pes etmiyorlardı. İngiltere ve özellikle ABD'den yardım alıyorlardı. Almanya'nın gücü artık tükeniyordu. Kasım 1942'de başlayan Sovyet saldırıları

karşısında Stalingrad'daki Alman orduları teslim oldular (Ocak 1943). Aynı yıl Müttefikler Kuzey Afrika'ya egemen oldular ve İtalya'ya çıkarma yaptılar. Ardından, başta İngiltere, Müttefikler Türkiye'ye savaşa girmesi için baskı yapmaya başladılar. 30 Ocak 1943'te İngiltere Başbakanı Churchill gizlice Adana'ya geldi ve İnönü ile görüştü. Yılın sonunda, Aralık'ta İnönü Kahire'ye çağrıldı, orada Churchill ve ABD Başkanı Roosevelt ile görüştü. İnönü'ye, 1939 İttifak Antlaşması gereğince Türkiye'nin savaşa katılması gerektiği söyleniyordu. Churchill yeni cepheyi Balkanlar'da açmak istediği için bu konuda ısrarlıydı. (Bu sayede Kızıl Ordu'nun ve dolayısıyla komünizmin Doğu Avrupa'ya girmesini önlemeyi umuyordu.) İnönü de Türk ordusunun silah ve malzeme yetersizliğini öne sürüyordu. Karşı taraf bunun için Türkiye'ye silah ve cephane veriyordu, fakat bu yetersizdi. Çünkü Almanlar geriliyorlardı ama geceleri Alman kentlerini cehenneme çeviren yoğun bombardımanlara rağmen, sonuna değin büyük bir inanç ve etkililikle dövüşmeye devam edeceklerdi. Örneğin, savaşın son dönemlerinde Londra'ya yeni buluşları olan V-1 ve V-2 adlı güdümlü füzeleri fırlatmayı başardılar. Makineleşmemiş, yeni silahları az olan Türk ordusunun Almanlara karşı bir saldırı savaşı yürütmesi çok zordu. Zaten yeni cephe 6 Haziran 1944'te Fransa'nın Normandiya kıyısına yapılan çıkartmayla açıldı. Nisan 1944'te Türkiye Almanya'ya krom gönderimini durdurdu. 2 Ağustos'ta Almanya ile ilişkilerin kesilmesine karar verildi. Müttefikler savaş sonrasında Milletler Cemiyeti yerine Birleşmiş Milletler adında, barışı koruyacak yeni bir örgüt kurmaya karar vermişlerdi ve bu amaçla San Francisco'da uluslararası bir konferans toplanacaktı. Bu konferansa katılmanın şartı Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmektir. Türkiye 23 Şubat 1945'te bunu yaptı. O aşamada artık Türkiye'nin Almanya ile fiilen savaşması söz konusu değildi. Zaten Almanya 7 Mayıs'ta kayıtsız şartsız teslim oldu. Söylendiğine göre, Hitler son anlara değin Batılılarla bir olup komünizmin kalesi Sovyetlerle savaşma umutları besliyormuş. Savaşın sonundan kısa süre sonra Batılılarla SSCB'nin arası bozulacaktı, ama önce, Almanya ve onun Avrupa'ya tek başına egemen olma hayali yerle bir edilecekti.

İnönü ve Türkiye savaşa katılmadıkları için bazılarınca hayli eleştirilmişlerdir. Almanya ile Sovyetler savaşmaya başlayınca hukuken Türkiye'nin katılması gerekirdi. Ne var ki Türk ordusunun teknik donanım açısından bir taarruz savaşı yürütmesi olanaksızdı. Belki İnönü'nün korkusu, Almanlar karşısında bir yenilginin Türkiye'yi ve devrimini tehlikeye sokacak sonuçlar doğurmasıydı. Böyle bir yenilgi ortak bir yenilgi olurdu ama bu arada Trakya'da bazı topraklarımız, bir süre için de olsa, Alman işgaline uğrayabilirdi. Sonra belki Almanlara karşı harekât yürütmek için, Türkiye'ye karşı yayılmacı emelleri olduğu ortaya çıkmış olan Sovyetler'in de ülkemize asker göndermesi söz konusu olabilirdi. Bütün bunlar büyük belirsizlikler, büyük tehlikeler doğurabilirdi. İnönü ise haklı olarak her türlü maceraya karşıydı.

İktisat Siyaseti

Bayar'ın ardından gelen Refik Saydam hükümeti, savaşın başlaması üzerine, ekonomiyi ve fiyatları denetim altına almak için 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu'nu çıkarttı. Böylece bir savaş ekonomisi uygulaması başladı. 1942'de Refik Saydam'ın ani ölümü üzerine başbakanlığa Şükrü Saraçoğlu geldi (9 Temmuz 1942). Behçet Uz ticaret bakanı oldu. O güne değin fiyatlar az çok denetim altında tutulmuş, fakat üretim artırma ve ithalat olanaksızlıkları yüzünden birçok mallar ortadan kalkmış ve karaborsa oluşmuştu. Yeni hükümet uygulamayı tersine çevirerek fiyatları serbest bıraktı. Kanun gereğince kurulmuş olan İaşe Müsteşarlığı ve ona bağlı örgütler kaldırıldı. Fiyatlar fırladı, genel fiyat düzeyi 1942'de %90, 1943'te %75 arttı. Çiftçi ve tüccarın, sanayicinin durumu iyileşti. Dar gelirli kentlilerin durumu çok zorlaştı. İnsanlarımız bugünkü gibi enflasyona "alışık"

değillerdi. Büyük tepkiler ortaya çıktı. Bu sefer savaş koşullarının doğurduğu olağanüstü zenginlikleri vergilendirmek yoluna gidildi. Kasım 1942’de çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu burjuvazinin servetini (gelirini değil) bir defaya mahsus ağır biçimde vergilendirecekti. Komisyonların saptadığı vergiyi bir ay içinde ödemeyenler önce toplama merkezlerine (kamplara), sonra da çalıştırılmak üzere Erzurum’un Aşkale’sine sevk edileceklerdi.

Maalesef Varlık Vergisi ve uygulaması Cumhuriyetimiz için pek yüz ağartıcı olmamıştır. Bir kez borç ödemek için insanların bedenlen zorunlu çalıştırılmaları (Aşkale’deki insanlara taş kırdırılıyordu) çağdışı bir uygulamaydı. Sonra eşitlik kuralına aykırı olarak Müslüman olmayanlara (bir ölçüde dönmelere) Müslümanlardan çok daha ağır vergi yazılmıştı. Aşkale’ye gönderilen 1.400 kişinin hemen tümü Müslüman olmayanlardandı. Üçüncüsü, ödemek için tanınan süre, mal mülk satarak ödemeye olanak vermeyecek kısalıktaydı. Bütün mal mülk sahiplerinin ellerindekini satmak için ortaya döküldükleri bir ortamda fiyatların nasıl düşmüş olduğunu, nasıl yok pahasına satışlar yapıldığını tahmin etmek zor değildir. Batı kamuoyunda çok olumsuz değerlendirmelerden sonra, 1944 başında Varlık Vergisi Kanunu yürürlükten kaldırıldı.

Tarım kesimini vergilendirmek için Haziran 1943’te Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu çıkarıldı. Bu da savaş ortamının olağanüstü bir yasası olarak düşünülmüştü. Çiftçiler yetiştirdikleri ürünün %10’unu ya nakden ya aynen ödeyeceklerdi. Vergi, aşara benzeyen, fakat mültezime başvurmada doğrudan devlet tarafından toplanan bir vergiydi. 1946’da yürürlükten kaldırıldı.

Köy Enstitüleri

1940’a gelindiğinde kırsal kesim genellikle Cumhuriyet’in nimetlerinden pek az yararlanabilmiş, yaşama biçimi, teknolojisi, zihniyetiyle büyük ölçüde ortaçağ, hatta belki ilkçağda kalmış bir kitle olarak duruyordu. Nüfusun %81’i köyde oturuyordu, yani nüfusun büyük çoğunluğu bu geri düzeydeydi. 1935 nüfus sayımına göre Türkiye’de erkek nüfusun %23,3’ü, kadın nüfusun %8,2’si okuryazardı. 40.000 köyden (sonradan köy ya da kırsal yerleşim birimi sayısının 60.000 olduğu anlaşılabaktı) 31.000’inde okul yoktu. Var olan köy okullarının çoğu 3 yıllık okullardı. Cumhuriyet yoksul olduğu için, köyler çok engebeli geniş bir ülkede, çok dağınık oldukları için yol, okul, elektrik götürülememişti. Pilli radyo köylünün edinemeyeceği lüks bir aletti. Okul yapılırsa, kentli öğretmeni köyün o günkü çok ilkel koşullarında tutmak çok zordu. Onun için daha Atatürk zamanında askerliğini onbaşı ya da çavuş olarak yapmış köylülerden köy öğretmeni yetiştirmek uygulaması başlamıştı. Köy enstitüsü tasarısı bu başlangıcı daha esaslı biçimde kısa zamanda yaygınlaştıracak bir uygulama olacaktı.

17 Nisan 1940’ta kabul edilen Köy Enstitüleri Kanunu ile birlikte Tarım Bakanlığı’nın saptadığı 11 değişik yörede köy enstitüleri açıldı. 1937-38’de açılmış olan 3 öğretmen okulu da enstitüye dönüştürüldü. Enstitüye alınacak çocuklar 5 yıllık köy okullarını bitirenler arasından seçiliyorlardı. Enstitüde 5 yıl okuyorlar, fakat bu öğrenimin yarısı kültür, yansı teknik-tarım oluyordu. Teknik-tarım dersleri uygulamalı oluyor, öğrenciler yapı yapmasını, marangozluğu enstitü binalarını yaparak, tarım ve hayvancılığın yeni yöntemlerini öğreniyorlardı. Kızlar ve erkekler birlikte okuyor, birlikte çalışıyorlardı. Mezun olanlar geldikleri yörede bir okula atanıyorlardı. Öğretmenin geleceği 3 yıl önceden ilgili köye bildiriliyor, köyün okul ve öğretmen evi yapması isteniyordu. Devlet öğretmene kendi gereksinmelerini karşılayacak ve tarım derslerinde kullanılacak kadar toprak, tarım aletleri ve 60 TL sermaye veriyordu. İlk 6 yılda yalnızca 20 TL aylık alıyorlardı. 1948’e değin enstitü sayısı 21’e çıkarıldı. 1942’de Hasanoğlu’nda 3 yıllık bir yüksek bölüm açıldı. 1954’e değin 25.000

enstitülü öğretmen yetiştirildi. Bu büyük başarı İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un eseridir. Bu denli kısa sürede, savaş şartlarında, yokluklar içinde, Türkiye'nin değişik köylerinden 25.000 öğretmen yetiştirilmiş olması başlı başına bir başarıdır. Bunların içinden Fakir Baykurt, Mahmut Makal, Talip Apaydın gibi ünlü yazarlar çıkmıştır. 25.000 ilkel köye, Atatürk devrimine inanmış, çağdaş insanın gelmesi ise önemli bir olaydır. Bunlar hem öğretmen, hem çağdaş tarımcı, hem yapı ve marangozluktan anlayan, asgari sağlık bilgileri olan, köylünün hükümet kapısındaki işlerini çözebilecek, üstelik kendisi de yöre köylüsü olduğu için köylüleri anlayacak, onlarla iletişim kurabilecek insanlardı. Bugün Atatürk devrimi Türkiye'de kök salabilmişse, ülkemiz şimdiki gelişmişlik düzeyine ulaşmışsa, bunda köy enstitülerinin önemli payı yadsınamaz.

XXVIII

İnönü Çok-Partili Dizgeyi Kuruyor

Uluslararası Ortam

Savaşın sonucu yalnızca Avrupa’da hegemonya kurmak isteyen Almanya ve İtalya ile, Uzakdoğu’da hegemonya peşinde olan Japonya’nın yenilgisi anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda bu ülkelerin ideolojisi olan faşizmin ve ırkçılığın da yenilgisi anlamına geliyordu. Artık dünyada demokratik-kapitalist ve komünist ideolojiler boy ölçüşecekti. Türkiye 1939’da Batı burjuva demokrasilerinin yanında yer almıştı. O zaman SSCB Almanya ile bir olmuş, Türkiye’ye yönelik yayılmacı emellerini belli etmişti. Daha sonra SSCB, Alman saldırılarına uğrayınca Batı demokrasileriyle saf tutmuştu. Ne var ki yayılmacı siyasetini sürdürüyordu. Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği, I. Dünya Savaşı öncesinde Çarlık Rusyası toprakları olan ülkeleri geri almak istiyordu. Bu, Finlandiya, Polonya, Çekoslovakya, Romanya, Türkiye’den toprak, Latvia, Estonya, Litvanya’yı egemenliği altına alması demekti. Türkiye’den istediği topraklar, Osmanlı Devleti’nin Brest-Litovsk Antlaşması’yla elde ettiği, kendisinin daha önce 1878 Berlin Antlaşması’yla yitirmiş olduğu yerlerdi. Stalin, Türkiye’den toprak elde etmek dışında, söz konusu bütün öbür yerleri elde edecekti.

19 Mart 1945’te SSCB 1925’te Türkiye ile imzalamış olduğu Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması’nı yenilemeyeceğini, yeni bir antlaşma yapmak istediğini bildirdi. Türkiye yeni bir antlaşma yapmaya hazır olduğu yanıtını verdi. Fakat SSCB’nin Boğazlar’ın iki ülke tarafından ortak savunulmasını istediği ortaya çıktı. Sovyetler bunu resmen istemiş, Türkiye de reddetmiştir. Yine bu sıralarda Gürcistan’da bazı profesörlerce Kars ve Ardahan’ın ülkelerine iadesinden, Bulgaristan’da Türkiye ile sınır “düzeltme”sinden söz edildiği görüldü. Sovyetler’in henüz Batılı ülkelerle arası bozulmamıştı.

Türkiye’nin savaşa geç katılması, savaş sırasında Almanya’ya krom satması, Stalin’in Batılılar nezdinde Türkiye aleyhinde kullandığı konulardı. Batılıların Sovyetler’le ipleri koparmadıkları sürede Türkiye uluslararası alanda bir yalnızlık dönemi geçirdi. Fakat zamanla Batı ile, özellikle ABD ile bir yakınlık başladı. Nisan 1946 başında Missouri zırhlısının İstanbul’a gelmesi, bu yakınlaşmayı simgeliyordu. 12 Mart 1947 günü ABD Cumhurbaşkanı Truman kongreye, Türkiye ve Yunanistan’ı Sovyet tehdidinden korumak üzere kendi adıyla anılan bir siyaset başlattığını bildirdi (Truman Doktrini). Aynı yıl Türkiye-ABD Askerî Yardım Antlaşması yapıldı. 1948’de yine ABD ile bir iktisadi yardım antlaşması bağıtlandı. Bu, Avrupa’nın komünizme kaymaması için ABD’nin başlatmış olduğu “Marshall Yardımı” çerçevesindeydi. Türkiye 1949’da Avrupa Konseyi üyesi oldu.

Çok-Partili Dizgeye Geçiş

İşte bu ortamda İnönü çok-partili siyasal yaşama geçme kararı aldı. Ondan sonra da iktidarda ya da muhalefette, sabırla, inatla, bazen kendi partisindeki eğilimlere meydan okuyarak, dizgenin oturup yerleşmesi için çabaladı. İnönü neden bu kararı aldı? Baş nedeni bütünsel kalkınma anlayışıdır. Hiçbir alanda Avrupa’dan geri kalınmayacaksa, Avrupa’ya siyasal çoğulculuk egemen olduğunda, o çoğulculuğun Türkiye’de de bulunması gerekirdi. Tabii bunun dış siyaset bakımından da yararı olacaktı. Sovyet tehdidi altındaki bir Türkiye’nin Batı’ya sığınabilmesi, Batı’nın siyasal değerlerini paylaşırsa, çok daha kolay olurdu.

Ama Avrupa’daki siyasal demokrasi genellikle sosyalist, hatta komünist partileri de içeren bir dizgeyken, Türkiye’de bu tür sola kapalı bir dizge olarak kabul edildi. Yalnızca sosyalist ve komünist

partilere meydan verilmemekle kalınmadı, keskin ve abartılı bir komünizm düşmanlığı benimsenerek, sosyalist veya benzeri düşüncelere karşı da bir yasaklama ve cezalandırma tavrı güdüldü. Türk Ceza Kanunu’nun 141. ve 142. maddeleri komünizm “propaganda”sına 7,5 yıldan 15 yıla uzanan olağanüstü ağırlıkta bir ceza getiriyordu. Ülkede estirilen hava öyleydi ki, mahkemeler bu cezaları uygulamakta pek duraksama göstermiyorlardı. Bu tutumun ve havanın görünürdeki gerekçesi SSCB’nin 1945’te Boğazlar’a, Kars ve Ardahan’a gözünü dikmiş olmasıydı. Fakat Truman Doktrini, Avrupa Konseyi üyeliği ve kısa bir süre sonra da NATO üyeliği sayesinde Türkiye güvenliğini kat kat sağladığı halde, üstelik SSCB Stalin’in ölümünün ardından Türkiye’ye bir nota vererek taleplerinden vazgeçtiğini ve yeniden bir dostluk antlaşması yapmaya hazır olduğunu bildirdiği (1953) halde, Türkiye’de bu hava 60’lara değin sürdü. Hatta kısmen bugüne dek sürdüğü de söylenebilir. Komünisttir diye, Rusya’ya kaçtı diye Türkiye’nin en büyük şairlerinden birinin, Nâzım Hikmet’in şiirleri uzun yıllar tümüyle ortadan kalktı. Bu şiirlerin evinde bulunduğunu söylemeye kimse cesaret edemezdi. Hâlâ okul kitaplarına dönebilmiş değildir Nâzım Hikmet. Oysa Sevr Antlaşması’nı imzalamış olan Rıza Tevfik’in şiirlerine bu kitaplarda hep yer verilir. Doğrusu da budur. Yıllar boyunca, dünyaca ünlü Rus salatasına “Rus” demeye cesaret edilemedi, Amerikalıları da herhalde hayrete düşürecek biçimde “Amerikan salatası” dendi. Bu garip, hastalıklı hava bir ölçüde, bir aralık (1949-53 yılları) ABD’de estirilmiş olan McCarthy’cilik akımının etkisiyleydi. Fakat ondan daha şiddetli olduğu, daha uzun sürdüğü söylenebilir. Bunun bir nedeni, Atatürk devrimini, “zihnin sınırsız özgürlüğü”nü benimsemeyen ya da ancak kısmen benimseyen kimi insanlarımızın, bu duygu ve düşüncelerini bilinçli, ama çok kez de bilinçsiz olarak aşırı bir komünizm karşıtlığı ile maskelemeleri olabilir. Köy enstitülerinin komünistlikle suçlanması gibi... Nedeni ne olursa olsun, siyaset ve düşünce özgürlüğüne konan bu kısıtlama, Türkiye’deki demokrasiyi Batı Avrupa demokrasi ortalamasına göre eksik kılıyordu. Bu da Türkiye’nin saygınlığını azaltmıştır. Oysa Atatürk döneminde Türk siyasal düzeni Avrupa demokrasi ortalamasının altında değil, üstündeydi ve tabii ona göre de saygınlığı vardı.

Şimdi çok-partililiğin adımlarını görelim. İnönü 19 Mayıs 1945 Gençlik ve Spor Bayramı mesajında “halk idaresi”nin geliştirileceğini müjdeliyordu. Zaten savaşın sonu ile Avrupa’da ortaya çıkan demokrasi ortamından cesaret alan CHP içindeki kimi hoşnutsuzlar kıpırdanmaya başlamışlardı. Bunlardan milletvekili olan dördü, yani Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, 7 Haziran 1945 günü CHP grubuna “Dörtlü Takrir” diye tanınmış olan bir önerge verdiler. Önergelerinde, özellikle parti içinde özgür bir tartışma ortamının yaratılmasını istiyorlardı. O sırada Türkiye’de toprak reformuna olanak verebilecek bir yasa tasarısı TBMM’ye sunulmuştu: Çiftçiye Topraklandırma Kanunu. İnönü ve Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu’nun girişimiyle hazırlanan bu yasanın 17. maddesine göre, topraksız ya da az topraklı çiftçiye topraklandırmak için devlet, büyük toprak sahiplerinin topraklarını kamulaştırabilecekti. Kamulaştırma, gerekirse toprak sahibinde yalnızca 50 dönüm bırakacak kadar kapsamlı olabilecekti. Kamulaştırma bedelleri de gerçek değere göre değil, arazi vergisine matrah olarak beyan edilen değerden ödenecekti (md. 21). Bu hüküm toprak sahibi olan milletvekillerini çok rahatsız etti. Aydın’ın büyük toprak sahiplerinden olan Adnan Menderes, yasa görüşülürken ağır eleştiriler getiren milletvekillerinin başında geliyordu. Fakat İnönü bu konuda çok ısrarlıydı. Atatürk, ölümünden hemen önceki birkaç meclis açış konuşmasında topraksız çiftçiye topraklandırmak gereksinmesine değinmişti, ama somut bir adım atılmamıştı (ya da atılamamıştı). Şimdi İnönü bu davayı benimsemiş bulunuyordu. Belki işin toplumsal yararları yanında, çok-partili ortamda köylünün siyasal desteğini elde edebileceğini de umuyordu.

Böyle bir düşüncesi var idiyse, yanıliyordu. Taşraya toprak sahipleri egemendi. Kanun 11 Haziran 1945'te TBMM tarafından kabul edildiği halde, onun mimarı olan Hatiboğlu sonraki hükümetlerde bakan olamadığı gibi, 1948'de kurulan II. Hasan Saka hükümetinde tarım bakanlığı, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun hasmı olan Adana'nın büyük toprak sahibi Cavit Oral'a verildi. Söz konusu 17. maddenin hiç uygulanmadığını söylemeye gerek yok. Yalnız bir bölüm Hazine toprakları çiftçilere dağıtıldı.

Demokrat Parti'nin Kuruluşu

Kimileri Demokrat Parti'nin (DP) kuruluşunu doğrudan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na olan muhalefete bağlarlar. DP'nin salt bundan kaynaklandığını öne sürmek abartılı olur ama, DP'nin kuruluş ve yaygınlaşma aşamasında bunun önemli bir payı olduğu söylenebilir. İnönü Dörtlü Takrir'i grupta reddettirdi (12 Haziran). Onun istediği, CHP içindeki hoşnutsuzların CHP'den ayrılarak ayrı bir parti kurmalarıydı. Bundan umduğu yararları şöyle tahmin edebiliriz: 1) Çok-partili dizgeye geçilmiş olacaktı; 2) Parti içindeki muhaliflerden kurtulunacaktı; 3) CHP'den ayrılacak kişilerin kuracağı partinin Atatürk devrimine karşı olması tehlikesi bulunmayacaktı. Buna karşılık Bayar ve arkadaşlarının CHP'den ayrılmaya hevesleri yoktu. Parti kurmak bir maceraydı. Daha iyisi, CHP'de kalıp ona egemen olmaya çalışmaktı. Atatürk'ün verdiği onca güvenceye rağmen Serbest Fırka'nın başına gelenleri biliyorlardı. Bayar, Fethi Okyar'ın durumuna düşmek istemiyordu.

Dörtlü Takrir'in reddedilmesinden sonra Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan gazetesinde demokratikleşmeyi savunan muhalif yazılar yazmaya başladılar. CHP bu davranışı parti disiplinine aykırı bularak ikisini de üyelikten çıkarttı (21 Eylül). Bayar'ın iki arkadaşına olan desteğini göstermek üzere seçtiği davranış, henüz parti kurma konusunda ikna olmadığını gösterir. CHP'den değil, milletvekilliğinden istifa etti (28 Eylül). Bu, kendisini yüksek bir maaştan yoksun bırakan bir davranıştı. Fakat İnönü ısrarını sürdürüyordu. 1 Kasım 1945'te TBMM'yi açış söylevinde, ülkenin bir muhalefet partisine olan gereksinimini açıkça dile getirdi. Oysa Temmuz başında müteahhit Nuri Demirağ tarafından kurulmuş bulunan Milli Kalkınma Partisi vardı. Fakat Demirağ tutucu bir kişi olduğundan, İnönü o partiyi görmezlikten geliyordu. Artık Bayar'ın da aklı yatmaya başlamıştı. 1 Aralık'ta parti kuracaklarını açıkladı. 3 Aralık'ta CHP'den istifa etti. Ertesi gün İnönü'nün yemek çağrısına gitti ve görüştüler.

Aynı gün (4 Aralık) "Tan Olayı" oldu. Zekeriya Sertel'in çıkardığı Tan gazetesi sosyalist sola yakınlığı ile tanınıyordu. Bu sıralarda Sertel Görüşler adında bir dergi hazırlığı içindeydi. İlanlar yapılmış ve yazar kadrosu içinde Menderes ve Köprülü'nün bulunacağı duyurulmuştu. O gün birtakım "gençler" Rus ve komünist aleyhtarı sloganlarla Tan basımevine ve sol yayın satan kitapçılara saldırarak tahrip ettiler. Polisin seyirci kalması, hukuka ve uygarlığa sığmayan bu işin CHP tarafından kışkırtılmış, hatta düzenlenmiş olabileceği iddialarına yol açtı. Belki bu vesileyle DP'ye soldan uzak durması için de mesaj verilmiş oluyordu. 1946'da CHP'nin solundaki 3 partinin kapatılması, bu partinin, solunda mutlak bir boşluk istediğini gösteriyordu. Mart'ta Sosyal Demokrat Parti, Aralık'ta Türkiye Sosyalist Partisi (genel başkanı Esat Âdil Müstecaplıoğlu) ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (genel başkanı Şefik Hüsnü Deymer) kapatıldı. Recep Peker'in başbakanlığı sırasında köy enstitülerini "daha milli" kılmaktan söz etmesi, sol karşıtı havanın nasıl her kesimi kapladığının işaretidir. 1947'de Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran aleyhinde solcu oldukları gerekçesiyle bir cadı kazanı kaynatılmaya başlandı. Öğrenci gösterileri ile başladı ve buna üniversite, TBMM ve mahkemeler alet oldular. Söz konusu kişiler

üniversiteden ayrılmak durumunda kaldılar. Berkes Kanada’da, Boratav Fransa’da, aynı gruptan olmakla birlikte daha önce yurttan ayrılan Muzaffer Şerif ABD’de iş buldular ve başarılı oldular. Boran’ın da, isteseydi, yurtdışında başarılı olacağı söylenebilir. Böylece gadre uğrayan Alman profesörlerine kucak açmış olan Türkiye, şimdi kendi bilim adamlarının başını yiyordu.

DP 7 Ocak 1946’da kuruldu. Celal Bayar genel başkan oldu. Türlü nedenlerle hoşnutsuz olanları çevresinde toplayarak, kısa zamanda yayıldı. Adından da anlaşılacağı üzere, DP’nin birinci amacı demokratikleşmeyi sağlamaktı. CHP iktidarı bu yöndeki şikâyetleri karşılamak üzere Türkiye tarihinde ilk kez tek dereceli seçimi getirdi. Gazete kapatma yetkisini hükümetten alarak mahkemelere verdi. Üniversitelere özerklik verildi. Köylü ve işçinin desteğini kazanmak için Toprak Mahsulleri Vergisi kaldırıldı, Çalışma Bakanlığı ve İşçi Sigortaları kanunları çıkarıldı. İnönü’nün “değişmez genel başkan” sıfatına son verildi, sınıf partilerinin ve sendikaların kurulabileceği kabul edildi. CHP bir de açığözlük yaptı. 1947’de yapılması gereken seçim yerine seçimi öne, 1946’ya aldı. 21 Temmuz 1946’da yapılan seçim tek dereceliydi ama yargı denetimi yoktu, oylar açıkta veriliyor, gizli sayılıyordu (açık oy-gizli tasnif), çoğunluk sistemi uygulanıyordu, yani seçim çevresi sayılan illerde, bir parti tek oy farkla önde olsa bile, bütün o ilin milletvekillikleri onun oluyordu. 465 milletvekilliği için ancak 273 aday gösterebilen. DP 66 milletvekili çıkarabilirdi. Seçimlerin dürüst olarak yapılmadığı ortadaydı. Bu yüzden CHP ile DP’nin ilişkileri kavgalıydı. Tabii iki partinin TBMM’deki ilişkilerine yansiyordu bu durum.

1946 Seçimlerinden Sonra

Yeni dönemde İnönü, Şükrü Saraçoğlu yerine Recep Peker’i başbakanlığa getirdi. Peker’in Türk Lirası’nda yaptığı ve “7 Eylül Kararları” diye tanınan devalüasyon büyük yankı uyandırdı, çünkü o devirde para değerinin değişmesi çok olağandışıydı. 1 ABD doları 1,40 TL’den, 2,80 TL’ye çıkarıldı. Peker’in TBMM’de Menderes’e sinirlenerek eleştirilerini “psikopat bir ruhun ifadesi” diye nitelenmesi ve Bayar’ı halkı isyana kışkırtmakla suçlaması üzerine, DP meclisi terk etti. Bunun üzerine İnönü müdahale ederek, Bayar’la görüştü. Ortalık yatıştı. DP ilk büyük kongresini Ocak 1947’de yaptı. Kongre, Hürriyet Misakı adında bir bildirge yayımladı. Buna göre DP’nin kimi siyasal talepleri kabul edilmezse DP milletvekilleri TBMM’den ayrılacaklardı. Bu talepler, Anayasa’ya aykırı yasaların ayıklanması, dürüst seçimleri sağlayacak bir seçim yasasının çıkarılması, devlet başkanlığı ile parti başkanlığının aynı kişide birleşmemesi (İnönü’nün durumu) diye özetlenebilir. DP ne denli sert muhalefet yaparsa Recep Peker de aynı sertlik ve hırçınlıkla karşılık veriyordu. Meclisi terk etme tehdidini hükümet “komünist taktiği” diye niteliyordu. İnönü bu durumun çok-partililik için iyi şeyler vaat etmediğini görüyordu. Hakem rolünü üstlenerek Bayar’ı ve Peker’i birkaç kez dinledikten sonra, iki tarafı uzlaştırmaya çalışan 12 Temmuz Beyannamesi’ni yayımladı. Bu, ilişkileri hayli yumuşattı. Fakat Peker hırçınlık yanlısıydı, yani çok-partililiği sindirememişti. Onun için de İnönü CHP içinde Peker’e karşı bir hareket başlattı. Milletvekili Nihat Erim’in başını çektiği bir grup genç milletvekili, CHP grubunda Peker’e karşı oy kullandılar (35’ler hareketi). Peker, yandaşlarıyla birlikte birkaç gün İnönü ile mücadeleye girecekmiş gibi davrandı, fakat sonra istifa etti. Yerine Hasan Saka hükümeti kuruldu (9 Eylül 1947).

CHP içindeki sertlik-uzlaşma yanlıları kavgası DP içinde de, hem de daha şiddetli olarak cereyan etmekteydi. Sertlik yanlıları DP grubuna egemendiler ve parti yönetimini yumuşaklıkla suçluyorlardı. Aradaki gerginlik ileri bir noktaya varınca Mart 1948’de bir kısım milletvekilinin ve yandaşlarının parti üyeliğine son verildi. Bunlar önce mecliste Müstakil Demokratlar grubunu oluşturdular, sonra

da 20 Temmuz 1948’de Millet Partisi (MP) kuruldu. Kurucuları arasında Mareşal Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan vardı. Çakmak genel başkan oldu. MP, DP’yi danışıklı bir muhalefet gütmekle suçluyordu. Fakat DP’nin bu biçimde bölünmesi, 1950 seçimlerinin de göstereceği gibi, tabana fazla yansımada. Yine de 1950’ye değin DP’nin milletvekili sayısı yarıya inmişti.

Günaltay Hükümeti

Hasan Saka, Recep Peker gibi sertlik yanlısı değildi. Ama DP’nin uğrunda savaşım verdiği demokratikleşmeyi gerçekleştirecek iradede yoksundu. 1948’de çıkardığı yeni seçim yasası, yargı denetimini içermediği için, DP, ara ve yerel seçimleri boykot etti. 15 Ocak 1949 tarihinde Saka istifa etti. Yerine Şemsettin Günaltay geldi. Günaltay bir tarihçiydi. II. Meşrutiyet’te İslamcı akımın içinde yer almıştı. Güven oyu alırken sağlam bir demokrasi kurma vaadi verdi. Ne var ki, ilk uygulamaları din alanında oldu. Zaten 1948’de imam-hatip yetiştirmek üzere 10 aylık kurslar açılmıştı. (DP iktidarı 1951’de bu kursları okula dönüştürdü.) Günaltay hükümeti CHP grubunun daha önce almış olduğu bir karar doğrultusunda ilkokullara seçmeli din dersi koydu. Aynı biçimde, Ankara Üniversitesi’ne bağlı bir İlahiyat Fakültesi kuruldu. 1956’da din dersi ortaokullara (istemeyenler çocuklarını bu dersten muaf tutabiliyorlardı) seçmeli ders olarak kondu.^[4]

DP 20 Haziran 1949’da 2. büyük kongresini yaptı. Millet Partisi’nin danışıklı muhalefet suçlamasının baskısı altında olan DP, bu kongrede Milli Teminat Andı diye bir bildirge ortaya çıkarttı. Buna göre, oylara tecavüz edilirse (yani seçim hilesi yapılırsa), halk meşru savunma durumunda kalacaktı. Meşru savunma yasal yollardan yapılacak ama, hile yapan yönetim de ulusun husumetiyle karşılaşacaktı. Bu husumet sözcüğünden hareketle CHP, bildirgeye Milli Husumet Andı adını taktı. Herhalde bu baskının da katkısıyla hükümet, Şubat 1950’de TBMM’ye yeni bir seçim yasası tasarısı getirdi. Tasarı ilk kez yargı denetimini de getiriyordu. Sonunda yasa DP’nin oylarının da eklenmesiyle kabul edildi. Tek sakıncası, nispi temsil yerine çoğunluk dizgesini kabul etmesiydi. Bu dizge 50’li yıllarda yapılan 3 seçimde CHP aleyhinde işleyecekti.

14 Mayıs 1950’de yapılan seçimlerde DP, oyların %55’ini, CHP %41’ini aldı. Görülüyor ki CHP yenilmiş, ancak bozguna uğramamıştı. Ne var ki, çoğunluk dizgesi bu yenilgiyi bozguna dönüştürüyordu. DP milletvekilliklerinin %85’ini (408 sandalye), CHP ise %15’ini (69 sandalye) almıştı. DP’liler seçim başarılarını yeni bir çağın başlangıcı olarak selamlıyorlardı. Gerçekten de önemli bir noktaya gelmiş oluyordu. 1945’te sona eren devrimci tek-partili dönemin ardından ikinci genel seçimde iktidar, kavgasız gürültüsüz muhalefet partisinin eline teslim ediliyordu.

İnönü Dönemi Değerlendirmesi

Bu noktada İnönü dönemi için genel bir değerlendirme yapabiliriz. İnönü, iktidarda olsun, muhalefette olsun, Atatürk devriminin başarılı bir savunucu ve sürdürücüsü oldu. Dahası var. Devrime önemli katkılarda bulundu. Biri köy enstitüleri, öbürü çok-partili dizgeydi. Denebilir ki köy enstitüleri sayesinde Atatürk devrimi, geri döndürülemez bir süreç haline getirilmiştir. Çok-partili dizgeye geçilmesi ise Atatürkçü bütünsel kalkınma anlayışının, evrensel değerlerin ölçüt alınması anlayışının bir sonucu sayılabilir. İnönü hem iktidarda hem muhalefette, kıraç topraklarda yetiştirilmeye çalışılan narin bir çiçek olan çok-partili dizgeyi esirgemek için yıllarca sabırla didindi, uğraştı. Siyasal rakibini yere seren 27 Mayıs 1960 Devrimi’nden sonra, bir an önce çok-partili dizgeye dönülmesi için çaba gösterdi. Talat Aydemir’in öncülüğünü yaptığı iki askeri darbe

girişimini bizzat önleyip kırdı. Bununla birlikte çok-partili dizgenin Türkiye’de ne ölçüde başarılı olduğu bugün de tartışılmakta, ne denli demokrasiye (eşitlik ve özgürlüğe) hizmet ettiği sorgulanmaktadır.

İnönü döneminin birtakım olumsuzlukları yok değildir. Bunlardan kimilerine yeri geldikçe işaret edildi: Varlık Vergisi’nin ırkçı ve insan haklarına aykırı uygulamaları, Nâzım Hikmet’in yıllarca hapiste kalması, Tan Olayı, DTC Fakültesi’ndeki tasfiye hareketi, çok-partili dizgenin sosyalist solsuz kurulması, köy enstitülerinin “içinin boşaltılması”... Bunlar önemli kusurlardı ve İnönü’nün bunlardan siyaseten sorumlu olduğu kuşkusuzdur. Belki İnönü bunları istememişti, bunlardan rahatsız olmuştu, fakat önlemeye gücü yetmemişti. Çünkü İnönü büyük bir devlet adamıydı ve bir dönemin de milli şefiydi ama, Atatürk denli güçlü ve etkili değildi. Onda ne Atatürk’ün nüfuzu ne de olağanüstü kişilik gücü vardı.

XXIX

Demokrat Parti Dönemi

DP Hükümetinin İlk Başarıları ve Baskı Önlemleri

DP dönemi büyük umutlarla başladı. TBMM tarafından cumhurbaşkanı seçilen Celal Bayar, DP genel başkanlığından istifa etti. Bu görev başbakan olan Adnan Menderes'e verildi. Refik Koraltan TBMM başkanı seçildi. Fuat Köprülü dışişleri bakanlığına geldi. DP muhalefetteyken demokratikleştirme vaadinde bulunuyordu, bu vaatlerin içinde grev hakkı bile vardı. Ne var ki iktidara geldikten kısa süre sonra bu vaatler unutuldu. DP bütün gücünü iktisadi kalkınmaya verdi. Zaten o sırada koşullar da buna elverişliydi. 1950'de patlak veren Kore Savaşı dünyada birtakım hammaddelerin ve tarımsal ürünlerin fiyatlarını yükseltmişti. Bu sırada Türkiye'de sayıları gittikçe artan traktör ve diğer tarım aletleri sayesinde tarım üretiminde önemli artışlar elde ediliyordu. Traktör sayısındaki artış aşağıdaki sayılardan görülebilir:

1924 – 220

1930 – 2.000

1948 – 1.756

1950 – 9.905

1956- 43.727

Ekilen topraklar bu sayede 1948'de 9,5 milyon hektardan, 1956'da 14,6 milyon hektara yükselmişti ki, bu, yaklaşık %50 bir artış demektir. Savaşın sona ABD'nin özendirilmesiyle 1948'de başlayan geniş çaplı karayolu yapımı sürdürülerek, o güne değin piyasaya açılmamış olan birçok kırsal kesim bu olanağa kavuşturulmuştu. 1952'de Türkiye'nin NATO üyeliğine kabul edilmesi önemli bir dış siyaset başarısıydı. Truman Doktrini, Marshall Planı ve Avrupa Konseyi üyeliği ardından gelen bu gelişme, Türkiye'nin bir ara yaşamış olduğu yalnızlığa bütünüyle son vermişti. (Kore Savaşı'na asker gönderme kararı, kimi NATO üyelerinin Türkiye'nin katılmasına yaptıkları itirazları geri almalarını sağlamıştı.) Türkiye ve DP iktidarı için işler çok iyi gidiyordu.

Fakat bu iyi gidişe rağmen DP'nin, daha doğrusu önderlerinin –Bayar ve Menderes– bir huzursuzluğu, bir hırçınlığı vardı. Nesnel koşulların o denli elverişli olmasına karşın, onların bu ruhsal durumunu anlamak kolay değildir. Ruhsal birtakım nedenlerle belki kendilerini güven içinde hissetmiyorlardı. İktidara geldikten sonra bile bir gün iktidardan ayrılacaklarının rahatsızlığını duyuyorlardı. Oysa 1954 seçimleri 1950 seçimlerine göre daha parlak bir zaferle sonuçlanacaktı. Bu yüzden kimi yazarlar Menderes ve Bayar'da bir "İnönü fobisi" bulunduğuna hükmetmişlerdir.

8 Ağustos 1951'de TBMM halkevlerini ve halk odalarını devletleştiren bir yasayı kabul etti. Halkevleri ve halk odaları CHP'ye bağlı bir örgüttü. Tek-parti döneminde bu durumun belki pek bir sakıncası yoktu. Fakat çok-partililikte hiçbir anlamı yoktu, çünkü bu örgüt bir parti hizmeti değil, bir kamu hizmeti yapıyordu. Halkevleri örgütünün işlevlerini eskisi gibi sürdürmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması düşüncesi CHP zamanında nedense gerçekleşmemişti. DP iktidarı, örgütü devletleştirirken böyle bir yol izlemek yerine, bütün o kültür yuvalarını (478 halkevi ve 4322 halkodası) bir taşınmaz ve taşınır mal yığını halinde Hazine'ye intikal ettirdi. Örgütün kültürlendirme

işlevi yok edildi. Dolayısıyla halkın aydınlanma sürecine büyük bir darbe indirildi. Bugün hâlâ o karanlık boşluk doldurulabilmiş değildir. Okullarımızın büyük çoğunluğunun hizmet sunan kitaplıklardan, gösteri salonlarından vb. yoksun olduğu düşünülürse, vurulan darbenin ağırlığı daha iyi anlaşılabilir. CHP'nin gücüne bir darbe indirmenin bilincinde olan DP, Türk aydınlanmasına nasıl bir darbe indirdiğinin acaba ne ölçüde farkındaydı? Araştırılması gereken bir konudur. DP'nin Türk aydınlanmasına indirdiği önemli bir ikinci darbe de CHP iktidarının son döneminde başlatılmış olan köy enstitülerini yıkma etkinliğinin DP iktidarı tarafından bütünlenmesidir. DP Şubat 1954'te enstitüleri klasik ilköğretmen okullarına dönüştürdü.

1953'te DP bir iş daha yaptı. CHP'nin bütün malvarlığını "haksız iktisap" diye nitelendirerek Hazine'ye geçiren bir yasa çıkarttı (14 Aralık 1953). Bu, ana muhalefet partisinin etkinlik olanaklarını kısımak için bir hareketti. Fakat DP'nin alerjisi CHP ile sınırlı değildi. Her türlü muhalefete karşı olmalıydılar ki, Atatürk ve devrimlerinin aleyhindeler diye Millet Partisi de kapattırıldı (8 Temmuz 1953).

1954 seçimlerine yaklaşırken hükümet basından gelen eleştirilere karşı ağır cezalar getiren bir yasa çıkarttı. Mahkemeye çıkartılan gazeteciler iddialarını ispat etmek hakkından da yoksun bırakılıyorlardı. Bu haksızlık birçok DP milletvekilini bile isyan ettirdi. 19 DP milletvekilinin "ispat hakkı" uğrunda verdikleri savaş Menderes tarafından alay konusu yapılarak sonuçsuz kalınca, onlar da DP'den ayrıldılar ya da çıkarıldılar. 1955 sonunda Hürriyet Partisi'ni kurdular. 19'ların içinde Turan Güneş, Ekrem Alican, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ gibi isimler vardı.

2 Mayıs 1954 seçimlerinde DP oyların %57'sini, CHP %36'sını aldı. CHP'nin sandalye sayısı 31'e indi. Bundan sonra işler iyice çığırından çıktı. Birçoğu siyaset amaçlı, rastgele yapılan yatırımlar, dağıtılan krediler enflasyona, döviz darboğazına, mal kıtlığına yol açtı. Hükümet buna rağmen iktisadi planlama düşüncesini reddediyor, hatta alaya alıyordu. Bu sırada ABD'den 300 milyon dolar kredi istendi, alınamadı. Milli Korunma Kanunu'nun polis ve mahkeme önlemlerine, fiyat denetimlerine, tayinlama yöntemlerine başvuruldu (1955). Bu arada 25 yıl hizmet etmiş memurların "görülen lüzum üzerine" bakanlık emrine alınması ve emekliye sevk edilmesi uygulaması getirilerek, üniversiteliler ve yargıçlar üzerinde baskı kuruldu, tasfiyeler yapıldı. Gazetecilere ağır hapis ve para cezaları verdirildi. 1955 yazında Karadeniz gezisine çıkan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, Sinop'ta tutuklanarak İstanbul'a getirildi ve bir gün hapistede kaldı. 1956 yazında Rize'de dükkân sahiplerinin elini sıkması, gösteri yürüyüşü sayılarak 6 ay hapse mahkûm oldu.

Kıbrıs Sorunu

1954'ten başlayarak Kıbrıs konusu Türkiye'nin gündemine girmeye başladı. Yunanistan, İngiltere'nin sömürgesi olan adanın kendisine verilmesini istiyordu. Bu durumda Türkiye de adaya talip oldu. Kıbrıs Rumları adanın Yunanistan'a bağlanması (enosis) için kanlı yıldırı yöntemlerini de kapsayan gösteri ve eylemler yapmaya başlamışlardı. İngiltere konuyu incelemek üzere Londra'da bir konferans topladı (1955). Bu sırada 6 Eylül günü İstanbul'da çıkan bir gazete Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldığı haberini verdi. O akşam bütün İstanbul'da Rumlara ait binlerce ev ve işyerine, kilise ve mezarlıklara saldırıldı ve yağma ya da tahrip edildi. Bütün İstanbul'da aynı sıralarda aynı hareketin olabilmesi bir "düzen" olduğu izlenimini veriyordu. Polis önceleri seyirci, sonra da çaresiz kalmıştı. Olay, gece yarısı ordu birlikleri tarafından bastırılabilirdi. Sıkıyönetim ilan edildi ve işi komünistlerin yaptığı ileri sürülerek birçok solcu tutuklandı, bu insanlar aylarca hapis yattıktan sonra aklandılar. Daha sonra Yassıada'daki Adalet Divanı 6/7 Eylül olaylarının Bayar, Menderes,

Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve İçişleri Bakanı Namık Gedik tarafından düzenlendiğine karar verdi. Londra’da Kıbrıs Konferansı’nda bulunan Zorlu, “haklarımızda ne dereceye kadar ısrar edeceğimizi” göstermek üzere “aktif hareket” için “ilgililere verilecek emrin pek faydalı olacağını” bildirerek harekete yeşil ışık yakmış görünüyordu. Yassıada mahkemesine göre, İstanbul’un birçok semtinde ve İzmir’de aynı anda başlayan harekette DP örgütünden yararlanılmıştı. Yunan makamları ise Atatürk’ün evine bomba atmaktan sorumlu birkaç Türk yakaladılar, bunlar mahkûm oldular. Bunlardan biri daha sonra Türkiye’de valilik yapacaktı. Öyle görünüyor ki, 6/7 Eylül Olayı, Tan Olayı gibi, ama çok daha geniş çapta, ülkemizde devletin hukuk dışına çıkmasının üzücü bir başka örneğidir. DP meclis soruşturması önerisini de reddettirdi. Bir tek Namık Gedik istifa etti.

Kıbrıs konusunda Türkiye’nin iddiasını ilk kez ortaya koyduğu sıralarda adanın tümü isteniyordu (“Kıbrıs Türktür, Türk kalacaktır”). Daha sonra bunun pek gerçekçi olmadığı düşünülmüş olmalı ki, adanın Türkiye ve Yunanistan arasında paylaşılması istenmeye başlandı (“Ya taksim ya ölüm”). Sonuç olarak 13 ve 19 Şubat 1959’da yapılan Zürih ve Londra antlaşmalarıyla Kıbrıs’ın bağımsız olması, fakat Türkiye, Yunanistan ve İngiltere’nin adada özel haklarının bulunması kararlaştırıldı. İngiltere adadaki büyük hava üslerini muhafaza edecek, Türkiye ve Yunanistan birer askeri garnizon bulunduracaklar, her üç devletin müdahale hakları bulunacaktı. Ayrıca, Kıbrıs Anayasası hükümet ve parlamentoda Türklere bazı özel haklar tanıyordu. Federal Almanya’dan bir yargıcın başkanlığındaki Anayasa Mahkemesi bu düzenin işleyişine nezaret edecekti. Başpiskopos Makarios Kıbrıs cumhurbaşkanı, Dr. Fazıl Küçük yardımcısı seçildiler. Kıbrıs sorunu böylece çözülmüş gibi görünüyordu, fakat kısa bir süre sonra Rumlar Zürih ve Londra antlaşmalarının getirdiği düzeni yıkmak için harekete geçeceklerdi.

1957 Seçimleri ve DP’nin Demokrasiden Sapması

1957 seçimlerini yine DP kazandı, fakat oyları azalmıştı (%48 ve 424 milletvekili). CHP oyların %41’ini almıştı (178 milletvekili). Cumhuriyetçi Millet Partisi (Osman Bölükbaşı’nın partisi) ve Hürriyet Partisi de 4’er milletvekili çıkarmışlardı.

1958’de iktisadi bunalımın çözümsüzlüğü karşısında Türk hükümeti IMF ve Dünya Bankası’nın dayatmasını kabul etmek zorunda kaldı (başka türlü dış borç alma olanağı yoktu). 4 Ağustos 1958’de istikrar önlemleri alındı ve dolar 2,80 TL’den 9 TL’ye çıkarıldı. Milli Korunma Kanunu uygulamaları fiilen durduruldu ve enflasyonu dizginleyebilmek için kamu kuruluşlarının ürünlerine zam yapıldı. Önceleri devlet işletmelerini özel kesime devretmeyi düşünen DP, özel kesimin devlet işletmelerini almak ya da kendi yatırımlarını yapmaktaki yavaşlığı karşısında daha sonra yaptığı yatırımlarla kamu kesimini genişletmiş bulunuyordu. Ama özel kesimin sanayi yatırımları da zamanla çoğalmıştı. Kurulan sanayiler genellikle ithal ikamesini amaçlıyordu. Örneğin, döviz darboğazı yüzünden musluk, akü, kalorifer gibi mallar ithal edilemeyince, bunlar yerli olarak yapılmaya başlanıyordu.

1958 güzünde DP iktidarı yeni ve daha şiddetli bir baskı dönemi başlattı. Neden buna gereksinim duyduğu incelenmelidir. Bu kez iktisadi bir bunalımın sonucu istikrar önlemleri ve ağır bir devalüasyon fiyatları fırlatmış, halkı perişan etmişti. Öte yandan 1957 seçimlerinde CHP yükselişe geçmiş, çoğunluk dizgesine rağmen meclise kalabalık bir milletvekili grubu sokmayı başarmıştı. İktisadi durumun kötülüğü hesaba katılırsa, bundan sonraki seçimi CHP’nin kazanması muhtemeldi. Oysa Menderes ve çevresi iktidardan ayrılma olasılığını nedense kabul edemiyorlardı. Bu sırada daha şiddetli bir baskı dönemi başlatmak için gerekçe ya da vesile olacak iki dış örnek de ortaya çıkmış bulunuyordu.

Örneklerden biri 14 Temmuz 1958 Irak Devrimi'ydi. DP iktidarı Ortadoğu devletleriyle yakın ilişkilere girmek istemiştir. Belki bu yakınlığın sayesinde zamanla Türkiye'nin bölgede önder devlet durumuna yükseleceğini ummuştur. Fakat bunu yaparken NATO, ABD ve soğuk savaş tutumundan hemen hiçbir ödün vermek de istememiştir. Oysa demokratik-ulusçu Arapların bir numaralı sorunu Filistin sorunuydu. İsrail'in bir numaralı müttefiki ve destekçisi ABD ve Batı Avrupa ülkeleri olduğuna göre, Türkiye'nin ABD ve NATO ittifakından vazgeçmeden bu Araplarla (1952 Cumhuriyet Devrimi'nden beri bu Arapların başını Nâsır ve Mısır çekiyordu) yakınlık kurması olanaksızdı. Öbür Araplar saltanatla yönetilen feodal ülkelerdi. Onlar için de Filistin sorunu çok önemliydi. Ama düzenlerini yıkacak olan cumhuriyetçi demokratik-ulusçu hareketlerden korunmak daha da önemliydi. Dolayısıyla ABD ve Batı Avrupa'yla ilişki kurmaya çok daha hazırdılar. Batı, düzenlerine payanda oluyordu. Sonuç olarak Batı'nın içinde olan Türkiye ancak Pakistan, İran ve Irak'la "komünizme karşı" Bağdat Paketi'nı kurabildi. İngiltere de paktın üyesiydi. ABD dışardan destek veriyordu. DP önderleri özellikle Irak krallık ailesi ve Başbakan Nuri Sait ile çok yakın kişisel ilişkiler geliştirmişlerdi. Iraklı yöneticiler tatillerini Boğaz'da geçiriyorlardı.

Derken 14 Temmuz 1958'de Irak ordusu darbe yaptı, iktidarı ele geçirdi. Faysal ve Nuri Sait öldürüldüler. DP'li yöneticiler bundan çok etkilendiler. Türk ordusu Irak ve Suriye sınırında alarma geçirildi. Hatta Menderes'in Irak'a askeri müdahaleye niyetlendiği, fakat ABD tarafından vazgeçirildiği öne sürülmüştür. Lübnan ve Ürdün'ün başvuruları üzerine ABD'nin askeri birlikleri Lübnan'a, İngilizlerinki ise Ürdün'e gönderildi. Lübnan'a yapılan askeri çıkarmada ABD İncirlik üssünden de yararlanmıştı. DP iktidarına göre Irak Devrimi dıştan desteklenen yıkıcı bir faaliyetti. Muhalefete göre ise istibdat ve baskıya karşı bir ayaklanmaydı. Sovyetler Türk hükümetinin tutumunu protesto ettiler. ABD 5 Mart 1959'da Bağdat Paketi'nın kalan üyeleri ile ve bu arada Türkiye ile, birer karşılıklı işbirliği paketi yaptı. Buna göre Türkiye'ye bir saldırı olursa ABD yardıma gelecekti. ABD zaten NATO ittifakı ile Türkiye'ye karşı böyle bir yükümlülüğe girmişti. Değişik olan, paktın giriş bölümünde saldırı kavramı yanında "dolaylı saldırı" kavramına yer verilmesiydi. Anlaşılan, Türkiye'de bir ayaklanma, bir karışıklık olursa, Türk hükümetinin isteği üzerine ABD silahlı birlikler gönderebilecekti.

Birçok kaynağa göre, Irak Devrimi DP iktidarında darbe ya da devrim korkularını başlatmış ya da artırmıştır. Bu, ne kadar doğruysa, ABD ile yapılan ikili antlaşma da DP'li önderlerin güven ve istediklerini yapma duygularını o derecede artırmış olmalıdır. Muhalefet Irak Devrimi'ni doğru bulduğuna göre, benzerini Türkiye'de yapabilir, onun için daha da baskı altına alınmalıdır diye düşünülmüştür.

DP'nin muhalefete karşı yeni bir baskı dönemi başlatmasında payı olabilecek ikinci dış örnek, Fransa'da olup bitenlerdi. Orada, II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara karşı direnişin önderliğini yapmış olan De Gaulle, karışık bir siyasal ortamda, 31 Mayıs 1958'de başbakanlığa getirilmişti. Meclisin ve seçmenin desteğini alarak gelenekselleşmiş parlamenter düzene son veren, yarıbaşkanlık sistemini getiren V. Cumhuriyet Anayasası'nı yürürlüğe soktu. De Gaulle, savaşta elde etmiş olduğu karizmatik önderlik durumundan yararlanarak, bir çeşit "demokratik diktatör" oldu. Fransa'daki gelişmeleri örnek almak isteyen Menderes, De Gaulle'ün hangi koşullarda iktidar olduğunu herhalde görmek istemiyordu. Fransa'da anavatanın bir parçası durumunda olan Cezayir'de, 1954'ten beri çok kanlı bir iç savaş yaşanmaktaydı. Yüz binlerce insan ölmüştü. II. Dünya Savaşı'nda Fransa'yı kurtarmış olan De Gaulle, bu büyük sorunu çözmek, anavatanın bir parçasında barışı sağlamak üzere görevlendirilmişti. Oysa ne Türkiye'nin böyle bir sorunu vardı, ne de Menderes ve Bayar kurtarıcı

sayılabilirlerdi.

Menderes 6 Eylül 1958’de Balıkesir’de, muhalefeti Irak’taki devrimin benzerini yapmak istemekle suçladı ve darağaçlarını hatırlattı. 21 Eylül’de İzmir’de, De Gaulle düzenini örnek almak istediğini gösteren sözler söyledi. Devlet görevlilerine baskı yapılırsa demokrasiye paydos deneceğini de belirtti. İnönü bu sözleri yanıtsız bırakmıyordu, fakat iktidarın niyetleri belli olmuştu. Önce bu niyetler Vatan Cephesi biçiminde somutlaştı. Menderes Manisa’da, 12 Ekim 1958 günü, muhalefetin “kin ve husumet” cephesine karşı bir Vatan Cephesi kurulması çağrısında bulundu. Ondan sonra ülkenin her yanında Vatan Cephesi örgütleri kurulmaya başlandı. Üyeler aslında DP’ye üye oluyorlar, fakat katıldıkları örgüte Vatan Cephesi deniyordu. Vatan Cephesi’ni kuranlar ve katılanların adları her gün radyoda tek tek okunuyordu. Bu, siyasal gerilimi büsbütün artıran bir kampanyaydı.

Muhalefet bu gelişmeler karşısında ezilmemeye çalışıyordu. 24 Kasım 1958 tarihinde Hürriyet Partisi CHP ile birleşme kararı aldı. 12 Ocak 1959’da toplanan CHP’nin 14. kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi adlı metni kabul etti. Beyannamedeki esaslardan başlıcaları, sosyal devlet, basın özgürlüğü, grev ve sendika kurma hakkı, ikinci meclis, anayasa mahkemesi, seçimde nispi temsil usulü, üniversite özerkliği, yüksek yargıçlar kurulu, devlet yayın araçlarının yansızlığı idi. Bunlar, daha sonra 1961 Anayasası’nın temelini oluşturacak esaslardı.

DP iktidarı muhalefet önderlerinin yurtta dolaşmasına dayanamıyordu. Daha 1952’de, başta İnönü ve Kasım Gülek’in gezilerini önlemek için baskı yapmaya başlamışlardı. Bu baskı kolluk güçlerinin, yönetici, savcı ve mahkemelerin baskısı olabileceği gibi, DP’li partizanlara yaptırılan düşmanca davranışlar da olabiliyordu. İnönü’nün Ekim 1952’de yaptığı Ege gezisi sırasında İzmir’de kişisel müdahaleler, Akhisar ve Manisa’da protesto gösterileri yapıldı. 8 Ekim 1952 günü İnönü, Balıkesir’e gelecekti. Vali kentin dışında onu karşıladı ve kente girerse olaylar çıkacağını, olanlardan sorumlu olmayacağını, İnönü’yü koruyamayacağını bildirdi. İnönü kente girmekten vazgeçti. 18 Nisan 1954’te İnönü’yü, Mersin’de açık hava toplantısı sırasında DP’lilerin saldırıları karşısında canını kurtarabilmesi için yüksek bir duvardan aşkırtmak gerekti. Daha başka örnekler de verilebilir. Fakat görünen odur ki, sonraki olaylar daha ağırdır. Bunlarda İnönü’yü dövme, yaralama, hatta muhtemelen öldürme düşüncelerinin yer aldığını söyleyebiliriz.

Yine bir Ege gezisinde, 30 Nisan 1959’da İnönü’nün Kurtuluş Savaşı’nda karargâhı olan evi ziyaret etmesi, Uşak valisi tarafından ne pahasına olursa olsun önlenmek istendi. Valinin bu buyruğunu yerine getirmeyen emniyet müdürü ve jandarma komutanı o gün görevden alındılar. O gece çevredeki birtakım fabrikalardan DP’li partizanlar getirildi. Ertesi gün bu kalabalık, istasyona gitmekte olan İnönü’nün otomobilini durdurdu. İnönü otomobilinden inip kalabalığın arasından geçerken başına isabet eden bir taşla yaralandı. Yolda olaylar devam etti. İzmir’de CHP’nin bütün etkinlikleri engellendi, DP’li partizanlar Demokrat İzmir gazetesini yıktılar. İstanbul’da İnönü hava alanından kente gelirken, taşlı sopalı DP’liler Topkapı’ya yığıldılar (4 Mayıs). Trafik müdürü arabasıyla yolu tıkamış bulunuyordu; İnönü’nün arabası durunca, çevresi zorbalar tarafından sarıldı. Trafik müdürü İnönü’yü kendi arabasına alıp götürmek için ısrar ediyordu. Neyse ki görevli olmayan ama durumu izleyen bir binbaşı, olayı seyretmekle yetinen askerlere arabanın çevresini dipçikle açmaları komutunu verdi ve trafik müdürünün arabasını yol ortasından çekmesini sağladı. Bu olayların gazetelerde yazılması yasaklandı, basın beyaz sütunlarla çıktı.

Topkapı olayında bir cana kastetme durumu olduğu söylenebilir (bu sırada İnönü 75 yaşındaydı). DP’nin önderleri olan Menderes ve Bayar’ın cezai sorumluluğu kanıtlanamasa bile, siyasal

sorumlulukları olduğu açıktır.

27 Mayıs Darbesine Doğru

Aynı yıl CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'e karşı Çanakkale'de, Geyikli'de olaylar düzenlendi. 1960 ilkbaharında Yeşilhisar olayı oldu. İnönü'nün oraya gitmek istemesi Kayseri olaylarına yol açtı. Muhalefet gezilerini zorbalıkla, korkutarak, yıldırarak önleyemeyen DP iktidarı, bu kez sorunu kökünden çözmeye kalkıştı. 12 Nisan 1960 günü DP grubunun yayımladığı bildiri CHP'yi "silahlı ve tertipli ayaklanmalar hazırlamak"la, bir kısım basını da bunu yalan ve çarpıtılmış haberlerle desteklemekle suçluyor ve üç ayda işini bitirecek bir tahkikat komisyonunun kurulması yönündeki kararın alındığını açıklıyordu. 18 Nisan'da DP'nin önergesi TBMM'de kabul edildi. Kurulan ve hepsi de DP'li olan 15 kişilik komisyon ilk iş olarak üç şeyi yasakladı: 1) Partilerin tüm etkinlikleri (fakat soruşturulacak olan yalnızca CHP idi), 2) Komisyonun etkinlikleri ile ilgili yayınlar, 3) TBMM'de komisyonla ilgili görüşmeler ve bunlar hakkında yayınlar. İnönü o gün TBMM'de iki konuşma yaptı. Kendilerinin ihtilalden gelip demokrasiye geçtiklerini, ihtilal yapmalarının olanaksız olduğunu, kurulacak komisyonun gayrimeşru olduğunu, TBMM'nin üstünde bir baskı düzeni getireceğini, bu durumun kendileri dışından kaynaklanan bir ihtilale yol açacağını söyledi. Ve şu ünlü cümleleri ekledi: "Bu demokratik rejim istikametinden ayrıлып baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam... Şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır."

Bu konuşmaları yayımlamak yasaktı. Buna rağmen Ulus ve Demokrat İzmir gazeteleri aynen bastılar, bu ve başka yollardan ülkenin her yanına dağıldı. CHP boyun eğmek niyetinde değildi. İnönü bunu açıkça mecliste söylemişti. Bir de bunalımdan çıkmak için yol göstermişti: demokrasinin gereklerine uyarak dürüst bir seçim yapmak. Ama Menderes, "ihtilal olabilir" uyarısını, "bunlar ihtilal yapmak istiyor" biçiminde yorumlayarak DP grubunu daha şiddetli önlemler almaya ikna etti. 27 Nisan 1960 günü çıkarılan ve Tahkikat Komisyonu'na olağanüstü yetkiler tanıyan yasa, komisyonu, her türlü yayınları yasaklamaya, süreli yayınları ve basımevlerini kapatmaya, her türlü etkinlik konusunda ve soruşturmanın selameti için önlem ve karar almaya, bu amaçla hükümetin bütün olanaklarından yararlanmaya yetkili kılıyordu. Komisyonun önlem ve kararlarına "her ne suretle olursa olsun muhalefet edenler" 1-3 yıla kadar ağır hapis cezasına, gizli olan soruşturma konusunda açıklama yapanlar 6 ay ile 1 yıl arasında hapis cezasına çarptırılacaklardı. Komisyonun çalışmaları ceza usulündeki ilk soruşturma niteliğinde olacaktı, Buna karşı İnönü şöyle diyordu: "Biz tedbiri aldık. Bu tedbiri yürüteceğiz diyorsunuz... Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi böyle demiştir... Bu tedbire teşebbüs eden baskı tertipçileri zannediyorlar ki: Türk milletinin Kore milleti kadar haysiyeti yoktur." (Kore diktatörü Rhee, öğrenci ve halk gösterileri karşısında, 21 Nisan 1960'ta istifa etmek zorunda kalmıştı.) Bu konuşma karşısında meclis İnönü'ye 12 oturum meclise katılmama cezası verdi.

Ertesi gün (28 Nisan) İstanbul Üniversitesi öğrencileri büyük bir gösteri yaptılar. Polis çaresiz kaldı, ordu birlikleri çağrıldı. Bir öğrenci öldü. 40 kişi yaralandı. Rektör Sıddık Sami Onar tartaklandı. Hükümet sıkıyönetim ilan etti, üniversite tatil edildi. Yayın yasağı getirildiği için olaylar kulaktan kulağa abartılarak aktarıldı. Ertesi gün Ankara'da Siyasal Bilgiler ve Hukuk öğrencileri gösterilere başladılar. Polis başa çıkamayınca ordu birlikleri geliyordu, iktidar sertleştikçe sertleşiyordu. Menderes radyoda konuşmalar yapıyor, Ege'ye gidip İzmir'de kendisini karşılayan kalabalıklar karşısında maneviyat yükseltiyordu. Bayar, Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in 30 Nisan'da

hükümete istifa etmesi tavsiyesinde bulunması üzerine, “Hayır, tenkit zamanı geçti. Şimdi tenkil [örnek ceza, ortadan kaldırma] zamanıdır” diyordu. Oysa ordudan işaretler geliyordu. Emekli olmak üzere izne ayrılan Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel, Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes’e yazdığı mektupta cumhurbaşkanı ve hükümetin değişmesi gerektiğini söylüyordu. 21 Mayıs günü Harp Okulu öğrencileri Atatürk Bulvarı’nda yürüyüş yaptılar. Düşünülen tek çare, Harp Okulu’nu en kısa zamanda tatile göndermek oldu. DP Genel İdare Kurulu’nun ve DP meclis grubunun Menderes’i tuttuğu yoldan geri çevirmek için yaptıkları girişimler de onu etkilemedi. Böylece 27 Mayıs 1960 darbesine gelindi. Milli Birlik Komitesi adında, çoğu genç subaylardan oluşan bir cunta yaptı darbeyi.

Milli Birlik Komitesi ve Bazı Değerlendirmeler

Milli Birlik Komitesi’nin (MBK) 38 üyesi vardı. Hükümet üyeleri, DP’li mebuslar ve birçok DP’li tutuklandı. Yassıada’da Yüksek Adalet Divanı tarafından muhakeme edildiler. Hafif ve ağır birçok ceza verildi, bu arada 14 idam vardı. Bayar’ın cezası yaşından ötürü hapse çevrildi. Üç kişinin idam cezası MBK tarafından onaylandı: Menderes, eski maliye bakanı Hasan Polatkan, eski dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu. İdam uygulaması özellikle sonraki yıllarda yayılan ve adi suçlarda bile idamı insanlık dışı kabul eden anlayış açısından ve bir çeşit kan davası başlatmış olması nedeniyle esef verici ve yanlıştı.

MBK, başkanlığına orduda sevilen ve sayılan Cemal Gürsel’i getirdi. MBK bir an önce demokratik bir anayasa yapıp seçimlere gitmek istiyordu. Oysa MBK içinde, başında Alparslan Türkeş’in bulunduğu 14 kişilik bir grup temel bazı reformları yapmadan iktidarı bırakmak yanlısı değildi. 13 Kasım 1960’ta yapılan bir darbeyle 14’ler komiteden çıkarılıp yurtdışı görevlerine gönderildiler. 6 Ocak 1961’de Kurucu Meclis çalışmalarına başladı. Kurucu Meclis MBK ve Temsilciler Meclisi’nden oluşuyordu. Temsilciler Meclisi DP dışındaki partilerin ve meslek kuruluşları ya da benzeri sivil kuruluşların temsilcilerinden oluşuyordu. Kurucu Meclis’in yaptığı anayasa 9 Temmuz 1961’de halk oylamasına sunuldu ve %60,4 oranında olumlu oyla kabul edildi. Ekim’de nispi temsil usulüyle seçimler yapıldı. CHP 1. parti olduysa da TBMM’de çoğunluğu olmadığı için, 1965 başına kadar İnönü başkanlığında karma hükümetler (koalisyon) kuruldu.

Burada DP’nin bir değerlendirmesini yapmak gerekir. DP’nin güçlü ve başarılı olduğu yön, iktisadi kalkınmada büyük bir canlılık ve heyecan yaratabilmesiydi. Bu yönden kusuru, kalkınmayı plansız yapması ve Maliye’yi iflasa sürüklemesiydi. 27 Mayıs darbesine yol açan etkenlerden biri de herhalde buydu. DP’nin öbür olumsuzluklarından kimilerine yeri geldikçe işaret edildi: 1) Çoğulculuğu, yani azınlığın, muhalefetin haklarını kabul etmeyen ilkel (ya da yetkeci) bir demokrasi anlayışı, baskıcılık; 2) Halkevleri ve köy enstitülerinin kapatılmasında göze çarpan bir kültür yıkıcılığı; 3) İnönü’nün canına kastetmek, 6/7 Eylül olaylarını düzenlemek gibi olaylarda somutlaşan hukuk dışı bir anlayış; 4) Muhalefetle ilişkileri hemen daima bir kavgaya havasında yürütmek; 5) Amerikalılarla yapılan çok sayıda –hatta kimi sözlü olan– ikili anlaşma ABD’ye çok geniş bir hareket alanı sağlamış, böylece DP iktidarının bağımsızlık konusunda hiç de titiz olmadığını ortaya koymuştur; 6) Din konusunda CHP ödün vermeye başlamıştı ama DP bunu daha ileri götürmüş, özellikle Menderes dincilerin umudu haline gelmişti.

Dördüncü noktayla ilgili olarak DP’liler esas kavgacının İnönü olduğunu söylerler. İnönü’nün kavgadan kaçmadığı kesindir ama iktidarda olmak bakımından daha yumuşak ilişkiler sürdürmenin sorumluluğu herhalde öncelikle DP önderlerine aitti. Nitekim, CHP-DP ne denli kavgalaşsalar, 1946-

50 döneminde İnönü havayı yumuşatmak için 12 Temmuz Beyannamesi'nde de somutlaşan çabalar göstermiştir. Menderes ya da Bayar'ın bu tür çabaları pek nadir ve yüzeysel olmuştur. Yurttaşlık oydaşmasını dahi tehlikeye düşüren bir kutuplaşmanın mahallelerde, köylerde, kahve, cami ayırmak gibi derecelere vardığı bilinir.

Öte yandan DP'nin olumlu bir yönü, mahalle ve köy düzeyinde küçük insanları ocak ve bucak örgütleri aracılığı ile siyasete sokması oldu. Bunun halkın demokratik eğitimi bakımından yararlı olduğu söylenebilir. CHP ve öbür partilerin de bu örnekten olumlu etkilendikleri tahmin edilebilir. Ne var ki DP tabanındaki bu siyasal bilinçlenme, parti içi demokrasiyi sağlamak derecesine ulaşamıyordu.

CHP'de ise parti içi demokrasinin ilginç bir gelişmesine tanık oluyoruz. Başından itibaren iktidarda bulunan bir parti olarak CHP'nin pek çok üyesi, muhalefet durumuna düşülünce, ortadan kaybolmuştu. Örgüt adeta dağılmıştı. Bu ortamda Haziran 1950'de yapılan 8. kurultayda İnönü yeniden genel başkan seçilmişti ama onun gösterdiği aday (Nihat Erim) genel sekreter seçilememişti. Seçilen, cana yakın, gülümseyen, rastladığı herkesin elini sıkkan Kasım Gülek oldu. Bürokratik geleneklere bağlı olan İnönü ondan pek hoşlanmıyordu. Ama delegeler onu seçmişti ve o da partiyi canlandırmak için olağanüstü çabalar harcayacaktı. 1959'a değin Gülek genel sekreter kaldı ve kurultaylar genel başkana ve merkez organlarına fazla yetki vermeye yanaşmadılar. 1959'da CHP'nin güçlendiği bir zamanda İnönü partinin dizginlerini yeniden ele geçirdi. Gülek bir daha genel sekreter olamadı.

27 Mayıs 1960 ve Sonrası

27 Mayıs hareketi darbedir, ama aynı zamanda devrimdir. Türkiye’de Atatürk ve İnönü’nün kurmuş oldukları demokrasi temellerini genişletip pekiştirmiştir. Sosyal devlet anlayışını, toplu sözleşme ve grev hakkını, çoğulcu anlayışı, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Cumhuriyet Senatosu gibi kurumları getirmiştir. (Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Milli Prodüktivite Merkezi de bu dönemin ürünü sayılabilir.) Anayasa Mahkemesi yasama organında, çoğunluğun keyfine göre uluorta yapılmış yasaların yapılsa bile uygulanmasına büyük bir engel getirmiştir. Yüksek Hâkimler Kurulu yargının bağımsızlığını güvenceye bağlamıştır. Özerk TRT, radyo ve televizyonun iktidarın borazanı olarak kullanılması uygulamasına son vermiştir. Devlet Planlama Teşkilatı keyfi yatırımları önleyemese de frenleyebilecek bir kurum olarak kurulmuştur. Zaman içinde Cumhuriyet Senatosu’nun yasama işlevini çok yavaşlattığı, üçte bir senato yenileme seçimlerinin ülkeyi sürekli seçim havasında tuttuğu için belki o denli iyi bir buluş olmadığı kanısı yayılmıştır. Anayasa’ya girmediyse de belki de çoğulculuğun simgesi sayılabilecek nispi temsil usulünü de 27 Mayıs getirmiştir ve o dönemden bugüne, hep yürürlükte kalmıştır. Karşı-devrimci 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleri 27 Mayıs’ın getirdiği kurum ve anlayışları kısıtlamışlar, sulandırmışlar, fakat ortadan kaldıramamışlardır. (Cumhuriyet Senatosu dışında; fakat o kurum konusunda yaygın denilebilecek bir olumsuz izlenim vardı.)

Çok-partili dizgeyi 1945’te bu ülkeye kesin olarak getirme şerefi İnönü’ye ve dolayısıyla CHP’ye aittir. Çağdaş demokrasiye yönelişi getirme şerefi MBK’ye (dolayısıyla orduya) ve İnönü ile CHP’ye aittir. İnönü ve CHP’ye de bir şeref payı düşüyor, çünkü bu yöndeki düşünsel birikimi 1950-60 arasındaki mücadeleleriyle ve daha somut olarak Hedefler Beyannamesi’yle sağlamışlardır. Zaten Temsilciler Meclisi’ndeki çoğunluk CHP’li ya da CHP’nin görüşündeydi. İnönü’nün çok-partili dizgeye bir başka hizmeti, başbakanlığı döneminde, Talat Aydemir’in iki askeri darbe girişimini bastırmasıdır (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963). Talat Aydemir MBK’ye girememiş ve ortaya çıkan düzenin yeterince “devrimci” olmadığına inanan bir subaydı.

Türkiye’nin 27 Mayıs’la çağdaş, çoğulcu bir demokrasi olmaya yönelmesinin önemli sonuçlarından biri, CHP’nin solundaki hareketlerin nefes alma olanağını yavaş yavaş elde etmeleriydi. 1961’de 12 sendikacı Türkiye İşçi Partisi’ni (TİP) kurdular. 1962’de bu partinin başına Mehmet Ali Aybar geldi. 1964’te yapılan TİP programı henüz sosyalizm sözcüğünü kullanamıyor, “emekten yana planlı devletçilik” diyebiliyordu. Daha sonra TİP sosyalist olduğunu açıklayacaktır. 1964’te uzun yıllardır ilk kez Nâzım Hikmet’in bir şiiri (tabii “sakıncasız” bir şiiri) Doğan Avcıoğlu’nun Yön dergisinde yayımlanabildi. CHP 1965 seçimleri arifesinde, TİP’e oy kaptırmak korkusuyla kendini “ortanın solunda” ilan etti. Daha sonra bu, “sosyal demokrasi” ve/ya da “demokratik sol” olarak somutlaşacaktı.

Çoğulculuk İslamcı sağın da zamanla ortaya çıkıp siyasal partisini kurmasına olanak verdi. Şeriatı yani ortaçağı açık ya da gizli savunduğu oranda, bu gelişmenin demokrasi açısından hangi bakımlardan ve ne ölçüde bir kazanç sayılabileceği tartışılabilir.

27 Mayıs ertesinde DP mahkeme kararıyla kapatıldı. DP’nin oylarına sahip çıkmak üzere 2 parti ortaya çıktı: Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi. Bu yüzden 1961 seçimlerinde DP’li seçmenin oyları bölündü. Daha sonra bu oylar genel başkanı Süleyman Demirel olan AP’de toplandı.

1965 ve 1969 seçimlerini AP kazandı. AP bazı bakımlardan DP'nin devamı gibiydi, bazı bakımlardan değildi. CHP ve genel olarak solla kutuplaşma tutumuyla AP, DP'yi aynen sürdürmüştür - 12 Eylül 1980'e değin. Bunda MBK'nın en büyük hatasının –Menderes, Zorlu, Polatkan'ın idamlarının– payı vardır. İdam hem çağdışı olmuş ya da olmak üzere bir cezaydı, hem de büyük acıma ve nefret duyguları uyandırmıştır. Başka siyasal idamlara da yol açmıştır: Talat Aydemir ile arkadaşı Fethi Gürcan, Deniz Gezmiş ile arkadaşları Hüseyin İnan, Yusuf Aslan ve 12 Eylül'ün çok sayıda idamı. Tabii bu insanların çok büyük bir zulme uğramış olmaları, onların işlemiş olabilecekleri ağır hata ya da suçları da bize unutturmamalıdır. AP 1961 Anayasası'na da hep cephe aldı. Çağdaş demokrasiyi getirmeye yönelik bu anayasa aleyhindeki kampanya, karşı-devrimci 12 Mart ve 12 Eylül askeri darbelerine de malzeme oldu.

1968 yılında önce Fransa'da, sonra öbür Avrupa ülkelerinde ve ABD'de üniversite gençliği kurulu düzen aleyhinde ayaklandı. Bu hareket Türkiye'ye de geldi. Fakat öbür ülkelerde görece kısa sürede gelip geçtiyse de Türkiye'de yerleşti ve gittikçe sola kaydı. AP iktidarı bu harekete karşı hukuk yolundan mücadele etmek yerine, “komando” ya da “ülkücü” denen sağcı gençlerle mücadele yolunu yeğler göründü. Bu sıralar sol, seçimlerden kötü sonuçlar almaktaydı. 1965 seçimlerinde milli bakiye usulü sayesinde TİP 15 milletvekili çıkarmıştı ama oyların yalnızca %3'ünü alabilmişti. CHP ise ortanın solu şiarı ile 1961 seçimlerinde %37 oranından %29'a düşmüştü. 1969 seçimlerinde TİP %2,6'ya, CHP %27'ye düştü. 27 Mayıs'tan sonra birçok sol fikirli aydında yeni, ilerici bir Türkiye'nin doğmakta olduğu umudu uyanmıştı. Seçimler bu umutları kırınca, bazı sol aydınlar parlamenter süreçten ümit kesmeye başladılar. Parlamentoculuk “cici demokrasi”, “Filipin demokrasisi” diye alaya alınmaya, “parlamento dışı muhalefet”ten söz edilmeye başlandı. Kimileri de sosyalizmi getirmek için askeri darbeden medet ummaya başladılar. Doğan Avcıoğlu ve Milli Demokratik Devrim hareketinin başında bulunan Mihri Belli, değişik biçimlerde de olsa bu görüşteydiler.

Bu sırada AP'nin de başı dertteydi. 1969 seçimlerinde oyların %47'sini almıştı ama iktisadi durum tıkanma noktasına gelmişti. 9 Ağustos 1970 tarihinde 1958'den sonraki ilk devalüasyon yapıldı ve doların karşılığı 9 TL yerine 15 TL oldu. Ayrıca Demirel ve AP'nin sanayi burjuvazisini tarım burjuvazisine yeğlediği ortaya çıktığı için, AP bir parçalanma yaşadı. 40 kadar milletvekili AP'den koparak, Ferruh Bozbeyle'nin başkanlığında Demokratik Parti'yi kurdular (18 Aralık 1970). Çeşitli yolsuzluk iddiaları da buna vesile olmuştu.

1970'te olaylar tırmanışa geçti. 15-16 Haziran'da DİSK'e yönelik bir yasa tasarısını protesto eden işçiler, İstanbul'da yaptıkları gösterilerle her şeyi durdurdular. Öğrenci olayları da “şehir gerillası” tipine doğru kayıyordu. Banka soygunları ve Amerikalılara yönelik eylemler yapılıyordu. Üniversitelerde de büyük olaylar çıkıyordu. Deniz Gezmiş'in de içinde yer aldığı Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu 3 Mart 1971'de 4 ABD'li subayı kaçırdı. Güvenlik güçleri ODTÜ'de kaçırılan subayları aramaya kalkışınca üniversite savaş alanına döndü. İşte bu ortamda genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanları 12 Mart muhtırasını verdiler. Muhtıra durumdan hükümeti ve meclisi sorumlu tutuyordu, çünkü Atatürk'ün ve Anayasa'nın öngördüğü reformlar yapılmamıştı. Bunu yapacak partilerüstü, “kuvvetli ve inandırıcı” bir hükümet isteniyordu. Durum karşısında Demirel istifa etti.

Görüldüğü gibi, darbe sol bir söylemle yapılıyordu. Fakat söylendiğine göre aslında ordu içinde sol bir darbe hazırlanırken, yapılacak darbeyi önlemek üzere emir ve komuta zinciri içinde (yani resmi aşama sırası içinde) 12 Mart darbesi yapılmıştı. Nitekim darbenin hemen ardından 5 general, 1 amiral, 35 albay (9 Martçılar) görevden alınmıştı. “Partilerüstü” hükümeti CHP'den istifa eden Nihat

Erim kurdu. Bakanlardan 11'i "beyin takımı" idi ve bunlar "reformlar"ı yapacaklardı. Bir yandan "reform" yapılacak, bir yandan Erim'in "lüks" bulduğu Anayasa'da özgürlükler kırılacaktı. Çünkü hükümet, AP'lilerin çoğunlukta olduğu bir meclise hesap vermek, yasaları da bu meclisten geçirmek durumundaydı. Görülüyor ki Erim'in sağ ve sol arasında bir denge oyunu oynaması gerekiyordu. Kısa sürede denge sağdan yana bozuldu. Nisan'da "şehir gerillası", yani maceracı sol gençlik örgütlerinin şiddet eylemleri gereken gerekçeyi sağladı. Sıkıyönetim ilan edildi. Kaçırılan İsrail başkonsolosunu aramak için İstanbul'da sokağa çıkma yasağı kondu ve tek tek bütün evler arandı. Sol aydınlar, işçi ve öğrenciler kitle halinde tutuklanıp yargılandılar. 11'ler Aralık başına değin "reform" gerçekleştirilecek diye hükümette oyalandılar. Fakat TBMM'ye AP, ülkeye ordunun sağ kesimi (Cevdet Sunay-Memduh Tağmaç-Faik Türün "cuntası"ndan söz ediliyordu) egemen oldukça bunun hayal olduğu anlaşıyordu. 11'ler istifa ettiler. Erim yeni bir hükümet kurdu. Gündemde yalnızca solu bastırmak ve Anayasa'yı kırmak kaldı. Daha sonraları, bir işkence merkezi olarak "Ziverbey Köşkü"nün adı duyulacaktı. Yapılan anayasa değişiklikleriyle temel haklara, özgürlüklere sınırlamalar kondu (TRT'nin özerkliği kaldırıldı), kanun hükmünde kararname ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri gibi kurumlar getirildi. Türkiye İşçi Partisi ve Milli Nizam Partisi kapatıldı.

Bu sırada CHP'de ilginç gelişmeler oluyordu. İnönü ortanın solu siyasetini açıkladıktan sonraki seçimlerde CHP'nin oyu, 1965 ve 1969'da, artan bir düşüşe uğramıştı. Bu düşüşü ortanın solu ilkesine bağlayanlar, yoğun eleştirilerde bulunuyorlardı. Bülent Ecevit ise ortanın solu siyasetini ısrarla savunuyordu, bu adı taşıyan bir de kitap yazmıştı. 1966 kurultayında ortanın solu siyaseti baskın geldi, Ecevit genel sekreter seçildi. Fakat Turhan Feyzioğlu'nun başını çektiği sağ kanat buna karşı sert bir mücadeleye girişti. 1967'de yapılan 4. olağanüstü kurultayda Feyzioğlu kanadı yenilgiye uğradı. CHP'li 48 TBMM üyesi partiden ayrılıp Güven Partisi'ni kurdular. Ardından, CHP'de kalan sağ kanat Kemal Satır'ın önderliğinde mücadeleye girdi. 12 Mart darbesi olunca İnönü bunu önce soğuk karşılamıştı. Fakat başbakanlık görevi Nihat Erim'e verilince, İnönü hükümeti desteklemeye karar verdi. Bu noktada Ecevit'le İnönü'nün yolları ayrılıyordu. Ecevit'e göre darbe aslında Demirel'e karşı değil, artık iktidara yaklaşmakta olan ortanın soluna karşı yapılmıştı. Darbe hükümetinin desteklenmesi kabul edilemezdi. Bu yüzden genel sekreterlikten istifa ediyordu.

İnönü sağda kalmıştı. Artık Kemal Satır'la işbirliği yapıyordu. Fakat parti tabanı Ecevit'i destekliyordu. 5 Mayıs 1972'de yapılan 5. olağanüstü kurultayda Ecevitçi parti meclisine güvenoyu sorununda İnönü açıkça "ya ben, ya o" diye ortaya çıktı. Parti Ecevit'i tercih etti ve İnönü ertesi gün 33 yıldır sürdürdüğü genel başkanlık görevinden istifa etti. 14 Mayıs'ta Ecevit CHP genel başkanı seçildi. Kemal Satır, yandaşlarıyla birlikte partiden ayrıldı ve bir parti kurma denemesinden sonra Güven Partisi'ne katıldı.

1973'te Sunay'ın cumhurbaşkanlığı bitiyordu. Ordu artık genelkurmay başkanlığına gelmiş bulunan Faruk Gürler'i seçtirmek istiyordu. Bu amaçla Gürler genelkurmay başkanlığından istifa etti, Sunay da onu kontenjan senatörü yaptı. Ne var ki Ecevit ve Demirel işbirliği yaparak onu değil de, emekli koramiral Fahri Korutürk'ü seçtirdiler. Aynı yıl seçimler yapıldı (14 Ekim 1973). Bu, 12 Mart ara düzeninin sonuna işaret ediyordu. Seçimde CHP %33,3 ile 1. parti, AP %29,8 ile 2. parti oldular. Bu seçime Milli Nizam Partisi yerine kurulan Milli Selamet Partisi de katılmış ve 48 milletvekili seçtirmişti. Herkesi şaşırtan bir davranışla, en Atatürkçü bilinen parti, CHP, en sağdaki ve İslamcı bilinen MSP ile karma hükümet kurdu (26 Ocak 1974). Ecevit hükümeti, Erim hükümetinin ABD'nin isteği üzerine getirmiş olduğu haşhaş ekimi yasağını kaldırdı. 12 Mart düzeninde hüküm giymiş kişiler için af yasası çıkartıldı. Temmuz'da Kıbrıs'ta faşist EOKA örgütü Cumhurbaşkanı Makarios'a

darbe yapıp iktidara geldi. Zaten kötü olan Kıbrıs Türklerinin durumu daha da kötüleşecekti. Yunanistan, ABD, İngiltere ile temaslarından bir çare bulamayan Türkiye, antlaşma ile öngörülen müdahale hakkını kullandı. 20 Temmuz 1974 günü gerçekleştirilen bir çıkarma ile Türk ordusu 1. Barış Harekâtı'nı başlattı ve Girne'de bir köprübaşı elde etti. Yapılan ateşkesten sonra Cenevre'de toplanan Türk-Yunan-İngiliz konferansı bekleneni vermeyince, Türk ordusu 14 Ağustos'ta 2. Barış Harekâtı'nı yaparak bugün KKTC'yi oluşturan bölgeyi denetim altına aldı. 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti, Rum yönetimi ile görüşmeler sonuçsuz kalınca 15 Kasım 1983'te bağımsız KKTC kuruldu.^[5]

Kıbrıs'la ilgili gelişmeler iki önemli tepkiye yol açtı. Ermenilerin ASALA örgütü 1975'te Türk hariciyecilerine karşı, çoğu faili meçhul kalan bir suikast kampanyası başlattı. 34 dışişleri görevlisi öldürüldü, 10'u yaralandı. Olay, uluslararası bir rezalet boyutunu aldı. Son olarak 1983'te ASALA tarafından Paris'teki Orly Havaalanı'nda THY yolcuları arasında bomba patlatıldı. Bazı Fransızlar dahil, 8 kişi öldü. Bu sefer suçlular yakalandığı gibi, ASALA'nın bu etkinliği aniden durdu. İkinci tepki, ABD'nin 26 Eylül 1978'e değin süren bir silah ambargosu koymasaydı.

MSP'ye daha fazla dayanamadığı için ve erken seçime gitme umuduyla, Ecevit Eylül 1974'te istifa etti. Fakat seçime gitmek şartıyla yeni bir hükümet ortağı bulamadı. Demirel ise kendisine şiddetle karşı olan Demokratik Parti'nin desteğini alamadığı için sağ bir koalisyon kuramıyordu. Bu yüzden 213 gün süren bir hükümet bunalımı yaşandı. Arada hükümet eden, ancak 17 güvenoyu alabilmiş olan partilerüstü Sadi Irmak kabinesi olmuştu. Sonunda Demirel bir kutuplaşma siyaseti güderek ve Demokratik Parti'den ayrılan 9 milletvekilinin desteğini alarak karma bir hükümet kurmayı başardı. Kutuplaşma, karma hükümetin adından (Milliyetçi Cephe [MC] Hükümeti) ve 3 milletvekili olan MHP'ye 2 bakanlık verilmesinden belli oluyordu. Milliyetçi Cephe adı Vatan Cephesi'ni çağrıştırıyor ve cepheye katılmayanları şüphe altına sokma amacını sezdiriyordu. Nitekim 12 Mart döneminden sonra üniversite ve çevresinde sol ve sağ gençlik arasında şiddet olayları yeniden başlamıştı. Birçok fakülteye sağ ya da sol silahlı zorbalar egemen olup karşı düşüncede olanları buralara sokmuyorlardı. Zaman zaman kanlı olaylar çıkıyor, kimi gençler çok kez faili meçhul kalan cinayetlere kurban gidiyorlardı.

Çok kez üniversite sorumluları, polis ve adliye olaylara seyirci kalıyor, Başbakan Demirel, “Yollar yürümekle aşınmaz” gibisinden sözlerle duyarsız tavırlar alıyordu. Bir de Ecevit'e yönelik şiddet hareketleri ya da girişimleri vardı: Gerede mitingi (1975) ve 1977 seçimlerinden önce Çiğli Havaalanı ve Taksim mitingi olayları. 1977'de DİSK'in İstanbul'daki 1 Mayıs mitinginde kalabalığın üzerine “faili meçhul” bir yayılım ateşi açılınca, çıkan panikte 34 kişi kurşun yarasıyla ve çoğu da ezilerek öldü.

1977 seçimlerinde CHP yeniden ve daha da yüksek bir oy oranıyla (%41,4) birinci parti oldu. Fakat bu oran tek başına hükümet olmaya yetmiyordu. Nitekim CHP azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca, Demirel 2. MC'yi kurdu. Bu, ancak 5 ay sürebildi. Ardından, AP'den “transfer” edilen ve her birine birer bakanlık verilen 11 milletvekili sayesinde Ecevit hükümeti kurabildi. Ocak 1978'den Ekim 1979'a değin süren hükümet büyük sorunlarla karşılaştı. 1973 Ekimi'nde patlak veren petrol bunalımı dünyada akaryakıt fiyatlarında önemli yükselmelere yol açmıştı. Fakat art arda gelen hükümetler, seçmen tepkisinden korkarak, bu fiyatları tüketiciye yansıtmamaya özen gösterdiler. Bu uğurda pahalı bir dış borçlanma biçimi olan “dövize çevrilebilir mevduat” (DÇM) yoluna başvuruldu. Sonuç olarak Ecevit döneminde büyük mal darlıkları ve sıkıntılar yaşandı. Yemeklik yağ

ya da tüpgaz bile bulmak bir sorun oldu.

Öte yandan şiddet olayları daha da tırmandı. 22 Aralık 1978’de Kahramanmaraş’ta patlak veren şiddet olayları, güvenlik güçlerinin nedense önlemedikleri ya da önleyemedikleri bir iç savaş halini aldı. 109 kişi öldü, 500 ev ve işyeri tahrip edildi. Buna sağ-sol kavgası dendi ama gerçekte Sünni-Alevi kavgasıydı. Uzunca bir süredir laikliğe gereken özenin gösterilmemesinin bir sonucuydu. Ayrıca tedhiş olayları gençlik olayları ile sınırlı kalmaktan artık çıkıyordu. Sağda ya da solda emniyet müdürü, sendikacı, savcı, profesör, gazeteci gibi tanınmış bazı kişiler bugüne değin birçoğu faili meçhul kalmış silahlı saldırılarla öldürülüyorlardı. Bunlardan kimileri aşırı düşünceleri olmayan, sağ-sol kavgasında yer almamış kişilerdi. Çok kez cinayetlerin failleri meçhul kalıyor ya da Milliyet yazarı Abdi İpekçi’nin katillerinde olduğu gibi, hapiste tutulamıyorlardı. Ekim 1979’da yapılan ara seçimleri CHP kaybedince, Ecevit istifa etti.

Yeni hükümeti Demirel oluşturdu. Bu, AP’nin bir azınlık hükümetiydi. Öbür sağ partiler dışardan destekledikleri için, 3. MC ya da “Örtülü MC” de dendi. Bu hükümetin felce uğramış ekonomiyi yeniden işler hale sokabilmek için bir istikrar programı uygulamaktan başka çaresi yoktu. Nitekim 1971-73 yıllarında Dünya Bankası’nda çalışmış olan ve o sıra başbakanlık müsteşarı ve Devlet Planlama Teşkilatı müsteşar vekili olan Turgut Özal, 24 Ocak Kararları diye tanınan istikrar paketini hazırladı. Türk Lirası dolar karşısında 47 TL’den 70 TL’ye düşürüldü. KİT fiyatları serbest bırakıldı, ekonomi ihracata yöneltildi. İstikrar paketinin başarılı olabilmesi için işçi ücretlerinin yükselmemesi de gerekiyordu ki, çok-partili demokrasi ortamında bunu yapmak zordu. Bu bakımdan 12 Eylül darbesi 24 Ocak Kararları’nın uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim 12 Eylül’ün iş başına getirdiği Bülent Ulusu hükümetinde ekonomiden sorumlu devlet bakanı ve başbakan yardımcısı Turgut Özal oldu.

Şiddet ve tedhiş olayları her zamanki yoğunluğu ile devam ediyordu. 12 Eylül darbesini yapan Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, günde 20 kadar, 2 yılda toplam 5.241 kişinin tedhişe kurban gittiğinden şikâyet edecekti. Evren’in darbe gerekçesi olarak andığı bir nokta da, Fahri Korutürk’ün Nisan 1980’de görev süresini doldurması üzerine, TBMM’nin 12 Eylül’e değin, sayısız seçim yapılmasına rağmen, yerine bir cumhurbaşkanı seçememesiydi. Bu tam bir rezalete dönüşmüştü. AP ile CHP bir türlü uygun bir cumhurbaşkanı adayı üzerinde anlaşamıyorlardı. Cumhurbaşkanlığı vekâletini senato başkanı AP’li İhsan Sabri Çağlayangil yürüttüğü için, uzlaşmamak AP’nin işine geliyordu. Zaten iki parti uzlaşmamayı şiar edinmişlerdi.

80'li Yıllar

12 Eylül Darbesi

12 Eylül 1980'in erken saatlerinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in önderliğinde Türk Silahlı Kuvvetleri Cumhuriyet tarihindeki üçüncü darbesini yaptı. Bu, önceki darbeden çok daha köktenci idi. Hükümet ve TBMM dağıtıldı. Başlıca siyasal partilerin önderleri –Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş– gözaltına alındılar, bütün yurttan sıkıyönetim ilan edildi. Başta Evren olmak üzere, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adlı cuntayı oluşturuyorlardı. MGK, yürütme ve yasama işlevlerinin tepe noktasını oluşturuyordu. 1981 sonuna değin MGK 268 yasa yapacaktı ki, bunlardan 51'i yeni yasalardı, kalanı var olan yasalara değişiklik getiriyordu. 16 Ekim 1981'de bütün siyasal partiler (tabii Atatürk'ün kurduğu CHP dahil) feshedildi ve tüm malvarlıkları Hazine'ye aktarıldı.

Bir görüşe göre Demirel ve Ecevit hiç değilse darbeden sonra el ele verselerdi, askeri hükümet daha ılımlı davranmak zorunda olur ve belki bu arada partileri kapatmaz ya da kapatamazdı. Bu doğruysa, bu iki önderin (ve partilerinin) kutuplaşma siyasetleri dolayısıyla sorumlulukları artmış olacaktır. Tabii Demirel ve AP daha uzun süre iktidarda kalmış olduklarına göre 12 Eylül öncesi kutuplaşmadan onların sorumluluk payı daha büyük sayılmalıdır.

Öte yandan Ecevit de MGK'nın, siyaset yeniden serbest olduğunda parti önderlerinin kaldıkları yerden devam edebilecekleri konusunun kuşkulu olacağı yönündeki bir bildirisini gerekçe yaparak 30 Ekim 1980 günü CHP genel başkanlığından istifa etti. Çok bunalımlı bir durumda Ecevit'in partisini başsız bırakması herhalde hata idi. Çünkü cuntaya cesaret veriyordu. Daha sonra kendisiyle çalışmak isteyen CHP ileri gelenlerini uzaklaştırarak, bambaşka insanlarla kendisinin “tek adam” olabileceği bir parti (DSP) kurma işine girişti.

Askeri düzenin hedefi 12 Eylül öncesinde var olan kargaşalık (buna “anarşi” deniyordu) durumuna son vermektir. Cuntanın varsayımına göre kargaşalık, 1961 Anayasası'nın sağladığı “aşırı” özgürlüklerin bir sonucuydu. Anımsanabileceği üzere 12 Mart darbesinin de gerekçesi bu olmuştur. Anlaşılan, cunta o darbeyi yeterince kökten bulmamıştı. Şimdi, hukuk sisteminin baştan aşağı elden geçirilmesi ve yeni bir anayasayla yepyeni, bambaşka bir “disiplinli demokrasi” dönemi açılmak isteniyordu.

29 Haziran 1981'de yapılan bir yasayla Kurucu Meclis oluşturuldu. Yasaları ve anayasayı yapacak olan meclis iki kanattan oluşacaktı. Danışma Meclisi (DM) üyelerini MGK belirleyecek, adından da anlaşılacağı gibi, danışmanlık yapacaktı. Yani, son söz hep MGK'da olacaktı.

DM'nin yükseköğrenim görmüş 160 üyesi olacaktı. Bunlardan 120'si her ilin valisince önerilen adaylar arasından MGK tarafından belirlenecekti. DM üyelerinin 11 Eylül 1980'de herhangi bir partinin üyesi olmamaları gerekiyordu. Ayrıca DM üyelerinin ilk genel seçimde kontenjan adayı olmaları da yasaklanmıştı.

1982 Anayasası'nın yapılmasında İstanbul Hukuk Fakültesi'nden Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı, DM Anayasa Komisyonu başkanı olarak önemli bir rol oynadı. Yeni anayasa yürütmeyi güçlendiriyordu.

Cumhurbaşkanı yine sorumsuz olmakla birlikte özellikle yargı, yükseköğretim, ordu ile ilgili pek çok yetkiyle donatılıyordu. Hak ve özgürlüklerden çok, bunlara getirilen kısıtlamalar vurgulanıyor gibiydi. Din eğitimi zorunlu kılan hüküm laikliğe bir darbe sayılabilirdi. Anayasa isabetli olarak ikinci meclise (Senato) yer vermemişti. Anayasa ve Yüksek Öğretim Kurumu ile getirilen düzen üniversitelerin uzun süredir yararlandığı yönetim özerkliğine hayli ağır bir darbe indiriyordu. Artık söz konusu olan daha çok bilimsel özerklikti. Kamu üniversiteleri Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) tarafından yönetilecekti. Üyelerin 7'si cumhurbaşkanınca, 7'si Bakanlar Kurulu, 7'si Üniversitelerarası Kurul, 1'i de Genelkurmay Başkanlığı'nca belirlenecekti. Bu üyelerden biri cumhurbaşkanı tarafından YÖK başkanı seçilecekti. YÖK başkanı çok yetkili, bir çeşit "süper rektördü". Rektörlerin seçimi üniversitelerin seçimle belirleyecekleri 6 aday ve YÖK'ün saptayacağı 3 aday arasından cumhurbaşkanınca gerçekleştiriliyordu. Fakülte dekanlıkları da rektörlerin göstereceği 3 aday arasından YÖK'çe seçiliyordu. Köylerde köylüler muhtarlarını, apartmanlarda kat malikleri yöneticilerini doğrudan seçerken, bu hak ülkenin en bilgili, bilim sahibi insanlarından esirgeniyordu. Ayrıca YÖK düzeni bir çeşit mutlak hükümdarlık (saltanat) getiriyor, böylece bölüm kurulları, fakülte kurulları, senatolar, yönetim kurulları, danışma kurulları düzeyine indiriliyor, kararları bölüm başkanları, dekanlar, rektörler alıyordu.

12 Eylül düzeninin başka bir yetkeci yönü de Dernekler Kanunu'ydu. Derneklerin işleyişi çok sıkı ve ayrıntılı kurallara ve kırtasiyeciliğe bağlı kılındı, aykırılıklar cezalandırıldı. Bu kuralların uygulanmasının adliye yerine polise verilmesi işi daha da zorlaştırdı. Sonuç olarak dernek kurmak, ya da var olan dernekleri sürdürmek isteyenlerin hevesleri kırıldı.

Sorun şu ki, darbeden bu yana çeyrek yüzyılı aşkın bir süre geçtiği halde 12 Eylül düzeninin demokrasiyle bağdaşmayan yönleri genellikle değiştirilmedi. Bunun nedeni, yarım yüzyılı geçen uygulamasında çok-partili düzenin her zaman sağın lehine işlemiş olmasıdır. Türkiye'de sol CHP'nin 1977'de aldığı %41 oranındaki oyu hiçbir zaman aşamamıştır. Sağın her zaman sağlam, en az %60'lık bir oyu olmuştur. Sol partilerden hiçbiri tek başına iktidara gelememiş, gelebilmek için ya sağ partilerle koalisyon kurmuş, ya da 1978'deki gibi sağın bölünmüşlüğünden de yararlanarak sağ partilerden çoğunluğu sağlayacak milletvekili aktarmıştır. Türkiye'de sağ onu hep iktidara getiren çok-partili dizgenin asgarileri dışında, hiçbir zaman demokrasiye fazla bir ilgi göstermemiştir. Görünüşte sağcı hükümetlere karşı yapılan 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinden nefret etmiştir, fakat bunların getirdiği sağcı ve yetkeci önlemleri iyi karşılamış ve iktidar olduğunda bunlara dokunmamıştır. Örneğin, 12 Eylül'de dört buçuk yıl tutuklu kalan MHP önderi ve arkadaşları söylendiğine göre, "Biz hapisteyiz ama düşüncelerimiz iktidarda" demişlerdir.

Son dönemlerde Avrupa Birliği (AB), üyelik başvurusundan yararlanarak Türkiye'yi "Kopenhag ölçütleri"ne göre demokratikleşmeye zorlamaktadır. Ne var ki demokratikleşme bölük pörçük ve büyük ölçüde AB çıkarlarına göre yapılmıştır, bu yüzden de 12 Eylül'ün birçok kusuru devam etmektedir.

1982 Anayasası'nın birçok olumsuzluğu olmakla birlikte 1961 Anayasası'nın ülkemize kazandırdığı Anayasa Mahkemesi, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, TRT, Devlet Planlama Teşkilatı gibi birtakım kuruluşlara dokunmamış ya da dokunamamıştır. Darbeciler arasında bir ara çok yaygın olduğu söylenen (Fransa'da V. Cumhuriyet'le gelen) yarı-başkanlık dizgesi tercihinin gerçekleşmemiş olması da olumlu bir sonuç sayılabilir.

7 Kasım 1982'de yeni anayasa tasarısı halk oylamasına sunuldu. Anayasa'ya verilecek olumlu

oyların kendiliğinden Evren'in yedi yıllığına cumhurbaşkanı seçilmesi anlamına geleceği duyurulmuştu. Anayasa lehinde propaganda serbestti ve Evren bu propagandanın başını çekiyordu. Aleyhte propaganda ise yasaktı. Oylamaya katılmayanlar beş yıl seçme ve seçilme haklarını yitireceklerdi. Cumhurbaşkanlığı için tek bir aday vardı: Kenan Evren. Seçmenlerin %91'i olumlu oy kullandılar. Bu oyların birçoğunun Evren cuntasından kurtulmak için verildiğini tahmin edebiliriz.

Darbe "anarşi" durumuna ve kan akıtılmasına son vermişti. Fakat bunun insansal bedeli yüksek olmuştu. Bazı rakamlar sarsıcı niteliktedir. 650.000 kişi gözaltına alınmış, 230.000 kişi yargılanmış, 517 kişi idam cezasına çarptırılmış, 49 kişi idam edilmiş, 171 kişi işkence sonucu ölmüştür. 30.000 kişi "güvenilmez" diye işten atılmış, 30.000 kişi yurtdışına kaçmıştır. Gazeteciler toplam 3.315 yıl hapse mahkûm edilmişlerdir. Sıkıyönetim komutanlarının buyruğuyla çoğu solcu olan bir yığın üniversiteli, YÖK başkanı atanmış olan Prof. İhsan Doğramacı'nın bilgisi dahilinde işlerinden çıkarılmışlardır. Doğramacı aynı zamanda YÖK düzeninin mimarıydı. Birçok üniversiteli de üniversitelerince atıldı. Birçokları da protesto amacıyla istifa etti. Sonuç olarak üniversitelerimiz, yüzlerce değerli bilim adamını yitirmiş oldu. Neyse ki birçokları, yıllar sonra da olsa, geri dönebildiler.

Sendikaların başına da birçok şey geldi. İki işçi konfederasyonu, DİSK ile MİSK, bağlı kuruluşlarıyla birlikte kapatıldılar. Pek çok sendikacı kovuşturulup mahkûm edildi. Bu baskılar ve IMF türü iktisat siyasetleri sonucu ücret ve maaşların satın alma gücü esaslı bir düşüşe geçti ve ancak 1980'lerin sonuna doğru toparlanmaya başladı. Daha sonra 12 Eylül günü ansızın asayişin düzelmesi konusunda Demirel kuşkularını dile getirecek ve anlaşılan, o tarihten önceki kargaşalığın hiç değilse kısmen darbeyi yapmak için gerekçe oluşturmak üzere "ayarlanmış" olabileceğini ima edecekti.

12 Eylül düzeninin ideolojik boyutunu da incelemek gerekir. Daha önce 12 Mart 1971 darbesinde ordu içinde bir sağ-sol mücadelesi olduğunu, sağın ağır bastığını görmüştük. Bu sağa savrulma 70'ler boyunca devam etmiş, anlaşılan Evren ve yandaşları Amerika'nın da özendirmesiyle, komünizmin en iyi ilacının İslamiyet olduğunu düşünmüşlerdir. Böylece solun bastırılması yanında yeni resmi bir ideoloji, "Türk-İslam sentezi" yaratma çabaları baş göstermiştir. Zorunlu din eğitimi, Alevi köylerine cami yapmak, özellikle yeni kurulmakta olan üniversitelerde rektörden odacıya varıncaya kadar personeli aşırı sağcı, hatta tarikatçılardan oluşturmak gibi uygulamalar bu çabanın ürünüdür. Evren de kendisini Atatürkçülüğe çok bağlı bir insan olarak sunarken, kamunun karşısında sık sık yaptığı konuşmalarda dinsel vurgular yapmaktan geri kalmıyordu. Aynı doğrultuda üniversitelerin her sınıfında "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi" okutulması buyuruldu. (Daha önce bu ders bütün yükseköğrenim süresi içinde bir kez okutulmaktaydı). Fakat ders, "özenle" seçilmiş sağcılara, yani temelde Atatürk karşıtlarına verdiriliyordu. Bütün bu ikiyüzlülükler, ünlü Atatürkçü ve Cumhuriyet gazetesi başyazarı Nadir Nadi'yi o denli "çıldırttı" ki, başlığı Ben Atatürkçü Değilim olan bir kitap yayımladı. (Bunlar Atatürkçülükse ben Atatürkçü değilim anlamında).

12 Eylül darbesine tepkiler değişik oldu. 1979'da Sovyetler'in Afganistan istilasından, aynı tarihte İran'da kurulan İslam Cumhuriyeti'nden, Türkiye'deki gelişmelerden ürkmüş olan ABD darbeyi olumlu karşıladı. Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya'nın bir gün önce ABD'de olması, ABD'nin olayla doğrudan ilgisini gösterir gibiydi. Buna karşılık Avrupa darbeyi soğuk karşıladı ve Avrupa Konseyi'nde Türkiye'ye bazı kısıtlamalar getirildi.

1 Ocak 1981'de Yunanistan Avrupa Topluluğu'na (AT) girdi. 1980'de Yunanistan'ın NATO askeri

kanadına dönmesini Türkiye'nin kayıtsız şartsız kabul etmiş olmasına karşın, Andreas Papandreu'nun PASOK partisinin 1981'de iktidara gelmesi, Türkiye ile Yunanistan arasındaki çetin sorunları daha da büyüttü. Bu sorunların bir bölümü Ege bölgesiyle ilgiliydi ve karasuları, kıta sahanlığı (birçok Yunan adası Anadolu kıta sahanlığı üzerinde bulunuyordu), uçaklara ilişkin FIR hattı (Flight Information Region), Lozan Antlaşması'na göre silahsızlandırılmış kimi Yunan adalarının silahsızlandırılması konularını içeriyordu. Sonra azınlıklar sorunu (Batı Trakya'da Türkler, İstanbul'da Rumlar) ve tabii Kıbrıs sorunu vardı. Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkartmasını önlemek için Türkiye bunu savaş nedeni sayacağını duyurdu. Kıbrıs'ta cemaatler arası görüşmelerin tıkanması, Yunanistan'ın da sorunu uluslararası örgütlere taşımaya çalışması üzerine, Kıbrıs Türk yönetimi bağımsızlığını ilan etti (15 Kasım 1983). Böylece Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne dönüştü (KKTC).

Evren yönetimine Batı Avrupa soğuk davrandığı için, Türkiye o sıra sosyalist ve üçüncü dünya ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı.

Parti Yaşamına İzin

24 Nisan 1983'te siyasal etkinliklere getirilmiş olan yasak kaldırıldı. Bununla birlikte eski dönemin "kötülükleri"nin yenilenmemesi için büyük "özen" gösterildi. Bu amaçla daha önceki siyasal partilerin önderlerine kısıtlamalar kondu. Partilerin çoğalmasını önlemek için %10'luk bir baraj kabul edildi. Yani, ülke çapında oyların %10'undan azını alan bir parti mecliste temsil edilmeyecekti. Küçük partilerin karabasanı olan bu baraj, bugüne değin sürmüştür. Yeni partiler kuruldu fakat inanılmaz zorluklarla karşılaştılar. Kimisi AP'ye ya da CHP'ye benzediği için kapatıldı. Birçok kurucu, milletvekili adayı veto edildi, yerlerine başkalarını bulmak zorunluluğu çıktı.

Sonunda üç parti seçimlere katılabildi: Turgut Özal'ın önderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP), Necdet Calp'ın Halkçı Partisi (HP) ve Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP). Bu üç önder de askeri hükümete yakın sayılabilirdi. Özal, MGK'nın Bülent Ulusu hükümetinde bakanlık yapmıştı. Necdet Calp Başbakanlık'ta yüksek memurluk yapmıştı. Sunalp ise emekli bir orgeneral. Evren, Sunalp'ın partisini tutuyordu. Seçimden önce bir TV yayınında Evren Anavatan Partisi'ne oy verilmemesini istedi. Bu demecin etkisini ölçmek olanaksız, ama sonuçta ANAP oyların %45'ini ve TBMM sandalyelerinin yarısından biraz fazlasını aldı. HP %30,5, MDP %23 oranında oy aldılar. Fırsatları değerlendirmede çok yetenekli olan Özal, seçimlerden sonra Köşk'e vardığında Evren'i kucaklamaktan geri kalmadı. Genellikle o ve hükümeti Evren'le geçinmekte fazla zorlanmadılar. İleri derecede samimi davranış ve konuşma tarzı, İslamcılığa eğilimi (1977'de MSP'nin İzmir milletvekili adayydı, kardeşi Korkut Özal da o partinin önderleri arasındaydı), kültüre ilgisizliği, yolsuzluklar karşısında gevşekliği, usullere uymaya yatkın olmayışı (başbakanken Bakanlar Kurulu'nu nadiren topluyordu) kimi çevrelerde rahatsızlık uyandırır da, ideolojik olarak Evren'le aynı dalga boyunda bulunuyordu.

1983'te ASALA örgütünün son suikastı olan Orly olayı gerçekleşti. Türklerden başkaları da öldüğü için katiller yakalandı ve ASALA'nın etkinliği son buldu. Ne var ki ertesi yıl, 1984'te, Türkiye'de başka bir silahlı saldırı kampanyası başladı. Orada eylemlerin son bulması, burada yeni bir eylem dizisinin başlaması... Bunun bir rastlantı olup olmadığı, düşünülmeye değer bir konudur. Yeni terör eylemleri PKK'dan (Kürdistan İşçi Partisi) kaynaklanıyordu. PKK, feodal, aşiret yapılı bir ortamda Ankara'da Abdullah Öcalan önderliğinde küçük bir örgüt olarak ortaya çıktı, sonra güneydoğuda kimi

Kürt aşiretlerini ve başka sol örgütleri yıldırma işine girişti. Bu yolda kimi cinayetler işledikten sonra, 15 Ağustos 1984'te Eruh ve Şemdinli'de ordu ve polis binalarına saldırdılar. Devlete bir saldırı söz konusuydu, fakat anlaşılan Özal hükümeti işi çok ciddiye almamak eğilimindeydi. Özal'ın kendisi tatildaydı ve bu yüzden tatiline ara vermek gereksinimi duymadı. Gerçekten bu durum 1999'a değin sürdü ve 30.000 kişinin ölümüne yol açtı. Ölümler işin bir yönüdür. Bir de terör tehdidi altında yaşamamanın sefaleti, köylerin yıkılması, doğunun önemli gelir kaynağı hayvancılığın son bulması, olağanüstü hal dolayısıyla kısıtlanan özgürlükler, kalkınmaya ayrılabilen kaynakların güvenliğe harcanması, kentlere büyük çapta göçler vb. gibi olum-suzlukları unutmamak gerek.

Olağanüstü hal ancak 1987'de ilan edilebildi. PKK çok engebeli arazide küçük çeteler halinde etkinlik gösterdiği, vur-kaç taktiklerini kullandığı, şaşırtıcı biçimde Suriye ve Irak'a sığınma olanağı bulunduğu için savaşımı kısa zamanda sonlandırmak olanaklı olamıyordu. Öcalan'ın Şam'da bir villada oturduğu, Suriye'nin denetiminde, Lübnan arazisi olan Bekaa'da eğitim kamplarına sahip olduğu söyleniyordu. Durumu karmaşıklaştıran başka etkenler de vardı: Avrupa'da kimi çevreler PKK'yı terörist bir örgüt olarak görmüyorlardı. Kürtçenin kullanımına konmuş kısıtlamalar ve Türk demokrasisinin kimi eksiklikleri bu eğilimleri güçlendiriyordu. Böylece PKK Avrupa'daki Kürtler arasında rahatça örgütlenebiliyor, etkinlikleri her çeşit desteği elde edebiliyordu. Son olarak Irak Kürtlerini rahatlatmak için oluşturulmuş olan Çekiç Güç, PKK'yı sanki özendiriyordu. Çünkü o varken PKK etkinlikleri de çoğalıyordu. ABD'nin Irak'a ilk saldırısı olan 1991 Körfez Savaşı'nın ardından Iraklılar isyan etmiş Kürtleri bastırmak isteyince, paniğe kapılan yarım milyon insan Türkiye sınırına yığıldı. Türkiye'nin isteği üzerine göçmenlere barınak ve yiyecek sağlama işine yardımcı olmak üzere Huzur Harekâtı organize edildi. Daha sonra göçmenler yurtlarına dönmeye razı edildiler. Bununla birlikte sözü edilen harekâtın Kuzey Irak göklerinde sürekli devriye uçuşları yapacak (Irak uçaklarını 36. enlemin kuzeyine sokmayacak) bir ABD-İngiliz-Fransız hava grubunun denetimi biçiminde sürmesi uygun görüldü. İncirlik ve Batman'da üslenen bu harekât bizde Çekiç Güç diye tanındı. Fakat işin, bir yandan Kürtleri özerk bir Kürt devleti kurmaya özendirdiği gibi, PKK'nın da Kuzey Irak'ta kamplar edinerek kanlı etkinliğini artırması sonucunu doğurduğu ortaya çıkıyordu. Terör olayları sayısı 1984'te 160, 1991'de 1.494 iken, 1993'te 5.717'ye, 1994'te 6.357'ye fırladı.

İç siyaset sahnesinde seçmenler askeri hükümetin yaptıklarını bozmaya başladılar. 25 Mart 1984'te yapılan yerel seçimlerde ANAP oy yüzdesini korudu. Fakat Halkçı Parti ancak %8, Milliyetçi Demokrasi Partisi de %6,5 oranında oy alabildi. Öte yandan iki "yeni" parti, Sosyal Demokrat Parti (SODEP) ve Doğru Yol Partisi'nden (DYP) birincisi %22, ikincisi %13 oranında oy aldılar. SODEP önderi Erdal İnönü idi. Uygur, ılımlı bir fizik profesörü ve ünlü İsmet İnönü'nün oğluydu. Böyle bir önder olunca seçmenler SODEP'i CHP ile özdeşleştirmekte zorluk çekmediler. Eski AP'liler ise ANAP ile DYP arasında seçim yapmakta zorlanıyorlardı. SODEP ile Halkçı Parti doğru olanı yaptılar ve 3 Kasım 1985'te birleşerek Sosyal Demokrat Halkçı Parti'yi (SHP) oluşturdular. Erdal İnönü genel başkan oldu. Bu arada (14 Kasım 1985) Bülent Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit'in genel başkanı olduğu Demokratik Sol Parti (DSP) kuruldu. Demirel gibi Bülent Ecevit de yasaklı olduğundan eşi genel başkan olmuştu.

Siyasal yasakların kalkması için baskı artıyordu. SHP bu yönde bir anayasa değişikliği için girişimde bulundu. Özal bu baskıya boyun eğmek zorunda kaldı. Fakat siyasal yasakların kalkması konusunun halk oylamasına sunulmasını istedi. Oysa konu bir insan hakları konusuydu, halk oylamasına sunulmadan çözülmesi gerekirdi. Özal, Evren gibi, yasakların kaldırılmasını "anarşi

özlemciliği” diye niteliyor ve açıkça buna karşı çıkıyordu. Halk oylamasında da ANAP bu yönde kampanya yürüttü. Ne var ki 6 Eylül 1987 günü yapılan halk oylaması kıl payı ile (%50,16) yasakları kaldırdı. Demirel, Ecevit, Türkeş, Erbakan, yandaşlarının kurmuş olduğu yeni partilerinin başına geçmek üzere siyasete döndüler. Bunun üzerine Özal iki hamle yaptı. Erken seçim kararı aldırdı (bir yıl önceden) ve seçim yasasını kendine göre değiştirdi. 29 Kasım 1987’de yapılan seçimlerde ANAP %36, SHP %25, DYP %19 oranında oy aldılar. Özal hızını alamayıp TBMM’yi olağanüstü toplantıya çağırdı ve yerel seçimleri beş ay önceye almak için anayasa değişikliği yapma girişiminde bulundu. Gereken çoğunluğu elde edemeyince halk oylaması zorunluluğu doğdu. Özal kendini “vazgeçilmez” görüyor olmalıydı ki, halk oylaması olumsuz çıkarsa başbakanlıktan ve siyasetten çekileceği tehdidini savurdu. Böylece halk oylaması Özal ve ANAP için bir güven oylamasına dönüştü. Fakat %65 oranında olumsuz oya karşın istifa etmedi (25 Eylül 1988). ANAP’ın düşüşü hızlanmaktaydı.

Yerel seçimler (26 Mart 1989) Özal’ın korkularını doğruladı. ANAP %22 oranında oyla üçüncü çıktı. SHP %28, DSP %26 oranında oy aldılar. SHP Ankara, İstanbul, İzmir, Adana’nın belediye başkanlıklarını kazanmıştı. Kamu işlevlerinin büyük ölçüde belediyelere devredilmesi gerektiğini savunuyorlardı.

Kasım’da Kenan Evren’in cumhurbaşkanlığı son bulacaktı. Kimileri bir anayasa değişikliği ile Evren’in bir dönem daha cumhurbaşkanlığı yapmasını istiyorlardı. İnönü buna karşı çıktı. Demirel cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini istiyordu (başkanlık dizgesi). Kasım yaklaştığında Özal adaylığını koydu. Mecliste ANAP çoğunlukta olduğuna göre seçilmesi muhakkaktı. Fakat çok-partili dizgeye geçildiğinden beri cumhurbaşkanının partiler dışı olması ve az çok bir oydaşma ile seçilmesi düşüncesi savunulmuştu. Bir de şu vardı: Genel seçimleri her zaman karşı-devrimci partiler kazanıyordu. Cumhurbaşkanlığının da karşı-devrimcilerin eline geçmesi, Atatürk devrimiyle kurulmuş bir devlette tehlikeli bir dengesizlik yaratıyordu. Birçokları MSP’nin milletvekili adayı olacak derecede şeriatçı birisinin Atatürk’ün makamına oturmasını içlerine sindiremiyorlardı. Bir ara SHP içinde TBMM’den topluca istifa etmek (“sine-i millete dönmek”) düşüncesi dolaştı. İnönü buna da karşı çıktı ve bu durumda da nasıl olsa Özal’ın seçileceğini söyledi. Oysa seçilirdi ama, meşruiyeti adamakıllı sarsılmış olarak. Anlaşılan İnönü siyasal ortamı fazla germemek yanlısıydı. Sonuçta muhalefet seçimleri boykot etmekle yetindi. Özal 31 Ekim 1989 günü 8. cumhurbaşkanı seçildi.

Özal’ın Çankaya’ya seçilmesi başbakanlığın ve ANAP genel başkanlığının boşalması demekti. Özal bu yerlere TBMM başkanı olan Yıldırım Akbulut’u getirdi. Akbulut o güne kadar öne çıkmamış bir isimdi. Akbulut hükümetinin aslında Çankaya’dan yönetileceği açıktı. İnönü de bunu “uzaktan kumandalı” hükümet olarak niteledi. Fakat DYP Akbulut hükümetinin güven oylamasına katılmadığı halde, SHP katılmakta bir sakınca görmedi.

Beklenildiği gibi, Özal hükümet işleriyle çok yakından ilgilendi. O derecede ki, kimilerine göre Özal’ın cumhurbaşkanlığı sırasında hükümet dizgesi kâğıt üstünde parlamenter kalmakla birlikte uygulamada, sanki Fransa’daki gibi bir yarı-başkanlık dizgesine dönüştü. Özal ANAP’la da yakından ilgilendi. Örneğin, eşi Semra Özal’ı kavgalı bir kongre sonunda ANAP İstanbul il başkanı seçtirdi (28 Nisan 1991). İnönü’nün bütün ılımlılığına karşın “Çankaya sorunu” siyaset gündeminin başından eksilmiyordu. Fakat anlaşılan Özal, Akbulut’un başbakanlığının ANAP için çok da yararlı olmadığına karar vermiş olmalı ki, 15 Ocak 1991’de toplanan ANAP kongresinde Mesut Yılmaz’ın genel başkanlığını destekledi. Tabii Yılmaz seçildi. Yılmaz, Akbulut’tan daha etkin bir kişiydi. Dolayısıyla ANAP genel başkanı ve başbakan olarak Akbulut’a göre Özal karşısında biraz daha bağımsızdı. Ama

bu sıralarda, koşulların ve kamuoyunun baskısı yüzünden hükümet erken seçim kararı almak zorunda kaldı.

1980’lerin Ekonomisi

Önceleri (şimdilerde de), Özal’ın bir dâhi olduğu, Türkiye’de iktidara gelmiş en dikkate değer devlet adamlarından biri olduğuna inanan pek çok insan vardı. Bu hayranlık Özal’ın iktisat siyasalarından kaynaklanmaktadır. Onlarca yıl Türkiye az çok denetimli bir ekonomide yaşamıştı. Kamu girişimlerinin özelleştirilmesi, döviz kısıtlamalarının kaldırılması, dövizin sigara ve gazete gibi istendiğinde, her yerde bitmiş olan büfelerde alınıp satılabilmesi, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nın kurulması (1986) – bunlar kısa bir süre önce hayal bile edilemeyecek şeylerdi. Ne var ki, Özal’ın yürekli ve kararlı olduğundan kuşku duyulamazsa da, yaptıklarının çok özgün olduğu iddia edilemez. Bunlar Thatcher’ın (1979) ve Reagan’ın (1980) iktidara geldiği, küreselleşme ve neoliberalizmin büyük taarruzunun başladığı yıllardı. 1971-1973 yıllarında Dünya Bankası’nda çalışmış olan Özal bu bankanın ve IMF’nin, Türkiye dışında da yeterince tanınan çözümlerini iyi biliyordu. Bu siyasaların değerine gelince, bunların az sayıda zenginin daha da zenginleşmesiyle değil, Türkiye halkının çoğunluğuna sağladığı yararlarla ölçülmesi gerekir.

Bu siyasalar yukarıda değinilmiş olan 24 Ocak 1980 Kararları’yla (istikrar programı) başladı. 12 Eylül düzeni grevleri yasakladı. Ücretler toplu sözleşme görüşmeleriyle değil, Yüksek Hakem Kurulu kararlarıyla saptandı. Böylece çılgın bir enflasyon süreci içinde ücret ve maaşlar az çok donduruldu. Tarım destekleri de sınırlandı. Öte yandan Temmuz 1980’de faizlerin serbest bırakılması, yüksek faizlerle para çekmeye çalışan irili ufaklı bir yığın “banker”in ortaya çıkmasına neden oldu. Faizler o denli yükseldi ki gafil avlanan birçok vatandaş evlerini, arsalarını, takılarını satıp aldıkları paraları bu bankerlere yatırdılar. 1982 ortasında bütün bu yapı çöktü. On binlerce insan bütün paralarını yitirip sefil oldular. Bu, Başbakan Yardımcısı Özal’ın, Maliye Bakanı Kaya Erdem’in istifasına yol açtı. Ekonominin ihracata yönelik olması için Türk parasının değeri her gün düşürülüyordu. Sonuç olarak yirmi yıldan fazla süren çok yüksek bir enflasyon yaşandı. Daha sonra IMF’nin zoruyla enflasyon dizginlendi ve 1 Ocak 2005’te Türk Lirası’ndan altı sıfır atılarak Yeni Türk Lirası’na geçildi.

Yatırımlara gelince, Özal’ın siyaseti enerji, iletişim, otoyollar ve kent yatırımları üzerinde yoğunlaşmaktı. Ülkenin telefon dizgesine büyük yatırımlar yapıldı. Pahalı otoyolların yapılması öncelikli yatırım alanlarındandı. Özal’ın demiryollarını komünizmle özdeşleştirdiği (!) söyleniyordu. Fakat demiryollarının, karayolları uğruna ihmalinin tarihçesi 1945 sonrasına değin uzanır. 1988’de İstanbul Boğazı üzerinde Fatih Sultan Mehmet Köprüsü’nün yapımı tamamlandı. Belediyelerin mali olanakları artırılarak daha çok bayındırlık yatırımları yapmalarının yolu açıldı. Menderes ve Demirel gibi Özal da mali siyasetinde uluorta harcamalar yapmaktan geri kalmıyordu. Dış borçlar yanında iç borçlanmalara da başvuruldu ve yüksek faizli hazine bonoları çıkarılarak bankalara ve halka satıldı. Yabancılar da bu bonolara ilgi gösteriyorlardı. Bankacılık gitgide daha kârlı bir iş haline geldi. Üstelik mali yatırımlar vergi dışı bırakılmıştı. 1991-92’de en büyük 500 firmanın bu kalemden kârının %45’i bulunduğu bildirilmektedir. Kimi bankalar hazine bonusu almak için dışardan borç aldılar. Vergi kaçakçılığının çok yaygın, vergi denetimlerinin yetersiz olduğu, kaçakçılığı önlemek için yeter sayıda memur görevlendirilmediği, denetimlerin gerektiği gibi yönlendirilmediği söylenmektedir.

Türkiye’de güçlü bir kapitalist sınıf bulunmadığı için yatırımların çoğu devlet tarafından

yapılagelmiştir. 1980 sonrasında özelleştirme küresel bir moda haline getirildi. Özal IMF ve Dünya Bankası'nın telkin/zorlamalarıyla 1985'ten sonra özelleştirme işine sarıldı. Bu konuda olumlu sonuçlar elde edilememiştir. Satılan kimi işletmeler değerinin altında fiyatlarla eşe dosta satılmıştır. Bazen işletmeleri alanlar fabrikaları yıkip, arazilerini arsa olarak değerlendirmişlerdir. Böylece işsizlik ve yoksullaşmaya kapı açılmıştır. Kamu işletmelerinin zarar etmesi özelleştirmelere gerekçe olarak gösterilmişse de, zarar etmeleri genellikle hükümetlerin az çok bilinçli kötü yönetimleri ya da düpedüz yolsuzlukları sonucu olmuştur. Şunu da belirtmeli ki, Batı kapitalizminin muazzam mali gücü dolayısıyla, özelleştirmeye işletmeler ilk başta Türklere satılsa bile, orta vadede bunların yabancılarca ele geçirileceklerini tahmin etmek zor olmasa gerek. Zaten gidişat da bunu gösteriyor.

Dış Siyaset

Bulgaristan'da Todor Jivkov yönetimi Aralık 1984'te birdenbire ülkedeki Türk azınlığının kültürel kimliğini yok etmeye kalkışınca ilişkiler iyice bozuldu. Bulgaristan'da nüfusun %10'u, yani 900.000'i Türktü. Onlara zorla Bulgar adları verildi. Türkçe yayınlar ve bunların satışı yasaklandı. Türk mezarlıkları tahrip edildi. Bu arada, direnen Türkler hapse atıldılar ya da Belene toplama kampına konuldular. 800-2.500 kadarının öldürüldüğü söylenmektedir. 1989'da Bulgar hükümeti Türkleri göç ettirmek istediğini bildirdi.

Efelik ve "iş bitiricilik" taslayan Özal buna razı olunca Türkiye 300.000 göçmenle baş etmek durumunda kaldı. Sınır yeniden göçe kapatıldı. Bulgaristan Türklerinin durumu ancak 1990 başında komünist düzenin son bulmasıyla düzeldi. Hatta Hak ve Özgürlükler Hareketi diye bir siyasal parti de kurdular.

14 Nisan 1987'de Özal hükümeti Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyelik için başvurdu. Bu konuda AB Komisyonu ancak 18 Aralık 1989'da raporu hazırlayabildi. Rapor, 5 Şubat 1990'da Bakanlar Konseyi'nce aynen benimsendi. Buna göre, Türkiye'nin başvurusu reddedilmiyor, fakat üyeliği engelleyecek öğeler sayılıyordu. Bu arada Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne katılmasının "işleri kolaylaştıracağı" belirtiliyordu.

1989'da Sovyetler Birliği'nin son bulması Türkiye için önemli sonuçlara yol açtı. Önce Türk psikolojisini hastalıklı denilebilecek komünizm tehlikesi takınağından kurtardı. Bu takınak yıllarca özenle, yoğun propagandalarla şişirilmiş korkuların sonucuydu. İkinci olarak, her anlamda Rusya ile sıcak ve karşılıklı yarara dayalı ilişkilerin geliştirilmesi kapısını açıyordu. Üçüncü olarak, Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer almış olan Türk cumhuriyetleriyle yakın işbirliği olanakları yaratılıyordu. Bu ilişkiler, belki kimi romantik Turancıların düşlediği denli yakın olmamıştı. Örneğin, Azerbaycan'ın dışındaki Türk cumhuriyetlerinde konuşulan dillerin Türkçeye yakın fakat farklı diller olduğu anlaşıldı. Ama buna karşın bu ilişkilerin gelişmeye çok elverişli olduğu açıktır.

90'lı Yıllar

Körfez Savaşı

2 Ağustos 1990'da Irak kuvvetleri Kuveyt'i işgal etti ve sınır komşusu olarak Türkiye de bundan çok etkilendi. Belki öteden beri yayılmacılık düşleri kurmuş olan (buna Yeni Osmanlıcılık deniyordu) Özal, heyecanla işe sarıldı. Rivayete göre, bir talih oyuncusu gibi "bir koyup, üç alacağız" demişti. Ortadoğu haritasının bu süreçte yeniden çizileceğini düşünüyor ve Türkiye'nin bu konuda rol sahibi olmasını istiyordu. Musul ve oradaki petrolde gözü olduğu söyleniyordu. Bu, Atatürkçülüğün dış siyasette çok ihtiyatlı ve bütün komşularıyla iyi ilişkiler içinde olma yönündeki köklü geleneğinden tümüyle kopmak anlamına geliyordu. BM Güvenlik Konseyi 6 Ağustos'ta Irak'a ambargo uygulamak kararını alınca, hemen ertesi gün Türkiye Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapattı ve Irak'la ticaret ilişkilerini durdurdu. 12 Ağustos'ta TBMM Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sınır dışı harekâtına izin verdi. Nedense Özal 5 Eylül'de TBMM'den yeniden yetki almak gereksinimi duydu.

Bu sırada kamuoyuna Özal'ın başta ABD Cumhurbaşkanı George H.W. Bush (Baba Bush) olmak üzere yabancı devlet adamlarıyla çok etkin bir "telefon diplomasisi" yürüttüğü duyuruluyordu. Bu işler olurken sanki Başbakan Yıldırım Akbulut ve Dışişleri Bakanı Ali Bozer yokmuş gibi davranılıyordu. Özal'ın Ağustos'ta ABD Dışişleri Bakanı James Baker'la ve Kasım'da Bush'la yaptığı görüşmelerde başka hiçbir Türk görevlisi bulunmamıştı. ABD üç konuda Türkiye'nin desteğini istiyordu: birincisi, Irak'a karşı Türkiye'deki İncirlik hava üssünü kullanmak; ikincisi, Irak kuvvetlerinin bölünmesini sağlamak için Türkiye-Irak sınırında bir yığınak yapılması; üçüncüsü, Suudi Arabistan'da toplanmakta olan orduya bir birlik gönderilmesi.

İncirlik konusunda 17 Ocak 1991'de TBMM'den karar çıkartıldı. Aynı gün ABD Çöl Fırtınası Harekâtı adını taşıyan saldırısını başlattı. Ertesi gün, ABD uçakları İncirlik'e gelip Irak'ı bombalamaya başladılar. Fakat İncirlik'in bu amaçla kullanıldığı Türk kamuoyundan gizlendi ve ABD'nin eğitim uçuşları yaptığı söylendi. Türkiye, yığınağı da gerçekleştirdi. 180.000 asker sınıra yığıldı ve bu yüzden Irak sekiz tümen ayırmak zorunda kaldı.

Özal üçüncü isteği de, yani Türkiye'nin savaşa katılmasını da yerine getirecekti ama başaramadı. Anayasa'ya aykırı, keyfi, maceracı davranışları yüzünden kıyamet kopuyordu. Muhalefet ve kimi gazeteler ağır eleştiriler yapıyorlardı. Yalnız Bakanlar Kurulu'nda değil, ANAP'ın içinde de yoğun bir huzursuzluk vardı. Son olarak, ordu da ona karşıydı. 11 Ekim 1990'da Dışişleri Bakanı Ali Bozer, 18 Ekim'de Milli Savunma Bakanı Safa Giray istifa ettiler. 3 Aralık'ta Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay, yapması istenen şeylerin ilkelerine ve kamu görevi anlayışına aykırı olması gerekçesiyle istifa etti. Bu son istifa ordunun siyasete karışması gibi göründüyse de, aslında yalnızca Özal'ın keyfi davranışlarına karşı bir protesto niteliğindeydi ve kamuoyunca destek gördü. Sonuç olarak, Körfez Savaşı Türkiye için bir yıkım oldu. Kuzey Irak'tan Türkiye'ye kaçan göçmenler, Çekiç Güç ve PKK etkinliklerinin azıtması sorunlarına yukarıda değinilmişti. İktisadi bakımdan da Türkiye büyük zarara girdi. BM'nin ambargosu yüzünden Irak'la ticaret ilişkileri canlanamadı. Resmi bir tahmine göre Türkiye'nin körfez krizi yüzünden kayıpları, alternatif maliyetlerle birlikte 100 milyar doları bulmuştu. Savaştan sonra ABD ve kimi Arap ülkeleri bu zararı tazmin edecek bazı önlemler aldılarsa da bunlar devede kulaktı.

20 Ekim 1991 Seçimleri

Sekiz yıllık iktidardan sonra ANAP bu seçimleri kaybetti ve böylece Türkiye ile 12 Eylül düzeni arasında önemli bir mesafe daha girmiş oldu. Çünkü Özal'ın o düzenle ne denli ilişkili olduğu ortadadır. Seçimi kazanan, oyların %27'sini alan Demirel'in DYP'si oldu. ANAP %24, SHP de %21 oranında oy aldılar. Bu sonuç SHP için çok tatsız bir sürpriz oldu, çünkü 1989 yerel seçimlerinde birinci gelmişti. Bu ani savrulmanın nedenlerini belirlemek kolay değildir fakat büyük olasılıkla seçmenin Demirel'i Erdal İnönü'ye yeğlemesi söz konusuydu. Demirel bir “baba” imgesi olarak ortaya çıkıyordu, halk da ona “baba” diyerek bunu benimsemişti. Ayrıca Demirel daha iyi bir hatipti ve halk avcılığının ustasıydı. Hemen her konuda sözler veriyordu – örneğin, iki anahtar (bir ev, bir de araba için), yeşil kart (bedava sağlık), 500 günde enflasyonu %10'a indirmek. SHP, Kürt partisi olarak tanınan Halkın Emek Partisi (HEP) ile seçim ittifakı yapmıştı. Bu ittifak SHP'nin oylarını kimi yerlerde artırmış olabilir, ama kimi yerlerde de azalmasına yol açtığı tahmin edilebilir. Daha da kötüsü, Leyla Zana ve Hatip Dicle adlı HEP kökenli milletvekilleri ant içme töreninde Kürtçülük yapmaya kalkıştılar. Bu ve başka olaylar sonucunda bu gibi milletvekilleri SHP'den istifa ettiler.

Hükümet kurmaya gelince, DYP ortak olarak SHP'yi seçti. Bu, çok çarpıcı bir olaydı, çünkü 1970'lerde Milliyetçi Cephe hükümetleriyle ideolojik kutuplaşmanın başını çekmiş olan Demirel şimdi ortak olarak ona ideolojik anlamda yakın olan ANAP'ı değil de sol sayılan SHP'yi seçiyordu. Tabii SHP ideolojik olarak DYP'ye uzaktı ama CHP'nin ardılı olarak (DYP de AP'nin ardılıydı) 12 Eylül'ün sillesini birlikte yemiş olmak gibi bir ortaklıkları vardı. Bu iki partinin karma hükümeti, Türkiye'de sağ ile solun “barışması” olarak selamlandı.

Karma hükümetin programı büyük umutlar doğurdu. Yeni bir anayasa hazırlanacak ve demokratikleşmeyi sağlamak için 12 Eylül mevzuatı gözden geçirilecekti. Bu arada işkencenin önlenmesi, işçi ve sendika haklarının genişletilmesi, daha bağımsız yargı, YÖK'ün kaldırılarak üniversitelerin yeniden yönetsel özerkliğe kavuşturulmaları öngörülüyordu. Ne yazık ki bu güzel tasarılar uygulamaya geçirilmediği için sonuç düş kırıklığı oldu. Yeni bir anayasa yerine, yalnızca radyo ve televizyonda devlet tekeline son veren bir anayasa değişikliği yapıldı. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda değişiklik ve 12 Eylül'ün kapattığı partileri yeniden açma (19 Haziran 1992) gibi kimi düzenlemeler yapıldı. CHP yeniden kuruldu ve 9 Eylül 1992'de SHP'den ayrılmış olan Deniz Baykal genel başkan oldu. Özal, Demirel hükümetine çeşitli zorluklar çıkardığı için cumhurbaşkanını aradan çıkarmak üzere “by-pass” diye adlandırılan kimi yasalar yapıldı.

17 Nisan 1993 günü Özal geçirdiği kalp krizi sonucunda öldü. 16 Mayıs'ta yerine Süleyman Demirel cumhurbaşkanı seçildi.

Demirel'in Cumhurbaşkanlığı, Çiller'in Başbakanlığı

Demirel İnönü'nün desteğiyle cumhurbaşkanı seçilmişti. İnönü, daha yansız, daha Atatürkçü birinin cumhurbaşkanlığı için çaba göstermediği için haklı olarak eleştirildi. Anlaşılan İnönü, hükümet ortağının bu yöndeki güçlü arzusuna karşı durmayı uygun görmemişti. Ayrıca, Demirel, Özal gibi mütevazı, taşralı bir çevreden, aynı ideolojik çizgiden gelmekle ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde onun okul arkadaşı olmakla birlikte, anayasal kurallara, yurtseverlik gereklerine uymak konusunda ondan belki daha dikkatliydi. Demirel, Özal gibi halkın doğrudan seçeceği, geniş yetkili bir cumhurbaşkanlığını Türkiye için daha uygun görenlerdendi. Sık sık da bu gereği vurgulamıştır. Demirel'in ABD'yi model alan, fakat ABD dışında yarı-diktatörlük yönetimlerine yol açan bu hükümet biçimi gerçekleştiğinde kendisini bu iş için en uygun aday gördüğünü tahmin etmek yanlış olmaz.

Demirel cumhurbaşkanı olunca, DYP önderliği (ve başbakanlık) sorunu ortaya çıktı. Demirel'in siyaseten yasaklı olduğu dönemde DYP'nin önderliğini üstlenmiş olan Hüsametdin Cindoruk, akla gelen ilk isimdi. Fakat muhtemelen Demirel'in desteği konusunda kuşkuları dolayısıyla Cindoruk isteksiz gibi görünüyordu. Partililer ısrar edince Demirel'e danıştı, fakat anlaşılan, ondan bir özendirme gelmediği için, aday olmayacağını açıkladı. Böylece meydan Tansu Çiller'e kalıyordu. Çiller Boğaziçi Üniversitesi'nde iktisat profesörü iken Demirel'in dikkatini çekmiş ve 1991 seçimlerinde de milletvekili olmuştu. Çiller ABD'de uzun yıllar kalmış, tutkulu ve kararlı bir kişiydi. Kocasına soyadını kabul ettirmişti. Eşi, İstanbul Bankası iflas ettiği zaman onun genel müdürü olmakla ve bir kooperatif yolsuzluğu davasıyla tanınmıştı. Kimi gazete ve televizyonların yoğun desteğini de alan Çiller genel başkan seçildi ve başbakan oldu. SHP ile karma hükümet yeniden oluşturuldu.

Çiller hükümeti güvenoyu almak üzereyken Sivas olayı patlak verdi. 2 Temmuz 1993 günü 4. Pir Sultan Abdal Etkinlikleri için Sivas'ta bulunan kimi aydın ve sanatçılardan 35'i Madımak Oteli'nde azgın bir İslamcı kalabalık tarafından yakıldı. İşin daha da acısı, olay apansız değil, kentte bütün gün süren bir kargaşalığın ve dört saatlik bir kuşatmanın sonunda, ayrıca polis, jandarma ve ordu birliklerinin gözleri önünde cereyan etti. Olay sırasında Demirel, "Devlet güçleriyle halk karşı karşıya getirilmemelidir" dedi. Olaydan sonra Çiller olayı önemsiz göstermeye çalışıyor ve "Otelin etrafını saran vatandaşlarımıza hiçbir biçimde zarar gelmemiştir" diyordu. İnanılması zor, fakat burada geçen "halk" ve "vatandaşlar" sözcükleri cinayetin sorumlusu olan gruplar için kullanılmaktaydı. Güvenlik güçlerinin etkisizliği belki bu tutumla açıklanabilir. Birçokları şenlikte Aziz Nesin'in bulunuşunu tahrik olarak nitelendirdiler, çünkü bir süre önce Nesin, Salman Rüşdi'ye yakınlık gösteren davranışlarda bulunmuştu. Fakat bu bir özür olamaz, yalnızca bir açıklama olabilir. Türkiye'de başbakanlığa ilk kez bir kadının gelmiş olmasına sevinmiş birçok insan böylece büyük bir düş kırıklığına uğradılar. Sivas olayının 31 Mart ve Menemen olayları türünden ve aynı önemde bir gericilik olayı olduğuna kuşku yoktur.

6 Haziran 1993'te, Erdal İnönü siyasetten çekileceğini açıkladı. 11 Eylül'de yapılan kurultayda Murat Karayalçın genel başkan seçildi. İnönü onursal genel başkan oldu. İnönü zaten siyasetten çok fiziğe meraklı olarak biliniyordu, fakat CHP'liler soyadının müthiş çekiciliğinden yararlanmak konusunda çok ısrarlı olmuşlardı. İhtimal o da konumunun ona sorumluluk yüklediğini düşünüyordu ve bu yüzden de ısrarlara dayanamamıştı. Şimdi ise işin tadı kaçmış bulunuyordu. Demirel'in yanında İnönü ve partisi pek varlık gösterememişti. Bir de Sivas katliamının siyasal ve manevi sorumluluğu sırtına binmişti. Galiba İnönü'nün başardığı en önemli iş Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) kurulmasıydı. Fakat bu da bir bakıma eksik kalmış bir uygulamaydı, çünkü insan ve toplum bilimlerini içerecek TÜBİTAK'ın karşılığı olan örgüt kurulmadan, bütün bilimleri kapsamak üzere TÜBA kurulmuştu.

Demirel-İnönü karma hükümeti zamanında dar gelirli için kayda değer bir iyileştirme gelmediği gibi, hiç değilse 12 Eylül'ün YÖK yasası yürürlükten kaldırılabilirdi. Hem de bu, hükümet programında vaat edilmiş bir husustu. Ne yazık ki o da başarısız oldu.

Çiller'in başbakanlığı hayli olaylı geçmiştir. ANAP milletvekilleri Çiller'in malvarlığının araştırılması için TBMM'ye bir önerge verdiler. İddiaya göre, Demirel hükümetindeki devlet bakanlığı sırasında yaptığı yolsuzluklarla 7 milyon dolarlık bir servet yapıp bunu ABD'de taşınmazlara yatırmıştı. Bu varlığını 1993'te verdiği mal bildiriminde açıklamamıştı. SHP'nin Çiller'e verdiği destek sayesinde önerge reddedildi. 90'lı yıllarda buna benzer başka önergeler

verildi, fakat örneğin Mesut Yılmaz hakkında da benzer iddialar olduğu için, ANAP ile DYP iddialarından vazgeçmek hususunda karşılıklı anlaşabiliyorlardı. Bir de koalisyon ortaklığı kurabilmek uğruna partiler bu tür önergelerinden vazgeçebiliyorlardı. (Refah Partisi'nin DYP ile ya da DSP'nin ANAP'la koalisyon kurabilmek için yapacakları gibi.)

İkinci önemli gelişme iktisadi bunalımdı. Özal hükümetlerinin başlattığı açık vermeye ve borçlanmaya dayalı sorumsuz iktisadi ve mali siyasetler kaçınılmaz yıkımı getirdi (1988 ile 1993 arasında dış borç 41 milyardan 67 milyar dolara yükseldi). Bu siyaseti Demirel ve Çiller hükümetleri de sürdürmüştü. Aslında uluorta harcama ve borçlanma siyaseti 1950'lerde Demokrat Parti'nin Menderes hükümetlerince başlatılmıştı. Bu siyaseti eleştirenlere Menderes, ders verircesine, çağdaş uygarlığın bir "kredi medeniyeti" olduğunu öne sürmüştü. Moody's adlı uluslararası kuruluşun Türkiye'nin kredi notunu düşürdüğünü açıklaması bunalımı tetikledi (14 Ocak 1994). Dolar bir anda 15.000'den 38.000 TL'ye yükseldi, kimi bankalarda para çekme kuyrukları oluştu, borsa çöktü. Sonunda "5 Nisan Kararları" alındı. KİT ürünlerine ortalama %50'ye varan zamlar yapıldı. Enflasyon %100'ü aştı, olağanüstü vergiler kondu, hazine bonolarının faizleri %400'e yaklaştı. Banka mevduatları devletçe garanti edildi. IMF'ye başvuruldu ve bir stand-by anlaşması yapıldı. Bütün bunların yol açtığı yıkım ve sefalet tahmin edilebilir. Ne yazık ki, SHP koalisyonun "sol" ortağı olmasına karşın, görünüşe bakılırsa, sorumsuz siyasete son vermek için, ya da, bunalım geldiğinde, dar gelirlielerin yükünü hafifletmek için bir çaba harcamadı. Bu da zaten 90'lı ve 2000'li yıllarda sağ partilerle karma hükümet kuran "sol" partilerin şaşmaz davranış biçimi olmuştu.

27 Mart 1994'te yerel seçimler yapıldı. DYP %21,4, ANAP %21 oranında oy aldı. Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi %19 ile üçüncü oldu ve Ankara (Melih Gökçek) ve İstanbul (Recep Tayyip Erdoğan) belediye başkanlıklarını SHP'den aldı. SHP %13,6 ile ancak dördüncü olabildi. İzmir'in belediye başkanlığını da DYP adayına (Burhan Özfatura) kaptırdı. SHP ve ardılı olan CHP'nin oylarındaki bu düşüş, İslamcı oylarındaki ise bu artış 1995 seçimlerinde de sürecekti.

İslamcı oyların yükselişi öncelikle "büyük" partilerin, iş bulma, halka iktisadi ve toplumsal yarar sağlamadaki başarısızlığına karşı protesto ve aynı zamanda İslamcıların bunu sağlayabileceği umudu olarak açıklanabilir. İkincisi, şeriatçı yandaşlarının (Türkiye'de ve Avrupa'da) cömertliği sayesinde büyük paralar toplayabiliyorlardı. Suudi Arabistan ve Libya gibi ülkelere de mali destek aldıkları ileri sürülmektedir. Üçüncüsü yerel örgütleri çok çalışıyor, kapı kapı dolaşıp propaganda yapıyor, birçok kez gıda yardımlarında da bulunuyorlardı. Dördüncüsü, kimileri sırf dinsel amaçlarla, salt şeriatçı oldukları için bunlara oy vermektedir.

1995 yılında SHP'de önemli gelişmeler oldu. Bu parti 18 Şubat'ta CHP ile birleşti. CHP önderi Baykal ve SHP önderi Karayalçın, Hikmet Çetin'in genel başkan olması konusunda anlaştılar. Bu uzlaşma fazla sürmedi ve 10 Eylül'de Baykal genel başkan oldu. Baykal bir "varlık" göstermek istiyordu. Bu yüzden Çiller'le karma hükümetin devamı koşullarında anlaşamadılar (20 Eylül). Çiller istifa etti, fakat başka bir almaşık göremeyince, CHP ile koalisyona razı oldu. Baykal'ın koşullarından biri erken seçimdi. Böylece 24 Aralık 1995'te genel seçimler yapıldı. Oyların %21'ini alan Refah Partisi, 1. parti oldu. ANAP %20, DYP %19, DSP %15, CHP %11'le ancak 5. oldu. Refah'ın yerel seçimlerden bu yana üçüncülüğün birinciliğe tırmanması ve Ecevit'in DSP'sinin bir anda CHP'nin (+SHP) önüne geçmesi çok önemli gelişmelerdi. 1950'den bu yana seçimleri hep şeriata, ağalık-şeyhlik düzenine "göz kırpan" parti ya da partiler toplamı kazanmıştı. Şimdi şeriatçı

partinin kendisi, %21 oyla da olsa, 1. parti durumuna yükseliyordu. Atatürk Cumhuriyeti nereye gidiyordu? “Atatürk’ün kurduğu parti” diye propaganda yapan CHP ise erken seçimi dayatmasına rağmen, yenilgiye uğrayarak neredeyse “kıl payıyla” meclise girebilmişti.

Genel seçimlerden önceki önemli bir gelişme de, AB ile 6 Mart 1995’te Gümrük Birliği Anlaşması’nın imzalanmasıydı. Birlik 1 Ocak 1996’da yürürlüğe girecekti. Hükümet ortakları antlaşmayı tam üyelik yönünde büyük bir adım olarak sunmuş ve seçimlerde bunun ödülünü elde etmeyi ummuşlardı. Ancak, öyle anlaşıyordu ki seçmen, bunun yerine 5 Nisan Kararları’nı dikkate almıştı. Kimi eleştirilere göre ise, Yunanistan’ın zorluk çıkarmamasını sağlamak üzere Türkiye Güney Kıbrıs ile üyelik görüşmelerinin başlangıç tarihinin ilan edilmesine sesini çıkarmamıştı. İmzayla aynı günde bu tarih de açıklanmış bulunuyordu. Bu eleştirilere göre, böylece KKTC “satılmış” oluyordu. Bu gelişmeler KKTC’de rahatsızlık uyandırdığı için Demirel ve Denktaş, KKTC için Türkiye güvencesinin sürdüğünü duyuran ortak bir açıklama yaptılar (28 Aralık 1995).

Refah Partisi’nin seçim zaferi düzen için müthiş bir açmazdı. Daha önceki İslamcı parti olan MSP, 1974’te Ecevit’in CHP’siyle hükümete gelmiş ve o zaman birçok Atatürkçü bu davranışı bir rezalet olarak algılamıştı. Fakat MSP o hükümetin küçük ortağı durumundaydı. Ecevit başbakandı. Şimdi ise Erbakan’ın başbakan olması söz konusuydu. Kimileri RP’nin, oyların yalnız %21’ini almasıyla, geriye kalan %79’luk kesimin İslamcı olmamasıyla avunuyordu. Ne var ki, öbür partilerin bir araya gelmesi çok zordu. Çiller’le Mesut Yılmaz arasında büyük bir geçimsizlik vardı ve Yılmaz, kendisiyle ilgili yolsuzluk iddialarına bakmadan, Çiller’i yolsuzluk dosyalarıyla siyasetten “yok” etmek istiyordu. Herhalde bu yoldan DYP’nin oylarını alabileceğini düşünüyordu. Öte yandan Ecevit’in Baykal ve CHP’ye yönelik tepkisi anlaşılan iki partinin birleşmesi konusuna olduğu kadar, aynı karma hükümet içinde birlikte olmaya da uzanıyordu.

Erbakan-Çiller Hükümeti

Önceleri Erbakan bir ortak bulamadı ve Yılmaz’ın başkanlığında DYP ile bir hükümet kuruldu. Bir süre sonra Çiller Yılmaz’ın yerine geçecekti. Fakat Anayasa Mahkemesi güven oylamasında yeterli oyların sağlanamadığına karar verince ve ANAP’ın Çiller’in yolsuzluklarıyla uğraşmakta olduğunun duyulmasıyla, ANAYOL hükümeti 6 Haziran 1996’da sona erdi. Erbakan’a hükümet kurma görevi verildiğinde ANAP Çiller’in örtülü ödeneğiyle ilgili bir önerge sunmuş bulunuyordu. RP önergeye karşı oy verince, Erbakan Çiller’i hükümete katılmaya ikna edebildi. Oysa seçimlerde Çiller partisinin laikliğin güvencesi olacağını söylemişti. Karar DYP’de ufak bir isyana yol açtı. 4 milletvekili ANAP’a geçti, 10’u güvenoyu vermedi, 5’i çekimser kaldı.

Batı’da kimileri Türkiye’de İslamcılığa (Müslüman köktendinciliğe) karşı olan duyarlılığı pek anlamıyorlar. İslamcı partilerin Almanya ve İtalya’daki Hristiyan Demokrat partilerin benzeri, bir çeşit “Müslüman demokrat” partiler olduğunu düşünüyorlar. Bu görüş doğru değil, çünkü Orta ve Batı Avrupa’daki gelişme evreleriyle Türkiye’ninkiler arasındaki farkı hesaba katmıyor. Avrupa’nın büyük bölümünde dinsel yasalar, engizisyon, cadı avları gibi kurum ve uygulamalar yüzyıllar öncesinde kalmıştır. Türkiye belki ortaçağını çok daha uygar biçimlerde yaşadı. Ama ne var ki, Türkiye’de bugün dahi yaşayan bir ortaçağ var. Birçok yörede kadınların gördüğü muamele, “terbiye” amaçlı dayanın yaygınlığı, on yıl önceki Sivas olayı, günümüzdeki ortaçağın somut örnekleridir. Batı’nın çoğu yerinde dinsel yasalar çok geçmişte kalmış bir olgudur, oysa İslam dünyasının birçok ülkesinde şeriat yürürlükte, Türkiye gibi yürürlükte olmadığı yerlerde de pek çok insan bunun uygulanmasını istemektedir. Kimi Müslüman ülkelerde şeri ceza hukukunun recm

(taşılayarak öldürme) cezası dahi uygulanmaktadır. İslamcı ailelerin, çocuklarını yetiştirirken cehennem azabı korkutmalarıyla onların duygu ve düşünce dünyaları üzerinde kurdukları ağır baskı başlı başına bir insanlık faciasıdır. Demokrasi adına İslamcılarının siyasal özgürlüklerinin şampiyonu kesilen Batılıların bütün bunları hesaba katmaları gerekir. 21. yüzyılda şeriatta, dolayısıyla İslamcılıkta demokratik olarak değerlendirilebilecek pek az şey vardır.

Demin sözü edilen Batılı gözlemciler gibi, bizdeki ikinci cumhuriyetçiler de İslamcılığın Türkiye için tehlikesinin abartıldığını, İslamcılarının hızlı bir “yumuşama” sürecinden geçtiklerini, dolayısıyla partilerinin Avrupa’daki Hristiyan Demokrat partilerle karşılaştırılabilecek bir düzeye yaklaştıklarını ya da ulaştıklarını düşünmek eğilimindedirler. Türkiye’ye İslamcılığın egemen olacağı, bu ülkenin bir İran olabileceği düşüncesi bunlara göre “paranoya”dır. Onlara göre, Türkiye asla bir İran olamaz. Oysa dünya tarihine bakıp, Almanya gibi bir ülkede Hitler’in iktidara gelişi, komünizmin Rusya’ya egemen olup ortadan kalkışı, İran’daki İslam devrimi, Avusturya’da bir süre önce Haider’in seçim başarısı gibi örnekler ve bu gelişmelerin öngörülemediği düşünülürse, belirli bir toplumda gelecekte ne olacağı konusunda kesin bir kestirimde bulunmak ancak varsayım düzeyinde kabul edilebilir. Bu doğruysa, o zaman birtakım olasılıklara karşı önlemler üzerinde ısrar etmenin paranoya diye kolayca damgalanamayacağı ortaya çıkar.

Türkiye gibi, hukuk dizgesinin laikliğe göre kurulduğu bir ortamda, özellikle siyaset alanında İslamcı etkinliklerde bulunmak kolay değildir. Onun için İslamcılar gizlenme sanatını genellikle çok ileriletmişlerdir. Örneğin, Erbakan, her biri kapatılmış olan ardı ardına iki parti kurmuştur. Üçüncü ve dördüncüsü, yani Fazilet ve Saadet partileri, Erbakan’ın siyaset yapması Anayasa Mahkemesi’nce yasaklandığı için, yandaşları tarafından kurulmuşlardır. Erbakan, izlediği çizgiye “milli görüş” adını vermektedir. Milli sözcüğü bugün ulusal anlamına geliyor ama daha eski zamanlarda dinsel cemaat anlamında kullanılıyordu. Erbakan ve izleyicilerinin hangi anlamda kullandıklarından insan pek emin olamıyor. Erbakan’ın son partisinin adı (Saadet) bildiğimiz mutluluk anlamında da olabilir, “Asr-ı Saadet”teki (Peygamber’in zamanı) anlama bir gönderme de olabilir. Yine iddia edildiğine göre, İslamcılar Atatürkçülüğe ya da laikliğe bağlılıklarını ileri sürdüklerinde, takıyye yapmaktadırlar, yani baskı altında, zorunluluktan, inançlarına aykırı şeyler söylemektedirler. Baskı altında söylenen yalanlar ise günah sayılmamaktadır. Tabii sürekli yalan söylemek kolay iş değildir. Hasan Mezarıcı, Şevki Yılmaz gibi kimi Erbakancıların, tepeleri atarak kafalarındaki asıl düşünceleri dile getirdikleri görülmüştür. Erbakan’ın kendisi de, bir gün egemen olacaklarını, bütün meselenin bu işin kanlı mı, kansız mı olacağına düğümlendiğini bir seferinde söyleyivermişti.

RP’nin TBMM’de çoğunluğu olmaması ve Atatürkçü güçlerin ağırlığı dolayısıyla, Erbakan serbestçe davranamıyordu. Çok kez “Batı kulübü”ne karşı tepkisini dile getirmişti, fakat Türk dış siyasetinin yapısını değiştirmek kolay iş değildi. Bununla birlikte almaşık bir yol geliştirmeye çalıştığı söylenebilir. Bir Müslüman askeri ittifakı ya da dolardan başka bir para birimi kullanan bir Müslüman ortak pazarı kurmak kolay gerçekleştirilebilecek şeyler değildi, fakat D-8 örgütünü kurmayı başardı. 22 Ekim 1996’da G-7 örneğini izleyen bu tasarıyı ilk açıkladığında, adı M-8 idi ve başlıca Müslüman ülkeleri, yani Türkiye ile birlikte İran, Bangladeş, Mısır, Endonezya, Malezya, Pakistan ve Nijerya’yı içeriyordu. İlginçtir ki, Mısır dine dayalı bir örgüt kurmanın rahatsızlığını duydu ve itirazı üzerine “M”, “D”ye çevrildi. (D, İngilizce gelişme sözcüğünün –develop– ilk harfiydi). D-8’in ilk zirvesi 4 Ocak 1997’de İstanbul’da yapıldı.

Örgütün değişik amaçları vardı. Bunlar arasında demokrasinin, iktisadi gelişmenin, ticaret ilişkilerinin özendirilmesi göze çarpmaktadır. Başlıca organı Dışişleri Bakanları Kurulu’dur.

Erbakan, İran ve Libya gibi kimi Müslüman ülkeleri de ziyaret etti. İkinci ülkeye ziyaretinde, TV kameraları ve basın önünde, Libya'nın önderi Kaddafi, Türkiye'nin Kürtlere muamelesi dolayısıyla Erbakan'ı payladı (6 Ekim 1996). Daha da çarpıcı olan, rahatsızlığı yüzünden okunan ve ter döken Erbakan, yanıt olarak bir çift laf bile edemedi. Kimi iddialara göre bu, onun 1989 seçimlerinde Libya'dan almış olduğu 500.000 dolarlık yardımdan ve/ya da ikisinin aynı gizli İslami örgütte bulunmasından, fakat Kaddafi'nin örgütte daha kıdemli oluşundan kaynaklanıyordu. Bunlara karşın, Erbakan ihtiyatı elden bırakmadı ve bakanlarından birini (Fehim Adak) Washington'a gönderip, iki müttefikin aynı zamanda yakın bir iktisadi ortaklık geliştirmelerini önerdi (24 Aralık 1996). Erbakan'ın bir de kamu kesimince ağır sanayi kurulması konusunda merakı vardı. Fakat Hazine'nin ağır bir borç yükü altında olması ve hükümet ortağı Çiller'in koyu bir liberal oluşu bu tür girişimlere engeldi.

Erbakan hükümeti zamanında kamuoyunu afallatan kimi olaylar oldu: İki tarikat şeyhinin cinsel rezaletleri, Susurluk olayı, kimi RP'li milletvekillerinin tepeleri atarak Atatürk Cumhuriyeti'ne nefretlerini açıklamaları, Başbakanlık Konutu'nda 51 tarikat şeyhine iftar verilmesi (12 Ocak 1997) gibi. Fakat daha önemlisi, Refahiyol hükümetinin, bakanlıklar, belediyeler, kamu iktisadi teşekkülleri, okullar, polis gibi kamu kuruluşlarına İslamcılarını yerleştirme işine hız vermiş olmasıydı. Bu, uzun süredir devam etmekteydi. Yerleştirilen kişiler genellikle imam-hatip okulları mezunlarıydı. Bu okullar 50'li yıllarda kurulmuştu, fakat bütün iktidarlar bunları çoğaltmayı dine bağlılıklarının bir göstergesi olarak ve oy avcılığı için görev bilmişlerdi. Ortaokul ve lise düzeyindeki bu okullar sözümona imam yetiştirecek meslek okullarıydı ama nedense imam olamayacak kızlar da bu okullara girebiliyordu. Üstelik, imam-hatip okullarının sayısı, imam gereksiniminin çok ötesinde, o kadar çoğalmıştı ki, laik okullara koşut bir çeşit almaşık dizge oluşturuyorlardı. Osmanlı'daki medrese-mektek ikiliği gibiydiler. 90'larda 120.000 öğrencisi olan 400 kadar imam-hatip okulu vardı. Basına yansıdığına göre Erbakan bu okullardan "partimizin arka bahçesi" diye söz etmişti. Birçok ana-baba parasız yatılı oldukları ya da memuriyete girme olanakları daha geniştir diye bu okulları yeğliyordu.

3 Kasım 1996'da Susurluk yakınında Mercedes markalı bir otomobil bir kamyonu çarptı. Otomobil sürücüsü Hüseyin Kocadağ, bir polis okulunun müdürüydü. Yolculardan biri olan Abdullah Çatlı, Türkiye İşçi Partili yedi öğrencinin öldürülmesi, Milliyet'in başyazarı Abdi İpekçi'yi öldürmekten ve Papa'yı yaralamaktan mahkûm Mehmet Ali Ağca'nın hapishaneden kaçırılması, uyuşturucu kaçakçılığı suçlarından Türk polisi ve Interpol tarafından aranmaktaydı. Üçüncü yolcu Sedat Edip Bucak, Urfa'daki Bucak aşiretinin reisi ve milletvekilliydi. Dördüncü yolcu Gonca Us adında bir modeldi. Bu son kişi ve Çatlı, başka isimli sahte kimlik belgeleri taşıyorlardı. Bunlar ve Kocadağ öldüler. Bucak yaşadı. Otomobilde silahlar ve susturucular da vardı. Sanki karanlık bir suikastı gerçekleştirmek üzere yola çıkmış gibiydiler. Olay bir anda hükümeti de içine alan bir rezalete dönüştü. 8 Kasım'da İçişleri Bakanı Mehmet Ağar istifa etmek zorunda kaldı. Kimi kanun kaçaklarına sahte kimlik belgesi sağlamaktan sorumlu olduğuna ilişkin yoğun söylentiler çıkmıştı.

Birtakım davalar açıldı, iki hükümet raporu hazırlandı, bir de meclis araştırması yapıldı. İş hayli karışık ve anlaşılan kökeninde, olası bir Sovyet istilasına karşı, İtalya'daki Gladio denen örgüt gibi NATO'nun kurduğu bazı gizli örgütler bulunuyordu. "Doğal olarak" bu örgütlerde çalışmak üzere seçilen kişiler aşırı sağcılar oluyordu. Kimi durumlarda, bu örgütler yasadışı işlere de bulaşmışlardı. Türkiye'de ASALA ve daha sonra PKK'ya karşı gizli hareketler yürütmek için de kullanıldıkları söyleniyordu. Tansu Çiller hükümeti zamanında daha geniş çapta kullanıldıkları ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi mafya türü etkinliklere girdikleri yönünde iddialar da vardı. Bu yüzden olaya tepki

gösterenlerin başında ANAP da yer alıyordu. Sonunda bazı kişiler mahkûm oldular, fakat genel olarak edinilen izlenim, işin köküne gidilmediği yönündedir. Ayrıca, bu olayın rezaleti küçümsemeye çalışan Erbakan-Çiller hükümetinin düşmesinde bir etken olduğu da görülmektedir. İşin dikkati çeken önemli bir yönü de, halkın katıldığı, bütün büyük kentlerde düzenlenen, yolsuzluklara karşı “Sürekli ışık için bir dakika karanlık” kampanyası oldu. 1 Şubat 1997’den 9 Mart’a kadar, saat 21.00’de ışıklar bir dakika süreyle kapatılıyor, çok kez ayrıca tencere kapakları vuruluyor, klaksonlar çalınıyordu. Bu arada dilimize, yolsuzluklara ve çetelere alet edilen devleti anlatmak için “derin devlet” deyiimi kazandırıldı.

Ordu Müdahale Ediyor

28 Şubat 1997 günü ordu müdahale etti, fakat bu müdahale 1960, 1971, 1980 müdahalelerine göre çok daha yumuşaktı. Hatta kimi çevrelerde biraz mizahi olarak, “post-modern darbe” diye adlandırıldı. 28 Şubat, Milli Güvenlik Kurulu’nun toplandığı tarihti. Bu toplantıda Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, Deniz Kuvvetleri komutanı Güven Erkaya ve öbür komutanlar köktendinciliğin yayılmasını önlemek için 18 maddelik bir önlemler demeti önerdiler. Anlaşılan Erbakan, Çiller, Demirel böyle bir gelişmeden haberliydim. Toplantı çok gergin geçti ve dokuz saat sürdü. Askerler nazik, fakat çok kararlıydılar ve ancak belgenin metninde kimi değişiklikleri kabul ediyorlardı. En önemli talepler arasında, tarikatlarca işletilen okul, yurt, vakıflara son verilmesi; imam-hatip okulları sayısının imam gereksinimini karşılayacak bir düzeye indirilmesi; köktendincilerin kamu kuruluşlarında, adalet örgütünde, okul ve üniversitelerde kadrolaşmalarına son verilmesi; İran’dan kaynaklanan yıkıcı etkinliklerin son bulması için önlem alınması; zorunlu ilköğretimin beş yıldan sekiz yıla çıkarılması yer alıyordu. Kurulun bildirisinde, laiklik yönündeki bu ilkelere aykırı davranışların yeni gerilim ve yaptırımlar getireceği belirtiliyordu. Hukuken, söz konusu önlemler ancak hükümete tavsiye niteliğindeydi, fakat hükümet bunlara uymak zorunluluğunu duymaktaydı. Ordu, hükümetin çekilmesini de istiyordu, fakat bunun doğrudan değil, psikolojik baskıyla gerçekleşmesi isteniyordu.

Herhalde en önemlisi, hatta buna çığır açıcı diyebiliriz, zorunlu eğitimin uzatılmasıydı. Türk halkının genel olarak daha çok eğitileceği; genellikle eğitimin ileri aşamalarından yoksun bırakılan kızların kültürel ve toplumsal düzeylerinin yükseleceği; imam-hatip ortaokullarının kapatılacağı anlamına geliyordu bu. 1973’te kabul edilen Milli Eğitim Temel Kanunu zorunlu eğitimin sekiz yıl olacağını buyurmuştu, fakat geçici bir madde bunun uygulamasını erteliyordu. Bu geçici madde nerdeyse bir çeyrek yüzyıl geçerliliğini korudu. Çok-partili dizge için ne acı ki, o sürede siyasal partilerin hiçbirini bunu mesele yapmamıştır. Şeriatçı çevreler imam-hatip ortaokullarının kapanmasına büyük tepki gösterdiler. Onlar için dinsel eğitimin 14 yerine 11 yaşında başlaması son derece önemliydi, çünkü 14 yaşındaki çocuğun beynini yıkamak daha zordur. Şeriatçı olmayan kimi çevreler de –yurtiçinde ve yurtdışında– demokratik bulmadıkları için bu askeri müdahaleye itiraz ediyorlardı.

Böylece ordu bir yandan 28 Şubat Kararları’nın uygulamasını, bir yandan da şeriatçıların etkinliklerini izlemeye koyuldu. Sonradan meydana çıktı ki, Genelkurmay bu amaçla Batı Çalışma Grubu adında bir birim kurmuştu. Derlenen bilgiler gazeteciler, yargıç ve savcılar, dışişleri görevlileri gibi kesimlerle yapılan toplantılarda aktarıldı. Bu “briefingler”in ilkinin tarihi olan 29 Nisan 1997’de gazetecilerle yapılan toplantı 3,5 saat sürdü, burada ordunun yeni savunma kavramı açıklandı. Buna göre dıştan gelen tehlike azalmış, içten, ikisi de aynı derecede tehlikeli, PKK ve şeriatçılıktan kaynaklanan tehlike öncelik kazanmıştı. 21 Mayıs’ta Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı

Vural Savaş, Anayasa Mahkemesi'nde laiklik karşıtı etkinlikleri yüzünden RP'nin kapatılması için dava açtığını duyurdu. İktidardaki partiye karşı kapatma davası açılması büyük yankı uyandırdı. Bu sıralarda Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu ve bazı işçi kuruluşları hükümetin çekilmesi için bir girişim başlattılar. DYP'den dört bakan, bakanlıktan, kimi DYP ve RP milletvekilleri partilerinden istifa ettiler. Bütün bu baskılar ve askeri darbe söylentileri arasında hükümet, Erbakan'ın başbakanlığı Çiller'e devretmesi yoluyla kendini kurtarmak istedi. 18 Haziran 1997'de Erbakan Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını ve aynı zamanda RP, DYP ve Büyük Birlik Partisi'nin kurulacak Çiller hükümetini destekleyeceklerine dair bir belge sundu. Ne var ki, Demirel, gerginlikleri azaltacak bir hükümete gereksinim olduğunu belirterek, hükümet kurma görevini Mesut Yılmaz'a verdi. RP ile DYP buna şiddetle karşı çıktılar.

Ama Yılmaz, DSP ve Hüsamet Cindoruk'un Demokratik Türkiye Partisi'nin desteğini alarak hükümeti kurdu. Baykal, CHP'nin bu hükümeti üç şartla destekleyeceğini bildirdi: erken seçim yapılması, sekiz yıllık ilköğretim kararının uygulamaya sokulması, yolsuzluk yaptığı ileri sürülen kimi milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması. Temmuz'da Yılmaz hükümeti güvenoyu aldı. 16 Ağustos'ta TBMM sekiz yıllık eğitim yasasını kesintisiz 23 saat süren ateşli bir oturumun sonunda kabul etti. 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi ikiye karşı dokuz oyla RP'yi laiklik karşıtı etkinliklerden dolayı kapattı. Aynı kararla, Erbakan dahil, yedi RP milletvekili milletvekilliklerini yitirdiler ve beş yıl süreyle siyasetten men edildiler. Erbakan'ın adamları yeni partilerini hazır etmişlerdi: Fazilet Partisi adındaki yeni partinin başına Erbakan'ın İstanbul Teknik Üniversitesi'nden sınıf arkadaşı Recai Kutan geçiyordu. Bu parti de 22 Haziran 2001'de Anayasa Mahkemesi'nce kapatılacaktı. Yerine 20 Temmuz'da Recai Kutan'ın önderliğinde Saadet Partisi kuruldu. Fakat bu sefer Erbakan'ın kimi yandaşları, "Biz değiştik" şiarı altında Adalet ve Kalkınma Partisi adında farklı bir parti kurdular (14 Ağustos 2001). Yeni partinin önderi Recep Tayyip Erdoğan'dı. İddialarına göre, "milli görüş"ten vazgeçmişler, muhafazakâr bir parti olmuşlardı.

28 Şubat sürecinde geri dönersek, Milli Güvenlik Kurulu aylık toplantılarında kökdendinciliği ya da irticayı Türkiye'nin güvenliğine karşı büyük tehdit olarak göstermeye devam ediyordu. Türban yasağı bütün üniversitelerde uygulanır oldu. Buna karşı kimi yerlerde protesto hareketleri de yapılmaktaydı. Başka önemli bir gelişme, ortaokulları kapatılan, yalnızca lise düzeyinde süren imam-hatip okullarına kayıtlarda büyük düşüşler olmasıydı. Anlaşılan memurluk elde etmek açısından, imam-hatip diplomasının bir üstünlük sağlamayacağı düşünülmeye başlanmıştı. 21 Nisan 1998'de o sıra İstanbul belediye başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan Siirt'teki bir konuşmasında okuduğu bir şiirden ötürü on ay hapse mahkûm oldu. Haber duyulunca İstanbul'daki Amerikan başkonsolosu ona bir destek ziyareti yaptı. Danıştay, bu durumda görevine devam edemeyeceği kararına vardı. Bu mahkûmiyet 2002 seçimlerinde de Erdoğan'ın başını ağrıtacaktı.

Yılmaz Hükümetinin Sonu-Ecevit Hükümeti

ANAP'a yönelik yolsuzluk iddiaları hükümetin sonunu getirdi. 22 Eylül 1998'de, Alaattin Çakıcı adlı bir mafya önderiyle ANAP'lı bir bakan olan Eyüp Âşık arasındaki telefon görüşmesinin kaseti basına sızdı. 15 Ekim'de işadamı Korkmaz Yiğit ile Çakıcı arasındaki telefon görüşmesinin kaseti ortaya çıktı. Türkbank'ın satışıyla ilgili yolsuzluk iddiaları gündeme geldi. Olayın soruşturulması için TBMM'ye verilen bir önergeye CHP destek verince Yılmaz istifa etti (25 Kasım). Uzun bir hükümet bunalımından sonra (bu arada bağımsız Yalın Erez'in hükümet kurma girişimi sonuçsuz kaldı), ANAP ve DYP'nin desteklediği, Ecevit başbakanlığında bir azınlık hükümeti kuruldu (11 Ocak

1999). Hükümetin amacı erken seçim yapmaktır.

28 Şubat'tan başlayarak, ordu siyasette daha etkin bir yer almaya başladı. 16 Eylül 1998'de Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş Hatay'da yaptığı bir konuşmada, Abdullah Öcalan'ın Suriye'de barınıyor olmasının kabul edilemezliğini belirtti. Böylece, yıllar sonra Suriye'nin bu konudaki düşmanca davranışı hem açık seçik dile getirildi, hem de bunun askeri yaptırımı olabileceği ima edildi. Ardından, başta Cumhurbaşkanı Demirel, siyaset adamları benzer yönde açıklamalar yaptılar ve bölgeye kuvvet kaydırmaları başladı. Bundan önce 14 Mayıs-26 Haziran 1997 tarihlerinde Kuzey Irak'taki PKK kamplarına karşı 50.000 askerin katıldığı büyük bir harekât yapılmış, aynı bölgede yapılan özel bir harekâtla PKK'nın ikinci adamı sayılan Şemdin Sakık yakalanarak Türkiye'ye getirilmişti (13 Nisan 1998). Sonuç olarak Suriye Öcalan'ı sınır dışı etmek zorunda kaldı. 20 Ekim 1998'de Adana'da imzalanan güvenlik anlaşmasıyla Suriye PKK'ya destek olmamak yükümlülüğünü üstlendi. Böylece PKK'ya çok ağır bir darbe vurulmuş oldu.

Bu arada Öcalan'ın Rusya'ya gittiği anlaşıldı, fakat Türkiye ve ABD'nin baskısı yüzünden Rusya onu ülkesinde tutmak istemiyordu. Bunun üzerine İtalya'ya geldi (13 Kasım) ve burada iki aydan fazla kaldı. Türkiye'nin iadesi için yaptığı talep geri çevrildi, fakat İtalyanların onu orada süresiz tutmaları zordu. Almanya Başbakanı Schröder, Öcalan yargılanmak için arananlar arasında olduğu halde, çok sayıda Türk ve Kürt yaşadığı için, Almanya'ya gelmesini istemediklerini açıkladı. Türk kamuoyu ise İtalya'ya büyük tepki göstermekteydi. Gösteri yürüyüşleri yapılıyor, İtalyan malları boykot ediliyordu. 16 Ocak 1999'da Öcalan'ın İtalya'dan gizlice ayrıldığı anlaşıldı, fakat nereye gittiği bilinmiyordu. Sonradan ortaya çıktı ki, Yunanistan'a sığınmıştı. Yunanlılar onu iki hafta barındırdıktan sonra Kenya'nın başkenti Nairobi'deki elçiliklerine götürüp "konuk" ettiler. Orada da iki hafta kaldıktan sonra, yeri belli oldu. ABD'nin yardımıyla yakalanıp yargılanmak üzere Türkiye'ye getirildi (16 Şubat 1999). Her ikisi de Türkiye'nin NATO müttefiki olan İtalya ve Yunanistan'ın, 30.000 kişinin ölümünden birinci derecede sorumlu tutulan bir kişiye gösterdikleri yakınlık, üzerinde her bakımdan önemle durulması gereken bir olaydır.

Öcalan'ın yargılanması 31 Mayıs 1999'da İmralı'daki Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde başladı. 28 Haziran'da mahkeme kararını verdi: Öcalan ölüme mahkûm edildi. Yargıtay da kararı onayladı. Ne var ki, karar uygulanmadı, çünkü o hükümet ve sonrakiler, son sözü söyleyecek olan TBMM'ye dosyayı intikal ettirmediler. Bunda, AB ve ABD'den kaynaklanan baskıların da rolü vardı.

PKK'ya karşı kazanılan zafer sayesinde DSP, yani Ecevit, 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde %22 oy oranıyla birinci parti oldu. %10 barajı yüzünden CHP, oyların ancak %9'unu aldığı için meclisin dışında kaldı. Ecevit, Devlet Bahçeli'nin MHP'si ve Mesut Yılmaz'ın ANAP'ı ile birlikte hükümeti kurdu. MHP'nin aşırı uç partisi olması dolayısıyla, o partiyle karma hükümet kurma konusunda bizzat Rahşan Ecevit tarafından tereddütler ileri sürüldüyse de, bunlar aşıldı. DYP ile koalisyon ise Yılmaz'la Çiller arasındaki kavga yüzünden olanaksızdı.

2002 yılına dek sürecek olan yeni hükümette önemli bir öge Sadettin Tantan oldu. Emniyet müdürü olarak geçmişte isim yapmış olan Tantan, ANAP'ın içişleri bakanı olarak 2000 yılında yolsuzluklara karşı bir savaşım başlattı. Balina, Kasırga, Bufalo, Matador gibi renkli isimleri olan bu harekâtlar birçok yolsuzluk örgütünü ortaya çıkardı, adalete teslim etti. Yolsuzlukların kimileri siyasileri de yakından ilgilendiriyordu. Örneğin Süleyman Demirel'in yeğeninin oğlu olan Yahya Murat Demirel, sahibi olduğu Egebank'ı "hortumlamak"tan sanık olarak mahkemeye çıkarıldı. Aleyhindeki kanıtlardan biri, Yahya Murat'ı gece vakti para torbalarını bankasından götürürken kayda almış olan

güvenlik kamerasının görüntüleri idi. Başka bir harekât “Beyaz Enerji” adını taşıyor ve Enerji Bakanlığı’ndaki yolsuzlukları hedef alıyordu. Bu soruşturmanın sonunda Mesut Yılmaz’ın “güvenilir” enerji bakanı Cumhur Ersümer istifa etmek zorunda kaldı. Bu etkinlik kamuoyunda ne denli olumlu karşılanırsa da, Yılmaz’ı rahatsız etmiş olmalı ki, Tantan 5 Haziran 2001’de devlet başkanlığına atandı. Buna karşılık o, hem bakanlıktan hem ANAP’tan istifa etti. Tantan’ın başlattığı harekâtlar sonucunda mahkemeler kimi sanıkları akladılar, kimileri de hafif denebilecek cezalarla kurtuldular. Ama en azından herkese çalıp çırpımlarının görmezlikten gelinmeyebileceğini göstermek bakımından yararlı oldu. Sadettin Tantan’ın işleri bakanlığından ayrılması üzerine piyasanın “bayram” etmesi (dolar düştü, borsa yükseldi) mali ahlak bakımından belki incelenmeye değer bir konudur.

Yeni TBMM iki bakımdan dikkati çekti. Cumhuriyet tarihinde ilk kez (12 Eylül fırtınasını dışta tutarsak) Atatürk’ün kurduğu CHP orada temsil edilmiyordu. CHP seçmenleri anlaşılan Ecevit’in ünlü dürüstlük ve yurtseverliğinden ötürü DSP’yi yeğlemişlerdi. Türkiye’de parti önderleri her düzey seçimde genellikle dilediklerini aday gösterebildikleri için son derecede güçlüdürler. Aynı biçimde seçmenler partiden çok, öndere oy vermek eğilimindedirler. Önderler o denli güçlüdür ki, seçim yenilgilerinden de pek etkilenmezler. Bununla birlikte CHP, büyük partiler arasında en aydın, en demokrat parti sayıldığı için, Baykal’ın genel başkanlıktan istifa etmesi bekleniyordu. Büyük çapta oy yitirmelerine karşın zar zor meclise girebilmiş olan Yılmaz ve Çiller’in yerlerini korumalarına karşılık Baykal önderlikten istifa etse de, sonra yeniden genel başkanlığa döndü.

Yeni mecliste dikkati çeken ikinci olay şeriatçı kadınların “üniforma”sı olan türban ve pardösüyü giyen Merve Kavakçı’nın Fazilet Partisi’nden milletvekili seçilmiş olmasıydı. TBMM’de bu kıyafet daha önce hiç görülmemişti ve kız öğrenciler ve bayan devlet görevlileri için yasaktı. Buna karşın TBMM’de ant içme törenine o kıyafetle geldi. Onun üzerine DSP milletvekilleri görülmemiş ve tabii iç tüzükte yeri olmayan bir şey yaptılar. Tempoyla el çırparak dışarı çıkmasını istediler. Bu gösteri bir süre devam ettikten sonra başkan oturuma ara verdi. Oturum yeniden açıldığında Kavakçı’nın gelmediği görüldü. Daha sonra Kavakçı’nın ikinci bir uyrukluğuna bulunduğu, bunun da bir Müslüman ülke olmayıp, ilginç bir biçimde ABD olduğu ortaya çıktı. Kavakçı ikinci uyrukluğunu Türk makamlarından izinsiz aldığı için Türk uyrukluğundan çıkarıldı. İşlemin iptali için idari yargıya yaptığı başvuru reddedildi.

O yaz, 17 Ağustos 1999’da, Türkiye’nin başına büyük bir felaket geldi. Merkezi Gölcük olan 7,9 şiddetinde bir deprem, en önemli sanayi merkezlerinden, dolayısıyla nüfus yoğunluğu yüksek bir bölgeyi (İzmit, Adapazarı, Gölcük, Yalova) altüst etti. Binlerce konut, birçok fabrika yıkıldı. Depremi sabah 03.00’te, hemen herkesin uykudayken oluşu kayıpların çok yükselmesine yol açtı. 16.000 kişinin öldüğü, 40.000 kişinin yaralandığı tahmin ediliyor. Bu kadar çok kayıp olmasında yolsuzluk ve ihmallerin çok büyük payı vardı. Yıkılan binaların birçoğu, ancak çok özel önlemler alındığı takdirde yapı işleri için kullanılabilecek araziye yapılmıştı. Birçokları da pek çok kuralı çiğneyerek yapılmış çürük yapılardı.

AB’nin 10 Aralık 1999 günü sonuçlanan Helsinki Zirvesi’nden Türkiye’yi adaylığa kabul etme kararı çıktı. Bu, AB’nin daha önceki tutumunun tersyüz edilmesi anlamına geliyordu. Daha 11 Temmuz’da AB Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Tom Spencer, açıkça, AB’nin Türkiye’yi üye almaya hiç niyeti olmadığını açıklamıştı. Ona göre, Türkiye’den birtakım yararlar elde etmek uğruna bunu söylememek dürüstlüğü aykırıydı. Eski Fransa cumhurbaşkanı Giscard d’Estaing de bu görüşteydi. Üyelik yerine, çok yakın ilişkiler sağlayan bir çözüm bulunabilirdi. Aralık 1998’deki Lüksemburg Zirvesi’nde de henüz tam üyeliğin söz konusu olmadığı açıklanmıştı. Anlaşılan AB’nin tutum

değişikliğinde Gölçük deprem felaketinin bir payı olmuştu. Daha somut olarak, felaketzedelere Yunan yardımı iki ülke hükümetleri arasında, özellikle dışışleri bakanları İsmail Cem ve Yorgo Papandreu arasında bir yakınlaşmaya vesile olmuştu. Fakat AB demecinde Kıbrıs ve Ege sorunlarına değinilmesi, büyük rahatsızlıklara neden oldu. Acaba bu sorunların çözümü için bir özendirme mi söz konusuydu, yoksa bunların çözümü üyeliğe kabul koşulu muydu? Bu rahatsızlığı gidermek için Javier Solana ve Gunther Verheugen acele Türkiye'ye geldiler. Ecevit'le yaptıkları görüşmeler sonunda, zaten AB'ci basın tarafından “treni kaçırmama” baskısı altında olan hükümet, çağrıyla kabul etti. Ecevit AB'nin “aile fotoğrafı” denen, toplantıya katılan temsilcilerin grup fotoğrafında yer alabilmek için Helsinki'ye uçtu.

XXXIII

2000’li Yıllar

Yeni bir Cumhurbaşkanı ve İktisadi Yıkım

2000 yılının Mayıs ayında Süleyman Demirel’in cumhurbaşkanlığının yedi yılı doluyordu. Mecliste hiçbir partinin çoğunluğu olmadığına göre, yeni cumhurbaşkanının partilerin üzerinde uzlaşabileceği birisi olması gerekiyordu. Adalet Partisi’nin başına genel başkan seçildiği 1964’ten beri Demirel, iktidarda olmasa da her zaman siyasetin en ön safında yer almıştı. Anayasa’yı değiştirip ona bir dönem daha cumhurbaşkanlığı yaptırma düşüncesi dolaşmaya başladı. Ve ilginçtir ki bu düşüncüyü somutlaştıran, uzun zaman onunla amansız bir yarışma içinde bulunmuş olan Ecevit’ti. Fakat öneri mecliste reddedildi. Anlaşılan, birçok milletvekili artık Demirel’i başta görmek istemiyordu. Bunun üzerine hükümet daha az tartışma çıkaracak bir aday ortaya çıkardı: Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer. Sezer sessiz, alçakgönüllü, ciddi bir insan görünümündeydi. 5 Mayıs 2000’de TBMM onu seçti. Fakat Sezer’in kolay “idare” edilebilecek bir insan olduğunu sananlar yanıldılar. Sezer ilkeli ve kararlı bir cumhurbaşkanı çıktı.

İktisadi yıkım, Sezer ile Ecevit arasındaki sert bir tartışma ve bunun Ecevit tarafından kamuoyuna şikâyet edilmesiyle tetiklendi. Tartışma 19 Şubat 2001 günü Milli Güvenlik Kurulu’nda cereyan etti. Aralık 1999’dan bu yana Türk iktisadiyatı IMF’nin dayatmış olduğu ve sabit döviz kurları içeren bir modele göre yürütülmekteydi. Bunalımdan sonra, tahmin edilebileceği üzere, aslında modelin yanlış olduğunu söyleyen pek çok uzman çıkacaktı. Üç günde borsa %29,3 oranında düştü, yıl boyunca Türk Lirası %130 değer yitirdi, enflasyon %90’a çıktı. 1,5 milyon insan işsiz kaldı. 20 banka kapandı, 40.000 bankacı işten çıkarıldı. Bütün bu sefalet ve kargaşalık karşısında Ecevit Dünya Bankası’nın genel müdür yardımcılarında biri olan iktisatçı Kemal Derviş’i çağırdı. Ecevit onu yıllar önce tanımıştı. Yalnızca uzman olarak gelmedi, 3 Mart’ta ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak atanarak hükümete girdi. Ekonomiyi “kurtaracak” yeni borçlar getirdi diye büyük basın tarafından göklere çıkarıldı, ekonominin “padişah”ı oldu. IMF’nin istediği 15 kadar yasayı 2-3 ay içinde çıkarttırdı. TBMM belki de hiç bu kadar uysal ve çalışkan olmamıştı. Türk hükümetleri ve TBMM daha önce de IMF ve AB dayatmalarına uysallık göstermişlerdi ama bu, tam bir teslim olma durumuydu. Direnmeye kalkışanları büyük basın eleştiri yağmuruna tutuyor, alaya alıyor ve siyaset sahnesinden silinmesini sağlıyordu. Kabul edilen yasaların kimi yararlı yönleri kuşkusuz vardı, ama son kertede ve en çok küresel güçlere yaradıkları söylenebilir. Herhalde en büyük darbe nüfusun %45’ini oluşturan çiftçilere vuruldu, çiftçiler büyük ölçüde kamu desteğinden yoksun kaldılar. Oysa zengin ülkeler kendi çiftçilerine büyük mali destek sağlamaya devam ediyorlardı. Çok-partili dizge ve küreselleşme süreci bakımından trajikomik olan, bugün çiftçileri perişan edenlerin, yarın seçim zamanında aynı insanlardan oy isteyecekleri (ve belki alamayacakları) gerçeği idi.

İşin şaşırtıcı başka bir yanı, büyük basının Derviş’e gösterdiği olağanüstü ilgiydi. Tenis oynaması, sokağa çıkıp taksicilerle çay içmesi, Amerikalı eşi manşet oluyordu. Kahraman muamelesi görüyordu.

22 Haziran 2001’de Anayasa Mahkemesi Fazilet Partisi’ni kapatma kararı verdi. Bir ay sonra (20 Temmuz) Erbakancılar Recai Kutan’ın önderliğinde Saadet Partisi’ni kurdular. Yukarıda da değinildiği üzere, başta Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül, bir kısım Erbakancılar yollarını ayırarak ve “değiştik” diyerek 14 Ağustos’ta Adalet ve Kalkınma Partisi’ni kurdular. Bugün AKP Anayasa’yı dahi değiştirecek bir güçle iktidarda olduğuna göre değişip değişmedikleri, ne ölçüde

değiştikleri görülecektir. Görünüşe bakılırsa, en önemli değişiklik Erbakan'ın Batı karşıtı söyleminin terk edilmiş olmasıdır. AKP önderleri ABD ve AB karşısında son derecede uysaldırlar ve bu yüzden de onlar tarafından desteklenmektedirler. Bunun dışında AKP'nin son kertede şeriatı getirmeyi arzulayan İslamcı bir parti olmadığını söyleyebilmek çok zordur. Tabii bu hedefe ulaşmak kolay değildir ve derece derece, ufak adımlarla gitmek zorunluluğu vardır. Türkiye'nin laik güçlerinin, Batı kamuoyunun "idare" edilmesi gerekmektedir. Ama şeriatı yönelişin AB çevrelerinde, kendilerini Türkiye'nin tam üyeliği sorunundan kurtaracağı için hoş karşılanacağı da kestirilebilir.

Ecevit Hükümetinin Sonu

2002'de Ecevit 77 yaşındaydı. Daha da önemlisi, bir kurama göre miyasteni (kas yorgunluğu) denen bir rahatsızlığı vardı, dolayısıyla az çok uzun süreli fiziksel etkinliğe dayanıksızdı, sık sık dinlenmesi gerekmekteydi. Bunun tek çaresi ağırca dozda kortizon almaktır. Fakat bu uygulamayı sürdürmek ya da birdenbire ilacı kesmek tehlikeli olduğu için dozların yavaş yavaş azaltılması gerekmekteydi. Bu görüşe göre resmi ABD ziyareti dolayısıyla hazırlanan yüklü bir programla başa çıkabilmek için ağır dozda kortizon almak zorunda kalmıştı. Bu ziyaret 14 Ocak 2002'de başlamış, 16 Ocak'ta Ecevit, Cumhurbaşkanı Bush tarafından kabul edilmiştir.

Söz konusu kuram doğru olsa da, olmasa da 4 Mayıs'ta Ecevit fenalaştı ve hastaneye gitmek zorunda kaldı. Mayıs boyunca ve Haziran başındaki resmi etkinlikleri iptal edildi. Hastalığı üzerine, kimisi iyice abartılmış her türlü dedikodu basında boy gösterdi ve bununla birlikte görevinden istifa etmesi gereğini ileri sürenler oldu. Bunlar, yapamayacağı bir işe asılıyor diye onu sorumsuzlukla, koltuk hırsıyla suçluyorlardı. Daha önce, Mart ortalarında Ankara'daki ABD Büyükelçisi Pearson karma hükümetin üç önderini ziyaret ederek, Kemal Derviş'e ve yaptıklarına ne ölçüde destek verildiğini saptamak istemişti. Söylentiye göre, büyükelçi bu desteğin pek hararetli olmamasından hoşnutsuzdu. Ecevit'in hastanelik olmasının hemen ardından, Derviş 9 Mayıs'ta bir gazeteciye, var olan siyasal belirsizliğin iyi olmadığını, belirsizliği gidermek için yapılacak erken seçimlerin ise ekonomiyi olumsuz etkilemeyeceğini bildirdi. Bu gelişmeler olurken Ecevit doktorunu ve dolayısıyla tedavi yöntemini değiştirdi. Bu sayede sağlık durumunda bir düzelme başladı.

8 Temmuz'da başta Hüsametdin Özkan (Ecevit'in sağ kolu), İsmail Cem, Kemal Derviş olmak üzere istifalar başladı. Çok büyük ölçüde Ecevit ve eşine bağlılık üzerine kurulu bir parti için, müthiş bir manzaraydı bu. İsyancılar ihtimal milletvekillerinin çoğunu peşlerinden sürükleyebileceklerini umuyorlardı, fakat Ecevit'in sağlığındaki düzelme bu beklentileri boşa çıkarıyordu. Nitekim 136 DSP milletvekilinden yalnız 63'ü ayrıldı, gerisi kaldı. Ayrılanlar, İsmail Cem'in önderliğinde Yeni Türkiye Partisi'ni kurdular (22 Temmuz). Bu ağır kan kaybından sonra karma hükümet mecliste çoğunluğun desteğini yitirdi. Ayrıca DSP, hükümetin en küçük ortağı durumuna düşmüş bulunuyordu. Böyle olunca Devlet Bahçeli'nin başbakanlığı üstlenmesi de beklenebilirdi. Fakat daha DSP parçalanmadan, 7 Temmuz'da Devlet Bahçeli, sanki Derviş'i yankıarcasına, siyasal belirsizlik varsa (hesapça Ecevit'in sağlık durumundan ötürü) seçimlerin 3 Kasım 2002'de yapılabileceğini söyledi. Kamuoyu yoklamaları AKP'nin birinci parti olacağını gösteriyordu, fakat DSP dışındaki bütün partiler kör bir iyimserlikle 3 Kasım seçimlerine koştular. Bu arada %10 barajını indirmeyi bile akıl edemediler. Meselede sevimli Derviş'in davranışları dikkat çekiciydi. Onu bakan yapmış olan Ecevit'i terk ettikten sonra, nedense İsmail Cem'i de terk etti. Bir süre uzak durdu, nihayet 23 Ağustos'ta CHP'ye girdi. Davranışı ilkeli sayılamasa da, akıllıcaydı. Herhalde kamuoyu yoklamalarını inceleyip ona göre davranmıştı. Baykal ise anlaşılan, Türkiye'nin "mali kurtarıcı"sını

partisi için bir kazanç olarak değerlendiriyordu. Oysa pek çok CHP’linin bu durumu şaşkınlık ve dehşet duygularıyla karşıladıklarını tahmin etmek yanlış olmaz.

Bütün bu gelişmeleri tam değerlendirebilmek için uluslararası duruma bir göz atmak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi, 11 Eylül 2001 saldırısı üzerine, o yılın başında ABD’de cumhurbaşkanı seçilmiş olan G.W. Bush, terörizme savaş ilan etti. Görünüşe göre, Bush, başından beri Türk Kara Kuvvetleri’ni bu işte önemli yardımcı rol oynayacak bir güç olarak düşünmüştü. Yine görünüşe göre, Erdoğan ve Gül, ta başından beri böyle bir “işbirliği”ne olumlu bakmışlardı – yalnız Irak’ta değil, başka dış siyaset konularında da. Ecevit hükümeti de iktisadi, toplumsal konularda çok uysal davranıyordu. Fakat iş Türkiye’yi Irak’a karşı dikmek, Kıbrıs’ta, Ege’de önemli ödünler vermek gibi konulara gelince, bu hükümetin çok uysal olmayabileceği az çok sezilebiliyordu. Onun için Ecevit hükümetinin baltalanması ve erken seçimlere gidilmesi ABD’nin yararınaydı. Bu amaca ulaşmak için neler yaptıkları ilerde yapılacak araştırmalarla aydınlatılabilecektir.

İlmli Siyasetin Sonu mu?

DSP parçalanınca, Ecevit Cem’in yerine Şükrü Sina Gürel’i, Kemal Derviş’in yerine de Masum Türker’i getirdi. Böylece hükümet, Ecevit’in daha önceki imgesine uygun, daha ulusçu bir renk kazandı.

Seçimler tam bir deprem oldu. Yalnızca iki parti AKP ve CHP %10’luk barajı aşarak meclise girebildi. Birincisi oyların %34’ünü ve hemen hemen koltukların 2/3’sini, dolayısıyla biraz çabayla tek başına Anayasa’yı değiştirebilecek bir konum elde etti. İkincisi %19’la hesapça “Atatürkçü” oyları aldı. DSP, payına düşen %1’le silinmişti. DYP % 9,5, ANAP %5, MHP %8 oranında oy aldılar. Çiller ve Yılmaz genel başkanlıktan istifa ettiler. Bahçeli ise sonraki parti kongresinde aday olmayacağını açıkladı ama yeniden seçildi.

Sözü edilen “deprem” nasıl açıklanabilir? Kuşku yok ki iktisadi bunalıma ve onun yol açmış olduğu sefalete bir tepkiydi. Görünüşe göre birçok insan bu durumdan geçmişteki büyük partilerin “IMF siyasetleri”ni sorumlu tutuyordu. Büyük partilerden hiçbirisi programlarında bu siyasetlere karşı çıkmadı. Fakat bazıları seçim kampanyasındaki konuşmalarında bu siyasetleri eleştirdiler. Bu özellikle Cem Uzan’ın Genç Parti’si için doğrudur. Genç Parti kısa bir süre önce kurulmuş, fakat etkin bir IMF karşıtı kampanya ve Uzanların sahip oldukları gazete ve televizyon kanalları sayesinde %7 oranında oy alabilmiştir. Araştırılırsa, sanırım AKP’nin IMF karşıtı tavırlar koyduğu, ya da birçok seçmenin bir şekilde AKP’yi IMF karşıtı tutumla ilişkilendirdiği ortaya çıkabilir. Öte yandan, çok kesin bir IMF karşıtı tutum içinde bulunanlar dahil, sosyalist partilerin yine marjinal oylar aldıkları görülüyor. Bir yandan seçmenin IMF karşıtlığı, bir yandan da aynı seçmenlerin gerçekten IMF karşıtı olan partilere oy vermekteki isteksizliği, Türkiye’de çok-partili siyasetin açmazlarından biri sayılabilir.

Atatürkçülüğün İdeolojiye Dönüşmesi

Aşağıda da anlatılacağı üzere, şariatçı kesimin dışında Atatürkçülük Türklerin ortak paydasıdır. Şariatçıların bir bölümü dahi Atatürk’ün gazilik sıfatıyla ilişki kurmak ister. Fakat Atatürkçülüğün “tam” bir ideoloji olarak billurlaşması görece yeni bir olaydır. Bir yandan felsefecilerin (Akarsu, Sinanoğlu, Gökberk) devrimin aydınlanma boyutunu ortaya çıkarmaları, bir yandan Kenan Evren’in “Atatürkçülüğüne” tepki olarak, Atatürkçülük hem düşünsel düzlemde hem de eylem düzleminde “tam” bir ideoloji olarak billurlaştı. Bu billurlaşmayla birlikte bir örgütlenme çabası başladı.

Atatürkçülüğün en önemli örgütü Atatürkçü Düşünce Derneği, Muammer Aksoy ve arkadaşlarınca 19 Mayıs 1989’da kuruldu. Derneğin yılı dolmadan Muammer Aksoy faili meçhul bir cinayete kurban gitti. 1990 yılında Çetin Emeç, Turan Dursun, Bahriye Üçok da aynı biçimde öldürüldüler. 1993’te Uğur Mumcu, 1999’da Ahmet Taner Kışlalı, 2002’de Necip Hablemitoğlu suikaste uğradılar. Yıllar sonra ilk cinayetleri işleyen kimi tetikçilerin yakalanıp hüküm giymelerinin (Umut Operasyonu) cinayetlerin faili meçhul niteliğini ortadan kaldıramadığını söyleyebiliriz. Çünkü bu katillerin kimlerden emir aldıkları, yıllarca yakalanmamaları için kimlerce korundukları henüz ortaya çıkmamıştır. Türkiye’deki gericilik (feodalizm, ağalık-şeyhlik düzeni, şeriatçılık, ortaçağ) ve onun baş destekçisi olan emperyalizm besbelli, bu biçimdeki Atatürkçülüğü kendileri için yaşamsal bir tehlike olarak algılamışlardı. Türkiye’de ana siyasal mücadele eksenini böylece şeriatçılık-Atatürkçülük olarak ortaya çıkarmaktadır. Emperyalizm ve ikinci cumhuriyetçilik şeriatçı cephenin yanında yer almaktadır. Emperyalizmle şeriatçılık, ağalık-şeyhlik düzeninin yakın ilişkisinin göstergesi Fethullah Gülen’in ABD’de, Cemalettin ve Metin Kaplan’ın Almanya’da, Esat Coşan’ın Avustralya’da oturmalarıdır.

Atatürk devriminin ne olduğu tam anlaşılınca –ki bu 80’li yıllarda oldu– başka bir şey ortaya çıktı. Hazırlığı 1945-1950 yıllarında olmakla birlikte, 1950’den sonraki dönemde Atatürk devriminin dondurulduğu ya da durdurulduğu anlaşıldı. Öyle ki, Cumhuriyet tarihimiz, bu yüzden bıçakla kesilmiş gibi ikiye ayrılıyordu. Atatürk Devrimi Dönemi (1919-1950), Kısmi Karşı-Devrim Dönemi (1950’den bugüne değin). Söz konusu karşı-devrim kısmidir, çünkü tam bir karşı- devrim olsa saltanat, hilafet, şeriat, eski yazı vb. geri gelirdi.

Kısmi karşı-devrimin iki büyük adımı 1951’de halkevleri ve halkodalarının, 1954’te köy enstitülerinin kapatılmasıdır. Bunun yanında imam-hatip okullarının açılması ve bunların meslek okulu olmasının çok ötesinde, Cumhuriyet’in ortaokul ve liselerine koşut, almaşık bir dizge olarak ortaya çıkmalarıdır. Yine kısmi karşı-devrimin bir sonucu olarak öğretmenliğin ikinci sınıf bir meslek haline düşürüldüğünü, zorunlu ilköğretimin yıllarca beş yıl olarak tutulduğunu görüyoruz.

Şimdi de kısmi karşı-devrim modelinin ana özelliklerine bakalım:

Bütünsel kalkınma yerine maddi kalkınma modeli benimsenmiştir. Yani, yol-baraj-fabrika-telefon-bilgisayar, petrol zengini kimi Arap ülkelerinde olduğu gibi, önceliklidir, eğitim-bilim-kültür-sanat ikinci düzleme itilmiştir. Nitekim kısmi karşı-devrimin tipik devlet adamları mühendistir. Bugün Türkiye iktisadi bakımdan hayli gelişmiş, toplumsal ve kültürel bakımdan hayli geri olma dengesizliğini göstermektedir. Sekiz yıllık zorunlu ilköğretim ancak ordunun zoruyla 28 Şubat 1997’de gelebilmiştir.

Aydınlanma ve bütünsel kalkınmanın, yani Atatürk devriminin ruhunun öldürülmüş olduğunu gizlemek için yoğun bir tören Atatürkçülüğü benimsenmiştir. Bu, tarihin en büyük ikiyüzlülükleri arasında sayılmalıdır.

Oy almak uğrunda şeyhler ve ağalarla, yani şeriatçılarla uzlaşma yoluna gidilmiştir. Oy karşılığında halkevleri, halkodaları, köy enstitüleri kapatılmış, şeriatçılara memurluk verilmiş, imam-hatip okulları açılmıştır. Kahramanmaraş, Madımak Oteli gibi facialar bu temelin üzerinde yükselmiştir.

Yine oy alabilmek ve/ya da yolsuzluk yapabilmek için sorumsuzca yatırımlar yapılmış, Türkiye borca batırılmış, on yılda bir gibi aralıklarla mali iflas yaşanmış, IMF ve Dünya Bankası kapıya dayanmış, durumu düzeltmek için askeri darbeler yapılmıştır. Demirel, “Borç yiğidin kamçısıdır”

sözüyle sağ iktidarların mali sorumluluk anlayışını dile getirmiştir. Borca batma yüzünden ülkenin bağımsızlığı ipotek edilmiştir. Bir zamanların en sağlam paralarından olan Türk Lirası pul edilmiştir.

Modelin ahlak bakımından da olumsuz yönleri vardır. Devlet adamlarının (ya da kadınlarının) olağanüstü bir hızla uluslararası zenginlik düzeyine yükseldikleri, mafya ile yakınlıklar kurabildikleri, “iti ite kırdırmak” taktiğini devlet siyaseti düzeyine yükseltebildikleri görülmüştür. Türkiye mafya, çeteler, faili meçhul cinayetler ülkesi olmak durumuna düşürülmüştür.

Türkiye ve AB

Ş satırlar yazılırken ite kaka şimdiye değin yürümüş gibi görünen AB’ye tam ye olma süreci büyük bir duraklama geirmekteydir. Çünkü AB, Rumların Güney Kıbrıs Cumhuriyeti’ni tanımamızı, liman ve havaalanlarımızı onların gemi ve uçaklarına tek taraflı olarak açmamızı dayatmaktadır. Oysa bu öyle bir süreç başlatır ki sonunda Türk askerinin KKTC’den çekilmesine, KKTC’nin de yok olup gitmesine varır.

Görünüşte Türkiye’nin AB’ye tam ye olması iki taraf için de çok yararlı olacaktır. Türkiye’nin bir kez stratejik önemi vardır. Boğazlar Türkiye’dedir ve lke Orta Asya’ya, Kafkaslar’a, Ortadoğu’ya bir geçit durumundadır. İktisadi bakımdan büyük bir pazardır, madenleri çoktur ve geniş bir yatırım alanıdır. Türkiye’nin güçlü ordusu yararlı bir öğe olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye içinse AB yeliği, iktisadi sorunlara çözüm, toplumsal, kültürel, eğitsel geleşme için bir olanak, demokrasisinin doğru dürüst işlemleri için bir garanti olarak görülmektedir. Özellikle zal’ın 1987’de tam üyelik başvurusundan beri Türkiye’nin bir tutkusu olmuş, her derde deva bir çare diye değerlendirilmiştir.

Ne var ki, üyelik önünde muazzam nesnel zorluklar vardır. Bir kez Türkiye’nin iktisadi azgeleşmişliği söz konusudur. Ekonominin çok önemli bir bölümü kayıt dışıdır. Vergi kaçakçılığı, kaçak işçi çalıştırma son derecede yaygındır. Resmi işsizlik %10 civarındadır ama gerçek işsizlik oranının aslında çok daha yüksek olduğu ileri sürülmektedir. Kişi başına gelir düşüktür (2004’te 2.232 avro) ve gelir dağılımı çok bozuktur. Tarım genellikle az geleşmiştir ve “reform” darbeleri altında sendelemektedir. Eğitim ve kültür de azgeleşmiş durumdadır. Birçok kız eğitim dışında tutulmaktadır. Sınıflar genellikle aşırı kalabalıktır, ğretmen maaşları çok düşüktür, okullar donanımsızdır, kitaplıklar az ve yetersizdir. nc nesnel bir zorluk, Türkiye’nin Müslüman, Avrupa’nın ise Hristiyan olmasıdır. Kimileri, Türkiye ve Avrupa laik olduklarına göre bunun sorun olmadığını düşünmektedirler. Oysa dindar olmayan Avrupalılar da kültürel bakımdan Hristiyanlardır. Dindar olmayan Türkler de kültürel bakımdan Mslmandırlar. Dördüncü bir zorluk da Türkiye’nin büyüklüğüdür. Hızla çoğalan 70 milyonluk nüfusu ile Avrupa Parlamentosu’nda Almanya’dan sonra Türkiye ikinci en büyük gruba malik olacak, bir süre sonra da birinci ülke konumuna gelecektir.

Öte yandan, Avrupalıların Müslümanlara ve özellikle Türklere karşı asırlardan beri süregelmiş önyargıları vardır. Bunu görmezlikten gelmek olanaksızdır. Türkiye’de hayal dünyasında yaşamayanlar AB’nin bizi tam ye yapmak konusundaki isteksizliğini açıkça görüyorlar. 2005 gznde en az on yıl sürmesi öngörülen görüşmelerin başlaması dolayısıyla bu isteksizliğin işaretleri ortaya çıkmıştır. Öbür adaylarla yürütülmüş olan görüşmelerin tersine, bunlar “açık uçlu” olacaktır. Yani, nereye varacakları pek belli değildir. Şimdiden Türk işçilerinin Avrupa’da serbest dolaşımı, tam bir üyelik olsa da, görünür gelecekte söz konusu değildir. Görüşmeler tam üyelik kararıyla

sonuçlansa bile, Fransa ve Avusturya şimdiden bunu halk oylamasına sunacaklarını açıklamışlardır. Ayrıca AB Anayasası için Fransa ve Hollanda'da halk oylamasının olumsuz sonuçlanmasında Türkiye'nin üyeliğe alınmasına tepkinin de bir rolü olduğu görülmektedir.

Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bütün bu isteksizliğe karşın, AB kesin bir ret yanıtı vermek yanlısı da değildir. Almanya Başbakanı Angela Merkel'in dile getirdiği gibi, Türkiye'yi AB'ye "özel bir ilişki"yle bağlamak yanlısıdır. Ama yakın zamanlara değin AB devlet adamları sanki Türkiye tam üye olacakmış gibi davranmışlardır. Pek dürüst sayılamayacak bu davranış, Türkiye'yi denetlemek ve ondan ödün koparmak olanaklarını verdiği için benimsenmiş görünmektedir.

Medyamızın hararetli desteğiyle yıllarca Türklerin tatlı rüyası olan AB üyeliği umudu artık kararmaya başlamıştır. Gümrük Birliği'nin sürekli Türkiye aleyhine sonuçlar vermesi durumu ağırlaştırmaktadır. AB'nin Kıbrıs konusunda dayatmaları da AB'nin Türkiye'yi almama niyetiyle açıklanmaktadır. İngiltere'nin İspanya ile var olan Cebelitarık sorununun İspanya'nın AB'ye alınmasına engel sayılmaması gibi, Türkiye'nin üye olmasıyla Kıbrıs işinin daha kolay çözüleceği pekâlâ düşünülebilirdi.

Türkiye'yi rahatsız eden başka bir şey, Alevilerin ve Kürtlerin azınlık olarak kabul edilmeleri yönündeki AB isteğidir. Oysa Lozan'da da kabul edilmiş olduğu gibi, biz yalnız Müslüman olmayanları azınlık olarak tanıyoruz. Alevilerin ve Kürtlerin kimi sorunları vardır, fakat bunlar azınlık durumuna "düşürerek" değil, demokratikleşmeyle, toplumsal ve iktisadi gelişmeyle çözülecek sorunlardır.

Ayrıca, Avrupa Parlamentosu sözde Ermeni soykırımının Türkiye'ce tanınması için bir karar almıştır. Batı parlamentoları da birer ikişer soykırım kararları almaktadır; İsviçre ve Fransa ise "gemi azıya alarak" soykırımı yadsımayı cezalandıran yasalar çıkartmışlardır. Oysa Türkiye'nin görüşüne göre tarihin son dönemlerinde Türklerle Ermeniler arasında karşılıklı kırımlar cereyan etmiş olsa da soykırım nitelemesini haklı gösterecek kanıtlar bugüne değin bulunamadığı gibi (Osmanlı arşivleri İstanbul işgalinde dört yıl ellerinin altındaydı ve aradıkları halde bir şey bulamadılar), bundan sonra da bulunacağı çok kuşkuludur. Tehcir, savaş zamanında düşmanla etkin bir işbirliği yapmış olan Ermenilere uygulanmış ve trajik sonuçlar doğurmuş olan bir tedbirdir.

Bütün olumsuz işaretlere karşın Türk hükümetleri AB'ye katılma umutlarını hiç yitirmemişler gibi konuşup davranmışlardır. Birçok kesimde onların durumun farkında oldukları, fakat orduyu siyaset dışında tutmak (28 Şubat sürecini kesmek) ve seçmene şirin görünebilmek için bu sahte iyimserliği sürdürdükleri söylenmektedir. Böylece Türkiye'nin AB üyeliği konusunun belki de AB ve Türkiye devlet adamlarının kamuoylarını (ama öncelikle Türk kamuoyunu) yanıltmak için oynadıkları karşılıklı bir oyun olduğu ortaya çıkıyor.

Birçok Türk için bütün bu gelişmeler çok kaygı vericidir ve sanki Türkiye'nin idam kararı Sevr Antlaşması'nın dirilmesi anlamını taşımaktadır. Onlara göre "ne pahasına olursa olsun" AB'ye girmeyi hedeflemek bunun için çok tehlikelidir. Bu gibiler daha bağımsız, kendine güvenen, borç zincirlerinden kurtulmuş, dış siyasette istediğini yapmakta özgür bir Türkiye düşlüyorlar. Bu durumda AB ile de daha sağlıklı, eşitliğe dayalı bir ilişki kurulabilir.

Sonsöz

Bu bölümde bir çeşit bilanço çıkarmak istiyorum. Önce ülkemizin eksilerini gözden geçirelim.

Atatürk devriminin niteliği 1980'den sonra ortaya çıktı. Bilinçli hale gelen Atatürkçülük böylece Atatürk devrimine aykırılıkları tanımakta zorluk çekmedi. 1950'den sonrasının kısmi karşı-devrim dönemi olduğu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin açık seçik iki döneme ayrıldığı anlaşıldı. Birincisi 1919'dan 1950'ye değin uzanan Atatürk devrimi dönemi, ikincisi 1950'den bu yana gelen kısmi karşı-devrim dönemidir.

Kısmi karşı-devrimin özelliği, aydınlanma devriminin durdurulması, bütünsel kalkınma anlayışından maddi kalkınma modeline geçilmesi olmuştur. Bunun somut göstergeleri, halkevlerinin 1951'de, köy enstitülerinin 1954'te kapatılmaları, öğretmenliğin ikinci sınıf meslek durumuna düşürülmesi, zorunlu ilköğretimin çok uzun zaman beş yılda kalması, imam-hatip okullarının imam-hatip gereksiniminin çok ötesinde çoğaltılması olmuştur. (İmam-hatip olmaları söz konusu olmayan kızların da bu okullara kabul edilmesi, bunların artık meslek okulu olarak değil, genel bir ortaöğretim kurumu olarak görülmek istendiğini göstermektedir.) Sekiz yıllık zorunlu ilköğretim ancak 1997'de ordunun zorlamasıyla gerçekleşebilmiştir.

Kısmi karşı devrimi fazla hissetmedik, çünkü devrimin birçok kazanımına dokunulamamıştır. Aynı zamanda süreç tören Atatürkçülüğü ile maskelenmiş, gizlenmiştir.

1950'den başlayarak seçimlerin hep istisnasız kısmi karşı-devrim partilerince kazanıldığını görüyoruz. Bu dönemde Atatürkçü ya da sol partiler hiçbir zaman TBMM'de çoğunluğu kazanamamışlardır. Bundan da anlaşılıyor ki ağalar ve şeyhler çok-partili dizgede önemli rol oynamaktadırlar. Tarikat başkanı, şariatçı önderlerin Türkiye'de barınamadıkları zaman Müslüman ülkelere gidecek yerde Hristiyan Batı ülkelerine sığınmaları, bu ülkelerin ağalık-şeyhlik düzenini, yani kısmi karşı-devrimi şu ya da bu ölçüde destekledikleri anlamına gelmektedir.

Seçimlerin hep ortaçağcıl güçlerce kazanılması belki yasalara uygundur. Ama Atatürk'ün kurduğu cumhuriyette ne ölçüde meşru olduğu tartışılabilir. Bilindiği gibi, Hitler de 1933'te yasal yollardan seçimleri kazanarak iktidar olmuştur. Ama bu iktidar ne denli meşru idi? Demokrasi eşitlik ve özgürlük demektir. Çok-partili dizge ise bir mekanizmadır. Eşitlik ve özgürlüğe hizmet ediyorsa, çok-partili dizge demokratiktir. Etmiyorsa, değildir.

Kısmi-karşıdevrim partilerinin önemli bir özelliği de hızlı kalkınma uğrunda, seçmenin oyunu alabilmek umuduyla hesapsız kitapsız harcama yapmaları, rastgele borçlanmalarıdır. Sonuç mali iflas olmakta, IMF kapıya dayanmaktadır. 1960, 1971, 1980 askeri darbelerinde mali iflasın önemli payı olduğu söylenebilir. Öte yandan, uluorta borçlanmalar, Türkiye'nin bugün Osmanlı gibi borca batmış duruma düşmesine neden olmuştur. Bu da yurdumuzu yarı bağımlı duruma getirmiştir. Yarı bağımlılığımız bir ölçüde de, hükümetlerimizin ne pahasına olursa olsun, Avrupa Birliği'ne girme tutkusundan kaynaklanmaktadır.

Artılara bakalım. Atatürk devrimi çok değerli kazanımlar getirmiştir ülkemize, getirmeye devam etmektedir:

1. Pek çok kadınıımız ortaçağcıl baskılardan kurtulmuştur. Bu sayede her alanda yurdumuza önemli

katkılarda bulunabilmektedirler.

2. Kısmi karşı-devrime karşın, bugün Türkiye hatırı sayılır bir aydın kesime, eğitim, kültür, bilim ve sanat kuruluşlarına sahiptir. Ülkemizde nitelikli yayınevleri, tiyatro ve sinema, düzeyli üniversiteler, konservatuar, opera ve bale, ciddi gazete ve dergiler, sanatçı ve bilim insanları, resim ve müzik, nitelikli radyo ve televizyon yayınları vardır.

3. Türkiye tarım, sanayi ve bayındırlıkta önemli ilerlemeler göstermiştir. Sermaye gücü ve kültür birikimi bakımından Batı'nın kapitalist sınıfıyla boy ölçüşemezse de, ülkemizde canlı bir kapitalist sınıf ortaya çıkmıştır. Ama kanımca devletin koruması, devletçilik (karma ekonomi) olmadan uzun vadede Türkiye'de bir varlık göstereceği kuşkuludur. Küreselleşme taarruzu sürecinde Rusya'nın düştüğü perişanlığa karşılık Çin'in yaptığı atılım, ikincisinin devletçilik (karma ekonomi) uygulaması sayesinde olmuş gibi görünmektedir. Ne yazık ki ülkemiz de Rusya gibi özelleştirme tuzağına düşmüş bulunmaktadır. Bizim gibi ülkelerde özelleştirmenin yabancılaştırmaya varacağının işaretleri şimdiden ortaya çıkmış bulunuyor.

4. Karşı-devrim döneminin birikimleri yüzünden Türkiye bugün çok ciddi tehlikelerle karşı karşıyadır. Hayallere kapılmayanlar bunu görüyorlar. Kanımca kurtuluşumuz, Atatürkçü yola dönerek gerçekleşecektir. Atatürk bizi Sevr'in ölümünden kurtarmış, 1919 ile 1950 arasında görkemli bir ilerleme sağlamamıza olanak tanımıştır. Şimdi Atatürk yok, ama 90'lı yıllarda doğup gelişen Atatürkçülük ideolojisi ve akımı var. Bu çok değerli bir kazançtır.

Yararlı Olabilecek Bazı Kaynaklar

Osmanlı Dönemi ve Öncesi

Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim.

Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki.

Turgut Akpınar, Türk Tarihinde İslamiyet.

Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki.

----- 31 Mart Olayı.

----- “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, Toplum ve Bilim, Yaz 1977, sayı 2.

----- (yay. yön.), Türkiye Tarihi, c. I-III.

Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi.

Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi (5 c.).

Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa.

Erdoğan Aydın, Nasıl Müslüman Olduk?.

Celal Bayar, Ben de Yazdım (8 c.).

Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi (3 c.).

Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma.

Neşet Çağatay, İslam Tarihi.

İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (4 c.).

Roderic H. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876.

Ebüzziya Tevfık, Yeni Osmanlılar Tarihi (3 c.).

Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik.

Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi (5 c.).

Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri.

Orhan Ş. Gökyay, Kâtip Çelebi.

Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası.

Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi.

----- Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler.

J. C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record (2 c.).

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar.

Halil İnalçık, The Ottoman Empire: The Classical Age (1300-1600).

----- Tanzimat ve Bulgar Meselesi.

----- Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi.

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. V-VIII.

Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat.

Reşad Ekrem Koçu, Osmanlı Padişahları.

----- Dağ Padişahları.

Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey (Modern Türkiye'nin Doğuşu).

Robert Mantran (yay. yön), Histoire de l'Empire Ottoman (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi).

Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought.

----- Jön Türklerin Siyasi Fikirleri.

Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi.

Mustafa Ragıp (Esatlı), İttihat ve Terakki.

Mustafa Nuri Paşa, Netayicül Vukuat (4 c.).

Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları.

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katil.

Recai G. Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları.

İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.

----- Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler.

----- Alman Nüfuzu.

Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık.

T. Yılmaz Öztuna, Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, (12 c.).

Mehmet Zeki Pakalın, Son Sadrâzamlar ve Başvekiller (5 c.).

----- Maliye Teşkilâtı Tarihi.

Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914.

Ernest E. Ramsaur Jr., The Young Turks (Jön Türkler).

Necdet Sakaoğlu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü.

----- Köse Paşa Hanedanı.

Midhat Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi.

Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye) (2 c.).

L.S. Stavrianos, The Balkans Since 1453.

Enver Behnan Şapolyo, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi.

Bilal N. Şimşir, Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Sonu.

----- Ermeni Meselesi.

Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları.

Server Tanilli, Anayasalar ve Siyasal Belgeler.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.

Zafer Toprak, Türkiye'de "Milli İktisat", 1908-1918.

----- İttihad-Terakki ve Cihan Harbi. Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918.

Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler (3 c.).

----- Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri.

Çağatay Uluçay, Harem.

----- Padişahların Kadınları ve Kızları.

Hakkı Tarık Us, Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I-IV.

----- Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı.

----- Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları.

----- Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi.

Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi

H. Edip Adıvar, Türk'ün Ateşle İmtihanı.

Afetinan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler.

Samet Ağaoğlu, Siyasi Günlük.

Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975

(Demokrasi Sürecinde Türkiye).

F. Ahmad, B. Turgay Ahmad, Türkiye’de Çok Partili Politikanın
Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971.

Aptülahat Akşin, Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi.

Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I: Mutlakıyete Dönüş (1918-1919), c. II: Son Meşrutiyet (1919-1920).

----- (yay. yön.), Türkiye Tarihi, c. IV, V.

M.K. Atatürk, Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri.

----- Nutuk.

Falih Rıfkı Atay, Atatürk’ün Hatıraları.

----- Çankaya.

Doğan Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi (4 c.).

----- Türkiye’nin Düzeni.

Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri (2 c.).

Şevket S. Aydemir, İkinci Adam (3 c.).

----- Tek Adam (3 c.).

----- Menderes’in Dramı.

----- Suyu Arayan Adam.

Y. Hikmet Bayur, Atatürk.

Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı.

Cemil Bilsel, Lozan (2 c.).

Tanıl Bora, K. Can, Devlet, Ocak, Dergâh.

Korkut Boratav, Türkiye’de Devletçilik.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (15 c.).

Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk.

Haldun Derin, Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1933-1951).

Selim Deringil, Denge Oyunu.

Cem Eroğul, Demokrat Parti.

----- Anatüzeze Giriş.

Fethi Naci, Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme.

Ali Gevgilili, Yükseliş ve Düşüş.

Fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii (2 c.).

Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi.

----- Sivas Kongresi.

----- Üçüncü Meşrutiyet

----- Cumhuriyete Doğru.

----- Türkiye Cumhuriyeti.

----- Devrimler ve Tepkileri.

----- Tek Partili Cumhuriyet.

----- Milli Şef Dönemi.

----- Demokrasiye Geçiş.

Bozkurt Güvenç, Türk Kimliği.

İsmet İnönü, Hatıralar (2 c.).

G. Jaeschke, Kurtuluş Savaşı Kronolojisi.

K. Karabekir, İstiklal Harbimiz.

Abdullah Kaygı, Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma.

Lord Kinross, Atatürk: Bir Milletın Yeniden Doğuşu.

Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi.

Cemil Koçak, Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945).

Bilsay Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi.

Andrew Mango, Atatürk.

Olaylarla Türk Dış Politikası (2 c.).

Baskın Oran, Türk Dış Politikası (2 c.).

Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir.

Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü (4 c.).

Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali.

Metin Sever, C. Dizdar, 2. Cumhuriyet Tartışmaları.

Suat Sinanoğlu, Türk HÜmanizmi.

Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar.

Kurt Steinhaus, Atatürk Devrimi Sosyolojisi.

Bilal Şimşir, Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922).

BÜlent Tanör, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920).

İlhan Tekeli - Selim İlkin, Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey.

Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası.

Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin

Kurulması (1923-1931).

----- Türkiye'de Sol Akımlar.

Âli Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi.

Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.

^[1] Atatürk, Sevr’i şöyle değerlendirmiştir: “Bu muahedename [antlaşma], Türk milleti aleyhine asırlardan beri hazırlanmış ve Sèvres Muahedenamesi’yle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastın inhidamını [yıkılışını] ifade eder bir vesikadır.” (Nutuk) Kısa ya da orta vadede Fransız nüfuz bölgesinin Ermenistan’a, İtalyan nüfuz bölgesinin de Yunanistan’a katılmak üzere tasarlandığı düşünülebilir.

^[2] Paul, 1947’de I. Paulos adıyla tahta çıkacaktır.

[3] Şimşir’e göre 1924-1927 yıllarında Atatürk’e suikast yapmak üzere hazırlık yapan, biri Artin Karabet’inki olmak üzere beş ayrı Ermeni çetesi ortaya çıkarıldı. Bilal Şimşir, Ermeni Meselesi, 1774-2005 (Ankara, Bilgi, 2005), s. 371.

[4] Din dersi, 1967’de liselere seçmeli olarak kondu. 1974’de ortaokul ve liselere zorunlu ahlak dersi kondu. Bu uygulamalar Atatürk dönemindeki uygulamalardan farklı da olsa, laikliğe aykırı değildi. Laikliğe aykırı olan, 12 Eylül yönetiminin bu dersleri zorunlu kılıp, bunu da Anayasa’ya yazdırmasıydı. Bu yüzden çocuğunun din dersine girmesini istemeyen, farklı inançtan birçok ana babaya yakışksız bir zorlama getirilmiş oluyordu. Gerçi din dersi, “din kültürü” diye sunuluyordu, ama öğretmenin anlayışına bağlı olarak uygulamada çok kez din dersine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bir de daha önce de işaret edildiği üzere, imam-hatip okullarının imam-hatip ihtiyacının çok ötesinde olması da laikliğe aykırıdır.

[5] Türkiye'nin dış dünyaya yüklü borçları olduğu için dış siyasette ağırlığını koyamamaktadır. Dolayısıyla bütün dünya, örneğin SSCB, Çekoslovakya ve Yugoslavya'nın bölünmesini kabul ederken, KKTC'yi yalnızca Türkiye tanımıştır.